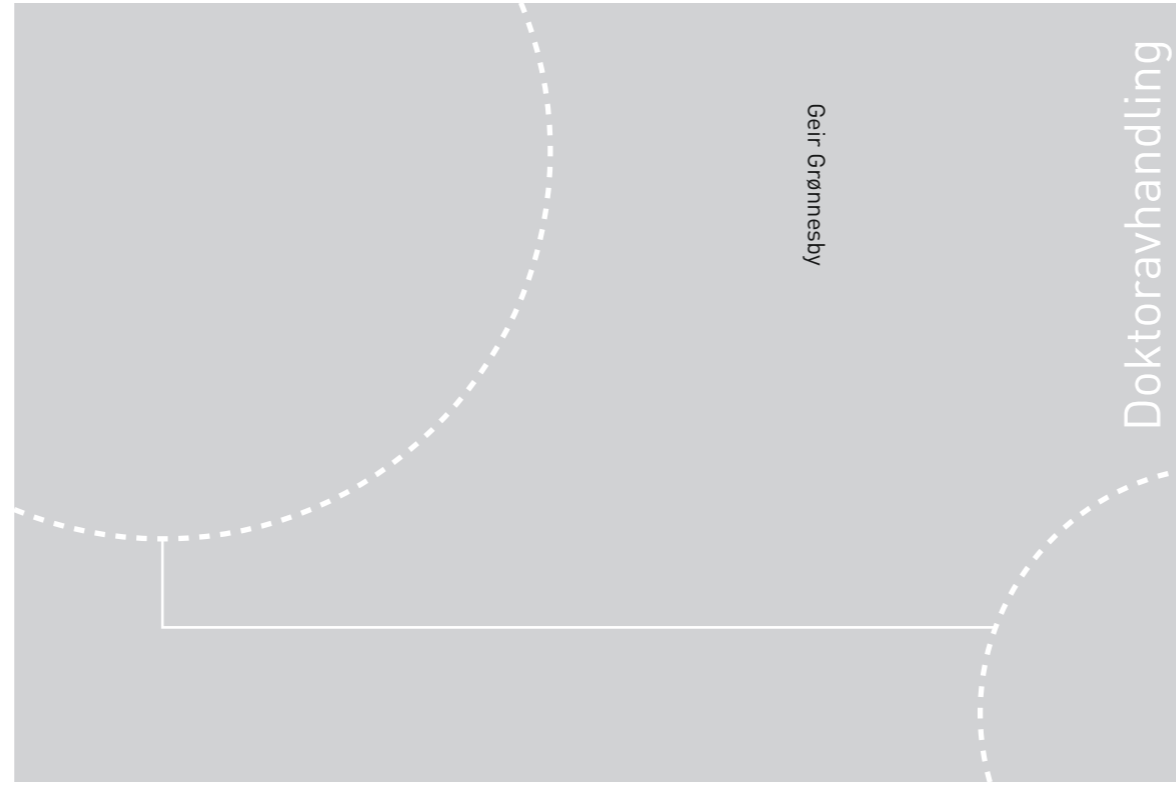

ISBN 978-82-326-4148-2 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-4149-9 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandling ved NTNU, 2019:276

Geir Grønnesby

"...en pludselig og sterk omvæltning"?

Eldre jernalder og overgangen til yngre jernalder i Trøndelag.
Praksis og overregionale nettverk.

Geir Grønnesby

"...en pludselig og stærk omvæltning"?

Eldre jernalder og overgangen til yngre jernalder i Trøndelag.
Praksis og overregionale nettverk.

Avhandling for graden philosophiae doctor

Trondheim, november 2019

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier
Vitenskapsmuseet
Institutt for arkeologi og kulturhistorie

NTNU

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Avhandling for graden philosophiae doctor

Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

© Geir Grønnesby

ISBN 978-82-326-4148-2 (trykt utg.)
ISBN 978-82-326-4149-9 (elektr. utg.)
ISSN 1503-8181

Doktoravhandling ved NTNU, 2019:276

Trykket av NTNU Grafisk senter

FORORD

Midlene til dette arbeidet kom fra rektoratet ved NTNU i sammenheng med NTNU Vitenskapsmuseets deltagelse i NFR-prosjektet «Forskning i felleskap», et prosjekt som ble etablert for å styrke forskningen blant universitetsmuseene. Undertegnede har gjennom hele prosjektet deltatt i «agrargruppen» som hadde et spesielt ansvar for forskning på det forhistoriske agrarsamfunnet.

Mange personer fortjener takk for større og mindre bidrag til dette arbeidet:

Først og fremst takk til Axel Christophersen som hovedveileder og Frands Herschend som biveileder, samt Lotte Hedeager som eksternt leser. Takk også til Martin Callanan for gjennomlesning og Silje E. Fretheim for korrekturlesning. En spesiell takk går til Terje Brattli og Hein Bjerck for diskusjoner og samtaler gjennom mange år, og for gjennomlesning av manus.

En takk går også til Anne Haug og Raymond Sauvage for tilgang til digitale kart med huler og hellere, Lars Forseth og Kristin Fosnes for tilgang til datasett med storhauger, Lars Stenvik for oversikt over jernfremstillingsanlegg i Steinkjer og Torkel Johansen for tilgang til digital katalogen over funn fra eldre jernalder.

Arkeologene i tidligere Sør-Trøndelag fylkeskommune skal ha takk for informasjon og samarbeid om kulturlag på gårdstun.

Takk også til Jenny Kalseth og Terje M. Helland for hjelp med gjenstandsdatatabasen og magasin.

Takk også til Institutt for arkeologi og kulturhistorie og forvaltningsgruppen for stor tålmodighet dette siste året.

En takk går også til familien som også har utvist tålmodighet med meg de siste årene.

For lesbarhetens skyld er noen av figurene lagt i et eget appendiks tilslutt i avhandlingen. Appendiks fig. 19 viser sentrale steder nevnt i avhandlingen.

INNHold

FORORD	3
INNHold	5
FIGURLISTE	9
KAPITTEL 1: INNLEDNING	13
1.1 Problemstilling	15
1.2 Kilder, teori og metodisk tilnærming. En introduksjon.	16
1.2.1 Arkeologiske data	16
1.2.2 Skriftlige kilder	17
1.2.3 Teori og metode	18
1.3 Avhandlingens struktur	18
KAPITTEL 2: DEN TEORETISKE TILNÆRMINGEN	21
2.1 En introduksjon til aktør-nettverksteori.....	21
2.2 Praksisteori.....	27
2.3 Analogier.....	29
KAPITTEL 3: BEGREPENE «GÅRD» OG «HØVDING» – EN DEKONSTRUKSJON	31
3.1 Innledning	31
3.2 Perioden Rygh - Hagen - trender i utviklingen av gårdsbegrepet.....	33
3.2.1 Fase 1 - bondesamfunnet og retrogressiv historiforskning	33
3.2.2 Fase 2 - arkeologiske undersøkelser av hustuffer	34
3.2.3 Fase 3 - åker og eng. Gården som helhet	36
3.2.4 Gårdsbegrepet - en dekonstruksjon.....	37
3.3 Fra 1960 og fram til tidlig 2000-tallet - utviklingen av høvdingdømmemodellen.....	40
3.3.1 Ny orientering - prosessuell arkeologi og høvdingdømmet	40
3.3.2 Myhre, Rønneseth, Hedeager, Løken, Skre og Pilø	44
3.3.3 Høvdingdømme - en dekonstruksjon	51
3.3.4 «The dust veil» - en naturkatastrofe i år 536.....	56
3.4 Jernalderforskningen i Trøndelag	58
3.5 Oppsummering og avsluttende bemerkninger	58
KAPITTEL 4: GERMANERNE SOM PASTORALE NOMADER – SKRIFTLIGE KILDER OG ETNOGRAFISKE ANALOGIER	63
4.1 Cæsar og Tacitus.....	64
4.2 Hvem var germanerne?	66
4.2.1 Skriftlige kilder	67
4.2.2 Språk, arkeologiske kulturer og politisk bruk av germanerne	70
4.2.3 Germanerne og Skandinavia	76
4.2.4 Oppsummering.....	78
4.3 Nomadisk pastoralisme	79
4.3.1 Bosetning og mobilitet.....	84
4.3.2 Politisk organisasjon – fra «acephale» eller «hodeløse» samfunn til hierarkiske nomadeimperier	86

4.3.3 Raiding og krigføring.....	89
4.3.4 Pastorale nomader i møte med staten.....	92
4.3.5 Oppsummering.....	94
4.4 Var germanerne pastorale nomader?.....	96
4.4.1 Germanerne i tiden rundt Kristi fødsel – «the outer frontier strategy»	96
4.4.2 Germanerne fra 1. til det 5. århundre – konføderasjoner	105
4.4.3 Germanerne innenfor Romerrikets grenser – «the inner frontier strategy»	113
4.4.4 Etterfølgerrikene i det 5. og 6. århundre – «dual organization»	117
4.4.5 Soldater, betaling og land.....	123
4.5 Oppsummering.....	126
KAPITTEL 5: ARKEOLOGI OG NOMADISK PASTORALISME	131
5.1 Introduksjon	131
5.2 Former for mobilitet.....	131
5.3 Materiell kultur	133
5.4 Bosetning	135
5.4.1 Bosetningsmønstre	135
5.4.2 Boliger.....	137
5.5 Landskap.....	138
5.5.1 Økologi	138
5.5.2 Landskapsoppfattelse	139
5.6 Oppsummering – mot en pastoral-nomadisk landskapsmodell	141
5.6.1 Mennesker, landskap og objekter – aktanter i nettverk.....	143
5.6.2 Skandinaviske naturgitte forutsetninger.....	144
KAPITTEL 6: TRØNDELAG I JERNALDEREN – ARKEOLOGISK EMPIRI	147
6.1 Innledning	147
6.2 Bosetning	148
6.2.1 Eldre jernalders bosetning i Trøndelag	148
6.2.2 Gården i yngre jernalder	165
6.2.3 Pollenanalyser på Torgårdsletta	177
6.2.4 Gårdsnavn/stedsnavn	178
6.2.5 Oppsummering bosetning eldre og yngre jernalder i Trøndelag	180
6.3 Jernalderens kulturminner i Trøndelag	182
6.3.1 Hallen.....	183
6.3.2 Naust	187
6.3.3 Bygdeborger.....	192
6.3.4 Gravhauger/gravfelt	194
6.3.5 Jernproduksjon.....	205
6.3.6 Huler/hellere	207
6.3.7 Språk og skrift.....	208
6.3.8 Oppsummering.....	209

6.4 Endringer i materiell kultur i Trøndelag	210
6.4.1 Våpenggravene	213
6.4.2 Sverdet	214
6.4.3 Øksen	215
6.4.4 Spyd/lanse	216
6.4.5 Germansk dyreornamentikk	217
6.4.6 Redskapsgraver	218
6.4.7 Import i eldre jernalder – Trøndelag	218
6.4.8 Merovingertids gjenstander i Trøndelag	219
6.4.9 Endringer i materiell kultur i Trøndelag - oppsummering	221
6.5 Trøndelags relevans i forhold til resten av Norge	221
6.6 Oppsummering: arkeologisk empiri i Trøndelag?	222
KAPITTEL 7: LANDSKAPET SOM AKTANT OG PRAKSISELEMENT	225
7.1 Landskapsmodeller – praksiotoper, kronotoper og mobil praksis	225
KAPITTEL 8: PRAKSITOPER OG MOBIL PRAKSIS – ELDRE JERNALDER I TRØNDELAG	229
8.1 Kulturminner i landskapet som praksiotoper	229
8.1.1 Allmenningen som et pastoralt-nomadisk prinsipp	229
8.1.2 Hall/sal	232
8.1.3 Naust	238
8.1.4 Bosetning, åker og gårdsnavn i eldre jernalder	241
8.1.5 Bygdeborgene	250
8.1.6 Gravhauger/røyser	253
8.1.7 Jernframstilling	253
8.1.8 Huler/hellere	254
8.1.9 Oppsummering	255
8.2 Objekter og mobil praksis	256
8.2.1 Stil som mobil praksis	256
8.2.2 Import	257
8.2.3 Våpen	261
8.2.4 Oppsummering - objekter og mobil praksis	266
8.3 Steinkjer/Inderøy i eldre jernalder – territoriell modell	266
8.4 Trøndelag i eldre jernalder. Oppsummering	269
KAPITTEL 9: FRA PRAKSITOP TIL KRONOTOP – OVERGANGEN MELLOM ELDRE OG YNGRE JERNALDER	273
9.1 Prosesser i yngre jernalder/middelalder	273
9.1.1 Territorialisering, sentralisering, hierarkisering og rutinisering i yngre jernalder/middelalder	274
9.1.2 «Garðr er granna sættir» – gårdsnavn i yngre jernalder som kronotoper	277
9.1.3 Oppsummering – yngre jernalder/middelalder: fra plyndring til overskuddsproduksjon	279
9.2 Lokale nettverk – nye praksiser og uvirksomme praksiselementer	280

9.2.1 Høyden, haugen, hallen.....	280
9.2.2 Gården - fra praksiotop til kronotop.....	285
9.2.3 Kulturminner fra eldre jernalder som avsluttede praksiser og uvirksomme praksiselementer	296
9.2.4 Gjenstander og stil som aktanter	298
9.3 Mobile nettverk og praksiselementer på reise.....	300
9.3.1 Endringer i de kontinentale nettverkene	300
9.3.2 Mobile nettverk - hjemvendte krigere.....	305
9.3.3 Praksiselementer på «reise»	306
9.4 Trøndelag i tidlig merovingertid – territoriell modell.....	307
9.5 Oppsummering - overgangen mellom eldre og yngre jernalder	311
9.5.1 Relevans for resten av Skandinavia	315
KAPITTEL 10: OPPSUMMERING OG VEIEN VIDERE.....	319
LITTERATUR.....	323
APPENDIKS	353

FIGURLISTE

- Fig. 2.1: *Praksiselementer i proto-praksis, praksis og post-praksis (etter fig. 2.1 Shove et al. 2012). s. 27*
- Fig. 4.1: *Skjematisk framstilling av forholdet mellom mobilitet (mobil-bofast) og subsistens (åkerbruk-husdyr). Fig. 2.4 i Cribb 1991:17. s. 85*
- Fig. 4.2 *Karakteristiske trekk ved henholdsvis samfunn med en pastoral og agrar ideologi. s. 95*
- Fig. 4.3 *Prinsippskisse for hvordan de germanske konføderasjonene gikk sammen i større enheter. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 112*
- Fig. 4.4: *Tidslinje over relasjonen mellom germanere, hunere og romere. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 130*
- Fig. 5.1: *Labil – stabil. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 133*
- Fig. 5.2: *Midlertidige leire brukt av Karimojongfolket (Uganda) over en periode på to år. Skråmarkeringene er åker brukt i den samme perioden. Linjene som binder sammen flere av leirene representerer én gjetergruppe. Fig. 7.5 i Ingold 1986. s. 136*
- Fig. 6.1: *Kvennild (313/1), Torgårdsletta, Trondheim. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 151*
- Fig. 6.2: *Dateringene på vestsiden og toppen (over 160 m koten) før og etter 200 f.Kr. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 153*
- Fig. 6.3: *Antall hus og antall hus pr. arealenhet fordelt på de tre områdene vest, 160 og øst. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 155*
- Fig. 6.4: *Hovde, Ørland. Utgravning 1997. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 156*
- Fig. 6.5: *De yngste dateringene på Torgårdsletta 1998 (blå boks) og dateringene fra Hovde, Ørland 1997 fase 1 (rød) og fase 2 (grønn). Dateringene kommer fra godt definerte ildsteder i husene. Nr. 388 kommer fra et ildsted stratigrafisk over inngjerdingen i fase 1. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 157*
- Fig. 6.6: *«Dyrkningslag» på Torgårdsletta 2005. Det øverste laget er et steinsatt lag (muligens en vei) og er datert til tidlig merovingertid. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 160*
- Fig. 6.7: *«Dyrkningslag» på felt N4 Torgårdsletta 2010. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 160*
- Fig. 6.8: *Profil, «dyrkningslag» på felt N4 Torgårdsletta 2010. Laget mellom de røde strekene er datert til eldre jernalder. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 161*
- Fig. 6.9: *Prinsippskisse for bosetningsspor i dyrkningslag. Øverst illustreres hvordan bosetningsspor og arding avsetter seg etter hverandre. I midten hvordan dette ødelegges ved moderne pløying, og nederst hva vi som arkeologer finner ved tradisjonell flateavdekking. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 162*
- Fig. 6.10: *Gårder i Sparbu undersøkt for kulturlag på tunet. Rød: positiv, blå: negativ, oransje: sannsynlig og grønn: ikke ferdig undersøkt. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 170*
- Fig. 6.11: *Gårder på Hitra undersøkt for kulturlag på tunet. Rød: positiv, blå: negativ, oransje: sannsynlig og grønn: ikke ferdig utforsket. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 170*
- Fig. 6.12: *Kulturlag med bryggestein på gården Hofstad, Sparbu. Fjernet under bygging av nytt uthus. Foto: Frode Kristiansen, Nord-Trøndelag fylkeskommune. s. 173*
- Fig. 6.13: *Bryggesteinshauger på den nedlagte gården Vik, Ranheim, Trondheim 2013. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 176*
- Fig. 6.14: *Funn fra de eldste kulturlagene på gården Vik, Ranheim. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 176*

Fig. 6.15: De tre øverste dateringene er fra siste del av fase 1, mens de to nederste er de eldste dateringene fra kulturlagene i gårdsfasen (fase 2). Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 177

Fig. 6.16: Rekonstruksjonstegning av bygningsspor under Mære kirke, Steinkjer kommune. Fra Tangen 2010:23, fig. 6. s. 184

Fig. 6.17: Naustuftfer fra eldre jernalder fra nordenden av Inderøy til Steinkjer. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 188

Fig. 6.18: Naustenes høyde over havet og dateringer. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 189

Fig. 6.19: Naustuft på Lænn, Steinkjer. Foto: Harald Klokkervold, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 190

Fig. 6.20: Skjelettgrav (fra haug 1) fra Lø, Steinkjer. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 195

Fig. 6.21: Storhaugene på Bertnem, Overhalla. Gårdstunet ligger like bak haugene. Foto: Theodor Petersen, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 203

Fig. 6.22: To av haugene på Helge, Steinkjer. Helgeshaugen nærmest. Bildet er tatt fra stedet der det historiske tunet stod tidligere. Foto: Geir Grønnesby. s. 204

Fig. 6.23: Kirke, gård og haug. Viklem, Ørland. Foto: Geir Grønnesby. s. 205

Fig. 6.24: Victoria-sverd fra Egge, Steinkjer (T18261:3). Foto: NTNU Vitenskapsmuseet. s. 212

Fig. 6.25: Sverdknapp (T27421) fra Fløan, Stjørdal. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 220

Fig. 7.1: Sammenhengen mellom labil – stabil og ulike typer praksiser. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 227

Fig. 8.1: Sal som praksiselement i ulike praksiser. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 233

Fig. 8.2: Prinsippskisse for folkevandringstidsgården. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 243

Fig. 8.3: Karimojonglandsby. Hentet fra Google Earth. s. 244

Fig. 8.4: Prinsippskisse som viser en labil bosetning med utgangspunkt i en høy grad av ubundet sedentisme. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 246

Fig. 8.5: Haug 1 på Lø, Steinkjer. Vikingtidshaug (båtgrav) lagt over en urnegrav (yngre romertid) og fire skjelettgraver (romertid). Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 249

Fig. 8.6: Bygdeborger i Steinkjer og Inderøy (røde prikker) med en buffersoner på 3238 m (radius) rundt hver. De grønne prikkene er kjente naustuftfer, det røde korset er beregnet midtpunkt for bygdeborgene og det lilla korset er beregnet midtpunkt for gravfunnene. Punktene er fremkommet med funksjonen «Mean Center» i ArcGis. De gule stjernene er fra vest: Hol, Gjørn, Mære, Dalem og øverst Egge. Den røde stjernen markerer gården Helge. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 252

Fig. 8.7: Bronsekjel og neverkar funnet i steinring på Egge, Steinkjer (T18261). Foto: NTNU Vitenskapsmuseet. s. 258

Fig. 8.8: Betalingsringer av gull (T27224). Ølsholm, Skaun. Foto: Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 259

Fig. 8.9: Gavebytte endret seg fra "total social facts" via fremmede objekter til manipulerede objekter. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 260

Fig. 8.10: Lanse og spyd fra Trana (T347 og 348), Steinkjer. Foto: Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 263

Fig. 8.11: Øks fra graven på Torgård, Trondheim (T14716). Foto: Bruce Sampson, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 265

Fig. 8.12: Mære fra nordøst. Foto: Geir Grønnesby. s. 268

Fig. 9.1: Landskapsprofiler av fem gårder som viser plassering av tun og hauger tolket som odelshauger. Data hentet fra hoydedata.no. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 282

Fig. 9.2: Gård, kirke og haug. Alstadhaug i Levanger. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 286

Fig. 9.3: Store gravhauger på Alstadhaug (Levanger), Helge (Steinkjer), Bertnem (Overhalla) og Opphaug og Viklem (Ørland). Alle disse plassene har ligget tett opp til vann (også Opphaug med høyere havnivå). Alle ligger kloss opptil gårdstunet. På Viklem og Alstadhaug er det middelalderkirker. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 293

Fig. 9.4: Hvordan praksiselementer ble «overtatt» av hallen/gården og innlemmet i et praksiskompleks. Ma = materiale, Me = mening og K = kompetanse. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 294

Fig. 9.5: Hjalte til kniv fra Torgård, Trondheim (T14716). Foto: Per Fredriksen, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 299

Fig. 9.6: Frankisk ekspansjon fra 400 – 800-tallet. (Kilde: https://en.wikipedia.org/wiki/Frankish_language). s. 302

Fig. 9.7: Det øverste kartet viser middelalderens fylkesgrenser. Det nederste viser tenkt opprinnelig inndeling med gravhauger over 50 m i diameter. Data samlet av Lars Forseth og Kristin Fosnes. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 309

Fig. 9.8: Hauger med en diameter over 50 m (gul), hauger med en diameter over 40 m (rød), hauger med en diameter over 30 m (blå) og hauger med en diameter over 20 m (lilla). Data samlet av Lars Forseth og Kristin Fosnes. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 310

Appendiks fig. 1: Kart over utgravningene på Torgårdsletta og de historiske gårdstunene. Fargeforskjellen på feltene illustrerer ulike utgravningsår. Haugen ligger like sørøst for kartutsnittet og Jesmogårdene like sør. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 353

Appendiks fig. 2: Torgårdsletta inndelt i tre topografiske soner. Toppen på sletta er definert ved 160 m koten. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 354

Appendiks fig. 3: Hus og tetthetsanalyse av stolpehull på Torgårdsletta. Metoden er «kernel density»-analyse med avstand 20 m. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 355

Appendiks fig. 4: Tetthetsanalyse av kokegroper på Torgårdsletta. Metoden er «kernel density»-analyse med avstand 20 m. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 356

Appendiks fig. 5 Hus M Torgårdsletta 1998. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 357

Appendiks fig. 6: Hus Q (lengst i nord) Torgårdsletta 1998. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 358

Appendiks fig. 7: Hus VI (orientert nord-sør) og VIII Torgårdsletta 2000. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 359

Appendiks fig. 8: Seks bygninger på Torgårdsletta felt B, 2005. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 360

Appendiks fig. 9: Bygninger på Torgårdsletta felt A, 2005. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 361

Appendiks fig. 10: Bygninger på Torgårdsletta felt N3, 2010. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 362

Appendiks fig. 11: Dyrkningslag (blå) mellom felt A og B Torgårdsletta 2005. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 363

Appendiks fig. 12: Profiltegning av dyrkningslag mellom felt A og B Torgårdsletta 2005. Ill. Ellen Grav Ellingsen, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 364

Appendiks fig. 13: Kokegroper i dyrkningslag fase 3, felt N4, Torgårdsletta 2010. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 365

Appendiks fig. 14: Dateringer kokegroper i dyrkningslag fra Gimse, Melhus 2012. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 366

Appendiks fig. 15: Dateringer av kulturlag på gårdstun. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 367

Appendiks fig. 16: Pollensøyle Torgårdsletta 1998. Se appendiks fig. 1 for lokalisering. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 368

Appendiks fig. 17: Pollensøyle Torgårdsletta 2010. Se appendiks fig. 1 for lokalisering. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 369

Appendiks fig. 18: Funn fra merovingertid fase I–III i Trøndelag. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet. s. 370

Appendiks fig. 19: Sentrale steder nevnt i avhandlingen. Ill: Geir Grønnesby. s. 371

KAPITTEL 1: INNLEDNING

Allerede i 1869 beskrev Oluf Rygh overgangen fra eldre til yngre jernalder som en «pludselig og sterk omvæltning». Årsaken til endringene var *innvandring* av et folk som var *beslektet* med de menneskene som levde i Norge tidligere. Det var likhetene i materialet fra de to periodene som gjorde at Rygh mente det var et beslektet folk som innvandret, men samtidig var ulikhetene så store at Rygh så en «skarp modsetning» i materialet. Dualiteten som lå i Ryghs syn på de to periodene synes å ha fulgt jernalderforskningen siden. Eldre jernalder framstår som lik yngre jernalder, men samtidig vesensforskjellig. Dette har fått forskere til å måtte velge enten å framstille av utviklingsløpet mellom eldre og yngre jernalder som en mer eller mindre kontinuerlig utvikling, eller som en utvikling preget av brudd. Den store utfordringen ligger dermed i hvordan likhetene/ulikhetene skal forstås. Det er illustrerende at Bergljot Solberg i 2000 framholdt en kriseforståelse av overgangen mellom eldre og yngre jernalder mens Bjørn Myhre og Ingvild Øye i 2002 hevdet at kriseteorien var moden for forskningshistorien.

Det skjedde en rekke endringer i det arkeologiske materialet i siste del av 500-tallet. Gravskikken endret seg, keramikken forsvant, våpensettet ble endret og ornamentikken ble forandret. Nausttuftene, bygdeborgene og huler/hellere gikk ut av bruk. Runerekken endret seg og mye tyder på at det skjedde forandringer i talespråket. Det vises en markant økning av kornpollen i pollensøyler ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Det synes også å være en viss enighet om at det skjedde endringer i bosetningsstrukturen, selv om endringenes karakter sjelden har blitt klart definert. Mange av disse endringene skjedde over store geografiske områder. Store deler av Nord-Europa synes på en eller annen måte å ha blitt berørt av endringene (Solberg 2000:178ff).

Fram mot 1970-tallet var forklaringene sentrert rundt innvandring/utvandring, kulturell påvirkning, den justinianske pest, krig og utpining av jorda (Solberg 2000:197ff). På 1970-tallet ble forklaringene i større grad knyttet til langsommere endringer, spesielt i sammenheng med endrede handelsruter. Det antatte skarpe skillet mellom eldre og yngre jernalder ble nedtonet og de langsomme endringene ble framhevet (Johansen 1972, Mikkelsen 1973). Dette skjedde i kjølvannet av at ny-arkeologien i form av neo-evolusjonistiske teorier ble introdusert blant annet av Bjørn Myhre på 1960 og 70-tallet. Myhre baserte seg i utgangspunktet på tufter etter gårdsanlegg og gravfunn fra eldre jernalder i Sørvest-Norge, og

laget en modell for et høvdingdømme etter Services «band-tribe-chiefdom-state»-modell, hvor høvdingene gradvis ble mektigere og samfunnet utviklet seg i retning av økende grad av kompleksitet (1978). Forestillingen om et høvdingdømme med basis i en neo-evolusjonistisk forståelse ble også overført til andre deler av landet, hvor man manglet de synlige tuftene. Flateavdekking som metode ble introdusert på 1980-tallet, i første omgang i form av forskningsgravinger på Forsand, Rogaland. I løpet av 1990-tallet ble metoden videreutviklet gjennom forvaltningsutgravningene. Dette førte til store mengder nye bosetningsdata i hele det sørlige Norge. Forståelsen av samfunnet i romertid/folkevandringstid som høvdingdømme/smårike/tidlig statsdannelse baserte seg i stor grad på ideer/modeller fra tiden før flateavdekking som metode ble utbredt, altså før de store mengdene med bosetningsdata ble tilgjengelig. Det kan dermed ligge et ubrukt tolkningspotensial i de nye dataene, som kan gi en annen forståelse av samfunnsorganiseringen i eldre jernalder og de prosesser som ledet opp mot endringene i yngre jernalder.

Fram mot 2000-tallet ble fokuset i større grad rettet mot endringer og kontinuitet mellom eldre og yngre jernalder, og selve «folkevandringstidskrisen» ble nedtonet av forskere som jobbet med samfunnsmessig organisasjon med basis i bosetningsmaterialet (Myhre og Øye 2002, Skre 1998). Senere har forskere som Lotte Hedeager (2011) og Karen Højlund Nielsen (1997) sett på endringene i relasjon til omveltningene på kontinentet, og framveksten av en krigerelite. Frands Herschend er en annen sentral forsker på Syd-Skandinavisk jernalder, som blant annet satt fokus på den germanske hallen (1993) og sett bosetning, graver og krigføring i sammenheng med ordningen av landskapet (2009).

Krisesynet har imidlertid igjen blitt aktualisert som en følge av de påviste klimatiske endringene rundt 536 (Gräslund 2007). I skrivende stund ser det ut til å vokse fram et syn på overgangen mellom eldre og yngre jernalder som igjen vektlegger krisen, men samtidig setter store samfunnsmessige endringer i tilknytning til krisen (Gräslund & Price 2012).

Det kan se ut som om det under begge perspektivene, både kontinuitetssynet og kriseperspektivet, ligger en forestilling om en utvikling fra det enkle til det komplekse, og at utviklingen fram mot en stat var resultat av prosesser som starter en gang i eldre jernalder. Dette forandres egentlig ikke med et kriseperspektiv. Krisen blir en «fartsdump» på veien mot statsdannelsen, som enten forsinket prosessen eller la forholdene til rette for en akselerasjon av prosessen. Man kan spørre seg om vektleggingen av en kontinuerlig utvikling

representerer elementer av evolusjonistiske og neo-evolusjonistiske forestillinger i synet på skandinavisk jernalder.

Norsk arkeologi har tradisjonelt hatt et tett forhold til historiefaget, og til det nasjonale. Dette har ført til, både eksplisitt og implisitt, en utstrakt bruk av retrogressiv (eller retrospektiv) metode. I hvor stor grad har dette bidratt til at forestillingen om det historiske norske bondesamfunnet har blitt projisert over på forhistorien? Kan det tenkes at en løsrivelse fra den nasjonale historiografiske tradisjonen åpner opp for nye perspektiver?

Kan det tenkes at det finnes andre, alternative måter å se på eldre jernalder og overgangen til yngre jernalder enn den som har sine røtter i retrogressiv metode og den nasjonale bondekulturen? Kontinentale skriftlige kilder om germanerne gir et bilde av germanerne som står i kontrast til en sedentær argrarmodell. Både Cæsar (Hammond 1996) og Tacitus (Rives 1999) beskriver germanerne i Nord-Europa med trekk som er typisk for pastorale nomader. De eide ikke jord, de var mobile, de dyrket lite korn og vektla dyrene som verdimålere. Jordbrukssamfunn er ikke bare definert ved forholdet til jorda og den agrare virksomheten, men også ved forholdet til dyra på en slik måte at en kan snakke om to grunnleggende typer jordbrukssamfunn: de som defineres ved sin basis i agrar virksomhet, og de som defineres ut fra husdyrenes betydning. I Norge har beitebruk hatt en lang og dominerende betydning. Dette er delvis betinget av økologiske forhold, men kan også ha en dypere kulturell bakgrunn. Kan det, i denne kontrasten, sees konturene av forskjeller og likheter mellom eldre og yngre jernalder?

1.1 Problemstilling

Avhandlingen har som målsetting å undersøke om samfunnet i eldre jernalder i Trøndelag kan tolkes som et pastoral-nomadisk samfunn, og å drøfte om overgangen mellom eldre og yngre jernalder kan forstås som et en overgang fra et pastoral-nomadisk organisert samfunn til et agrart sedentært samfunn.

Kan de pastoral-nomadiske trekkene Cæsar og Tacitus beskrev ha vært reelle, og kan et slikt perspektiv kaste nytt lys over germanske samfunnsstrukturer og relasjonen mellom germanere og romere? Hvis eldre jernalder tolkes som annerledes enn den mer tradisjonelle sedentære høvingdømmemodellen vil det også ha konsekvenser for synet på overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Å se endringen fra eldre til yngre jernalder som en overgang mellom et pastoralt organisert samfunn til et agrart organisert samfunn vil være å se overgangen som en endring fra et system til et annet, og kan bidra til å forklare

annerledesheten som ligger i eldre jernalders materiale sammenlignet med yngre jernalder. Dette er ikke ensbetydende med å se overgangen som et «brudd», men betyr et økt fokus på endringsprosessene både før og etter overgangen.

Undersøkellesområdet er Trøndelag (se appendiks fig. 19 for sentrale steder i avhandlingen), hvor det er gjennomført et betydelig antall bosetningsundersøkelser, hvor det finnes et stort gjenstandsmateriale som blant annet viser til kontakter på kontinentet, og hvor det ellers er en stor variasjon i kulturminnetyper. I tillegg utgjør Trøndelag en landskapsmessig enhet som inneholder et variert spekter av økologiske soner, med både ytterkyst, en sentral fjord og fjellområder hvor det går ferdssåre både i nord, øst, vest og sør. De mange naustene viser at kysten også må ha hatt en betydning for kontakt utenfor Trøndelag, gjennom ferdsel til sjøs. Trøndelag har ikke vært isolert, og må sees i sammenheng med et større område. Siden overgangen på 5-600-tallet markerer en periode hvor det skjedde endringer over store områder, må Trøndelag analyseres som en del av et hele.

For å belyse problemstillingen vil jeg aktivere empiri i form av arkeologisk gjenstandsmateriale, kulturminnene i landskapet samt skriftlige kilder. Jeg vil i tillegg bruke et teoretisk perspektiv i form av aktør-nettverksteori og praksisteori, samt bruk av etnografiske analogier.

1.2 Kilder, teori og metodisk tilnærming. En introduksjon.

1.2.1 Arkeologiske data

Bosetningsundersøkelser

Fra og med utgravningene på Forsandmoen, og spesielt etter publiseringen av metodeboken *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser* i 1996 (Løken et al. 1996), ble maskinell flateavdekking innført som en metode ved forvaltningsundersøkelsene. Primært er de nye bosetningsdataene fra bronsealder og eldre jernalder, og de har hatt stor betydning for forskning på bosetning og erverv. Det kan imidlertid stilles spørsmål om disse nye dataene har ført til endringer i synet på de grunnleggende samfunnsstrukturene i eldre jernalder, eller om dataene har blitt inkorporert i allerede eksisterende modeller. Den skjevheten som ligger i at flateavdekkingene primært påviser bosetning fra eldre jernalder er påtagelig og viktig, men paradoksalt nok har denne skjevheten gjort det vanskeligere å se sammenhengen mellom bosetningen i de to periodene.

I Trøndelag har det de siste 20 årene blitt gjennomført svært mange arkeologiske utgravninger av boplasser fra eldre jernalder hvor det er påvist bygninger, åkre og verkstedsplasser. Den mest sentrale empirien i avhandlingen vil være boplassmaterialet framkommet ved maskinell flateavdekking i Trøndelag. Spesielt har utgravningene på Torgårdsletta i Trondheim hatt problemstillinger direkte relevant for denne avhandlingen. Materialet fra flateavdekkingene har økt datamengden om bosetningen i jernalderen og da spesielt eldre jernalder. Årsaken til at boplassundersøkelsene er sentrale for denne avhandlingen er at spørsmålet om kontinuitet eller brudd i bosetningen har vært mer uklart her enn innenfor studier av gjenstandstypologi. I tillegg gir den store mengden nye data en mulighet til å diskutere gamle problemstillinger med et annet utgangspunkt.

Kulturminnene i landskapet

For å kunne si noe generelt om samfunnet og utviklingen over tid er det imidlertid ikke nok å fokusere på bosetningsmaterialet, også annen arkeologisk empiri må dras inn i diskusjonen. Landskapet og kulturminnene i landskapet vil være særdeles viktige. Landskapet kan ikke bare sees som en passiv bakgrunn for menneskelig handling, men må sees som værende i interaksjon med menneskene. Det betyr at måten menneskene forholdt seg til landskapet på, hadde sammenheng med hvordan de forholdt seg til andre ting, som økonomi og religiøs, sosial og politisk organisering. Hvordan virket forholdet mellom kulturminnene og deres plassering i landskapet? Hvordan endret dette seg over tid?

Gjenstander og stil

Selv om endringene i gjenstandsmateriale og stil er mer kjent og akseptert, vil også dette bli diskutert. Likheter i materiell kultur, og spesielt importen, viser at utviklingen i Trøndelag ikke kan sees isolert sammenlignet med det som skjedde på kontinentet.

1.2.2 Skriftlige kilder

Skriftlige kilder om mennesker fra Nord-Europa finnes i form av tekster skrevet av romere/grekere som blant annet Cæsar, Tacitus, Prokopios og Marcellinus. Dette er kilder som belyser germanerne og deres relasjon til romerne. De skriftlige kildene, primært skrevet av historikere fra den romerske perioden og tidlig europeisk middelalder, vil bli brukt som en del av datagrunnlaget. Dette fordrer imidlertid også en diskusjon om kildekritikk. Det er mange spørsmål knyttet til bruken av romerske skriftlige kilder om germanerne på kontinentet som krever en diskusjon om tekstenes verdi som kilder. De er imidlertid viktige kilder som brukes både av arkeologer og historikere, spesielt om forhold på kontinentet, men også for å belyse forhold i Skandinavia. Dette vil bli diskutert nærmere i kapittel 4.2.1.

1.2.3 Teori og metode

Aktør-nettverksteori og praksisteori

Den teoretiske analysen er delt i to. For det første en analyse av faghistorien hvor det teoretiske grunnlaget vil være aktør-nettverksteori (ANT). For det andre en kulturhistorisk analyse hvor både ANT og praksisteori vil bli brukt. Aktør-nettverk teori er utviklet av Bruno Latour, Michel Calton og John Law. Verden består av en uendelig mengde nettverk som inkluderer både ting og mennesker. Bakgrunnen for bruken av dette perspektivet skyldes for det første at ANT egner seg for å diskutere hvilke prosesser som var virksomme ved framveksten av «fakta» (eller «svarte bokser» som Latour bruker som beskrivelse). For det andre har ANT fokus på nettverk, noe som er viktig, siden den aktuelle perioden kjennetegnes av kontakter/impulser over store områder. Den tredje grunnen til å bruke ANT er fokuset på materialitet og objektets deltagelse i nettverkene. Dette er spesielt nyttig for å forstå relasjonen mellom mennesker, landskap og objekter.

Praksisteori vil, i den kulturhistoriske analysen, bli anvendt slik den er brukt i Shove et al. *The dynamics of social practice. Everyday life and how it changes* (2012). Dette er et spesielt fruktbart utgangspunkt for å diskutere hvordan aktanter og elementer i praksis forflyttet seg i nettverkene. Shove et al. beskriver sin versjon av praksisteori som en forlengelse av ANT, og hevder at praksisteori gjør oss bedre i stand til å forstå hva den materielle verden gjør i nettverkene (2012:10).

Sosialantropologisk forskning og etnografi

De skriftlige kildene vil bli sett i lys av sosialantropologisk forskning og etnografiske analogier fra pastorale nomader. Pastorale nomader finnes i ulike varianter i Afrika, Midtøsten og deler av Asia, og i nordområdene (Barfield 1993, Khazanov 1983). Selv om det er store forskjeller mellom de ulike gruppene er det likevel elementer som gjør at de kan behandles under samlebetegnelsen «pastorale nomader». Dette betyr at avhandlingen også hviler på en utstrakt bruk av etnografiske analogier.

1.3 Avhandlingens struktur

Kapittel 2 er en gjennomgang av det teoretiske grunnlaget for både den faghistoriske og den kulturhistoriske analysen.

Kapittel 3 er en faghistorisk analyse med et særlig fokus på to begreper som er diskutert som fakta, (eller «svarte bokser»). Både begrepet «gård» – og i videre betydning det norske bondesamfunnet – og begrepet «høvding»/«høvdingdømme», er sentrale begreper i norsk

jernalderarkeologi, men det er sjeldent de blir diskutert. Begge begreper kan anvendes uten at det stilles spørsmål ved bruken. Kapitlet forsøker, etter Latours metode, å gå til «science in the making», for å se på produksjonsbetingelsen for begrepene «gård» og «høvding» som fakta. Hvordan har begrepene oppstått og hvorfor har de vært så bestandige? Kapitlet tar for seg ulike forskere som aktanter i nettverk som produserte positive modaliteter for begrepene.

Kapittel 4 tar for seg forholdet mellom germanerne og romerne i perioden fram til og med de såkalte etterfølgerrikene. Germanernes sosiale og politiske organisering, og deres relasjon til det romerske imperiet, vil bli sett som en analogi til pastorale nomaders organisering og deres forhold til stater. Historikere og arkeologer har en tendens til å forveksle pastoral nomadisme med det som i litteraturen kalles «pure nomads», altså mennesker som utelukkende lever av dyrene, og som i hele sitt levevis er mobile. Pastoralisme og nomadisme kan imidlertid sees som kontinuum langs to akser, noe som skaper stor variasjon i graden av mobilitet/sedentisme og i graden av økonomisk vektlegging på husdyr/agrar virksomhet. Det er derfor nødvendig å gå inn i forskningen på pastoral nomadisme for å vise variasjonen og hvorfor pastoral nomadisme kan være et tolkningsalternativ for germanerne i eldre jernalder.

Kapittel 5 tar for seg arkeologisk forskning på pastoral nomadisme, og om det er mulig, ut fra et arkeologisk materiale, å avgjøre om dette representerer mennesker med en pastoral-nomadisk livsførsel.

I *kapittel 6* beskrives det empiriske materialet i Trøndelag. Siden boplassmaterialet er viktig for til å definere en labil kontra en stabil bosetning, er det boplassmaterialet som blir viet størst plass. Kulturminnene og deres plassering i landskapet er også viktige for den senere diskusjonen.

I *kapittel 7* presenteres det analytiske utgangspunktet for diskusjonen om landskapet som aktant og praksiselement.

I *kapittel 8* diskuteres det om samfunnet i eldre jernalder kan defineres som pastoral-nomadisk. Inkludert i dette er en diskusjon om det mobile landskapet og plasser i landskapet som aktanter i nettverk. Målet med kapitlet er å definere nettverk og aktanter for henholdsvis eldre og yngre jernalder, for å kunne si noe om hvilke endringsprosesser som var virksomme.

I *kapittel 9* diskuteres selve overgangen mellom eldre og yngre jernalder, med fokus på hvordan nye nettverk og aktanter ble etablert, og hvordan gamle aktanter og nettverk ble

destabilisert. Dette gjøres både ved å se på overregionale nettverk, og på lokale nettverk og forbindelsene mellom disse. En vesentlig del av diskusjonen går på hvordan landskapet ble transformert fra det som her er benevnt *praksiotoper* til *kronotoper*. Et sentralt punkt i diskusjonen vil være hvordan endringene kan sees som endringer i praksis.

Problemstillingens omfang tilsier at avhandlingen må forholde seg til et stort tidsspenn og til store områder. Det empiriske utgangspunktet vil imidlertid være Trøndelag, ut fra det utgangspunktet at Trøndelag også i jernalderen var en del av et større hele. Det at det «germanske» Nord-Europa i denne avhandlingen ofte vil bli behandlet som en enhet, skyldes at det var noen prosesser som foregikk over store områder. Det betyr ikke at alt var likt i de ulike regionene. Mange forhold spilte inn i å skape ulikheter. Forskjeller i klima og økologi var avgjørende for utformingen av mange praksiser.

KAPITTEL 2: DEN TEORETISKE TILNÆRMINGEN

2.1 En introduksjon til aktør-nettverkteori

Humanistiske fag har de siste tiårene vært utsatt for en grunnleggende kritikk av sitt ontologiske grunnlag, gjennom det som kalles symmetrisk antropologi/arkeologi. Kritikken går på den ontologiske todelingen mellom natur og kultur, som går tilbake til filosofer som Francis Bacon og Rene Descarte (Possemai 2013). Ifølge Bruno Latour var denne todelingen et kjennetegn på moderniseringen. For å forstå og analysere verden måtte verden «renses», eller sorteres, i kategoriene natur og kultur (Latour 1996:103). Et resultat av disse sorteringsprosessene ble en ontologi hvor virkeligheten består av to atskilte «verdener», den subjektive menneskelige og den fysiske materielle. Det er denne todelingen Latour kaller «den moderne forfatning». Dette skapte et skille mellom de moderne (oss) og de ikke-moderne (tradisjonelle samfunn) – «the great divide». Skillet mellom natur og kultur er et skille for hva vi kan vite om verden. Forskning på den fysiske verden og menneskets verden har blitt to atskilte områder som ikke kan møtes. Denne todelingen har vært markant innen humanistiske fag, og både prosessuell og postprosessuell arkeologi har sine utspring i denne todelingen. Postprosessuell arkeologi har blitt kritisert for å redusere den fysiske verden til en passiv bakgrunn for menneskelig handling. Menneskenes verden er sosialt konstruert og begrep som «kultur» og «samfunn» ble utelukkende definert ut fra et sosialkonstruksjonistisk utgangspunkt (Olsen 2010:5f). Den fysiske verden i seg selv ble tømt for mening til fordel for den sosiale konstruksjonen. Tekstlige analogier ble brukt for å «lese» materiell kultur (Olsen 2010:39ff). Problemet med dette utgangspunktet er den materielle verdens, eller tingenes, fravær som aktører i menneskenes liv. Forskjellen mellom ting og tekst ble ignorert. Tingenes tilstedeværelse i våre liv konstituerer seg på andre måter enn tekst. Å se tingene, eller den fysiske verden, som tekst, er å frarøve tingene deres egenart og evne til å virke tilbake på menneskelig handling (Olsen 2010:59–60).

Ifølge Latour lever vi i en verden hvor det materielle og det menneskelige hele tiden overlapper, eller lever i symmetri (Latour 1996). I det praktiske daglige livet inngår vi i konstant relasjoner med ikke-mennesker. Forestillingen om en todelt ontologisk verden finnes altså ikke i våre daglige gjøremål, men er en illusjon. Hele vår eksistens domineres av overlapping mellom det menneskelige og det ikke-menneskelige. Dette har vært en tiltagende prosess som har eskalert i industriell tid. Vi har aldri vært så avhengig av ting som i dag. Det er av den grunn Latour påstår at vi egentlig aldri har vært moderne (Olsen 2010:101ff). De

analytiske sorteringsprosessene mellom kultur og natur har imidlertid vært nødvendig for å kunne produsere de tingene vi gjør i dag.

I tradisjonelle samfunn, eller blant de «ikke-moderne», skilles det ikke mellom natur og kultur på samme måte som hos de «moderne»: Landskapet blir oppfattet som «besjelet». Ontologisk sett vil det ikke være et skille mellom mennesker, dyr, objekter og landskapet. Det viktige er de relasjoner som oppstår mellom deltagerne i nettverkene. Latour bruker begrepet *hybrid* for å betegne denne overlappingen av natur og kultur, og begrepet *aktant* for å beskrive at nodene i nettverket kan være både mennesker og ikke-mennesker (aktant er en omskriving av aktør-begrepet). Hybrider inngår som aktanter i *relasjonelle heterogene nettverk* (heterogene fordi de består både av mennesker og ikke-mennesker) av strategier og praksiser (Hess 1997:107). Alle objekter (i vid betydning) vil ha et nettverk av aktanter som fungerer stabiliserende på objektet (Latour 1987:49ff). Alle handlinger som involverer ting/gjenstander delegerer oppgaver til tingene, det vil si at tingene overtar noe av oppgavene fra menneskene. Til gjengjeld virker tingene tilbake på våre handlinger ved at de styrer hvordan og hva vi kan gjøre innenfor et heterogent nettverk. Gitte nettverk kan gå gjennom en prosess hvor de utvikler seg til svarte bokser, og blir noder i større nettverk ved en prosess av *punktualisering*. En datamaskin er for eksempel både et nettverk og samtidig en node i større nettverk. Datamaskinen er altså både aktant og nettverk på samme tid (Cressman 2009:7).

Institusjoner som «samfunnet» kunne ikke eksistere uten tingene. Som aktanter i nettverk er tingene med i en prosess av stabilisering og rutinisering (Olsen 2006:15). Fysiske ting som landskap, grenser, skolebygninger, flagg, bøker, aviser, radioer og tv'er har alle bidratt til å stabilisere nettverket «Norge».

Den ontologiske forskjellen mellom postprosessuell og symmetrisk arkeologi blir at tingene og våre fysiske omgivelser, får en aktiv rolle i hvordan mennesker handler. Som hybrid vil ting både være et objekt og aktant i et nettverk. Fysiske objekter har *inskripsjoner*, det vil si en utforming som i sterkere eller svakere grad virker på menneskelig adferd. En inskripsjon betyr måten et objekts utforming skaper visse handlingsmønstre på. Inskripsjoner kan være *sterke* eller *svake*. Både tingene og deres inskripsjoner bidrar både til å danne og stabilisere nettverk (Olsen 2006:15).

For arkeologien får et slikt perspektiv konsekvenser. I stedet for bare å representere noe får tingene en aktiv rolle i etableringen og stabiliseringen av nettverk. I en situasjon hvor tingene

endrer seg, som de gjør ved overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid vil et slikt perspektiv aktivisere de materielle endringene i en nettverksanalyse. Både arkeologiske objekter, kulturminner i landskapet og landskapet i seg selv virker på menneskelig handling gjennom sine inskripsjoner. Inskripsjonene kan oppfattes gjennom et kontinuum fra svake til sterke. Inskripsjonene, spesielt sterke inskripsjoner, forteller igjen noe om interesserings/problematiseringsprosessene som har gått forut for at de har blitt «kalde stabile objekter» (det vil si «fakta»). De topografiske trekkene kan defineres som inskripsjoner på grunn av deres evne til å virke på menneskelig adferd. Det er de topografiske trekkene, eller *inskrripsjonene*, som gjør at de blir aktanter i nettverk.

Latour bruker begrepet *svarte bokser* for å beskrive fakta eller sannheter som er så innlysende at ingen stiller spørsmål ved dem. Begrepet hentet Latour fra kybernetikken, hvor det brukes for å betegne en maskin eller et sett kommandoer som er for komplekst til å tegnes ut (Latour 1987:3). I stedet tegnes en svart boks hvor man viser hva som går inn i boksen, og hva som kommer ut, men ikke hva som foregår i boksen.

Hvis man vil studere hvordan fakta blir fakta, eller hvordan svarte bokser oppstår, må man gå tilbake til det tidspunkt da et gitt utsagn ikke var et faktum men en kontrovers. I stedet for å studere «ready made science» må vi studere «science in the making», og følge kontroversen, fra *kalde stabile* til *varme ustabile objekter*. Vi må se på hvilke betingelser de svarte boksene ble produsert under, og på fakta mens de er i de prosesser de dannes. Dette betyr å følge nettverksbyggerne, de som definerer og redefinerer de heterogene nettverkene.

For Latour vil de to sidene ved forskningen, «ready made science» og «science in the making», representere skillet mellom et objektivistisk og et relativistisk syn på hva fakta er i forhold til naturens representasjoner. I «ready made science», dvs. når kontroversene er bilagt og de svarte boksene er etablert, vil naturen være årsaken til at kontroversen bilegges. I prosessen med å skape fakta, under kontroversen, vil naturen fremstå som den endelige konsekvens av at kontroversen tilsynelatende bilegges. Det vil si at ingen kan påberope seg å ha naturen på sin side under kontroversen. De fleste vil imidlertid forsøke å påberope seg naturen som en alliert (Latour 1987:99). Vi må være relativister så lenge vi studerer etableringen av fakta som en del av kontroversen.

Latour operer med fem typer fakta:

- 1) gjetninger og spekulasjoner

- 2) utsagn som inneholder modaliteter som refererer bevis eller mangelen på bevis
- 3) antagelser
- 4) henvisning til generelt aksepterte faktum
- 5) «tatt for gitt»-kunnskap, felles kunnskap, en sannhet så innlysende at man ikke trenger å referere. Positive modaliteter bidrar til å endre (*translasjon*) utsagn fra 1 til 5 (Hess 1997:101f).

Ingen utsagn kan defineres som faktum eller fiksjon basert på egne interne kvaliteter. Det er hva som skjer med utsagnet i andre brukeres hender som avgjør om utsagnet blir faktum eller fiksjon (Latour 1987:25). Andre kan forholde seg til et utsagn ved å ignorere det, akseptere det eller aktivt motsi det. Ved det første tilfellet vil utsagnet være dødt og i praksis ikke-eksisterende. Velger andre forskere å akseptere utsagnet vil dette styrke utsagnet på veien mot å bli en svart boks (faktum type 5, «tatt for gitt»-kunnskap). Velger andre forskere å betvile utsagnet må partene i kontroversen mobilisere ulike ressurser for å vinne, dvs. å få etablert sine egne utsagn som fakta.

Under kontroversen vil andre aktørers utsagn enten lede oppmerksomheten bort fra betingelsene det opprinnelige utsagnet ble produsert under og/eller gjøre det solid nok til at man kan avlede andre konsekvenser. Dette kaller Latour *positive modaliteter*. *Negative modaliteter* sår tvil om utsagnets gyldighet ved å synliggjøre og eventuelt så tvil om produksjonsbetingelsene (Latour 1987:23). Dette hindrer utsagnet i å bevege seg i retning av å bli et faktum. Det er graden av positive og/eller negative modaliteter som avgjør om utsagnet etablerer seg som et faktum. Det er dette som Latour beskriver som det første prinsipp, konstruksjonen av fakta som en kollektiv prosess. Et utsagns skjebne som faktum eller fiksjon avgjøres av senere brukere og hvordan de forholder seg til utsagnet.

Jo større kontroversene er, jo mer teknisk og stratifisert blir teksten (Latour 1987:30). Dette innebærer at stadig flere ressurser må bringes inn for å styrke ens egen tekst. Dette kan gjøres ved å bringe inn allierte som med sin autoritet styrker teksten. I praksis betyr dette å referere til tidligere forskere med autoritet publisert i anerkjente publiseringskanaler («the argument of authority»). For å overleve, er påstandene i en tekst avhengig av hvordan senere tekster forholder seg til påstanden. De kan støtte påstanden, argumentere mot den eller ignorere påstanden. Det verste er å bli ignorert. Å bli ignorert er som om teksten ikke eksisterer. Jo mer en påstand blir gjenstand for positive modaliteter, jo mer får den karakter av å være en

svart boks, dvs. en uomtvistelig sannhet. Hvis påstanden blir gjengitt ofte nok blir den gjenstand for *ekstrem stilisering*, dvs. at påstanden er så innlysende og selvforklarende at den ikke trenger å skrives helt ut. Etter hvert blir det ikke nødvendig å referere til andre tekster i det hele tatt. Hvis stiliseringen går langt nok vil det ikke være nødvendig å snakke om det i det hele tatt. Påstanden har blitt stilltiende kunnskap, den har blitt en svart boks.

Teksten forskanser seg selv ved å forvare seg mot alle tenkelige motangrep. Det blir med dette tyngre og tyngre å angripe teksten. En opposent blir møtt med en større og større mengde andre tekster. En enda mere effektiv måte å forvare teksten på er en indre henvisning til teksten selv ved hjelp av illustrasjoner, tabeller, grafer o.l. Denne typen grafiske fremstillinger fremstiller ikke naturen (som «objektiv sannhet») men fører bare til enda flere ressurser og allierte som støtter påstanden. Hvis leseren ønsker å opponere mot påstanden, må han/hun ikke bare undersøke tekstene det refereres til, men også gå inn der hvor teksten er produsert, inn i det Latour kaller *laboratoriene*. Tabeller, grafer, kart og lignende er inskripsjoner gjort av et *instrument* (eller «inscription device»), definert som det som skaper visualisering av en påstand i teksten (må forstås i vid betydning). Laboratoriene er usynlige så lenge kontroversen ikke eksisterer. Hvis man går inn i laboratoriene og undersøker instrumentene som skaper visualiseringen av teksten, vil kontroversen blusse opp. Både personer og ting som blir aktivisert som ressurser trenger *talspersoner* (den mest åpenbare talspersonen er forskeren selv). Den sikreste måten å bryte ned påstanden på, er å gå forbi talspersonen og la tingene, eller personene, tale for seg selv. Et instrument kan dermed brytes opp i flere instrumenter og kontroversen øker enda mer fordi flere teknikaliteter, allierte og svarte bokser frembringes. Påstandene må underlegges «trial of strength», det vil si testes. Avhengig av om påstandene motstår resultatet av testingen vil talspersonene fremstå enten som subjektive individer eller representanter for det objektive. Hvis påstanden motstår alle forsøk på testing vil dissidenten stå overfor valget om å bygge et eget laboratorium.

Det nettverket som kontinuerlig produserer kunnskap består av aktører, ting og tekster som alle har den egenskapen at de kan påvirke andre innen nettverket. Det som særpreger aktør-nettverk-teori er at aktantene har den egenskapen at de kan påvirke andre enheter innen nettverket uavhengig om de er mennesker med intensjoner og mål eller ikke. Dette skjer gjennom en kontinuerlig serie av *translasjoner*, eller *oversettelser*, som har fire momenter som bidrar til å transformere et faktum fra type 1 og til type 5:

Problematisering: Går på hvem av deltagerne som når frem med å definere relevante problemstillinger. Å definere hva temaet er på en sånn måte at andre aktører aksepterer ens definisjon av problemet. De andre aktantene aksepterer gradvis ens kunnskapskrav som et *obligatorisk passeringspunkt*, dvs. hva som er nødvendige midler for å løse problemet. «Vi vil hva du vil, så allier deg med oss». Obligatoriske passeringspunkt representerer steder hvor den til enhver tid riktige kunnskapen defineres og forvaltes.

Interessering: Går på å få de obligatoriske passeringspunktene interesser til å falle sammen med nettverkets interesser, å stabilisere andre aktørers roller definert ved problematiseringen.

Innrulling: resultatet av interesseringen. Det handler om å etablere forhold som definisjon av virkeligheten, forbindelsens karakter, representantenes legitimitet og relevans.

Mobilisering: er resultatet av representantenes handlinger som talspersoner for andre entiteter. Går på mobilisering av ressurser som skal hindre bevegelse i de forhold og sammenhenger som er etablert i innrullingene (Hess 1997:109, Brattli 2006:44f).

Latour bruker begrepet *repertoar* for å betegne de hjelpemidlene som brukes for å plassere objekter innen en natur – kultur dikotomi, men begrepet kan også brukes som betegnelse på de verktøyene som brukes for å få alle i et nettverk til å dra i samme retning (Brattli 2006:16). Oversettelse innebærer å skape samstemmighet mellom aktantene i nettverket, slik at alle drar nettverket i samme retning. Å skape inskripsjoner kan sees som en del av interesseringsprosessen, hvor målet er å få aktantene i nettverket til å dra i samme retning. Det er imidlertid når alle innrullerte oppfører seg som en enhet, at det virkelig er en svart boks (Latour 1987:131). Det vil si når nettverket har felles interesser og drar i samme retning.

I denne avhandlingen vil dette være den teoretiske tilnærmingen i en dekonstruksjon av begrepene «gård» og «høvding» i den faghistoriske gjennomgangen. Hvordan har disse begrepene oppstått, og hvordan har de blitt så bestandige? Dette gjøres ved å gå til «science in the making», altså til prosessene hvor begrepene etablerte og utviklet seg.

Den kulturhistoriske analysen vil fokusere på hvordan nettverkene endret seg over tid. Aktantbegrepet vil være viktig for å innlemme den materielle kulturen, og spesielt landskapet, inn i analysen.

2.2 Praksisteori

For å forstå hvordan ulike aktanter, beveger seg mellom ulike nettverk, og inngikk i ulike nettverkskonfigurasjoner, skal jeg her bruke praksisteori slik det er utformet av Shove et al. (2012). Shove et al. knytter sin versjon av praksisteori mot aktør-nettverksteori ved å se artefakter/det materielle som en del av det det «sosiale» er laget av. Artefakter er prosesser og forbindelser av sosialt sanksjonert kunnskap, fordi de tillater utviklingen og stabiliseringen av felles praksiser. «Agency» og kompetanse finnes både i artefakter og i mennesker. «Sosiale relasjoner» er iboende i det de kaller «the hardware of daily life». I motsetning til Latour, som fremhever at man må følge aktantene for å studere et problemfelt, sier Shove et al. at en må følge *elementene* i praksis. Praksis er definert som å bestå av spesifikke kombinasjoner av elementene *materiale*, *kompetanse* og *mening*. Praksis oppstår, opprettholdes og forsvinner etter hvert som båndene mellom elementene dannes og brytes (fig. 2.1). Materialer defineres som objekter, eller den fysiske materielle verden.

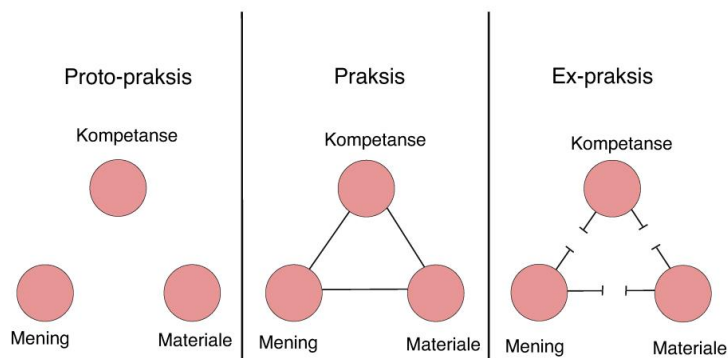

Fig. 2.1: Praksiselementer i proto-praksis, praksis og post-praksis (etter fig. 2.1 Shove et al. 2012).

Dette betyr at også landskapet kan sees som et potensielt element i praksis. Kompetanse defineres som alle former for forståelse og praktisk kunnskap, mens mening sees som alt som er sosialt meningsbærende på et gitt tidspunkt.

Analytisk kan praksis sees som *handlinger* («performance») eller som en *enhet* («entity») som kan snakkes om, eller være en ressurs i seg selv. Det vil si at praksisen har en eksistens uten selve handlingen (Shove et al. 2012:6ff).

Nye praksiser oppstår når gamle eller nye elementer kombineres i nye sammensetninger. Når båndene mellom elementene brytes, kan elementene overleve en viss tid. Materialer som

opphører som element i en praksis vil etter hvert forsvinne, siden ingen materialer varer evig, men de kan også inngå i nye praksiser. Et sverd har inngått både i praksiser knyttet til kamp, begravelse, og som museumsgjenstand. Det materielle elementet i disse praksisene, sverdet, er det samme, men forbindelsene til ulike praksiselementer av mening og kompetanse, gjør at det blir svært ulike praksiser. Elementene mening og kompetanse kan også overleve en viss tid som løse elementer, ved å være lagret i minnet eller i tekst eller på andre måter. Når praksisbånd brytes, kan elementene forsvinne, ligge uvirksomme eller inngå i nye praksiser. Enkeltstående elementer kan også inngå i flere typer praksiser, ved at det etableres bånd til flere elementer. Noen kombinasjoner av praksiser karakteriseres som *dominante prosjekter*. Dette er grupper av praksiser som sammen krever at deltagerne prioriterer disse, og retter sin tid og sine ressurser mot disse praksisene. På denne måten blir den enkeltes praksis knyttet til reproduksjonen av dominerende sosiale institusjoner.

Ulike praksiser kan etablere forbindelser ved at samlokalisering er en vesentlig del av praksisene. Slike praksiser betegner Shove et al. for *praksisklynger* og *praksiskomplekser* (2012:81ff). Forskjellen mellom disse ligger i at praksiskomplekser danner tettere forbindelser enn klynger. Samlokalisering er ikke det eneste kravet for å danne klynger eller komplekser. Måten de materielle praksiselementene er organisert i forhold til hverandre, kan være viktig for hvordan praksiser bindes sammen (2012:83f). Det samme gjelder sekvenser og synkronisering av praksiser. De mange praksisene på et sykehus forutsetter samlokalisering, men handler også om hvordan de fysiske elementene er organisert i forhold til hverandre, samt rekkefølgen og synkroniseringen av praksisene.

Praksis er noe som foregår på et gitt sted til en gitt tid, og kan ikke forflytte seg. De enkelte elementene kan imidlertid flytte seg. Det mest åpenbare er at materialer kan forflyttes ved transport. Landskapet har imidlertid den egenskapen at det ikke kan transporteres eller flyttes. Det er mer komplisert å forstå hvordan mening og kompetanse forflytter seg. Kompetanse forflytter seg ved prosesser av dekontekstualisering og rekontekstualisering. Dette innebærer at kompetanse må abstraheres fra sitt lokale utgangspunkt, og reverseres til en mottagersituasjon. Dette forutsetter et skille mellom lokal kompetanse og *kosmopolitisk kompetanse*. Kosmopolitisk kompetanse er løsrevet fra sin lokale opprinnelse. Dette innebærer en forståelse av at kunnskap kan eksistere i et dislokalisert reservoar, et epistemisk fellesskap hvor brukerne kan hente kompetanse. I det moderne samfunnet er det mulig å se at både biblioteker og internett kan fungere som slike kosmopolitiske kompetanseresservoar, men i samfunn hvor skrift er dårlig utviklet, overlates dette reservoaret til minnet, og til noen

felles oppfatninger av hva kompetanse består av. Muligheten og evnen til å forflytte kompetanse innebærer evnen til å hente kosmopolitisk kompetanse, og dekode kompetansen i en ny praksissituasjon. Mening kan forflytte seg ved prosesser av pakking og utpakking, assosiasjon og reklassifisering. Shove et al. hevder at muligheten for assosiasjoner og reklassifisering blir begrenset og muliggjort både av eksisterende mønstre og distribusjon av mening (2012:55). Det betyr at ikke all mening og kompetanse kan flyttes, og det betyr at mening og kompetanse som flyttes må kunne kobles til eksisterende lokale praksiselementer for at forflytningen kan finnes sted. I denne forflytningen ligger det også at mening og kompetanse blir transformert, i og med at elementene mening og kompetanse blir forbundet med nye praksiselementer.

Alle elementene er avhengig av en infrastruktur for å forflytte seg. I et ikke-skriflig samfunn vil forflytning av elementene være avhengig av at mennesker og objekter forflytter seg.

Siden overgangen fra eldre til yngre jernalder var en periode hvor både mennesker og ting synes å ha vært i bevegelse over store områder, er dette en tilnæringsmåte som kan si noe om hvordan aktantene (eller praksiselementene) beveget seg i nettverkene, og om hvordan relasjonen mellom mobile aktanter og ikke-mobile aktanter (landskapet) virket.

2.3 Analogier

Denne avhandlingen hviler i stor grad på historiske og etnografiske analogier. De klassiske kildene er i stor grad tolket i lys av andre historiske kilder, arkeologi og lingvistikk, men i liten grad i forhold til sosialantropologisk forskning. Dette mener jeg er en svakhet ved analysene fordi bruken av sosialantropologisk forskning muliggjør et større spekter av tolkninger.

I den arkeologiske forskningen kan analogier sees som en måte å sammenligne forhold i forhistorien med mer kjente forhold. Alle beskrivelser av forhistoriske samfunn skapes, bevisst eller ubevisst, ved bruk av analogier. Analogien kan hentes fra samfunn som er nært i tid og rom, eller fra samfunn som geografisk og tidsmessig ligger langt fra oss. I det store og hele kommer vi aldri utenom analogier (Hodder 1982:7f). Diskusjonen om bruk av analogier var spesielt aktuell på 1960-tallet og fram til 1980-tallet, da diskusjonen mer eller mindre døde ut i anglo-saksisk arkeologi (Fahlander 2004:187). *Retrogressiv metode*, eller «direct historical approach», er en form for analogi hvor man drar slutninger om forhistorisk tid på bakgrunn av mer kjente historiske forhold i nyere tid. Når en overfører forestillinger om

samfunnsforhold i vikingtid og middelalder tilbake på samfunnet i eldre jernalder, forutsettes det et forhold av homologi, eller likhet mellom kilde og subjekt, i analogien (Näsman 1988, Lyman and O'Brian 2001:317). De mange endringene som skjedde ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder synes nettopp å være av en så omfattende karakter at historiske samfunn i Skandinavia ikke er best egnet som direkte analogi for samfunnsforhold før 550 e.Kr. Ved å knytte forskningen til en retrogressiv metode, bevisst eller ubevisst, reduseres tolkningsrommet og muligheten til å se større endringer i de fortidige samfunnene. Muligheten for å se fortiden i et «annerledesperspektiv», eller som «de andre», reduseres.

Bruk av etnografiske analogier er en måte å bruke data fra etnografi/sosialantropologi til å belyse forhold i fortiden. Utgangspunktet for kritikken av metoden, er at studiet av «tradisjonelle samfunn» ble oppfattet som et studium av samfunn som de var, statisk og upåvirket av den moderne verden («the ethnographic present») (Berg 2001:24). Ingen samfunn kan ansees å være statiske, men må oppfattes som å være i stadig forandring. Kontakten med den moderne verden starter gjerne med sosialantropologer og misjonærer, og ingen samfunn kan dermed studeres som å være uten kontakt med det moderne. Hodder forsøkte å lage noen regler gjennom sin definering av *formelle* og *relasjonelle analogier* (1982:16ff). Den formelle analogien er en direkte sammenligning mellom to objekter. Hvis ett kjent trekk er likt, må også ukjente trekk være like. I den relasjonelle analogien må det argumenteres for relasjonene mellom likhetene. Sammenligningen går ikke bare på formelle eller funksjonelle likheter, men årsakssammenhengen mellom likhetene. Selv om det er innvendt at kravene til relasjonelle analogier er så strenge at en relasjonell analogi ikke er mulig (Berg 2001), vil jeg hevde at analogibruken i denne avhandlingen er nærmere en relasjonell analogi enn en formell analogi.

Den sosialantropologiske analogibruken i denne avhandlingen er i stor grad knyttet til de logiske konsekvensene ved et mobilt samfunn kontra et sedentært samfunn med basis i eid land. Et mobilt levesett vil nødvendigvis medføre en annen måte å forholde seg til steder i landskapet på, og dermed også en annen landskapsoppfattelse.

KAPITTEL 3: BEGREPENE «GÅRD» OG «HØVDING» – EN DEKONSTRUKSJON

3.1 Innledning

I 1962 publiserte Anders Hagen sin første utgave av *Norges oldtid*. Denne boken representerer kulminasjonen av en lang prosess i arkeologien fra siste del av 1800-tallet hvor faget gikk fra å være gjenstandssentrert til å bli et fag som beskrev samfunn og samfunnsforhold. Samtidig representerer boken tidspunktet like før prosessuell arkeologi bidro til at arkeologi ble et fag som i større grad teoretiserte eksplisitt omkring samfunn og samfunnsforhold.

I dette kapitlet skal jeg se på hvordan synet på samfunnet i eldre jernalder og overgangen mellom eldre og yngre jernalder har utviklet seg. Rent konkret vil jeg forsøke å følge begrepene «gård» og «høvding»/«høvdingdømme» som svarte bokser. Begge begrepene har vært, og er, sentrale begreper i beskrivelsen av jernaldersamfunnet, uten at de nødvendigvis diskuteres eller defineres.

Både «gård» og «høvding» sier, både eksplisitt og implisitt, noe om jernalderen. Begge begrepene er viktige premissleverandører for synet på jernaldersamfunnet. Derfor ønsker jeg å la analysen av faghistorien følge disse to begrepene, hvordan de har oppstått og utviklet seg, og hvorfor de har vært så bestandige. Har begrepene oppstått som en konsekvens av forskning på arkeologisk empiri, eller har de vært premissleverandører for forskningen? Det teoretiske utgangspunktet for analysen er å finne i Bruno Latours *Science in action* (1987) og *Vi har aldri vært moderne* (1996). Utgangspunktet er at begrepene «gård» og «høvding»/«høvdingdømme» har fått status som faktum, eller som «svarte bokser» i Latours forståelse av begrepet. For å få svar på spørsmålene er vi nødt til å følge prosessen hvor disse begrepene ble dannet, og se hvordan de etablerte seg som fakta.

Analysen deles i to. Den første delen vil befatte seg med perioden til og med utgivelsen av Hagens *Norges oldtid* i 1962. Det er i denne perioden at forestillingen om gården ble etablert for alvor. Den andre delen analyserer perioden fra 1960-70-tallet og fram til i dag. Siden 1960-tallet har det skjedd to store endringer i arkeologien som er relevante i denne sammenhengen. Den første var introduksjonen av prosessuell arkeologi med et sterkt innslag av neo-evolusjonisme. Dette var starten på at arkeologien i langt større grad begynte å knytte forskningen til eksplisitte samfunnsmessige teorier. Den andre endringen var tilførselen av

store mengder nye bosetningsdata som resultat av en ny metode: maskinell flateavdekking. I hvor stor grad påvirket disse to endringene synet på samfunnet i eldre jernalder, og synet på overgangen til yngre jernalder?

Hensikten er å analysere framveksten og utviklingen av begrepene «gård» og «høvding»/«høvdingdømme» innen arkeologien. Den vanligste forklaringsmodellen på overgangen mellom eldre og yngre jernalder de siste 20-30 årene har vært å se endringene som utslag av en omstrukturering av bosetningen, som følge av økt sentralisering og hierarkisering (Näsman & Lund 1988, Näsman 1991, Hedeager 1992a, Myhre og Øye 2002:173ff). Høvdingene har fått mer makt og dette viser seg i det arkeologiske boplassmaterialet i form av en omlegging og omstrukturering. Hvordan har begrep som «gård» og «høvding» fungert som aktanter i nettverket av jernalderforskere for å etablere et slikt syn på endringene?

Kapittelet er ikke ment som en forskningshistorisk kronologisk oversikt. Det finnes flere slike gode oversikter, som også er brukt i denne avhandlingen (Lillehammer 1979, Haavaldsen 1984, Henriksen 1994, 1999, Stylegar 2001, Pilø 2005, Gjerpe 2014).

Gårdsbegrepet

Arkeologer som diskuterer forhistoriske bosetningsspor opererer ofte med begrepet «gård» uten at det er nærmere definert. Når begrepet blir definert er det gjerne med utgangspunkt i de arkeologiske sporene. Utgangspunktet er ofte Sandnes' definisjon av gården som «en navngitt lokalitet med bygninger der folk og husdyr har permanent tilhold eller vinteropphold med utnyttning av jord og planteproduksjon» (Sandnes 1979:166, Løken 1998). Dette er en relativt vid definisjon som kan passe på mange typer jordbrukssamfunn. Lars Pilø (2005:6) mener at det bør stilles krav til at det påvises permanente bygninger, at det er et inngjerdet åkerland og spor etter husdyrhold. Der noen av disse trekkene ikke er tilstede, men hvor det er spor etter landbruk, bruker Pilø begrepet «agrar boplass». Problemet med en ren arkeologisk definisjon basert på de fysiske sporene er at når arkeologer løfter de empiriske dataene fra bosetningen opp til en diskusjon om samfunnsstruktur, får begrepet «gård» et videre innhold, fordi vi legger til mange konnotasjoner av den historiske gården til de arkeologisk påviste forhistoriske bosetningssporene. Ingunn Holm (1999) konkluderer med at begrepet gård er så verdiladet at det er et hinder for forskningen omkring jordbruk og bosetning. Ved å bruke gårdsbegrepet på forhistoriske bosetningsenheter, er faren til stede for at man implisitt sier noe om bosetningens sosiale, økonomiske og politiske organisering. Eiendomsrett til jorda og

overføring av eiendommen gjennom ættelinjen er to forhold ved den historiske gården som lett blir konnotasjoner av begrepet brukt på forhistorisk agrar bosetning. Dette er aspekter ved gårdsbegrepet som ofte implisitt blir aktivisert når bosetningssporene er utgangspunktet for diskusjon om samfunnsforhold på et mer overordnet nivå.

Jeg vil her definere den historiske gården som *et eid stykke land organisert som en sosial, politisk og økonomisk enhet*. Enheten skal produsere et overskudd fra landbruksproduksjon. Det mest sentrale ideologiske elementet i gården er det eide og arvelige landet. Ofte er denne enheten sentrert rundt en familiestruktur hvor eiendommen overføres mellom generasjonene ved arv. I avhandlingen vil begrepet «gård» være reservert den historiske gården, det vil si den gården som eksisterer i dag, og som kan følges via skriftlige kilder, gårdsnavn og arkeologi, tilbake til middelalder/vikingtid, og sannsynligvis til hele yngre jernalder. Bosetningsspor fra eldre jernalder vil bli omtalt som «bosetning».

Begrepet «gård» er også uheldig fordi det gir assosiasjoner til andre begreper som «hjem» («privat»), «familie» (gjerne kjernefamilien) og en lokalisering til et bestemt punkt i topografien.

3.2 Perioden Rygh – Hagen. Trender i utviklingen av gårdsbegrepet

For å analysere begrepene «gård» og «høvding»/«høvdingdømme» som svarte bokser, må vi gå inn i prosessene der de ble dannet, altså inn i kontroversene før de ble etablert som svarte bokser. Det betyr at vi må gå tilbake til den norske arkeologiens tidligste perioder og til historikere fra den såkalte 1814 generasjonen (Dahl 1990:20f). For å gjøre gjennomgangen mer oversiktlig har jeg for perioden fram til 1962 brukt Lillehammers (1979) inndeling av gårdsforskningen inn i tre faser. 1) Fra tidlig 1800-tall og fram til ca. 1910, da forskning på bondesamfunnet primært var historikernes domene. 2) Perioden fram mot 1940–50-tallet, da forskningen på gården og det norske bondesamfunnet for alvor startet, men da med utgangspunkt i utgravning av hustufter. 3) Fra 1940-tallet, da gården ble forsket på som en helhet, ved at åker og eng ble dratt inn i undersøkelsene.

3.2.1 Fase 1 - bondesamfunnet og retrogressiv historieforskning

Denne fasen korresponderer til det som i arkeologiens faghistorie karakteriseres som kulturhistorisk arkeologi (Trigger 1989, Olsen 1997). Arkeologien ble dominert av typologiske og diffusjonistiske arbeider, og gården ble i liten grad berørt eller omtalt. Perioden er også kalt «gravhaugperioden» i Norge fordi fokuset var på utgravninger av

gravhauger for å fremskaffe kildemateriale (Haavaldsen 1984). Overgangen mellom eldre og yngre jernalder ble av Rygh (1869) sett som dramatisk, mens Gabriel Gustafson i 1906 nedtonet forskjellene. Ingen uttrykker noe syn på hvordan samfunnet var organisert. Selv om datagrunnlaget for historikerne var svakt, var deres syn på forhistorien interessant, gitt det nære forholdet som utviklet seg mellom arkeologi og historie. Historikerne hadde allerede fra midten av 1800-tallet, med Rudolf Keyser og Peder Andreas Munch, formulert et syn på forhistorien som var dominert av innvandring og et bondesamfunn basert på odelsretten (Dahl 1990:53 og 67). Som en del av den nasjonalromantiske bevegelsen var ideen om å skape en nasjonal historie på plass allerede da (Dahl 1990:44f, Opedal 1999:17f). En nasjonal identitet måtte skapes med støtte i historien (Dahl 1990:43). Evolusjonismen som slo gjennom på midten av 1800-tallet bidro til en sterk forestilling om kontinuitet. Selv store endringer ble nedtonet til fordel for kontinuitet, fordi det var påtrengende å vise at nasjonen hadde bevart sin identitet (Dahl 1990:87). Historikeren Michael Birkeland formulerte det slik i 1858: «At paavise Udviklingens kontinuitet er et Arbeide, der har Krav paa Nationens bedste Kræfter» (Dahl 1990:97). Selv om det var en tett sammenheng mellom historikere og arkeologer allerede i siste halvdel av 1800-tallet, kan man si at de representerte to nettverk. Et arkeologinettverk og et historikernettverk. Historikerne fokuserte på å skape en nasjonal historie med basis i bondesamfunnet (Dahl 1990, Opedal 1999), mens arkeologene primært var opptatt av gjenstandsstudier og diffusjonisme (Olsen 1997:31f).

3.2.2 Fase 2 - arkeologiske undersøkelser av hustuffer

Det er først med Lillehammers andre fase, som startet med Sheteligs utgravninger av tufter i 1907 (1910), at gården ble et tema i arkeologien. Fokuset var imidlertid ikke på gården som helhet, men på tuftene, deres datering og struktur. Det ble utgravd svært mange tufter av arkeologer som Jan Petersen (1933, 1936), Sigurd Grieg (1926a, 1934, 1938) og Helge Gjessing (1921, 1925).

A. W. Brøgger hadde som eksplisitt utgangspunkt å bidra til nasjonens historie ved å knytte fortiden til utviklingen av en nasjonal identitet. Ved å se kontinuitet mellom forhistorien og det historiske norske bondesamfunnet førte han «den ideologiske ladete bondekulturen tilbake til fortiden» (Opedal 1999:69). Med den sterke vektleggingen Brøgger hadde på arkeologiens rolle i å gi nasjonen en historie, var Brøgger en av hovedpersonene i oversettelsene av begrepet «gård» til et ubestridt faktum. Arkeologien som nettverk ble med dette innrullert i det som lenge hadde vært historikernes mål: å gi nasjonen Norge en historie. Dette gjør Brøgger med et sterkt element at retrogressiv metode, noe som indikeres allerede i

tittelen på Brøggers bok fra 1925 *Det norske folk i oldtiden* (min understrekning). Brøggers mål er å bygge «en eneste stor bro fra opprinnelse til i dag» (Brøgger 1929:13). Dette skal gjøres ved å «søke sammenlignende stoff fra alle stadier av vårt folks liv i historisk tid» (min understrekning) (1925:28).

Retrogressiv metode, hadde vært vanlig blant historikerne lenge (Dahl 1990:273, 274), og må sees i sammenheng med behovet for å knytte fortiden til nåtiden, som en del av nasjonsbyggingen. Retrogressiv metode går ut på å trekke slutninger om forhold i én periode på bakgrunn av kjente forhold i en senere periode.

Minst like viktig, og enda mer eksplisitt, kom gården og bondesamfunnet i sentrum gjennom Magnus Olsens bok *Ættegård og helligdom* (1926).

Spør man om hvad der er det konstituerende trekk ved gården som sosial «institusjon», vil man straks måtte peke på som et av de mest fremtredende trekk: den dyrkede innmark, odelsjorden. (min understrekning) (1926:25).

... og som jorden var en livsbetingelse for mannen, var ætten det også: gårdsbruk forutsetter kontinuitet, familie, ubrutt innbyrdes hjelp innad og vern utad. Alt dette gir ætten... (1926:26).

Sammen med Brøgger var Olsen en viktig brobygger mellom historie/filologi og arkeologi, og brakte gården inn i arkeologien som et forskningsfelt, noe som skjer med gårdsnavnene som katalysator. Det er et interessant samspill i tid mellom ulike hendelser. Brøggers bok kom i 1925 og Magnus Olsens i 1926. På samme tid kom Helge Gjessings *Vest-Agder i forhistorisk tid* (1925) og Sigurd Griegs *Hadelands eldste bosetningshistorie* (1926a) som begge koblet sammen gårdsnavn og arkeologi. I 1928 ble *Institutt for sammenlignende kulturforskning* grunnlagt, og startet programmet *Sammenlignende studier over bondesamfunnets kulturforhold*, med Edvard Bull som pådriver (Dahl 1990:272). Instituttet ble særdeles viktig, ikke bare for historikernes fokus på bondesamfunnet, men også for arkeologiens fokus på gård og bondesamfunn. Instituttet finansierte feltarbeid og en rekke publikasjoner (blant annet Jan Petersen 1933, 1936, Sigurd Grieg 1934). Instituttet startet også flere forskningsprogrammer som også arkeologien var en del av. I 1943 startet programmet *Gaards og grannesamfunn*, i 1950 *Gården i norsk samfunnshistorie* og *Det nordiske ødegårdprosjektet* fra 1968 (Dahl 1990).

Det norske arkeologmøtet ble stiftet i 1927 (Brøgger 1928:90). Her ble det satt opp en prioritert liste med arbeidsoppgaver, hvor arbeidet med hustuftene ble omtalt som en av «de mest påtrengende» oppgaver for norsk arkeologi. Et av punktene som skulle undersøkes var forholdet til stedsnavn. Arkeologene som møttes ble enige om å anmode Magnus Olsen om å delta. Ni år senere, i 1936, møttes de for andre gang, og avgjorde å fortsette med hustuftundersøkelsene. Denne gangen ble møtet enig om å dra «åker og rydninger» inn i undersøkelsene (Brøgger 1937a:183).

En av de meste sentrale historikerne i perioden var Andreas Holmsen. Holmsen publiserte en rekke arbeider. Hans *Norges historie fra de eldste tider til 1660*, ble første gang utgitt i 1938. Her tegnet et bilde av et samfunn som i løpet av romertiden utviklet seg til et gårds- og bondesamfunn (1961:91), med en økende grad av hierarkisering. Overgangen til yngre jernalder ble forklart med endrede maktforhold (1961:84) og Holmsen mente at samfunnet i yngre jernalder ikke representerte noe prinsipielt nytt, men at «rørsler» som allerede var i gang i eldre jernalder skjøt fart. Det nye og avgjørende i jernalderen var framveksten av gården og bondesamfunnet i romertid, samt at jernet ble det viktigste råstoffet for redskaper (1961:101). Vi ser her at Holmsen følger Brøggers forklaring på utviklingen av jernaldersamfunnet.

Bjørn Hougens feltarbeid i forkant av *Fra Seter til gård* ble finansiert av *Institutt for sammenlignende kulturstudier* (1947:9). Hougens konklusjon var at seterbruket kan påvises for alvor først i merovinger- og vikingtid, men han mente at seterbruket sannsynligvis hadde sitt opphav i neolitikum, da bosetningen var halvnomadisk. Først i tidlig jernalder endret dette seg til en fast bosetning på grunn av klimaendringene. Hougen baserte seg på John Frödin (1941) som mente at seterbruket var et overgangsfenomen mellom nomadisme og fast bosetning (Hougen 1947:24, 256). Det interessante er at Hougen diskuterer nomadisme som en mulig forklaring på et arkeologisk funnmateriale, men selve gårdsbegrepet hos Hougen synes å være det samme som hos tidligere og samtidige forskere.

3.2.3 Fase 3 - åker og eng. Gården som helhet

Den tredje fasen startet med Anders Hagens undersøkelser på Sostelid, hvor gården som helhet ble gjenstand for undersøkelser (1951, 1953, 1955). Dette var egentlig en prosess som startet i 1936, ved at arkeologmøtet vedtok å undersøke «åker og rydning» i tillegg til selve hustuftene. Hos Hagen har «gården» blitt grunnsteinen i samfunnet. Den var enhet dagliglivet var sentrert rundt, og samfunnet bygget opp av. Hagen og tidligere forskere hadde ikke noe

teoretisk begrepsapparat for å beskrive samfunnsstrukturen. Det lå imidlertid implisitt i de begrepene som ble brukt. Hagen beskrev samfunnet med ord som «storbønder», «høvdinger», «bygdehøvdinger», «handelsmenn», «fyrste», «herskere» og «sjøhøvdinger». Innebygd i begrepene ligger forestillinger om et vertikalt hierarkisk samfunn hvor sterke høvdinger kontrollerte, ikke bare folk, men også produksjon og handel. Hagen definerte heller ikke begrepet gård, men bruk av betegnelser som «ættegård», «storgårdsætter» osv. tyder på at hans bruk av begrepet var preget av at det var den historiske gården som var det implisitte utgangspunktet for synet på eldre jernalders agrarbosetning. I bruken av disse begrepene ligger oppfatningen at menneskenes forhold til gården ble definert ut fra et rettighetsforhold knyttet til jord og slekt. Ætta hadde en rett til gården som et stykke land. Det er nærliggende å oppfatte dette som at forestillingen om gården var knyttet til forestillingen om eiendomsrett til land, og at denne retten ble overført mellom generasjonene ved arv. I sin beskrivelse av samfunnet i folkevandringstid, brukte da også Hagen begrepet «de store jordeierne» (1962:192). Det er et sterkt element av retrogressiv tenking ved måten det forhistoriske gårdsbegrepet ble formet på. Retrogressiv tankegang har en lang tradisjon før Hagen. Det kan synes som om forestillingen om den forhistoriske gården som et eid og arvelig og territorielt definert stykke land, sammen med samfunnet som økende hierarkisk, var godt etablert med Hagen i 1962.

Hagen gav egentlig ikke noe forklaring på endringene som skjedde ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder, men grupperte endringene under overskriften «Maktforskyvning og kulturskifte». Selv om det ikke sies eksplisitt, kan man ane at årsakene til endringene var vanskelige å forklare. Samfunnet i yngre jernalder oppfattes imidlertid som en fortsettelse av samfunnet i eldre jernalder, ved at prosessene med sentralisering og hierarkisering bare økte. Fokuset var på endringene som «krise» i den forstand at samfunnet ble regenerert i samme form, men med større kompleksitet.

3.2.4 Gårdsbegrepet - en dekonstruksjon

Fra slutten av 1800-tallet og fram til og med Hagen i 1962 gjennomgikk begrepet «gård» en prosess av «black boxing». Det vil si at begrepet, gjennom en prosess av ekstrem stilisering, ble en innlysende sannhet som kunne brukes uten noen nærmere diskusjon. Begrepet fikk status av å være et faktum av Latours type 5, en «tatt for gitt»-sannhet. Det ble skapt et nettverk hvor alle aktantene dro i samme retning. Man kan si at det aldri var noen stor kontrovers rundt begrepet tidligere og at begrepet i utgangspunktet hadde karakter av faktum type 3, en antagelse. Kontroversen ligger i gårdsbegrepet som aktant i et nettverk av først

historikere, senere også arkeologer, som hadde som eksplisitt mål å skape en nasjonal historie, hvor et viktig element var å bruke det historiske bondesamfunnet som modell for forhistorien. Begrepet «gård» hadde i utgangspunktet, da det ble tatt i bruk, kvaliteter av å være en svart boks, på grunn av premisset som ble lagt innen det nasjonale prosjektet, nemlig å bruke det historiske Norge som et utgangspunkt for å forstå forhold hvor man ikke hadde skriftlige kilder. De tidligste historikerne innen nasjonalromantikken så det som sitt mål å argumentere for at Norge hadde en nasjonal identitet, og dette måtte bevises med støtte i fortiden (Dahl 1990:43).

Gården, som i utgangspunktet var fraværende i jernalderforskningen, ble brakt inn i forskningen ved utgravning av tufter fra eldre jernalder, og ved Brøggers aktive arbeid for å gjøre fortiden til en del av det nasjonale prosjektet (Opedal 1999:28f). Gården som arkeologisk studieobjekt ble styrket med koblingen filologi – arkeologi gjennom Olsens bok *Ættegård og helligdom* (1926). Selv om gården ikke ble oppfattet som et statisk begrep, er det liten tvil om at den historiske gården lå som et implisitt utgangspunkt når den forhistoriske gården ble diskutert, og da med spesiell vekt på eiendom og arv.

Perioden fra midten på 1920-tallet og fram til slutten på 1930-tallet representerer perioden da begrepet «gård» for alvor etablerte seg som en svart boks innen den arkeologiske diskursen. Forskere som Brøgger og Olsen bidro til en prosess av oversettelser, det vil si å bringe «gården» nærmere en status av å være et uomtvistelig faktum. Spesielt Brøgger bidro sterkt til problematiseringen, ved at «gården» etterhvert fikk status som obligatorisk passeringspunkt. Ved Brøggers og Olsens definering av problemet akselererte en prosess hvor arkeologinettverket og historikernettverkets interesser smeltet sammen, dvs. en prosess av innrulling. Med denne innrulling ble også institusjonene, *Institutt for sammenlignende kulturstudier* og *Det norske arkeologmøtet*, repertoar for innrullingene. Begge nettverkene hadde styrket seg ved å dra i samme retning. Som aktanter i nettverket, som hadde som mål å skape en nasjonal historie og identitet, ble de arkeologiske bosetningsdataene innrullert i nettverket med gården som obligatorisk passeringspunkt.

En «rød tråd» i norsk bosetningshistorie er å se de forhistoriske samfunnene i forhold til naturmiljøet (Haavaldsen 1984). Det var spesielt Brøgger som formulerte betydningen av å se dette (Brøgger 1925:18ff, Opedal 1999:30). Naturforholdene i Norge avviker dramatisk i forhold til kontinentet. I Norge er 3 % av landarealet dyrkbart. Resten er fjell og skog. Det kan derfor sees som et presserende behov å argumentere for en norsk kontinentallignende

bondekultur på tross av naturforholdene, og på tross av at folk økonomisk også har stått i et betydelig avhengighetsforhold til sanking, fangst og fiske. Dette kan i så fall sees som en problematisering/interesseringsprosess som styrket den arkeologiske forskningens innrulling i det «nasjonale prosjektet», og dermed begrepet «gård» som en svart boks. Den norske naturen ble som aktant innrullert inn i det nasjonale bondekulturnettverket, som en alliert. Dette må sees i sammenheng med at den norske nasjonalromantikken var nært knyttet til kontinental, og spesielt tysk, nasjonalromantikk (Opedal 1999:17).

Fra 1800-tallet og framover var det to drivkrefter som formet synet på forhistorien. Det første var ideen om sosial evolusjonisme, troen på at samfunn utvikler seg lineært og lovmessig mot en økende grad av kompleksitet.

Det andre var forestillingen om en norsk nasjonal identitet som måtte bevises i historien. Det fantes en norsk nasjonale identitet fordi det norske folk hadde en historie. I selve startpunktet ligger det et sterkt element av retrogressiv tankegang. Forhold i samtiden skulle bevises ved kontinuitet bakover i tid.

Gitt at utgangspunktet til historikerne og det nasjonale prosjektet i seg selv var sterkt retrogressivt, ble konsekvensen av dette en sterk faglig retrogressiv tradisjon. Denne tradisjonen virker inn på hvordan forholdet mellom eldre og yngre jernalder ble forklart. Det ble nærmest en nødvendighet å lage kontinuitet mellom disse periodene, på tross av forandringene man så i det arkeologiske materialet. Å innlemme eldre jernalder i nasjonsprosjektet var viktig fordi det «germanske» elementet fungerte som et bindeledd til kontinentet og kontinental tidlig middelalder.

Konsekvensen var et syn hvor de aktive prosessene i eldre jernalder, i form av økende hierarkisering og sentralisering, fortsatte i yngre jernalder. Overgangen mellom eldre og yngre jernalder ble forklart ved at den tilstanden som forelå før endringene, eller krisen, ble gjenopprettet i styrket form etter krisen. Det vil si at det ikke ser ut som om det skjedde noen grunnleggende endringer i synet på hvordan samfunnet ble organisert eller strukturert, annet enn at de aktive prosessene hierarkisering og sentralisering fortsatte i styrket form i yngre jernalder, og endte med rikssamling og statsdannelse.

Tydligst er kontinuitetstanken hos historikeren Andreas Holmsen, som eksplisitt hevdet at det ikke var noen prinsipiell forskjell mellom eldre og yngre jernalder (1961:101). Dette til tross for at endringene ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder var allment akseptert.

Det var også med Shetelig (1925) og Brøgger (1925) at begreper som «høvding», «konger», «stammer» og «aristokrati» ble tatt i bruk som beskrivende ord, uten at det ble lagt noe eksplisitt i disse begrepene. I forhold til gårdsbegrepet spilte høvdingbegrepet en mer passiv rolle i datidens diskurs. Årsaken til dette er sannsynligvis at begrepet ligger litt på siden av hoveddiskursen i denne perioden: å skape en nasjonal historie.

I perioden fram til 1960-tallet var gårdsbegrepet det sentrale begrepet som fikk karakter av å være et obligatorisk passeringspunkt. For i det hele tatt å si noe om forholdene i jernalderen, var det umulig å komme utenom begrepet «gård», med de konnotasjonene begrepet hadde (Holm 1999).

I 1962 var både eldre og yngre jernalder godt plassert i en kontinental bondekulturmodell, hvor samfunnets viktigste byggeklosse var «gården» med basis i eid og arvelig land. Samfunnet utviklet seg gradvis i retning av økende kompleksitet, en prosess som endte med rikssamlingen og statsdannelsen. De fleste arkeologer og historikere var innrullert i nettverket som dermed oppførte seg som en enhet og bidro til at aktantene i nettverket dro i samme retning.

3.3 Fra 1960 og fram til tidlig 2000-tallet. Utviklingen av høvdingdømmemodellen

I løpet av de neste tiårene skjedde det to ting som man i utgangspunktet ville tro at fikk store konsekvenser for synet på bosetningen i forhistorisk tid. Det ene var innføringen av nye teorier som eksplisitt sa noe om samfunn og samfunnsorganisasjon (Olsen 1997:57). Det andre var innføringen av nye metoder som førte til en økt tilgang på data om bosetningen. Jeg skal først analysere innføringen av prosessuell arkeologi, og de konsekvenser dette fikk for begrepene «gård» og «høvding»/«høvdingdømme». Prosessuell arkeologi er spesielt viktig, siden retningen la premissene for en forståelse av jernaldersamfunnet som fremdeles preger forskningen.

3.3.1 Ny orientering - prosessuell arkeologi og høvdingdømmet

Prosessuell arkeologi, eller «new archaeology» startet i USA på 1960-tallet, som en reaksjon på kulturarkeologiens likhetstegn mellom arkeologiske gjenstandsgrupper eller «kulturer» som uttrykk for ulike etniske grupper, «folk» og «raser». Som et resultat av at tysk nasjonalsosialisme dro kulturarkeologiens kultursyn ut i sin ytterste konsekvens, opplevde arkeologien en form for krise i etterkrigstida. De krisetegnene som oppstod er ifølge Olsen

(1997:44) typisk for hvordan normalvitenskapen avløses av krise. Mange kritiske røster mot den etablerte arkeologien skapte en form for pessimisme i synet på hva arkeologien kunne oppnå. Pessimismen ble imidlertid avløst av optimisme gjennom etableringen av prosessuell arkeologi. Arkeologien slik den utviklet seg i Europa på 1900-tallet var nært knyttet til historiefaget. Den prosessuelle arkeologiens oppkomst må sees på bakgrunn av at amerikansk arkeologi tradisjonelt har vært nært knyttet, både faglig og organisatorisk, til antropologien. Denne nære tilknytningen til antropologien gav helt andre faglige og teoretiske impulser enn hva tilfellet var i store deler av europeisk arkeologi. Den prosessuelle arkeologien baserte seg på logisk positivisme og funksjonalismen, noe som må ansees som et paradoks, all den tid positivismen på dette tidspunktet var sterkt kritisert i andre humanistiske fag (Olsen 1997:55). Den prosessuelle arkeologien var sterkt påvirket av neo-evolusjonistiske forskere som White, Stewart, Sahlins og Service (Trigger 1989:289). Det som kjennetegnet neo-evolusjonismen var synet på kultur som et adaptivt system som søkte mot ekvilibrium. Kulturell forandring i stadier ble dermed forklart ut fra påvirkning av eksterne krefter med en determinerende karakter (Earl 1987, Yoffee 2005). Ulike forskere la forskjellig vekt på hvilke krefter som var avgjørende for kulturell utvikling. Både økologi, teknologi og demografi ble oppfattet som determinerende av ulike forskere. Innen arkeologien ble Service' (1962) skjema for kulturell evolusjon, i form av stadiene «band», «tribe», «chiefdom» og «state», raskt adaptert. Årsaken til at neo-evolusjonismen fikk så stor innflytelse ligger i at positivismen gjorde det mulig å bruke arkeologiens datagrunnlag til å utlede noe om kulturell endring. Med en kartlegging/systematisering av trekk tolket fra de arkeologiske dataene, kunne ulike arkeologiske «kulturer» plasseres inn i et ferdig etnografisk og evolusjonistisk skjema, hvor de fire stadiene representerte ulike «pakker» med analogier som alle samfunn kunne plasseres i (Yoffee 1993:63). Et resultat var at de eldre, og etter hvert belastede, forestillingene om «nasjon» og «kultur» ble erstattet av et mer analytisk kulturbegrep.

Siden de skandinaviske jernaldersamfunnene som regel karakteriseres som høvdingdømmer, er det dette stadiet i den neo-evolusjonære utviklingsrekken som er av primær interesse. Ordet «chiefdom» er relativt nytt som analytiske begrep (Carneiro 1981). Den første som brukte begrepet var Kalervo Oberg i 1955. Han baserte seg blant annet på Julian Stewards arbeider, som imidlertid ikke brukte begrepet «chiefdom» selv. Inspirert av Oberg tok Stewart ordet i bruk i 1959. Året før publiserte Marshall Sahlins *Social stratification in Polynesia* (1958) som skulle vise seg å bli en svært sentral bok for den senere diskusjonen. Sahlins brukte graden av sosial stratifikasjon for å gradere samfunn i Polynesia i fire grupper

som korresponderte med ulike nivå for politisk organisering (Carneiro 1981:42). Grunnlaget for makt i disse samfunnene var *redistribusjon*, et begrep som kom til å bli særdeles viktig for arkeologien utover 1960 og 1970-tallet. Begrepet «chiefdom» fikk sitt gjennombrudd gjennom Elman Service' bok fra 1962, *Primitiv Social Organization* hvor han introduserte begrepene «band», «tribe», «chiefdom» og «state» (Carneiro 1981). Service var påvirket av Sahlins, og så på økonomi, i form av redistribusjon, som maktgrunnlaget for «chiefdoms». Svært mange av forklaringene på framveksten av «chiefdoms» var monokausale, det vil si at det ble lagt vekt på enkeltfaktorer i forklaringene. Både teknologisk utvikling, religiøs autoritet, sosial stratifisering og redistribusjon har mer eller mindre blitt avvist som generelle forklaringer på framveksten av «chiefdoms». Innholdet i begrepet har endret seg over tid, og ulike forskere har sett ulikt på hvordan samfunnstypen har utviklet seg. I arkeologien har det spesielt blitt lagt vekt på redistribusjon som økonomisk maktgrunnlag for lederen, og det får ganske store konsekvenser for forklaringsmodellene når redistribusjon faller bort som et generelt trekk. I tillegg er det mye som tyder på at det som har sett ut som redistribusjon, har vist seg å være tributt, i stedet for en institusjonalisert deling av et overskudd (Carneiro 1981:62). Det som har erstattet Service' deterministiske og evolusjonære begrep «chiefdom» er et mer dynamisk begrep, hvor både krigføring, krigerideologi og ideologiens betydning er sentrale begreper (Earl 1987).

Det er viktig å være klar over at neo-evolusjonismen ble formulert ut fra etnografiske eksempler fra Polynesia og Melanesia (Earl 1987). Gjennom *African Political Systems* (Fortes and Evans-Pritchard 1940) ble strukturfunksjonalismen innført som forklaringsmodell for tradisjonelle samfunn i Afrika. Strukturfunksjonalismen ble oppfattet som statisk og ahistorisk og lite interessant for arkeologer som arbeidet med lange tidsperspektiv. Med studiene fra Polynesia og Melanesia, og introduksjonen av neo-evolusjonismen, falt afrikanske samfunn ut av diskusjonen om sosial kompleksitet (McIntosh 1999:2). Fraværet av afrikanske eksempler i diskusjonen, har hatt stor betydning for etableringen av «høvdingdømme» som en svart boks.

Ifølge Susan McIntosh (1999) eksisterer ikke høvdingdømmet i Afrika på samme måte som i Polynesia og Nord- og Sør-Amerika. Fokuset på «høvdingdømmer» med utgangspunkt i etnografiske studier fra Polynesia har forsterket en eurosentrisk forestilling om makt som hierarkisk, på bekostningen av mer desentraliserte, differensierte og mindre hierarkiske systemer. Et vanlig trekk ved afrikanske politiske systemer er de mange horisontale sammenslutningene som binder samfunnet sammen. Politiske strukturer beskrives som

segmentære og heterogene, og kan oppnå betydelig kompleksitet gjennom horisontal differensiering og konsensusbaserte beslutninger. Horisontale grupper kan være slektskap, aldersklasser og hemmelige/rituelle grupper. Samfunnsmessig kompleksitet må sees som graden av intern differensiering (horisontal og vertikal) i et system. Dette er et viktig punkt, da samfunnsmessig kompleksitet kan oppnås uten at samfunnet er organisert i hierarkier hvor makten er absolutt. Begrep som «aristokrati», «elite» og «klasse», som leder tankene mot hierarkier hvor makten er medfødt og absolutt, bør eksplisitt diskuteres i forhold til samfunnsorganisering.

Begrepet «høvding» brukes i den norrøne sagalitteraturen uten at det er tydelig hva beskrivelsen innebærer. De skriftlige kildene er skrevet ned flere hundre år etter vikingtiden og bruken av ordet i kildene trenger ikke nødvendigvis å si noe om bruken av begrepet i vikingtiden, eller tidligere. Beate Svenningsen (2002) har påpekt (med henvisning til Reynolds 1994) at for historieforskningen er det et problem at begrepet er et analytisk begrep, samtidig som det brukes aktivt i de skriftlige kildene. For arkeologien er «høvdingdømme» et analytisk begrep, samtidig som det gir assosiasjoner til sagalitteraturen. Dette blir i enda større grad et problem når begrepet overføres til eldre jernalder. I Sahlins' opprinnelige skille mellom «Big Man» og «Chief» lå det en forskjell i typen status. Mens «Big Man» hadde en oppnådd status («achieved»), det vil si en status på basis av personlige egenskaper, så hadde «chief» en tilskrevet, eller medfødt status («ascribed»). En status fått ved fødselen, gjennom arv. Det ligger en fare i oversettelsen av ordet «chiefdom» til «høvdingdømme» i at vi overfører egenskaper ved denne tittelen i Polynesia, og vår egen oppfattelse av begrepet brukt på sagalitteraturen, til vår samfunnsforståelse av jernalderen. Når denne betegnelsen blir brukt på samfunn i eldre jernalder, tillegger vi, både eksplisitt og implisitt, samfunnet i eldre jernalder egenskaper (for eksempel politisk struktur, redistribusjon osv.) vi egentlig ikke kan være sikre på at det hadde.

I Norden var innføringen av prosessuell arkeologi en relativt langsom prosess, og det var først i siste halvdel av 1970-tallet at man kan si at retningen hadde fått fullt gjennomslag (Näsman 1998, Baudou 2004). I Norge var det miljøet i Bergen, rundt *Norwegian archaeological review* og Bjørn Myhre, som representerte den nye retningen. Knut Odner (1973, 1974) var kanskje den første som eksplisitt benyttet seg av de nye teoretiske retningene. Den fremste representanten for prosessuell arkeologi innen jernalderens bosetnings- og samfunnsforskning var imidlertid Bjørn Myhre. Myhre har siden 1960-tallet og fram til 2000-tallet publisert en rekke arbeider som er sterkt preget av de teoretiske

retningene som utviklet seg på 1960- og 1970-tallet. Både prosessuell arkeologi og neo-evolusjonismen har siden blitt sterkt kritisert (McIntosh 1999, Yoffee 1993), og det har utviklet seg nye teoretiske retninger. Jeg vil imidlertid hevde at sentrale elementer av høvdingbegrepet som utviklet seg innen prosessuell arkeologi/neo-evolusjonismen, for en stor del har fulgt med videre inn i senere forskning.

Den følgende gjennomgangen kommer til å ta for seg forskning som har påvirket oppfatningen av jernaldersamfunnet de siste 50 årene. Først ut er Bjørn Myhres mange arbeider om jernalderen. Lotte Hedeager har forsket på dansk/nordisk og kontinental jernalder (1978, 1990, 1992a, 1992b, 1993), men har hatt stor påvirkning på norsk jernalderforskning. Av senere forskere som forholder seg til andre teoretiske retninger, er det Trond Løken, Dagfinn Skre (1998, 2001) og Lars Pilø (2000, 2005) som i større arbeider har jernalderen som sitt forskningsfelt. Analysen må sees som et forsøk på å forklare hvorfor forestillingen om gården og høvdingdømme har vært så bestandig.

[s3.3.2 Myhre, Rønneseth, Hedeager, Løken, Skre og Pilø](#)

Her skal jeg kort diskutere sentrale forskere, og prøve å vise hvordan de fungerer som aktanter i nettverket, hvordan de mobiliserer allierte, og hvordan enkelte objekter innen forskningen etablerer seg som obligatoriske passeringpunkt. Det er ikke meningen å fremstille disse forskerne som statisk. Verkene det refereres til her må sees i sammenheng med tidspunktene de ble publisert på. Alle er/har vært sentrale forskere innen jernalderfeltet, og det er forskningens natur at fokus og resultater endrer seg med nye data og nye perspektiv.

Bjørn Myhre

Diskusjonen som oppstod på 1970-tallet (Odner 1973, Myhre 1978) kan ikke oppfattes som en stor kontrovers i den forstand at det var stor uenighet mellom ulike samtidige forskere. Men det var en kontrovers i den forstand at det markerte et skille i synet på norsk forhistorie i forhold til den gamle kulturarkeologien. I kontroversen vil de ulike aktørene mobilisere ulike ressurser for å få gjennomslag for sitt syn. Det er nettopp dette Myhre gjør i sine artikler på 1970-tallet. Hans henvisning til internasjonale neo-evolusjonistiske forskere som Service (1962) og Polyani (1957) kan oppfattes som Myhres måte å styrke sin egen sak på ved å henvise til internasjonale forskere med stor autoritet på fagfeltet («bringing friends in» og «the argument of authority») (Latour 1987:31). Myhre konkluderer i 1987 (1987b:122) med at samfunnet i Norden utviklet seg til høvdingdømme til litt forskjellig tid, men mener at dette skjedde i Sørvest-Norge i løpet av romertid. Begrepet «chiefdom» oversettes direkte, på

språklig grunnlag, til «høvdingdømme», uten noen diskusjon om begrepenes innhold. Systemet sees som et hierarkisk, sentralisert og redistributivt system. Gjennom en serie artikler fra 1970-tallet argumenterte Myhre for at samfunnet utviklet seg til en serie med småkongedømmer. Teorien ble utviklet fra studie av bosetning, nausttufter, graver og bygdeborger. Med referanse til Service (1962), og med studier av gravfunn, fant Myhre at samfunnet var hierarkisk og sentralisert. Differensiering i bosetningen, eksistensen av håndverkere, jordbruksteknikken og eksistensen av runene var grunnlaget for å tolke samfunnet som spesialisert (1978:260). Bygdeborgene og nausttuftene tolkes som uttrykk for et militarisert samfunn hvor makten var konsentrert til de mektigste gårdene. Myhre tar ikke for seg de mange endringene som skjedde i det arkeologiske materialet ved overgangen til yngre jernalder i de tidligste artiklene. Senere (1993:50) tolker Myhre endringene ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder som at eliten eller aristokratiet fikk enda mere makt. Bakgrunnen for denne tolkningen er pollenanalyser som viser at jordbruket i de beste jordbruksområdene intensiveres etter 600 e.Kr.. Eliten hadde blitt så mektig at de kunne restrukturere bosetningen og ressursutnyttelsen (1993:56). Myhres hovedsyn kan sees som ferdig utviklet med artikkelen *Fra smårike til stat* i 1987, men han fortsetter med å raffinere disse tankene i en serie med artikler opp gjennom 90-tallet selv om henvisningene til neoevolusjonismen forsvant (redistribusjon som en del av modellen følger med til 1992). For Myhre var samfunnet på slutten av eldre jernalder og samfunnet i vikingtid essensielt det samme (1987b). I så måte går det en linje fra Myhre tilbake til Holmsen (1961:84). For Myhre lå forskjellen i utviklingen av skipet, hirden og markedet. I 2002 hevdet Myhre og Øye at kriseteorien for overgangen mellom eldre og yngre jernalder var moden for forskningshistorien (2002:179). I denne sammenhengen er det også et poeng at de tidligste artiklene til Myhre ble skrevet før de store flateavdekkingene/boplassundersøkelsene.

Ottar Rønneseth

Rønneseth (1966, 1974) representerer en forsker som ikke ble innrullert i det norske jernaldernettverket. Jeg tror det er flere årsaker til dette. Rønneseth var en faghistoriker, som ved bruk av arkeologisk metode skrev om forhistorisk tid. Han var i tillegg påvirket av strømninger fra Tyskland og Sverige i en tid hvor resten av arkeologien var mottagelig for strømninger fra angloamerikanske land. Sett med Latours øyne klarte ikke Rønneseth å bli innrullert i nettverket fordi han ikke gikk via de obligatoriske passeringspunktene, og i liten grad klarte å mobilisere allierte i nettverket. Talende nok ble begge av Rønneseths store

arbeider utgitt på tysk i Tyskland (1966) og Sverige (1974). Den siste ble først oversatt til norsk i 2001.

Lotte Hedeager

Hedeager opererer innenfor et prosessuelt teoretisk rammeverk, mer spesifikt strukturmarxisme (1992b:22). Påvirkning fra neo-evolusjonistisk tenkning er tydelig i tittelen på avhandlingen *Danmarks jernalder. Mellom stamme og stat*. Hedeager fremhever hva hun kaller de tre pilarene i samfunnet: ideologi, sosial organisering og økonomi. Ideologien er reflektert i depotfunnene, den sosiale organiseringen gjennom gravskikken, og økonomien i landbruk og økologi (1992b:224). Spesielt kapittelet om sosiale og politiske systemer, med vekt på sentralisering av makt, sosial differensiering, prestisjeøkonomi og militær organisering, inneholder neo-evolusjonistiske tanker. For Hedeager er det utvekslingen av prestisjevarer som initierte den tidlige statsdannelsen. Eliten kontrollert utvekslingen og brukte den til å styrke sin posisjon. Dette synet er påvirket av bl.a. Friedman og Rowlands (1977), og brukes innen neo-evolusjonismen som et argument for at utviklingen av politisk sentralisering kommer som følge av utnyttelse av et overskudd som finansierer eliten (Earle 1987:294). Hedeagers syn på krigerorganisasjonen (1992b:90) er på linje med tanker innenfor neo-evolusjonismen (Earle 1987:297), særlig rollen krigerne har i å opprettholde kontroll. Dansk arkeologi var pionerer i flateavdekking/boplassundersøkelser, slik at Hedeager hadde et stort empirisk materiale å ta av i analysen av bosetningsstrukturene.

Hedeager har i sin forskning beveget seg fra en ganske prosessuell tilnærming til en mer post-prosessuell tilnærming, med fokus på mentaliteter, myter og materialitet. Forskningen til Hedeager bryter med det tradisjonelle fokuset i Nord Europeisk arkeologi på typologi/kronologi og økonomi. Sentralt i Hedeagers forskning i de senere år er hennes *Iron Age myth and materiality: an archaeology of Scandinavia AD 400–1000* (2011). Her beskriver Hedeager hvordan det barbariske Europa ble fundamentalt endret i løpet av folkevandringstiden. Katalysatoren for disse endringene var hunerne, og Hedeager mener Odins-skikkelsen stammer fra Attila. Kildene for dette synet er det mytiske materialet fra Skandinavia, kontinentet og England: dyreornamentikken og de store mengdene gull som karakteriserer folkevandringstiden. Opprinnelsesmytene og dyreornamentikken sees som komplementære uttrykk for etableringen av nye politiske grupperinger. Landskapet ble modellert etter et «hellig» landskap, hvor hallen og sentralstedene var kosmologiske sentra. Gudme, og området rundt, speilet en kosmologisk modell. Hunernes betydning for endringene vises i den sentrale rollen de hadde i den episke diktningen. I møtet mellom

hunerne og germanerne skjedde det en kulturell transformasjon som skapte det nye samfunnet. Hedeager viser til forekomsten av arkeologiske funn i Skandinavia som indikasjon på hunisk tilstedeværelse. Dette gjelder åpne gulløreringer, huniske bronsespeil og avbildninger av asiatiske ansikter innen Stil I. Et mulig hunisk bronsespeil er funnet i en av haugene i Gamle Uppsala. Det er også store likheter i materialet fra Sösdalafunnet med huniske gravofringer funnet i Øst- og Sentral-Europa.

Hedeagers påvirkning på norsk jernalderforskning har vært todelt. Hun har bidratt til å sementere oppfatningen om et agrart, sedentært samfunn med basis i eid land, og med en hierarkisk struktur, ved å knytte sammen et omfattende arkeologisk datamateriale med moderne teorier. Med mange internasjonale publikasjoner («the argument of authority») har hun bidratt til å innlemme den skandinaviske jernalderforskningen i den kontinentale, og dermed styrket nettverket ved å sørge for at de drar i samme retning. Hun har bidratt til at den kontinentale forskningen på germanerne igjen er blitt et tema i skandinavisk arkeologi. Alt dette har styrket forestillingen om jernaldersamfunnet som et, i økende grad, hierarkisk samfunn, styrt av landeiende høvdinge. Hedeager er den av forskerne omtalt her som i størst grad har tatt i bruk post-prosessuelle teorier gjennom sitt fokus på ideologi og individets aktive rolle i forholdet mennesket og materiell kultur.

Trond Løken og den empiriske revolusjonen

I løpet av 1980- og 1990-tallet skjedde en empirisk revolusjon gjennom innføringen av maskinell flateavdekking som metode. For Sørvestlandet fikk man et komplementært materiale til folkevandringstidsgården. For resten av landet fikk man direkte tilgang til boplassene der man tidligere hadde brukt spredningen av gravminner og gårdsnavn for å si noe om bosetningen. Metoden hadde vært vanlig i Danmark siden 1960-tallet, men ble standard metode i dansk forvaltning først i løpet av 1980- 1990-tallet, noe som også der medførte en eksplosjon i antallet registrerte boplasslokaliteter (Mikkelsen 1997:9). Den første undersøkelsen i Norge ble gjennomført av Perry Rolfsen ved Oddernes kirke i Vest-Agder tidlig på 1970-tallet (Rolfsen 1976). Den neste ble gjort av Oddmunn Farbregd på Bertnem i Overhalla, Nord-Trøndelag i 1978-80 (Løken 1992a). Det var imidlertid først med de store utgravningene på Forsandmoen at metoden systematisk ble brukt i en forskningsmessig sammenheng. Utgravningene på Forsand foregikk gjennom 10 sesonger, fra 1980 til 1990, og avdekket så mye som 72 500 m² (Løken 1990). Utgravningene er publisert gjennom en rekke artikler (bl.a. Løken 1984, 1987, 1988, 1998). Boken *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksplasser* (Løken et al. 1996) var viktig for å spre kunnskap om

metoden, og i løpet av 1990-tallet ble maskinell flateavdekking standard metode for registrering og utgravning av boplasser under dyrket mark. Metoden har medført en stor tilførsel av nye bosetningsdata i form av spor etter bygninger og andre bosetningsaktiviteter. Mange utgravninger har avdekket sammensetninger av bygninger som sannsynligvis utgjør en enhet («gård»), og Forsand har blitt karakterisert som en landsby (Løken 1987). I tillegg er det fremkommet naturvitenskapelige data om økonomi i form av pollenanalyser, makroanalyser og fosfatanalyser, og i de siste årene i form av jordmikromorfologi.

Spørsmålet er i hvor stor grad denne store tilveksten av ny empiri har påvirket synet på de grunnleggende strukturene i jernalderssamfunnet. En nøkkelperson i denne forskningen er Trond Løken, med sine mange artikler med utgangspunkt i utgravningene på Forsand. Mange av disse artiklene presenterer empirien, og har fokus på tolkningen av selve landsbyanlegget, men flere artikler har samfunnsstruktur som tema. I disse artiklene legger Løken (1987, 1988, 1991, 1992b) seg tett til Myhres teorier om politisk og økonomisk organisering (Myhre 1978, 1985, 1987a), men også Hedeagers arkaiske statsbegrep dras inn, og kobles med Myhres teorier (Løken 1992b).

Dagfinn Skre

Også Skre hevder at hierarkiseringen eskalerte i sen eldre jernalder, og at regionale høvdingdømmer ble dannet. Selv om Skre i langt større grad er influert av historiefaget, både av norsk og kontinental middelalderhistorie, finner vi de samme elementene. Skre er spesielt influert av Tore Iversen (1994), som kritiserte det gamle synet på den norske bonden som fri og selveiende som en forstilling som stammet fra *Gemeinfreie*-læren som ellers er forlatt i andre land (Skre 1998:29). Iversen bruker i stedet komparativt kontinentalt materiale (Skre 1998:6f). Skre bruker ord som «jordegods» og «jordherrer» for å beskrive samfunnet i jernalderen. Allerede fra romertid eksisterte det jordherrer. I løpet av eldre jernalder økte graden av militær konflikt, og de store jordherrene satte sine folk på de mindre gårdene. Eiendommene ble samlet i større gods hvor de underliggende gårdene ble drevet av ufrie (1998:251). Forskjellen mellom eldre og yngre jernalder er at i den senere perioden ble de fleste gårdene drevet av frie, men de mindre gårdene underordnet seg en større jordherre som kunne tilby et vern. Med overgangen til yngre jernalder hadde hierarkiseringen gått så langt at lederne for større enheter ble oppfattet som ætlinger etter gudene. Selv om Skre bruker litt andre definisjoner og begreper, finner vi elementene sentralisering, differensiering, prestisjeøkonomi og betydningen av krigerorganisasjonen som sentrale deler av modellen. Kontroll over land er blant aristokratiets midler for å styrke makten. Selv om alle forskerne

bruker retrogressiv metode, er det først og fremst Skre som eksplisitt benytter seg av denne metoden. Skres avhandling er skrevet etter at de mange flateavdekkningene i Norge startet opp. Hans empiriske utgangspunkt er i stor grad nettopp dette materialet. Skre problematiserer ikke de mange endringene i det øvrige arkeologiske materialet som skjedde ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Han diskuterer endringene i bosetningsstrukturen, og konkluderer med at det som kan se ut som endringer bare er tilsynelatende. Grunnleggende sett er det en kontinuitet i bosetningen fra 200-tallet og fram mot middelalderen. Det som endrer seg er bosetningens sosiale kontekst. Med dette mener Skre at rivalisering mellom krigerherrene/landherrene hadde eskalert, og endte i et godssystem hvor store landeiere underla seg mindre gårder.

Lars Pilø

Lars Piløs avhandling fra 2005 er viktig, fordi han er den første som har tatt utgangspunkt i det empiriske materialet sett i forhold til de grunnleggende premissene for norsk bosetningsforskning. Blant Piløs konklusjoner er at bosetningen i Norge har en grunnleggende likhet med bosetningen i resten av Nord-Europa, altså ikke så forskjellig (med hensyn til dominans av enkeltgårder) som tidligere antatt. Antagelsen om kontinuitet gjelder bare for høystatusbosetninger (i noen tilfeller tilbake til 2-400-tallet e.Kr.). Pilø argumenterer også for at kontinuitetstanken er avgjørende for den norske måten å bruke retrogressive metoder på, og er skeptisk til å bruke metoden på eldre jernalder. Teorien om urgårdsmodellen kan derfor ikke opprettholdes: «urgårdsmodellen er en teoretisk konstruksjon som tjener til å tilrettelegge for en utstrakt bruk av retrogressiv metode - uten forankring i empirien» (2005:265).

Pilø mener også at oppfatningen av at gården ble etablert i romertid ikke kan opprettholdes, fordi den, ut fra hans definisjon, kan følges tilbake til neolitikum (2005:261f). Det skjer imidlertid en endring av gården i romertid. Pilø diskuterer i liten grad samfunnsorganisasjon, men forholder seg til de arkeologiske dataene og definisjonene, han unngår dermed å dra konnotasjoner av begrepet «gård» inn i diskusjonen.

Annen forskning

Det er publisert en rekke artikler og rapporter om jernalderen med utgangspunkt i boplassmaterialet. De fleste av disse legger til grunn en samfunnsmodell som baserer seg på at jernalderssamfunnet var et hierarkisk, høvdingstyrt samfunn med basis i eid land. Som regel ligger samfunnsforståelsen implisitt i teksten. Begreper som «gård», «land», «høvding», «elite» og «aristokrati» brukes uten at begrepenes forutsetninger diskuteres. Dette gjelder

imidlertid ikke all forskning. En gruppe forskere med basis på Østlandet (Pedersen 1989, 1990, 1999, Holm 1995, Jerpåsen 1996, Gustafson 1995) har hatt en annen tilnærming til materialet. Et fellestrekk er at de ikke tok utgangspunkt i de konkrete bosetningssporene, men i fossile spor etter dyrking i landskapet. Således var de i større grad inspirert av svensk kulturgeografi. På litt forskjellig grunnlag kommer de fram til at det først var med overgangen til yngre jernalder at den historiske gården oppstod (Holm 1999, Pedersen 1999). Løken har argumentert mot disse teoriene, og mener de kanskje gjelder for marginale områder, men at bosetningen var fast langt tidligere i mer fruktbare jordbruksstrøk. Delvis mener han også at de feiltolker fordi de har for lite data (1998:175). Myhre har tatt med disse momentene i sin diskusjon om jordbruk og bosetning i perioden yngre bronsealder – førromersk jernalder (Myhre og Øye 2002:101f), men opprettholder teorien om at alle elementene til gården, også den sosiale organisasjonen, var på plass i romertid/folkevandringstid (2002:121). Han åpner imidlertid for en radikal omlegging av bruken av landskapet og bebyggelsen i yngre jernalder for Østlandet (2002:130).

Interessant nok kan disse forskerne sees som dissidenter i forhold til det etablerte «gård/høvding»-nettverket. Ved å hevde at den historiske gården først etablerte seg ved overgangen til yngre jernalder slår de sprekker inn i den svarte boksen «gård», slik begrepet brukes innen forskning på eldre jernalders bosetning. Ingen av dem har imidlertid fulgt opp dette ved å diskutere konsekvensene av dette synet.

Nylig har også «kontinuitets»-modellen blitt kritisert av Lars Erik Gjerpe (2014), både for å ha sitt utspring i 1814-generasjonens nasjonalstats tankegang, og for manglende evne/vilje til å ta opp i seg internasjonal kritikk av de samme modellene. I en ny avhandling har Gjerpe (2017) diskutert når territoriell eiendomsrett ble en viktig del av samfunnsorganiseringen på Østlandet. Gjerpe diskuterer «territoriell eiendomsrett» opp mot «sosialt forankrede rettigheter til jord». Gjerpe deler bosetningen inn i *Det tilfeldige tunet* (400 f.Kr. – 200 e.Kr.), *Det markerte tunet* (200 – 400 e.Kr.) og det *Det ukjente tunet* (400 – 600 e.Kr.). Det tilfeldige tunet kjennetegnes ved at husene ble bygget på steder det ikke tidligere har vært noen aktivitet (verken i form av hus eller graver). Husene står i én fase, og bygges ikke opp igjen. Det markerte tunet karakteriseres ved at husene repareres og bygges opp igjen på samme sted. I perioden fra 400 e.Kr. til 600 e.Kr. er det gravd relativt få hus og materialet fremstår som heterogent, derav navnet. Gjerpes utgangspunkt er et agrarsamfunn hvor alle har rett til å dyrke jorden, men en gruppe «fremtredende mennesker» avgjør hvem som skal dyrke hvor (2017:184). En persons status avgjøres både av arv og personlige egenskaper. Makten i

samfunnet fordeles gjennom «den ærefulle kriger», «den maktesløse lederen» og «den produktive bonden». Makt baseres på overskuddsproduksjon som blir innsamlet og redistribuert, samt plyndret gods. Når bosetningen endres i perioden 200 e.Kr. til 600 e.Kr., er det fordi hærledere prøver å overta makten på bekostning av lederne, forstått innen en kollektivistisk modell (2017:193). Tunene ble fastere, og lagt nært ved der de senere historiske gårdene ble liggende. Disse endringene representerer framveksten av territorielt forankrede rettigheter, og den historiske gården. Endringene ved overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid kommer av at det oppsto et maktvakuum etter en befolkningsnedgang på 500-tallet (2017:203).

Gjerpes avhandling representerer et brudd med den tradisjonelle kontinuitetstenkningen, men samtidig er det gjenkjennelige elementer som i form av agrarsamfunnet, redistribusjon av overskuddsproduksjon og befolkningsnedgang.

Siden Bo Gräslund i 2007 publiserte artikkelen *Fimbulvintern, Ragnarök och klimakrisen år 536-537 e.Kr.*, har forestillingen om overgangen mellom eldre og yngre jernalder som en krise igjen fått fotfeste. I utgangspunktet var dette en diskusjon i Danmark (Axboe 1999, 2001a, 2001b, Nielsen 2005) og Sverige (Löwenborg 2010b, 2012, Gräslund and Price 2012), men den har også kommet til Norge (Iversen 2013). En faktor som gjør dette til et viktig tema er at «krisen i 536» har støtte i et nettverk som er lang større, og med stor finansiell og politisk tyngde, nemlig klimaforskningen. I skrivende stund er det for tidlig å si noe om konsekvensene av dette, men teorien vil sannsynligvis på sikt føre til endringer i synet på overgangen mellom eldre og yngre jernalder.

3.3.3 Høvdingdømme - en dekonstruksjon

Myhre mobiliserer allierte i form av «venner» og autoriteter ved å henvise til internasjonalt markerte neo-evolusjonistiske/prosessuelle forskere som Service, Boserup og Polyani, men også norske og nordiske forskere mobiliseres for å støtte Myhres påstand. Til en viss grad kan man si at teksten er teknisk og stratifisert, i den forstand at Myhre tar i bruk mange spredningskart og bruker Thiessens polygoner som argument. Like viktig er det at Myhre støtter seg på en eldre svart boks, nemlig den tidligere oppfatningen innen kulturarkeologien av jernaldersamfunnet som høvdingstyrt. Dette er en oppfatning som har sin basis i norrøne sagaer fra vikingtiden. Begrepet «høvding» som brukes i sagaene, er det samme ordet som «chieftain» oversettes til, og som brukes for å beskrive «høvdingdømme» som eget stadium i neo-evolusjonismen. Begrepene «høvding», slik det brukes i sagaene, og «høvdingdømme»,

slik det brukes i neo-evolusjonismen, er begge begreper som passer med grunnleggende vestlige forestillinger om makt og samfunnsstruktur (McIntosh 1999). Sammensmeltingen av det analytiske begrepet «chiefdom» og det norrøne «høvding» var bare mulig innenfor en neo-evolusjonistisk tolkningsramme.

Prosessuell arkeologi/neo-evolusjonismen ble fra slutten av 1970-tallet sterkt kritisert (Yoffee 2005, Olsen 1997). Kritikken kom som følge av en økende frustrasjon over utilstrekkeligheten til den prosessuelle arkeologiens økologiske funksjonalisme, og fordi arkeologien ikke lenger kunne overse de teoretiske diskusjonene som hadde funnet sted, og fant sted, i andre humanistiske fag. Alternativet kom gjennom ulike teoretiske retninger som samles under fellesbetegnelsen post-prosessuell arkeologi. Med dette kom et større søkelys på kognitive strukturer, og på mennesket som aktive brukere av materiell kultur (Olsen 1997:61f).

Hedeagers avhandling fra 1992b tok eksplisitt avstand fra neo-evolusjonismen, med den begrunnelse at modellene var statiske og monokausale, og ikke fanget opp kompleksiteten i forandringene (1992b:31). Hedeager mobiliserte «argument from authority» ved å henvise til samtidige internasjonalt markerte forskere som Ian Hodder (1982) og Michael Rowlands (1982). Innholdet i hennes tidlig-statsmodell synes imidlertid å være lik den samfunnsmodellen som Myhre baserer seg på. Hedeager henviser da også til Myhre (1987a og b) som støtte for sitt syn, selv om Myhre fremdeles er påvirket av, og henviser til, forskere innen den neo-evolusjonistiske tradisjonen. Hedeager innruller dermed forskningen på norsk jernalder inn i sin prosess av faktabygging, og gjør Myhre til en alliert. Hedeagers avhandling er et godt eksempel på at teksten blir mer og mer teknisk og stratigrafisk. Den inneholder hele 187 s. med tabeller, grafer og kart, samt to mikroficher.

Når Løken begynner å publisere resultatene fra utgravningene på Forsand, knytter han sin empiri til de eksisterende samfunnsmodellene utviklet av Myhre, og bidrar til at den nye empirien blir innrullert i det samme nettverket. Myhre kan på dette tidspunktet sees som en forsker som har etablert seg som et obligatorisk passeringspunkt som den nye empirien må gjennom.

Skre (1998) tar utgangspunkt i historiefaget, og spesielt skandinavisk og kontinental middelalderforskning. Han mobiliserer således en helt annen gruppe forskere enn hva de andre gjør, og har dermed et annet utgangspunkt. Siden utgangspunktet er så annerledes, har han heller ikke mange referanser til Hedeager, men noen flere til Myhres arbeider. Likevel

forteller Skre essensielt den samme historien. Samfunnet i eldre jernalder var et hierarkisk, sentralisert høvdingdømme som gjennom en prosess av økt kompleksitet utviklet seg til statssamfunn i middelalderen. Basis i samfunnet var den eide og arvelige jorda. Den gamle kulturarkeologiens høvdingbegrep og samfunnsforståelse var sterk påvirket av sagalitteraturen og historiefaget. Kombinasjonen historie/arkeologi kan sees som et eldre nettverk av allierte som produsenter av fakta. På 1970-tallet kom antropologisk forskning inn som en sterk alliert gjennom prosessuell arkeologi. Et nytt nettverk av allierte aktanter utviklet seg, delvis på bekostning av det gamle nettverket. Det at Skre i liten grad henviser til Hedeager, skyldes at Hedeager i langt større grad er en deltager i det nye nettverket hvor internasjonal antropologisk forskning er innrullert som en alliert. Når Skre mobiliserer allierte innen historiefaget, kan det tolkes som en ny innrulling av det gamle historie/arkeologi nettverket inn i «høvdingdømme»-nettverket. Dette er et eksempel på at nettverket har styrket seg ved å innrulle flere aktanter.

Felles for tilnærmingene til Myhre, Hedeager og Skre er at samfunnet i eldre jernalder blir tolket som hierarkisk, med en elite som øker og konsoliderer makten gjennom en prestisjeøkonomi, og ved militære midler. Forandringene i bosetningsstrukturen ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder er en del av denne prosessen. Både Myhre og Hedeager ser forandringene i det arkeologiske bosetningsmønsteret som et resultat av en omregulering av bosetningsstrukturen, mens Skre i større grad ser endringene som en kontinuerlig prosess (1998:213).

Forskningshistorien fra 1960-tallet og fram til i dag kan sees som en lang prosess av faktabygging hvor alle forskerne mobiliserte allierte i form av «venner» og autoriteter for å styrke sine påstander. Selv om det blir brukt forskjellige betegnelser på samfunnet i eldre jernalder (småriket, tidlig stat og høvdingdømme) inneholder begrepene essensielt de samme tingene. I så måte har forskerne en felles sak, og dermed felles interesser i måten de beskriver samfunnet på. Samtidig er de interessert i å få fram *sine* beskrivelser av samfunnsstrukturen, og hvilke prosesser som er virksomme. Det nettverket som Myhre, Hedeager og Skre inngår i, vil jeg kalle «høvdingdømme»-nettverket.

De omtalte forskerne representerer ulike perspektiver i etableringen av høvdingdømmet i eldre jernalder som en svart boks. Myhre introduserer og diskuterer den neo-evolusjonistiske høvdingdømmemodellen ved å trekke inn allierte fra internasjonal forskning med utgangspunkt i antropologien. Myhre har i utgangspunktet ingen bosetningsspor skapt ved

flateavdekkinger å forholde seg til. Dette endrer seg med innføringen av flateavdekking som metode i første omgang representert ved utgravningene på Forsandmoen. Empirien på Forsand blir innrullert i nettverket ved at Løken knytter seg til Myhres teorier (og til en viss grad Hedeagers) om samfunnsstruktur, og tanken om en økende grad av kompleksitet. I motsetning til Myhre tar Hedeager eksplisitt avstand til neo-evolusjonismen, samtidig med at hun gjør Myhre til en alliert ved å henvise til ham. Etter min mening tar hun med seg elementer av samfunnsmodellene i neo-evolusjonismen videre i sitt arbeid. I motsetning til Myhre har Hedeager et stort boplassmateriale fra flateavdekkinger som trekkes inn i tolkningen. Skre styrker forestillingen om høvdingdømmet i eldre jernalder som et faktum, ved at han innruller det norske boplassmaterialet, generert ved flateavdekkinger, samtidig som han innruller nettverket historie/arkeologi inn i «høvdingdømme»-nettverket. I motsetning til Myhre er det ingen diskusjon hos Skre om hvilke modeller som ligger til grunn for hans høvdingdømmemodell. Han kan føre en samfunnsmodell fra vikingtid tilbake til eldre jernalder fordi han ikke diskuterer de endringene som skjer i det øvrige arkeologiske materialet, samtidig som han tolker bosetningen inn i en kontinuitetsmodell.

Tilslutt i dette kapitlet skal jeg se på noen andre sentrale aktanter i nettverkene: de arkeologiske bosetningssporene, forskere/tekster og tidsskriftene.

Stolpehull som aktanter – de arkeologiske bosetningssporene

Maskinell flateavdekking består i å bruke maskin for å skrape av matjorda på åkrene. Under den pløyde matjorda finnes spor etter bygninger i form av kokegroper og avtrykk etter stolper til stolpebygde hus. De fleste flateavdekkinger foregår på jordene utenfor dagens gårdstun. Bosetningssporene er spredd over store arealer, noe som står i kontrast til den historiske gården, som for en stor del har ligget på samme plass. Dette var et nytt empirisk materiale, med nye og annerledes kvaliteter, som hadde potensial til å utfordre de rådende samfunnsmodellene. Det som imidlertid skjedde, var at de, som aktanter, ble innrullert i «høvdingdømme»-nettverket.

Innrulleringen av de empiriske bosetningsdataene i nettverket skjedde fordi de ble definert via gårdsbegrepet. På de fleste arkeologiske undersøkelser av denne typen prøver man å kombinere sporene etter stolpene slik at de utgjør treskipede langhus. Når man har funnet husene, prøver man så å finne «gården», det vil si hus som dateringsmessig og plasseringsmessig kan kombineres til en enhet. Det neste skrittet er å skille ut «storgården», det vil si gården hvor stormannen eller høvdingen bodde. Alle hus som utmerker seg med en

viss størrelse, og med visse funn, blir tolket inn en samfunnsstruktur som har et vertikalt hierarki med en høvding på toppen som utgangspunkt. I så måte kan begrepet «gård» sees som et obligatorisk passeringpunkt. Et hvert stolpehull som arkeologene finner må innom begrepet «gård» før det kan innrulleres og bli en del av nettverket som sier at samfunnsstrukturen i eldre jernalder kan defineres som et høvdingsamfunn. De stolpehullene som ikke inngår i en slik sammenheng blir uinteressante, og knapt nok undersøkt. De empiriske dataene «stolpehull» er blitt til aktanter i nettverket, og virker således tilbake på hvordan vi tolker samfunnsstrukturen. *Gårdsbegrepet som obligatorisk passeringpunkt er den viktigste årsaken til at den nye empirien ikke har ført til en ny forståelse av samfunnsstrukturen, men i stedet er blitt innrullert og stabilisert i nettverket.*

Med unntak av noen få artikler har det vært liten diskusjon om bruken av de etnografiske analogiene som ligger bak høvdingdømmemodellen. Årsaken til dette ligger sannsynligvis i en svært vellykket innrulling og stabilisering av begrepet i nettverket. På samme måte som gårdsbegrepet, har høvdingbegrepet etablert seg som en svart boks, og et obligatorisk passeringpunkt. Hvis sporene etter en bygning viser seg å være utenom det vanlige, i form av størrelse eller gjenstandsfunn gjort i tilknytning til bygningen, vil de aller fleste arkeologer knytte bygningen til en mann med stor makt, som regel en høvding (f.eks. Løken 1991). Innrulleringen av arkeologi-historie nettverket i høvdingdømmenettverket har styrket nettverket, og bidratt til stabiliseringen av begrepet «høvdingdømme».

Forskernettverkene

Siden 1970 er det publisert et betydelig antall artikler om jernalderen i Skandinavia. De aller fleste av disse fungerer som positive modaliteter for forestillingen om jernaldersamfunnet som et høvdingdømme. I løpet av denne perioden har forestillingen endret seg fra Myhre, som på 1970-tallet argumenterte for hvorfor samfunnet i eldre jernalder var et høvdingdømme ut fra en spesifikk diskusjon, til i dag, hvor det ikke trengs noen begrunnelse. Forskerne inngår i et nettverk hvor alle forsterker det samme faktum.

Tidsskriftsredaksjonene får mulighet til å definere hva som er relevante problemstillinger, og slik fungerer de som repertoar for «gården» som svart boks. I strømmen av artikler som redaksjonene vurderer kan artikler som oppfattes som irrelevante bli refusert. Som en del av nettverket vil både tidsskriftredaksjonene og andre aktanter ha felles interesser innen nettverket. Tidsskriftene kan dermed sies å bidra til å stabilisere rollene aktantene innen nettverket er gitt. I denne stabiliseringsrollen ligger det en fare i at tidsskriftene kan fungere

konserverende på kunnskap. Rent praktisk kan en «dissident» bli refusert fordi åpningen av den svarte boksen genererer så mange nye spørsmål som kreves forklart. Dette kan være grunnen til at forskere som på 1990-tallet mente at den historiske gården oppstod etter 600 ikke gikk videre.

3.3.4 «The dust veil» - en naturkatastrofe i år 536

Det er ikke mulig i dag å diskutere overgangen mellom eldre og yngre jernalder uten å forholde seg til klimakrisen i 536. En klimakrise i 536 ble første gang aktualisert av Morten Axboe gjennom flere artikler (1999, 2001a, 2001b), men temaet fikk oppmerksomhet blant andre forskere med artikler av Karen Høilund Nielsen (2005) og Bo Gräslund (2007). Siden den gang har det blitt publisert en rekke artikler i Sverige hvor klimakrise brukes som forklaringsmodell på endringene ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder (Gräslund 2009, Gräslund og Price 2012, Löwenborg 2010a og b, 2012). I Norge har Frode Iversen publisert flere artikler med utgangspunkt i temaet (2013, 2016). Arne Anderson Stamnes har publisert en artikkel med en prediksjonsmodell for hvordan en nedgang i temperaturen ville ha artet seg for agrarproduksjonen (2016).

De naturvitenskapelige dataene bak de påviste klimaendringene er borrekjerner fra Antarktis hvor det er påvist lag med sulfat som enten kommer fra et vulkanutbrudd eller et meteorittnedslag. Lagene er datert til 540 e.Kr (+/-17 år). Tilsvarende lag er påvist i Grønlandsisen. Disse er datert til 534 (+/-2 år) (Gräslund 2007:106f). Senere er det også påvist endringer i årringer i trær fra Altaifjellen som viser høy grad av likhet med årringer fra de europeiske Alpene. Undersøkelsene har vist en nedkjøling som skjer samtidig med det antatte vulkanutbruddet i 536. Dette ble etterfulgt av et tilsvarende utbrudd i 540 og et mindre i 547. Til sammen skapte de en nedkjøling av temperaturen mellom 536 og 660 som Büntgen et al. kaller «den senantikke lille istid» (2016).

Faren med denne typen forklaringer er at de blir klimadeterministiske og monokausale. Widgren (2012:127) antyder at årsaken til at vitenskapelige tidsskrifter aksepterer artikler som ensidig forklarer store sosiale, politiske og økonomiske endringer med forandringer i klimaet, skyldes den politiske situasjonen rundt dagens debatt om global oppvarming. I denne konteksten blir historiens eneste rolle å finne argumenter for nåtidig handling. De naturvitenskapelige dataene forteller at det skjedde endringer i klimaet, men sier lite om hvordan menneskene responderte på hendelsene. Når Büntgen et al. (2016) bruker klimaendringene som forklaring både på krisen i det øst-romerske riket, konflikter mellom

eurasiatiske pastorale nomader og Kina, at tyrkerne ble den dominante gruppe på de eurasiatiske steppene, og at proto-slaviske språk spredde seg i Europa, synes det å være noen tolkningsledd som mangler. Det samme gjør seg gjeldende når Gräslund og Price mener det er rimelig å anta en halvering av befolkningmengden i Skandinavia midt på 500-tallet (2012).

Sosiale, politiske og økonomiske endringer i forbindelse med kriser, som endringer i klima, pest og lignende, kan ikke forklares uten at man har en diskusjon om menneskers respons på denne typen eksterne påvirkninger, og hvorfor folk velger å handle annerledes enn tidligere. Nord-Europa er økologisk sett svært variert. En eventuell krise i tilgangen på agrare produkter kan ha blitt møtt med ulike responser.

Å forstå menneskers respons på en slik krise innebærer å finne ut hvilke konsekvenser endringer i klimaet fikk og hvordan menneskene møtte problemene innenfor de spesifikke historiske kontekstene. Hvilke sosiale dynamikker som utløses ved klimatiske forandringer kan ikke utledes av naturvitenskapelige data. Et utsagn om hvordan et samfunn reagerer på klimatiske endringer, er også et utsagn om hvordan samfunnet fungerte (Widgren 2012:128). Øst-afrikanske pastoralister har vist seg å være usedvanlige overlevelsesdyktige, på tross av tap av beiteland, økt markedsvinkling av kvegøkonomien, dislokalisering som følge av tørke, sult og krig, økt press for privatisering og individualisering, både fra nasjonale og internasjonale aktører. Dette har imidlertid satt i gang prosesser av økonomisk diversifisering, overgang til agro-pastoralisme, lønnet arbeid og økt markedsintegrering, noe som igjen har ført til økt stratifisering og migrasjon til byene (Fratkin 2001). Å forklare både bestandigheten og endringene hos de pastoral-nomadiske gruppene i Øst-Afrika med monokausale forklaringer, uten å se på de relasjonelle forholdene mellom ytre årsaker og nettverkene som påvirkes, vil være en overforenkling.

Endringer i ressurstilgangen kan sees på som at noen aktanter i nettverkene endret seg. Hvordan resten av nettverket(-ene) responderte på dette er avhengig av andre relevante aktanter. Klimaet kan ha vært en av mange aktanter som bidro til å destabilisere de etablerte strukturene. Endringer som skjedde ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder kan imidlertid ikke forklares ved monokausale klimadeterministiske modeller alene. For å dra klimaendringene aktivt inn i diskusjonen om endringene på 500-tallet, må vi ha mer kunnskap om hva de faktiske konsekvensene var for ressurstilgangen (jordbruk, beite, fangst og fiske) og hvordan menneskene responderte på slike endringer.

3.4 Jernalderforskningen i Trøndelag

Forskningen på jernalderen i Trøndelag gjenspeiler de grunnleggende syn på samfunnsstrukturene som vi finner ellers i Skandinavia. Sverre Marstrander mente gården oppstod etter klimaendringene i tidlig jernalder, og at samfunnet før den tid var preget av en form for halvnomadisme. Han brukte begreper som «høvdingemiljø», og vektla både deltagelse i den romerske hæren og handel som grunnlag for økende sosiale forskjeller (1956). Lignende tanker ble fremført av Lyder Marstrander (1983) som mente det i bronsealderen var en form for halvnomadisme, mens det fra romertid av var gården som utgjorde kjernen i bosetningen, men da med en vektlegging på februk framfor korndyrking. Etter modell fra Hedeager (1978) deler Marstrander gravfunnene i tre grupper som representerer sosiale enheter med ulik økonomisk evne. Importen i gravene er uttrykk for handel «innenfor bondesamfunnets rammer» (1983:151). Oddmunn Farbregegd forholder seg også til den tidens rådende oppfatning om at gårdens historie gikk tilbake til romertid (1980a). Både Lars Stenvik (1997) og Kristin Prestvold (1999) har, med litt forskjellig utgangspunkt, kommet fram til at jernproduksjonen i Trøndelag i eldre jernalder må sees i sammenheng med en sterk samfunnsorganisasjon med basis i jordbruksamfunnet. Det seneste større arbeidet med utgangspunkt i eldre jernalder i Trøndelag er Ingrid Ystgaards avhandling *Krigens praksis* (2014). Ystgaard tar egentlig ikke stilling til hvordan samfunnet har vært organisert, men tar utgangspunkt både i en territoriell modell og personforbundstaten (Steuer 1989), og ser disse som to ulike former for makt som ikke utelukker hverandre (Ystgaard 2014:48).

3.5 Oppsummering og avsluttende bemerkninger

To forestillinger ser ut til å ha etablert seg som svarte bokser i jernalderforskningen: forestillingen om samfunnet i eldre jernalder som et hierarkisk, høvdingstyrt bondesamfunn, og forestillingen om en kontinuerlig utvikling mellom eldre og yngre jernalder.

Jeg har forsøkt å vise at dette har røtter i nasjonalromantikkens tanker om nasjonalstaten, og historiefagets og arkeologiens etablering av et nettverk for å gi nasjonen en historie som legitimering av nasjonalstaten. I dette nasjonale nettverket ble arkeologien innrullert i løpet av første del av 1900-tallet. Spesielt 1920- og 1930-tallet var viktig. I denne perioden etablerte begrepet «gård» seg for alvor som en svart boks, og ble umulig å komme utenom. Forestillingen om «gårdens» eksistens i eldre jernalder, og kontinuitet mellom eldre og yngre jernalder lå i utgangspunktet som en forutsetning i nasjonalstatprosjektet. Å se overgangen

mellom eldre og yngre jernalder som diskontinuitet i en eller annen form ble en umulighet, på tross av mengden arkeologiske data som viser «brudd». I denne perioden var det primært gårdsbegrepet som etablerte seg som et obligatorisk passeringpunkt, gjennom at begrepet ble sentralt for ledende arkeologer, institusjoner og forskningsfinansiering. Dette kan sees som at nettverket fram mot 1960-tallet styrket seg. Alle elementer var innrullert i nettverket og alle nettverkets aktanter dro i samme retning. Fordi norsk natur var så forskjellig fra resten av Nord-Europa ble det avgjørende å innrullere den norske naturen som aktant i nettverket. Dette var viktig fordi den idealiserte norske bondekulturen hvilte på et kontinentalt forbilde.

Fra og med 1960-tallet og framover skjedde to vesentlige ting innen jernalderforskningen. Det første var at arkeologien ble et mer eksplisitt teoretiserende fag. Det ble etter hvert forventet at den arkeologiske forskningens bruk av begreper, teorier og metoder eksplisitt skulle legges til grunn for den empiriske undersøkelsen. Det andre var introduksjonen av maskinell flateavdekking som metode, som frambragte en stor mengde nye bosetningsdata.

Jeg har stilt spørsmålet om disse to hendelsene innen arkeologien førte til vesentlige endringer i synet på de grunnleggende samfunnsstrukturene i jernalderen og på overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Jeg mener at de nye dataene ikke har rokket ved synet på samfunnet som et agrarsamfunn som i løpet av jernalderen utviklet seg via økende kompleksitet til rikssamlingen og statsdannelsen. I stedet har dataene blitt tolket inn i modeller utviklet før flateavdekkingene startet.

Forestillingen om samfunnet i Skandinavia under eldre jernalder som en form for høvdingdømme er gammel, og har røtter i den kulturhistoriske arkeologien som i Norge varte fram til 1960-tallet. Det er imidlertid først med påvirkningen fra neo-evolusjonismen på 1960-70-tallet at skandinavisk arkeologi begynte å argumentere for en samfunnsorganisasjon ut fra et eksplisitt teoretisk ståsted, og at begrepet «høvding»/«høvdingdømme» ble et analytisk begrep. Denne transformasjonen av begrepet «høvding», med røtter i sagalitteraturen, til et analytisk begrep hentet fra etnografiske beskrivelser, kan sees som en positiv modalitet for den allerede eksisterende forestillingen om et samfunn styrt av høvdinge i eldre jernalder. «Høvdingdømme»-modellen ble bindeleddet mellom de nye teoretiske retningene og den gamle bondemodellen med basis i gården.

Det utviklet seg et tett forhold mellom de svarte boksene «gård» og «høvding»/«høvdingdømme», og ideen om nasjonalstaten. Dette er årsaken til at hverken nye

teoretiske retninger, eller nytt tilfang av data, klarte å rokke ved modellen av jernaldersamfunnet som et hierarkisk bondesamfunn.

De neo-evolusjonistiske modellene introdusert i arkeologien på 1960-70-tallet styrket forestillingene om et hierarkisk samfunn med basis i gården, samtidig som forskningen inngikk i en aktuell internasjonal diskurs (for eksempel Myhre 1978:253ff). Senere, da det ble tatt et oppgjør med neo-evolusjonismen på et teoretisk grunnlag, fikk ikke dette konsekvenser for synet på samfunnet som et hierarkisk, sentralisert og sedentært høvdingdømme (Yoffee 2005). De etablerte modellenes opprinnelse og bestandighet viser styrken i koblingen opp mot ideen om nasjonalstaten og *identitetsparadigmet* (Solli 1996, Opedal 1999). De passet dessuten med vestlige forestillinger om makt (McIntosh 1999:4), og gav arkeologene en serie ferdige etnografiske analogier som kunne brukes på forhistoriske samfunn (Yoffee 2005:18).

Denne fremstillingen av forskningens syn på samfunnet i jernalderen kan sees som del av det Britt Solli kaller for *identitetsparadigmet*. Norsk arkeologi har tradisjonelt hatt et tett forhold til historiefaget, som primært har vært ensbetydende med nasjonalhistorie (Solli 1996:83). Begge fag har tidligere hatt et eksplisitt mål om å bidra til det norske folks historie, og kan dermed sies å ha fungert som premissleverandører for norske identitet. Det er skapt en forestilling om «vår» historie og «vår» forhistorie. De arkeologiske sporene vi finner fra forhistorien er spor etter «våre» forfedre. Det blir derfor vanskelig å tenke menneskene i forhistorien som veldig annerledes. Solli foreslår, som alternativ til identitetsparadigmet, et *annerledeshet- og forbløffelsesparadigme*.

Dette paradigmet vil også inneholde verdier i termer av tilhørighet og identitet, men ikke identitet i forhold til «våre forfedre», men til fortidens mennesker og landskap, til fortidens antropologiske og økologiske mangfold. (Solli 1996:88)

Antropologien har en tradisjon for å studere «de andre» i form av fremmede kulturer, og det er lettere å akseptere kulturelle skikker og fremmede måter å organisere samfunnet på hos «de andre», enn om de hadde vært «våre» forfedre. Ved å gå fra identitetsparadigmet til annerledes- og forbløffelsesparadigmet, vil det åpne seg nye muligheter for hvilke modeller som kan være relevante for norsk jernalderforskning. Dette kan gjøres ved å løsrive seg fra rammene til «gård» og «høvdingdømme»-nettverket, det vil si ved å åpne de svarte boksene. Med dette vil det åpne seg andre muligheter i diskusjonen om sosial og politisk kompleksitet.

En måte å gjøre dette på, er å se på den eksisterende empirien gjennom perspektiver som i liten grad er anvendt tidligere. I den videre teksten er det spesielt bruk av sosialantropologisk kunnskap om pastorale nomader som vil bli diskutert i forhold til de skriftlige kildene om germanerne på kontinentet.

KAPITTEL 4: GERMANERNE SOM PASTORALE NOMADER – SKRIFTLIGE KILDER OG ETNOGRAFISKE ANALOGIER

Dette kapitlet skal fokusere på hva de skriftlige kildene sier om germanerne, og hvordan de kan tolkes i lys av antropologisk forskning på pastorale nomader. Jeg skal diskutere hva kildene forteller om germanernes sosiale, politiske og økonomiske organisering og om de kan karakteriseres som sedentære og agrare, eller som pastoral-nomadiske. Diskusjonen er i flere deler. Først kommer en introduksjon om hva Cæsar og Tacitus faktisk sier, før jeg vender til spørsmålet om hva pastoral nomadisme er med utgangspunkt i sosialantropologisk forskning. Jeg vil deretter vende tilbake til germanerne med det formål å diskutere om de kan karakteriseres som pastorale nomader. Diskusjonen om germanerne og det romerske imperiet er delt i fire. Første del tar utgangspunkt i Cæsar og Tacitus om tiden rundt Kristi fødsel. Andre del tar utgangspunkt i perioden fra 1. århundre til ca. 400 e.Kr., og munner ut i en diskusjon om perioden 400–468 e.Kr.. Tilslutt kommer en diskusjon om etterfølgerrikene som etableres på 4-500-tallet i kjølvannet av det vestromerske rikets oppløsning. Bakgrunnen for denne oppdelingen er delvis kildemessig, men markere også den historiske utviklingen i forholdet mellom germanerne, hunerne og det romerske imperiet.

I eldre forskning på germanerne kan man finne utsagn som klassifiserer germanerne som pastoralister. Dette skyldes at Cæsar i *Gallerkrigen* («De Bello Gallico») og Tacitus i *Germania* («De Origine et situ Germanorum») beskriver germanerne med trekk som kan oppfattes som pastoral-nomadiske. I begynnelsen av 1900-tallet beskrev John B. Bury hvordan germanerne gikk gjennom forskjellige stadier, fra å være pastorale til å bli bofaste jordbrukere (Bury 1967:8). Edward A. Thompson skrev på midten av 1960-tallet at germanerne i midten av 1. århundre f.Kr. primært var pastoralister. Ved å sammenligne germanerne med nomadene på de eurasiatiske steppene, konkluderte han med at de ikke var *nomadiske* pastoralister (1965:3). Dette er den ledetråden som skal følges i denne avhandlingen. Kan utsagn vi finner hos Cæsar og Tacitus tolkes i retning av at germanerne kan karakteriseres som pastorale nomader? Dette er et viktig tema å avklare fordi tolkningen man lander på er avgjørende. Ikke bare er det et sentralt tema i forskningen på overgangen mellom antikken og tidlig europeisk middelalder, det påvirker også måten vi tolker det arkeologiske materialet fra eldre jernalder og overgangen til yngre jernalder i Norge.

4.1 Cæsar og Tacitus

I senere år, spesielt etter at arkeologien har fremskaffet data som tilsynelatende beviser at germanerne var bofaste jordbrukere, har synet på germanerne som pastorale nomader vært vanskelig å opprettholde, og mange forskere ser germanerne som bofaste jordbrukere (for eksempel Heather 2009a:47, Hedeager and Tvarnø (2001:96), Lund 1993:56, 57, 58, Wells 1999:103, 2003:111, Noble 2006b). Dette forhindrer ikke at det er åpenbare kontraster mellom det moderne synet på germanerne som bofaste jordbrukere og noen av utsagnene hos Cæsar og Tacitus.

Sitatene nedenfor er hentet fra Cæsar og Tacitus. Henvisninger til Tacitus' *Germania* og Cæsars *Gallerkrigen* stammer fra henholdsvis Rives 1999 og Hammond 1996 og gjøres ved henvisning til bokstav og avsnitt (for eksempel G23 og BG 6,22,1).

Cæsar – *Gallerkrigen* (ca. 70-60 f.Kr.) (BG) (Hammond 1996)

4.1 ...There is however, no private or individual landholding among them, nor is it permissible to remain dwelling in one place for more than a year. They consume little corn, but for the most part live off milk and cattle, and spend much of their time hunting.

6.22 They do not practice agriculture, and the majority of their food consists of milk, cheese, and meat. No one possesses a fixed area of land or estates of his own: rather every year the magistrates and leading citizens assign each family and clan who have joined the forces a tract of land of an appropriate size and location. Then after a year they oblige these men to move on. They cite many reasons for this practice: to prevent people either being ensnared by continuous habit and adopting agriculture in place of their enthusiasm for war.

6.29 Once Caesar learned from the Ubian scouts that the Suebi had retreated to the forrest, he became anxious about the corn supply, because (as we explained above) the Germans hardly practise agriculture.

Tacitus – *Germania* (ca. 98 e.Kr.) (G) (Rives 1999)

5.1Fairly fertile, it will not endure fruit trees but is rich in livestock, although mostly stunted: even the cattle lack their brow's proper honour and glory. Their owners take pride in their numbers: they are the exclusive form of wealth, and much prized.

14.3 The means for this munificence comes from robbery and war, and one could more easily persuade them to challenge an enemy and earn their wounds than to plow the soil and await the annual harvest; indeed, it seems to them slothful and unmanly to acquire with sweat what one can obtain by blood.

15.1 ...care of hearth and home and fields is left to the women and old men to all the frailest members of the family, while they themselves loll about in a stupor.....

23.1 ...Their foostuffs are simple: wild fruit, fresh game, or curdled milk...

26.2. Lands in propotion to the numbers of tillers are occupied one after another by them all together, and then divided among them according to rank: a broad expanse of fields guarantees an ease of division. 3. Every year they cultivate new ploughlands, and there is always land left over. For they do not struggle with the richness and extent of the soil in order to plant orchards, enclose meadows, and irrigate gardens: the grain harvested is all they demand of the earth. 4.

Consequently they do not arrange the year itself into so many seasons as we: winter and spring and summer have meanings and names, but as for autumn, its name and blessings are alike unknown.

Disse sitatene gir et bilde av at germanerne praktiserte åkerbruk, men i begrenset grad, og at den verdien de ønsket å maksimere var antallet kveg. Det første man legger merke til er påstanden om at germanerne regner sin rikdom i kveg, noe som er en klassisk beskrivelse av pastorale nomader. Dette kaster også lys over bruken av ordet *fe* i norrønt, i betydningen «rikdom». Samme ordet er også brukt i sammensetningen *felag*, i betydningen «formuefellesskap» (Zachrisson 1998:33). På engelsk brukes ordet «stock associates» på hvordan pastorale nomader i Øst-Afrika fordeler kveg rundt hos forskjellige personer for å minimere risikoen for tap av kveg. Ellers gir sitatene inntrykk av at germanerne hadde en diett dominert av kjøtt og melkeprodukter, og de hadde kulturelle aversjoner mot å drive åkerbruk. Det er spesielt påstandene i BG 4.1 og 6.22 og G 26.2, og forskjellen mellom utsagnene, som har vært mye diskutert. Thompsons analyse fra 1965 synes å ha hatt stor påvirkning på synet på germanerne som åkerbrukere. Thompson hevdet at forskjellen mellom Cæsar (4.1 og 6.22) og Tacitus (26.2) viser til en stor endring i det germanske samfunnet, med en overgang fra et slektssamfunn til et samfunn hvor individet har fått større betydning. Under Cæsar ble jorda fordelt til «each family and clan», mens under Tacitus ble jorda fordelt «according to rank». Årsaken til denne utviklingen er, ifølge Thompson, at privat rikdom i

kveg og luksusartikler, gjorde at forskjellene mellom individene var blitt større. Denne private rikdommen drev en kile i slektssamfunnet. I begge tilfeller ble jorda fordelt av noen, noe som kan indikere at ingen eide jord. Hvem som fordelte jord sies det ingenting om. Thompsons analyse er en relativt smal teksttolkning med liten forankring i arkeologisk og antropologisk forskning. Sett i forhold til det litt tynne tolkningsgrunnlaget, synes det imidlertid som en konklusjon som har fått stor betydning (se for eksempel Hedeager 1990:200, note 1, der hun peker på at tolkningen stemmer godt med hennes forskning i Danmark og Hedeager og Tvarnø 2001:107).

Et annet argument mot at germanerne var pastorale nomader er fordommene som lå i den antikke etnografiske beskrivelse av «de andre». Germanerne ble beskrevet på denne måten fordi det passet med romernes fordommer om germanerne. Barbarene var pr. definisjon ville, krigerske, late og melkedrikkende. Som jeg skal forsøke å vise senere, er beskrivelsen av germanerne som melkedrikkende ikke en fordom men sannsynligvis en beskrivelse av faktiske forhold.

4.2 Hvem var germanerne?

Forskningen i etterkrigstiden har vært dominert av flere hovedtema som henger sammen (se Halsall 2007 for en forskningshistorisk oversikt).

- 1) Hvem, eller hva, var «germanerne»? (Se Rives 1999 for en oversikt over bruken og opprinnelsen av begrepet).
- 2) Germanernes sosiale og politiske organisering og utvikling.
- 3) «Falt» Romerriket, eller skjedde det en «transformasjon» på bakgrunn av indre prosesser?
- 4) Skjedde det migrasjoner blant germanerne, eller er dette en litterær, politisk konstruksjon?
- 5) Bestod migrasjonene av hele «folk» eller mindre krigergrupper?
- 6) Germanernes rolle i Vest-Romerrikets oppløsning og etableringen av de kristne etterfølgerrikene.
- 7) Hvordan skal begrepene «germanere», «gotere», «frankere», «alemannere» osv. oppfattes innen en diskusjon om etnisitet?

Her er ikke stedet for å diskutere alle disse temaene, men noen må nevnes fordi de har en betydning for den videre konteksten. Dette gjelder spesielt germanernes sosiale og politiske

organisering, og karakteren av migrasjonene. De skriftlige kildene vi har om germanerne er i første rekke av romerske/greske historikere, og det er til disse vi må vende oss for å starte diskusjonen om germanerne.

4.2.1 Skriftlige kilder

I hovedsak er det Cæsars *Gallerkrigen* (58–52 f.Kr.) og Tacitus' *Germania* (98 e.Kr.) som beskriver germanerne i den tidligste fasen. Det finnes imidlertid kilder om germanerne tilbake til 200-tallet f.Kr.. Disse regnes imidlertid som usikre, slik at den første sikre bruken av begrepet kommer med historikeren Poseidonius i verket *Histories*, 70–60 f.Kr. (Rives 1999:21). Kimbrerne og teutonerne, som invaderte Italia i 113–101 f.Kr., ble i sin samtid klassifisert som keltere, og først senere reklassifisert som germanere. Det finnes flere teorier omkring navnet, men det etymologiske opphavet er uklart. Tacitus (G 2.3) hevder navnet kom fra den første stammen som krysset Rhinen over til Gallia, og identifiserte germanerne med Tungri. Det var først med Cæsar at germanerne definitivt ble etablerte som en egen etnisk gruppe, og da i all hovedsak på østsiden av Rhinen. Senere historikere, spesielt Tacitus, befestet bruken av navnet. Det har aldri vært noen tvil om at germanerne bestod av flere stammer, og til sammen er det registrert minst 300 ulike navn (Wikipedia List of ancient germanic peoples). Disse var ikke nødvendigvis samtidige, og mange kan ha vært større konføderasjoner av flere stammer. På 300-tallet går begrepet germanere ut av bruk, og de enkelte navn på stammer/konføderasjoner overtar.

På 1920-tallet gikk man fra å være relativt ukritisk til de skriftlige kildene, til en mer kritisk innstilling. Fram til de siste tiårene har kildene vært sett som relativt troverdige, men samtidig måtte forskerne «skrelle vekk» den informasjon som åpenbart var feil, retorisk eller rent ideologisk (Rives 1999:57). De seneste tiårene har vært preget av en langt større forsiktighet i bruken av kildene. Blant de mest kritiske er Allan Lund, som går langt i å se skriftene som litterære verker som mer eller mindre er ubrukelige som historiske kilder, fordi de er så preget av etnografiske fordommer, a priori antagelser og retoriske oppfinnelser (Lund 1993, Rives 1999:57, Iversen 2010:5). James Boykin Rives (1999) ser kildene, og da spesielt Tacitus' *Germania*, som viktige kilder. Han mener imidlertid at det er avgjørende å være klar over fallgruvene. De kildene Tacitus brukte var av varierende kvalitet og både Tacitus og andre så germanerne gjennom linsene til den gresk-romerske etnografiske tradisjonen. Romerne så det de forventet å se (Rives 1999:64). Rives mener imidlertid at Tacitus' *Germania* er en kilde som ikke kan avvises. På det tidspunktet den ble skrevet hadde romerne hatt nærkontakt med germanerne i lengre tid, og dermed muligheten for direkte observasjon

(1999:64). Cæsar og Tacitus blir ofte tillagt politiske motiver for sine verker. Selv om begge skulle ha en ikke-uttalt politisk agenda, forhindrer ikke det at de beskrev det de så, hørte og ble fortalt, og at de hadde et genuint ønske om å beskrive folkeslag som for romerne var relativt ukjente. Ingen av forfatterne oppgir selv hvorfor de skrev sine respektive beretninger, men *Gallerkrigen* blir oppfattet som ledd i Cæsars politiske karriere (Hammond 1996, Rives 1999). Det som imidlertid er viktig å være klar over, er at de beskrev germanerne via sitt eget forståelsesapparat og gjerne brukte romerske begreper på det de beskrev. Kontekstens betydning er også viktig. De fleste romerske historikere, med unntak av Tacitus og delvis Cæsar, beskrev germanerne i historiske kontekster som handler om krig og konflikt. Det er for eksempel grunn til å tro at beskrivelsene av politiske strukturer er preget av denne spesielle konteksten. Det er en stor del av det «sivile» samfunnet vi ikke hører noe om. Kvinner nevnes for eksempel stort sett i krig- og konfliktsituasjoner.

Å bruke klassiske forfattere om germanerne som historisk kilde er problematisk av flere grunner. Gresk-romersk etnografisk tradisjon var preget av fordommer om hvordan barbarene skulle være (Lund 1993, Rives 1999). De var krigerske, fysisk store, udisiplinerte, og hadde en diett bestående av ville planter, kjøtt og melk. I mange av verkene er det en viss bruk av vandremotiver (Lund 1993:52, Rives 1999:56). I flere kilder beskrives det at germanerne hadde en diett hvor melk var viktig. Dette blir, spesielt av Lund (1993:57), tolket som et typisk vandremotiv, og en fordom om barbarene. Lund mener at Cæsar (BG 6,22,1) og Tacitus (G 23) implisitt sier at germanerne var dovre og uten kultur. De blir beskrevet som melkedrikkende, kjøttetende og lite interessert i åkerbruk fordi forfatterne ville fremheve det ville og usiviliserte. Lund mener også at arkeologien har bevist at germanerne var bofaste åkerbrukere, og dermed at påstandene hos Cæsar og Tacitus er feil (Lund 1993:57). Romerne brukte romerske termer, *interpretatio romana*, for å beskrive trekk ved de germanske samfunnene (Lund 1993:53, Rives 1999:61). Dette har for eksempel vært en innvending mot å tolke dansk samfunnsstruktur i eldre jernalder opp mot de klassiske kildenes beskrivelse av germanernes måte å organisere seg på (Iversen 2010:2, Lund 1993:56). På basis av at Tacitus kun brukte romersk terminologi for å beskrive det germanske samfunnet mener Lund, at beskrivelsen ikke er særlig pålitelig (1993:57). Å avvise Tacitus kun på basis av et språklig grunnlag synes å være en forenkling. Det blir feil å oppfatte Cæsar og Tacitus som absolutte og gjeldende for alle germanske stammer. Det at Tacitus brukte romerske termer for å beskrive hva han så, hørte eller leste, bør forstås innen en tolkningsramme av historie, arkeologi, sosialantropologi og sosiologi. Det er også en diskusjon om hvilken kontekst

verkene ble skrevet i, og hvilke intensjoner forfatterne hadde med det de skrev. Rives ser Rhinen som kulturell grense mellom gallere og germanere som en ren ideologisk konstruksjon. Cæsar skilte mellom gallerne og germanerne for å skape et inntrykk av en «invasjon» i de erobrede galliske områdene, og det passet han å la Rhinen bli grensen for erobringen (1999:26). Til dette kan man innvende at det språklige området for germanske språk som lingvistene har påvist, passer med de områdene romerne assosierte med germanerne, noe Rives selv er inne på (1999:3 og 65). Det blir da vanskelig å se Cæsars klassifisering av germanerne som en ren ideologisk konstruksjon. Motivene til Tacitus er vanskeligere å se, men det forekommer flere forslag (Rives 1999:4542ff). Rives mener hensikten er å forklare hvorfor det var så vanskelig å erobre Germania, og hvorfor germanerne var romernes farligste fiende, Samtidig mener han det er en overforenkling å tilskrive Tacitus et overskyggende motiv (1999:55f). I tillegg inngår både *Gallerkrigen* og *Germania* i en gresk/romersk tradisjon for historieskriving, og må også sees i en historiografisk tradisjon (Mehl 2014). Det er dessuten viktig å være klar over at oversettelsene ikke bare må sees som språklige oversettelser, men også som «oversettere» av mening. Oversetterne prøver å gjøre teksten lesbar og forståelig for en moderne leser. I dette ligger det en kulturhistorisk tolkning det er viktig å være klar over. De engelske oversettelsene er ikke tekstene «i seg selv», men oversatt mening.

Både *Gallerkrigen* og *Germania* er viktige kilder, men må, som alle historiske kilder, vurderes kritisk. Å vurdere dem opp mot andre kilder og i forhold til annen fagkompetanse er essensielt for bruken. Det som styrker bruken av både *Gallerkrigen* og *Germania* er bruk av andre gresk-romerske kilder, arkeologiske kilder og kilder fra germanernes egne etterkommere (Rives 1999:64). Andre viktige kilder er språkforskning (Green 1998, Rives 1999:1ff) og spesielt etnografisk/antropologisk forskning. På samme måte som norsk historie og arkeologi har vært formet innen rammene av nasjonalstaten, har forskning på europeisk historie blitt påvirket på tilsvarende måte (Geary 2002). Tolkningen av germanernes sosiale og politiske strukturer blir tolket innen rammen av at de er en del av «vår» europeiske historie. Muligheten for annerledesparadigmet, at germanerne skal sees som «de andre», har vært liten. Den store mengden litteratur som benytter seg av romerske kilder, viser med all tydelighet hvor viktig de er som kilder.

4.2.2 Språk, arkeologiske kulturer og politisk bruk av germanerne

Språk

Beskrivelsene av språk som «keltisk» og «germansk» i tiden før Kristi fødsel er lingvistiske rekonstruksjoner basert på senere kilder og generelle regler for språkutvikling. De eldste runene er datert til første århundre e.Kr.. Distribusjonen av de tidligste runene og keltiske inskripsjonene deler Europa i to adskilte deler med en viss overlapping i Tyskland (Wells 1999:107f). Proto-germansk er et rekonstruert språk antatt å ha vært i bruk i tiden før Kristi fødsel (1999:107ff), mens oppdelingen i nord-, øst- og vest-germansk synes å skje i århundrene etter Kristi fødsel (Todd 1995:12). Med etableringen av etterfølgerrikene skjøt den språklige differensieringen fart.

Arkeologi

Germanerne, slik de beskrives i de skriftlige kildene, blir ofte knyttet til Jastorf-kulturen i førromersk jernalder i det nordlige Europa. Selv om dette ikke er helt urimelig, mener likevel Malcolm Todd at dette er «a step in the dark» (1995). Det er heller ikke mulig å definere noen eksakt grense mellom det keltiske og det germanske. Både fra lingvistisk og arkeologisk hold er grensene flytende og overlappende (Todd 1987:29ff).

I århundrene rundt Kristi fødsel skjedde det imidlertid noe. På bakgrunn av keramikken er det definert ulike arkeologiske kulturer (fig. 5 i Todd 1987:40). Flere av disse ekspanderte i løpet av århundrene etter Kristi fødsel. Området mellom Rhinen og Weser var fram til slutten på 1. århundre f.Kr. randområdet til La Tène-kulturen. «Hillforts», keltiske mynter, keramikk og andre elementer knyttet til La Tène-kulturen, forsvant relativt brått, for så å bli erstattet av en materiell kultur med røtter tilbake til Jastorf-kulturen. Rhine-Weser kulturen kjennetegnes ved branngrøper og såkalte Brandschüttungsgrab, med lite gravgods og keramikk. I løpet av århundrene e.Kr. ekspanderte også andre arkeologiske kulturer (Todd 1987:39ff).

Selv om man etter 2. verdenskrig har vært forsiktig med å koble arkeologiske kulturer til stammer i de skriftlige kildene, er dette gjort i noen tilfeller. Argumentasjonen er at datagrunnlaget (større materiale, 14C-dateringer og bedre kronologi) er langt bedre nå, samt at man har fjernet seg fra de eldre oppfatningene av sammenhengen mellom arkeologiske «kulturer» og «folk»/«nasjoner». To arkeologiske kulturer er knyttet til goterne: Wielbark i det nordre Polen og Cernjachov nord for Svartehavet. Skriftlige kilder (Ammianus Marcellinus, Skard 2016) beretter om goternes tilstedeværelse nord for Svartehavet på 300-tallet. Dette korresponderer med den såkalte Cernjachov-kulturens område. Noe av det

tidligste gravmaterialet er typologisk likt det materialet man finner i Polen under navnet Wielbark-kulturen, som dateres fra midten av 1. århundre til første halvdel av 2. århundre. Dette korresponderer med området hvor Tacitus, Strabo og Ptolemy plasserte goterne. Gjenstandstyper fra denne kulturen spredde seg i løpet av 200-tallet over et større område (se kart Heather 1996:22), og inn i området hvor Cernjachov-kulturen er påvist.

Etnisitet

Å skrive om germanerne er å bevege seg inn i et minefelt. Dette skyldes i all hovedsak politiske konnotasjoner knyttet til begrepet, som vekker negative assosiasjoner til nasjonalisme og raseideologi. Tacitus *Germania* ble gjenoppdaget på 1400-tallet, og tyske nasjonalister så en korrelasjon mellom begrepene «germaner» og «deutsch». I 1501 ble *Germania* brukt første gang for å legitimere tyske territorielle krav (Rives 1999:72f). Med utviklingen av nasjonalromantikken på 1800-tallet utviklet fag som historie og arkeologi seg som redskaper for ideene om «folkenes», eller «nasjonenes», rett til egen stat innen et eget territorie. Som et resultat har vår forståelse av fortiden blitt det Patrick Geary har beskrevet som «a toxic waste dump, filled with ethnic nationalism» (2002:15). De europeiske nasjonenes egentlige historie begynner i det 19. århundre, og ikke i det 6..

Dagens forskning på germanere og deres rolle i Romerrikets historie er fremdeles preget av etterdønningene etter den ekstreme bruken av historie og arkeologi for å legitimere etniske og politiske krav. Dette er ideer som ikke har forsvunnet, og vi ser også en tendens i dag til at nasjonalistiske ideer preger politiske krav. Geary mener at historikernes viktigste oppgave er å rydde i denne «giftige søppeldyngen».

Mange forsøk har vært gjort på å koble sammen stammenavn med arkeologiske kulturer. Delvis var dette en del av nasjonalromantikkenes oppfattelse av begrep som «folk» og «nasjon», koblet sammen med kravet om territorielle rettigheter. En ny dimensjon ble lagt til da arkeologer koblet sammen arkeologiske kulturer, språk og nasjoner i et én-til-én forhold (Geary 2002:34ff). Etter krigen skjedde det en «avnazifisering» av germanerne. Dette foregikk ved at arkeologer og historikere la vekt på å koble forestillinger om «arier», «rase», «folk» og «nasjon» løs fra arkeologiske kulturer og «germanerne». Fremdeles har imidlertid begrepet «germaner» en ubehagelig klang, og fremdeles misbrukes begrepet av nasjonalistiske krefter på høyre fløy.

Reinhard Wenskus bidro til avnazifiseringen gjennom begrepet «traditionskern» (Geary 2002). Det var ikke «folk» og «nasjoner» på vandring, de germanske gruppene som beskrives

i kildene i tidlig middelalder var multietniske, politiske grupperinger som samlet seg rundt ulike krigerledere (eller en elite) som var bærere av en «tradisjonskjerne». Stammene i tidlig middelalder var grupperinger som hadde brutt med det gamle stammesamfunnet, og det var disse grupperingene som dannet grunnlaget for de nye politiske enhetene på 500-tallet og framover (Geary 2002, Harrison 2008, Hedeager 2011:39). Etter som disse hadde suksess, trakk de til seg flere krigere og utviklet seg til større grupper. Dette var en prosess av etnogenesis (dannelsen av nye etniske grupper), hvor nye grupper utviklet seg basert på den gamle kjernen av tradisjon, og dannet basisen for de nye kristne middelalderkongedømmene (Halsall 2007:15). Peter Heather kaller dette *snøballmodellen*. «Snøballene» rullet rundt og vokste seg større og større (2009a:20). I etterkrigstiden har de fleste forskere forsøkt å tone ned migrasjon som fenomen (Halsall 2007:18). Når antikkens forfattere la så stor vekt på migrasjon, blir dette forklart med en etnografisk fordom hos romerne. Siden Heathers bok *The fall of the Roman Empire* i 2005, og Bryan Ward-Perkins' *The fall of Rome and the end of civilization* (2005), kan dette synes å være en trend som holder på å snu.

Som en følge av forholdet mellom begrepene «folk»/«nasjon» og «migrasjon», har forskere i etterkrigstiden vært svært opptatt av etnisitet for å forklare hva de ulike stammenavnene egentlig representerte, og hvordan de utviklet seg over tid. I denne diskusjonen er det to motpolarer. Den ene tar utgangspunkt i Wenskus, og ser de ulike germanske grupperingene som mindre krigergrupper og bærere av en tradisjonskjerne (Geary 2002:73ff, Hedeager 2011:62, Heather 2009a:19ff, Wolfram 1988:38ff). Den andre ser «germanerne» som en romersk konstruksjon (Amory 1997). Hedeager (1996:217f) følger Wenskus. Hun ser de ulike germanske grupperingene som multietniske, og mener identiteten som gotere, burgundere, herulere osv. ble skapt gjennom at folk grupperte seg rundt ulike hærledere som var bærere av en tradisjonskjerne.

Hensikten med en slik tilnærming synes også å være et forsøk på å distansere seg fra forestillingene om at de ulike gruppene representerer «folk» og «nasjoner» i nasjonalromantisk forstand. På en måte har pendelen svingt over til den andre ytterligheten. Ved å si at de ulike germanske grupperingene var multietniske, uten å definere hva dette var, fremstår germanerne som en etnisitetsløs gruppe som først får en identitet når de grupperer seg rundt en hærleder. Vi må frigjøre oss fra de nasjonalromantiske forestillingene om «folk» og «nasjoner», men de antikke kildene beskriver grupper av mennesker som åpenbart hadde noe felles. Selv om det er vanskelig å vite når den språklige differensieringen var kommet så langt at det ikke var mulig å forstå hverandre, hadde gruppene i Nord-Europa et visst språklig

fellesskap. De hadde også et felles mytisk/sagnmateriale, og likheter i materiell kultur. I hvor stor grad dette har gitt en felles identitet i forhold til andre grupper som romere og hunere, er vanskelig å si noe om. De ulike «stamme»-navnene romerne bruker kan ha vært grupper som var forent i en sosial organisasjon og/eller i en form for geografisk tilhørighet. Det er ingen motsetning mellom disse to. De kan også representere sammenslutninger av flere grupper, som etter hvert utvikler seg til større konføderasjoner. Etableringen av «nye» identiteter skjedde først i kjølvannet av etableringen av etterfølgerrikene fra slutten av 400-tallet og framover. Fram til da var de germanske grupperingene egne «stammer», eller sammenslutninger av flere «stammer». I disse konføderasjonene kunne også nomadestammer fra Eurasia inkorporeres (se kapittel 4.4).

Selv om enkelte forskere advarer mot å bruke begrepet «germanere» kommer jeg til å bruke det her. Delvis fordi begrepet er innarbeidet og mye brukt, delvis fordi det er det begrepet kildene bruker på grupper i det nordlige Europa i den tidligste imperiale perioden (fram til de ulike stammenavnene overtar). Det er vanskelig, for ikke å si umulig, å gi en presis definisjon på hva begrepet inneholder, men her vil det løselig bli brukt om grupper i det nordlige Europa som senere sprer seg over et større område, og som kildene gir ulike stammenavn. Gruppene hadde et felles språklig opphav i urgermansk (Green 1998).

Germanere som melkedrikkere – fordom eller realitet?

Ett av de trekkene som mange (blant annet Lund 1993:27ff) har ment er et uttrykk for en etnografisk fordom innen den antikke etnografien, er at germanerne er melkedrikkende. Dette var en del av hvordan man innen det gresk-romerske kultursynet så på «barbarene». De så det de forventet å se. Å være melkedrikkende var et av kjennetegnene ved det å være «barbar», og ikke en faktisk beskrivelse av de ulike folkeslagene.

Den naturvitenskapelige forskningen på melketoleranse blir viktig, fordi den demonstrer at Tacitus og Cæsar sannsynligvis hadde rett. Melk og melkeprodukter var en viktig del av dietten. Dette kan bidra til å endre synet på Cæsar og Tacitus som kilder. Beskrivelsene av germanerne består ikke kun av konstruerte trekk og fordommer, men er også resultat av observasjoner.

Laktose, eller melkesukker, finnes i melken hos alle pattedyr. En forutsetning for å kunne drikke melk er at laktose brytes ned. Dette skjer ved at kroppen produserer enzymet laktase. Ikke alle mennesker tåler imidlertid melk, men blir syke av å drikke det. De er såkalt laktoseintolerante. Tidligere mente forskere i den vestlige verden at voksne mennesker som

tålte melk var det normale, og at voksne som ikke tålte melk var syke. Man har imidlertid lenge vært klar over at dette er ulikt blant ulike befolkningsgrupper i verden. Det viser seg at laktoseintoleranse blant voksne er det vanligste og at unntakene er toleranse for melk. Hos størstedelen av verdens befolkning synker laktaseproduksjonen i kroppen mellom to og åtteårsalderen. Det tidligere synet på melkeintoleranse som unormalt var egentlig uttrykk for en eurosentrisk holdning hos mennesker i den vestlige del av verden (Swallow 2003:199). Laktoseinnholdet i melkeprodukter reduseres ved bearbeiding til ost eller yoghurt. Det er spesielt hos mennesker fra Nord-Europa (og da særlig fra Skandinavia og De Britiske øyer – toleransen synker dess lenger sør i Europa man kommer), enkelte grupper i Afrika, den arabiske halvøy og Sentral-Asia, at voksne har en høy toleranse for laktose, og en tradisjon hvor frisk melk konsumeres av voksne (Ranciaro et al. 2014). Kineserne har lav toleranse for laktose, mens nomadene på de eurasiatiske steppene har høyere toleranse. Laktosetoleransen er svært lav blant amerikanske indianere og øst-asiatere (Leonardi et al. 2012). I Afrika er det spesielt pastorale nomader som har utviklet en høy toleranse for melk og som har en kulturell tradisjon med konsum av frisk melk (Little et al. 2001).

I de siste 10-15 årene har genetisk forskning vist at evnen til å tåle melk i voksen alder (det vil si at kroppen fortsetter å produsere laktase), skyldes genetiske mutasjoner som har skjedd relativt nylig i menneskets historie. Det er ikke én og samme mutasjon, men minst to, sannsynligvis fire og kanskje enda flere uavhengige mutasjoner, som har funnet sted. Det vil si at naturlig seleksjon har bidratt til at dette har vært en vellykket mutasjon hos enkelte grupper, under enkelte forhold (Tishkoff et al. 2007).

Forskning på afrikanske forhold har vist at mutasjonen(e) der har nøye sammenheng med utviklingen av nomadisk pastoralisme. Det er pekt på at evnen til å tåle melk har vært en vellykket adaptiv respons på grunn av de ernæringsmessige fordelene (karbohydrater, fett, proteiner og kalsium), og ikke minst fordi melk er en kilde til væske. Den genetiske mutasjonen hos europeere faller sammen i tid med domestiseringen av kveg i Egypt og Midtøsten, men mutasjonene i Afrika kan synes noe senere (Tishkoff et al. 2007). I Afrika lever pastoralister med høy toleranse for laktose side om side med ikke-pastoralister med lav toleranse for laktose.

Det har vært tre hypoteser om hvorfor disse mutasjonene har vært vellykket:

1) Den kulturhistoriske hypotesen: laktosetoleranse blant voksne skyldes en adaptasjon til melkekonsum, noe som er en selektiv fordel for pastoralister.

2) Melketoleranse har utviklet seg i områder hvor det er begrenset med solskinn. Sollys er en av de viktigste kildene til vitamin D som igjen er nødvendig for opptak av kalsium. Vitamin D i melk har dermed promotert opptaket av kalsium. Dette er brukt som forklaring på den høye forekomsten av melketoleranse i Nord-Europa.

3) Det vil være en fordel å kunne utnytte vanninnholdet i melk i tørre områder med dårlig tilgang på vann. Dette kan forklare den høye forekomsten av laktosetoleranse blant pastorale grupper i tørre områder.

Holden & Mace (1997) har testet disse teoriene med en statistisk sammenligning, hvor phylogenetiske forhold er tatt i betraktning (evolusjonært slektskap, det vil si at mennesker i samme området kan ha ulikt genetisk opphav). Resultatene av denne analysen viste at de genetiske mutasjonene mest sannsynligvis utviklet seg blant pastorale grupper, det vil si at den støttet den første hypotesen, om at utviklingen av laktosetoleranse er sterkt assosiert med pastoralisme.

For Europas vedkommende er det påvist at de tidligste jordbrukerne ikke var laktosetolerante, samtidig som de sannsynligvis bearbeidet melk til ost og yoghurt. Både analyser av slaktestrategier og analyser av organiske rester i keramikk har sannsynliggjort dette (Leonardi et al. 2012). Fordelen med å bearbeide melk på denne måten er at melken kan lagres som ost. Det er holdbart, lett å transportere og bearbeidingen til ost eller yoghurt reduserer problemet med laktoseintoleranse. Sammenlignet med den høye laktosetoleransen i dagens europeiske befolkning, betyr dette en rask utvikling fra lav til høy toleranse. Dette kan ikke forklares med genetisk drift alene, men må ha hatt en sterk pådriver i form av kulturell utvelgelse (Leonardi et al. 2012:93f). Per i dag vet man ikke når eller hvor de genetiske mutasjonene skjedde, men det er svært sannsynlig at de er tilknyttet en kulturell tilpasning til pastoralisme.

En DNA-analyse av 69, 3000 til 8000 år gamle, individer fra Europa tyder på at det skjedde to store migrasjoner inn i Europa i neolitikum tid (Haak et al. 2015, Allentoft et al. 2015). Den første var knyttet til de tidligste jordbrukerne i Europa, og besto av mennesker med opprinnelse i Midtøsten. Den andre hadde sin opprinnelse hos Yamnaya-pastoralister fra steppene nordøst for Svartehavet. Denne bølgen er sterkt knyttet til den snorkeramiske kulturen (eller Stridsøkskulturen) i Europa. Forfatterne tar også dette til inntekt for teorien om at denne andre migrasjonsbølgen inn i Europa brakte med seg de indo-europeiske språkene (se også Anthony 2007). I dag er det genetiske slektskapet til Yamnaya-kulturen sterkest i Nord-Europa.

Mat og kultur henger sammen (Caplan 1997). Hensikten med denne gjennomgangen har vært å vise at laktosetoleransen som finnes hos mennesker med nord-europeisk opprinnelse skyldes vektlegging på melk i dietten. Den kulturelle betydningen av melk og melkeprodukter hadde sannsynligvis en parallell i den kulturelle betydningen av husdyrene. Det finnes direkte paralleller til dette hos pastorale nomader. I Øst-Afrika har melk en viktig rolle i dietten, men også kulturelt (Barfield 1993:25).

Dette betyr at Cæsar og Tacitus' beskrivelse av melk og melkeprodukter som sentralt i dietten hos germanerne ikke nødvendigvis er et utslag av en etnografisk fordom, men en beskrivelse av faktiske forhold. Kanskje skal man generelt være forsiktig med å avskrive «ekstotiske» beskrivelser hos de antikke forfatterne med at de representerer fordommer.

4.2.3 Germanerne og Skandinavia

Foruten geografen Pytheas omtale av Thule på 300-tallet f.Kr., er Plinius den eldre den første som bruker begrepet Skandinavia, i det første århundret e.Kr.. De første noenlunde sikre beskrivelsene av folk i Skandinavia kommer med Jordanes' beskrivelse av goternes historie. Jordanes *The origin and deeds of the Goths* ble skrevet midt på 500-tallet. Han baserte seg i stor grad på et tapt verk av Cassiodorus, som ble skrevet tidligere på 500-tallet. Jordanes omtaler øya Scandza, ikke bare som goternes hjemsted, men som hjemstedet til mange stammer. Skandinavia omtales i relative fargerike ordelag, som «the womb of nations» (Mierow 1908: I, 9) og «For the race whose origin you ask to know burst forth like a swarm of bees from the midst of this Island and came into the land of Europe...» (Mierow 1908: IV, 25).

I tillegg nevnes en rekke stammenavn, hvor det er mulig å kjenne igjen noen norske: Theustes, Vagoth, Bergio, Hallin, Liothida. Disse bor i de fruktbare regionene. Bak disse bor Ahelmil, Finnaithae, Fervir, og Gaitigoth, Mixi, Evagre, Otingis. Bak disse igjen bor Ostrogoths, Raumarici, Aeragnaricii, Finns, Vinovilith, Suetidi. Han beskriver at Dani ble fordrevet av Heruli som bor i nabolaget til Granni, Augandzi, Eunixi, Taetel, Rugi og Arochi. Her bodde også Ranii, som Rodulf var konge over. Rodulf var imidlertid så misfornøyd med sitt eget kongedømme at han flyktet for å gjøre tjeneste hos Theodoric (Mierow 1908: III, 24). Det har vært gjort forskjellige forsøk på å plassere disse gruppene, med varierende sikkerhet (se blant annet Svennung 1964).

I kildene finnes det flere stammer med en antatt tilhørighet til Skandinavia. Den romerske historikeren Procopius (500–554) beskrev Herulerne i sin *History of the Wars*. Ifølge

Procopius bodde Herulerne «beyond the river Ister (Dnister) of old». Etter å ha vært alliert med hunerne oppnådde de herredømme over mange andre stammer, blant annet Langobardene. Etter å ha startet en krig mot Langobardene, som Herulerne tapte, ble gruppen splittet. Den ene gruppen forflyttet seg til området hvor Rugi hadde holdt til (som hadde forent seg med goterne i Italia). Siden forflyttet de seg nær gepidene (nord for Beograd). Etter å ha ligget i konflikt med gepidene og romerne, ble de akseptert som romerske allierte sør for Donau (på romersk jord). Dette skjedde sannsynligvis rundt år 512. Den andre gruppen dro nordover forbi Danene og krysset sjøen over til Thule. Den tidligste datoen for dette er antatt å være år 494 (Ellegård 1987:8).

Den første gruppen, bosatt i Illyricom (dagens Kroatia og Serbia), drepte sin egen konge

...for no other reason than that they wished to be without a king hereafter. And yet even before this, while their king did have the title, he had practically no advantage over any private citizen whomsoever. But all claimed the right to sit with him and eat with him, and whoever wished insulted him without restraint...

senere innså de at

...they were not able to live without a ruler and a general... (Procopius – The Wars of Justinian Book VI, XIV, Dewing 1961:III:403)

De sendte derfor en utsending til Thule for å hente en ny konge. De gjenværende herulerne ble etter hvert utålmodige, og ba keiser Justinian utnevne en konge for dem, hvilket keiseren gjorde. Da den nye kongen fra Thule ankom, ble herulerne nok en gang splittet, og de to gruppene fulgte hver sin konge. Etter hvert brøt herulerne med romerne og allierte seg med gepidene (Ellegård1987:10f, Heather 1998:107ff).

Det fortelles at herulerne var *endogame*, det vil si at de ikke tillot ekteskap utenfor gruppen, noe som indikerer at de hadde en sterk identitetsfølelse, på tross av at de stadig ble splittet.

Et annet trekk er at mange av de gruppene som etablerte de første kongedømmene fikk skrevet ned sin historie og sine lover. Noen av lovene er preget av å være tradisjonelle stammelover, mens andre er sterkt påvirket av romersk lovgivning. At nedskrivning av lover og historie hører sammen, vises i lombardenes *Edictus Rhotari*, hvor kongelig genealogi og lover er skrevet ned sammen (Hedeager 2011:42). Forestillingen om Skandinavia som opprinnelsessted finnes hos lombardene, burgunderne, anglo-sakserne og herulerne

(2011:41). De merovingiske frankerne skilte seg ut ved at Troja er beskrevet som opprinnelsessted, samt at de gikk direkte over til katolisismen uten å gå veien om arianismen.

Både nedskrivinger og lover og historie må primært sees i sammenheng med statsdannelsesprosessene, og det har vært diskutert i hvor stor grad påstanden om Skandinavia som opprinnelsesland skal sees som en historisk realitet, eller en konstruksjon. Hedeagers holdning til dette er at noe kan være historisk, andre ting mytisk, og noe konstruert (2011:46).

Et annet holdepunkt som viser Skandinavias tilknytning til kontinentet er felles myter og sagn, som finnes bevart både fra Norden, England og kontinentet. I Norden er de bevart i foraldersagaene, i England i diktningen (Beowulf og Withsid), og i Tyskland i sagn (Hedeager 2011:27).

4.2.4 Oppsummering

Både skriftlige og arkeologiske kilder viser at kulturene som holdt til i det nordlige Europa rundt Kristi fødsel spredde seg, og kom i økende kontakt med romerne i århundrene fram til Vest-Romerrikets fall på 400-tallet. Når dette kombineres med felles språklig grunnlag, felles myter, sagn og opprinnelsesmyter, er det vanskelig å komme utenom at dette var mennesker med en eller annen form for felles identitet. Dette er identiteter som har variert i tid og rom. Fra Kristi fødsel til 500 må en regne med en prosess av differensiering som skjøt fart med etableringen av etterfølgerrikene.

Siden beskrivelsen av at germanerne verdsatte dyrene høyst og i liten grad dyrket jorda, passer med hvordan man i dag ser pastorale nomader, er det grunn til å ta disse beskrivelsene på alvor. Før en grundigere diskusjon om germanerne og pastoral nomadisme kan gjøres, må det imidlertid avklares hva som menes med «pastorale nomader». Begrepet er brukt i den arkeologiske litteraturen, men for det første er det gjerne sett som ensbetydende med rene nomader (eller «pure nomads»), det vil si grupper som bare lever av dyrene og er i stadig bevegelse. For det andre blir de definert ut fra et økonomisk/økologisk ståsted. Begge disse utgangspunktene er problematiske, som den videre gjennomgangen vil vise.

Jeg vil først se mer generelt på pastoral nomadisme innen antropologisk forskning, for så å gå mer spesifikt inn i diskusjonen om germanerne som pastorale nomader.

4.3 Nomadisk pastoralisme

Pastorale nomader, forstått som mennesker som i hovedsak lever av husdyrene og praktiserer en form for mobil livsstil, har en lang historie i store deler av verden. Svært mange mennesker har levd som pastorale nomader, samtidig er dette en levemåte som har blitt hardt presset i løpet av de siste 100–150 årene. Mange betegnelser er brukt om pastorale nomader: «semi-nomader» (hvor deler av befolkningen er bofast), «agropastorale» (hvor økonomien består både av husdyr og åkerbruk), «tethered», «enclosed», «peripheral» og vertikal og horisontal «transhumanse» (Wendrich and Barnard 2008:7). Disse betegnelsene vektlegger forskjellige elementer, som mobilitet, økonomi, relasjon til sedentære grupper og karakteren av sesongmessig mobilitet. Begrepet «pastoral nomadisme» dekker en stor kulturell variasjon, og det har vist seg å være vanskelig å finne en felles definisjon som dekker all variasjonen. Dyson-Hudson & Dyson-Hudson (1980) mener at det heller ikke er ønskelig å finne fram til et globalt forent syn på «pastoral nomadisme». Økologisk sett er pastoral nomadisme en adaptasjon til miljøer hvor mobil beiting er mer bærekraftig enn åkerbruk. Sedentære åkerbrukere har derfor en tendens til å se pastorale nomader som fattige hjemløse som ville slått seg til ro og blitt bofaste bare de fikk sjansen. Dette er langt fra virkeligheten. Nomadisk pastoralisme er en spesialisering til økologiske og økonomiske nisjer som åkerbrukere ikke bruker, og grupper med en sterk kulturell identitet knyttet til husdyrhold. Thomas Barfield har delt området fra det sørlige Afrika til de eurasiatiske stepper inn i seks områder, der hvert av dem har mye til felles og der ett dyr i hvert område peker seg ut som økonomisk og kulturelt viktig (2011:211).

1. Den eurasiatiske steppe, hvor hestennomadisme dominerer. Både skyterne, hunerne, alanerne og mongolene er innen denne gruppen.
2. Fjellplatåene i sørvest og Sentral-Asia, hvor saue- og geitepastoralisme dominerer. Et eksempel er pasthunene, beskrevet av Fredrik Barth (1961).
3. Sahara og den arabiske ørken, hvor kamelen er beduinenes spesialdyr.
4. Savannene sør for Sahara, med det som er omtalt som «the cattle complex», hvor kvegpastoralister, som blant annet Maasaiene, Nuerne og Dinka, lever.
5. Yak-pastoralisme i høyfjellsområder i Asia.
6. Reinsdyrpastoralisme i nordlige områder.

Denne siste gruppen, med reinsdyrpastoralisme, ekskluderte Barfield fra sin publikasjon i 1993. Begrunnelsen var at denne gruppen hadde en annen utvikling og tradisjon enn de fem andre. Årsaken til at reinsdyrpastoralisme ikke brukes som analogi i denne avhandlingen er at reinsdyrpastoralisme i Skandinavia sannsynligvis utviklet seg senere enn hendelsene beskrevet her, og i randsonen av begynnende statssamfunn (Sommerseth 2011). De representerer en variant av nomadisk pastoralisme som er mindre relevant for problemstillingen i denne avhandlingen.

Moderne forskning på nomadisk pastoralisme startet med Melville J. Herskovits, som i 1926 beskrev det han kalte «the cattle complex» i Øst-Afrika. Spesielt i dette området hadde menneskene kulturelle holdninger til kveget som han så som irrasjonelle i forhold til vestlige verdier. Nyere forskning har vist at det dreier seg om et komplekst rasjonelt system hvor kveget har en stor betydning både økonomisk og kulturelt. Årsaken til at systemet ble oppfattet som irrasjonelt, ligger i det faktum at rikdom blir regnet ut fra antallet husdyr og ikke i penger eller landeiendom. Dette kan i noen tilfeller føre til en omvendt markedslogikk, hvor pastorale nomader selger flere husdyr når prisen er lav enn når prisen er høy (Haaland 1977).

Det finnes ulike forskningstradisjoner i de ulike verdensdelene da forskere har en tendens til å konsentrere sin forskning til spesifikke områder. Det er derfor relativt få arbeider som fokuserer på pastoral nomadisme som et globalt fenomen (to er Khazanov 1983 og Barfield 1993). Tiden for de klassiske antropologiske monografiene var fra 1930-tallet og fram til 1960-70-tallet (for eksempel Evans-Pritchard 1940a, 1940b, 1956, Gulliver 1955, Dyson-Hudson 1966, Spencer 1965). Det finnes imidlertid utallige definisjoner, som varierer avhengig om det er mobilitet, økonomi, økologi eller kulturelle verdier vektlegges (se Barfield 1993:3, 2011, Barth 1961, Cohen 1974:261, Cribb 1991:15f, Dyson-Hudson & Dyson Hudson 1980, Dyson-Hudson 1972, Ellen 1994, Khazanov 1983:16). Siden 1970-tallet har mye av forskningen, spesielt i Afrika, hatt utgangspunkt i forholdet mellom pastoralister og det moderne Afrika. Spørsmål som forholdet til staten, miljø/økologi, utvikling og økonomiske forhold har stått sentralt (Spencer 1998:1, Anderson og Broch-Due 1999). Fokuset på utvikling, krig, sult og tørke førte til at forskere gjerne tilnærmet seg nomadisk pastoralisme ut fra en økonomisk og/eller økologisk vinkel. Forskning på de eurasiatiske hestennomadene var i en periode dominert av sovjetisk, marxistisk forskning, men har også vært gjenstand for andre perspektiver (se Khazanov 1983:xxiv, og Barfield 1989:5ff. for forskningsoversikter).

Å definere pastoral nomadisme ut fra økonomi/økologi er imidlertid problematisk siden en del grupper definerer seg selv som pastorale nomader, men har en økonomi hvor åkerbruket er viktigere. Smith (1992:16f, se også Barfield 2011) legger vekt på selv-identifiseringen. Mennesker som ser på seg selv som pastorale nomader bør kalles pastorale nomader, selv om de økonomiske realitetene tilsier noe annet. Selv-identifiseringen er gjerne grunnet på en idealidentitet, basert på sentrale kulturelle verdier knyttet til husdyr (1992:17). Fordi selv-identifisering er så viktig med hensyn til hvilke verdier pastorale nomader prøver å maksimere, er det dette som er utgangspunktet i denne avhandlingen.

Shorter (1974:32) definerer pastoral nomadisme i Øst-Afrika ut fra husdyrenes sosiale og kulturelle betydning:

... it is a type of society in which cattle are the central value in a whole culture-complex, and the basis of association in a complex of institutions, social, political and religious. Cattle are objects of interest in themselves, their hide markings and their horn shapes. They are the subject of praise poems and songs. They are the symbols employed in all public ritual. They are used to mark crises and transitions in people's lives and it is through cattle, and particularly the sacrifice of cattle, that they seek contact with the deity. Cattle have obvious economic value. They provide food in meat, milk and blood Exchange of stock is the basis for a whole network of interpersonal relations outside the family, as well as being the normal expression of the relationship between kinsmen.

Denne definisjonen vektlegger husdyrets betydning som *den* sentrale kulturelle verdien. Dette gir seg utslag i at dyret er viktig, ikke bare økonomisk, men som uttrykk for sosiale relasjoner, gjennom å inngå i et komplisert system av resiprosalt gavebytte, blant annet som medgift og som offer i seremonier. Dyrene og bytterelasjonene de representerer definerer deg som sosial person. Dyrene er mediet pastoralister konstruerer sin verden gjennom, og som definerer deres identitet (Broch-Due 1991). En mann blir definert ut fra sin evne til å bygge en dyreflokk, som samtidig er å bygge ut sosiale relasjoner. Å investere i kveg er å investere i sosiale relasjoner. Kveg er det viktigste målet for verdi, og den verdien som maksimeres, og grunnlaget for deltagelse i samfunnets sosiale, politiske og religiøse institusjoner. Ingold (1986) mener at mennesker som driver både med husdyrhold og åkerbruk skal regnes som pastorale nomader når begge er organisert gjennom sosiale relasjoner som blir materialisert gjennom eiendom av dyr. Eiendom til husdyr blir den dominerende strukturelle rammen

rundt den daglige aktiviteten. Husdyrene er i Mauss' betydning «total social facts». Aktiviteter som gjennomsyrrer alle samfunnets sfærer, både økonomisk, legalt, politisk og religiøst (Mauss 1950:76).

Siden dyrene har denne sentrale verdien, har ofte pastorale nomader kulturelle aversjoner mot åkerbruk, og ser gjerne ned på mennesker som lever av å dyrke jorda. Samburufolket i Kenya beskriver åkerbrukere som mennesker som «spiser leire» (Grillo 2012:57). Det å bli fattig er å være uten kveg. Som i indoeuropeiske språk, er betegnelse for rikdom blant Turkanafolket «kveg» (Latin pecu, norrønt: fe), mens det å være fattig betegnes som «å mangle kveg» (Broch-Due 1999:53f). Når nomadiske pastoralister blir tvunget over i en tilværelse som åkerbrukere, vanligvis på grunn av krig, tørke, sykdom og lignende, er de, i sitt eget selvbilde, fattige, og ikke lengre pastoralister. Dette uttrykkes i utsagnet «the poor are not us» (Anderson and Broch-Due 1999). Broch-Due viser hvordan pastoral-nomadiske kvinner som dyrker jorda bruker en terminologi på den agrare aktiviteten som er nært knyttet til kveget. Navnet på hagen er for eksempel det samme som navnet på dyrets mage. På denne måten defineres aktiviteten inn i en pastoral kontekst og man unngår de negative konnotasjonene knyttet til åkerbruket (1999:57). Agrar aktivitet blant pastorale nomader, uansett hvor økonomisk dominerende den er, er en økonomisk strategi i kontekster hvor flere dyr ikke er mulig. Dette kan være kontekster styrt av krig, tørke, sykdom, økologi, og/eller befolkningspress. Uavhengig av hvor viktig økonomisk agrar virksomhet er, er det husdyrene som er det kulturelt definerende objektet, og det er hensynet til dyrene som styrer viktige avgjørelser.

Hva som defineres som nøkkelhusdyret, avhenger både av økologi og kulturelle verdier. Dyret må være godt adaptert til de økologiske forholdene og et dyr alle har tilgang til. Dette dyrets behov går foran alle andre behov. Det samme dyret har stor betydning for sosiale relasjoner mellom menneskene. Den sosiale/religiøse betydningen er spesielt utpreget blant øst-afrikanske kvegpastoralister (Barfield 1993:10). Både den litt morsomme beskrivelsen av hvordan kveg er hovedsamtaleemnet blant unge Nuermenn i Sør-Sudan (Evans-Pritchard 1940a:18f) og hvordan unge Tuaregmenn synger sanger om kamelene sine før de synger om sine kvinnelige bekjentskaper (Smith 1992:15), er talende for dyrenes kulturelle betydning.

Vektleggingen av dyrenes sentrale kulturelle og sosiale betydning vil være et definerende trekk ved pastoral nomadisme i denne avhandlingen. Ofte er det viktigste dyret, nøkkeldyret (for eksempel kveg i Afrika sør for Sahara og kamelen i Nord-Afrika og Midtøsten, yak-

oksen i Tibet og hesten på de eurasiatiske steppene) bærere av sentrale kulturelle verdier. Områdene for saue- og geitepastoralisme i Anatolia, Iran og inn i Sentral-Asia er det området hvor dyrene har minst kulturell betydning og størst pengeverdi (Barfield 1993:93).

Når begrepene «pastorale nomader», eller bare «pastoralister» eller «nomader», brukes i denne avhandlingen, legges en kulturforståelse av begrepet til grunn, og ikke en økonomisk/økologisk forståelse. Pastoralisme må primært forstås som et kulturelt konsept og ikke først og fremst som økonomirelatert. Husdyrene er aksene verden snurrer rundt. Pastorale nomader kan sies å bli styrt av en pastoral ideologi når husdyrene er bærere av sentrale kulturelle verdier som samfunnet vektlegger. Denne måten å se nomadisk pastoralisme på ekskluderer sesongmessig mobilitet i bofaste samfunn (for eksempel setring i historisk tid i Norge) (Barfield 1993:4). Et resultat av dette er at antallet dyr og den verdien samfunnet ønsker å maksimere, ikke bare økonomisk, men også sosialt og religiøst. Dette fører til en del grunnleggende forskjeller fra agrare samfunn, hvor mengden land (eller produktene fra land) er den verdien som maksimeres. Kveg har den egenskapen at de i prinsippet kan reproducere seg selv i det uendelige. Det er eksterne faktorer, som tørke, epidemier og raiding, som kan forårsake at kveg blir en knapphet. Husdyrenes sentrale rolle ekskluderer ikke agrar virksomhet, og nomadiske pastoralister kan øke den agrare innsatsen i krisesituasjoner, for eksempel ved tørke. Det skjer ikke nødvendigvis fordi de ønsker det, men fordi de ikke har noe valg (Anderson & Brock-Due 1999).

Øst-afrikanske pastoralister praktiserer åkerbruk i større grad enn andre nomadiske pastoralister, og bor oftere i permanente landsbyer. I tillegg har vi en viss kunnskap om disse gruppene mens de ennå hadde liten kontakt med statssamfunn og prosessene som oppstod som en følge av kontakt med statssamfunn. I de indre regionene i Øst-Afrika er kontakten med statssamfunn et relativt nytt fenomen, som dateres tilbake til 1880-årene og senere. Øst-afrikansk pastoralisme kan i tillegg føres tilbake til neolittisk tid, den så kalte «pastoral Neolithic» (Bower 1991:49ff). Dette er en forskjell i forhold fra pastorale nomader i andre deler av verden, som synes å ha utviklet seg, eller levd i symbiose med, og i randsonene av, statssamfunn (Barfield 1993, Khazanov 1983). Hestennomadene på de eurasiatiske steppene kan for eksempel spores tilbake til 9–800 f.Kr., og er første gang registrert i kinesiske kilder ca. 400 f.Kr. (Barfield 1989:28f).

Alle de andre gruppene tilhører en form for nomadisk pastoralisme som lever i tett symbiose med bofaste agrarsamfunn, og som utvikler en strukturell kompleksitet på bakgrunn av

kontakten med statssamfunn. Symbiosen med agrarsamfunn er mest tydelig hos saue- og geitepastoralister i Sørvest Asia. Dette er nomader som lever av korn som hoveddiett, og som skaffer dette med utbredt handel av produkter fra sauer og geiter. Den kulturelle betydningen av dyrene er lav, og maksimeres ikke ut fra en kulturell verdi, men ut fra en økonomisk bytteverdi. Kamelpastoralister i Nord-Afrika lever i områder hvor bare kamelen kan overleve. Disse gruppene har utviklet seg i soner mellom sterke stater, og har ofte en stor betydning knyttet til handel. Hestennomadene på de Eurasiatiske steppene etablerte flere imperier, hvor Chinggis Kahns mongoler og Attilas hunere er de mest kjente. Dette skjedde imidlertid i nær kontakt med statssamfunn. Dette er av betydning, siden det er kontakten med statssamfunn som får pastorale nomader til å utvikle seg til sentraliserte og komplekse samfunn, i noen tilfeller til imperier.

Det å bruke husdyr som kulturens sentrale verdimåler som samfunn og individer ønsker å maksimere, må følges av noen særegne trekk som gjør pastoralisme forskjellig fra mennesker som maksimerer land og produktene fra åkerbruk. Det fremste kjennetegnet er at husdyr er selvreproduserende og mobile (Bonte and Galaty 1991:23), og i prinsippet ikke kan monopoliseres. Med utgangspunkt i de spesielle karakteristiske trekkene ved pastoral nomadisme skal jeg i fortsettelsen se på bosetning, mobilitet, politisk organisering, sosial stratifisering og sentralisering, raiding og krigføring, og nomadiske pastoralisters møte med staten. Målet er å se hvilket trekk som karakteriserer det pastoral-nomadiske samfunnene. Mange av disse trekkene kan sees som nødvendige konsekvenser av at muligheten, evnen og viljen til mobilitet er et viktigere organiserende prinsipp enn sedentær, agrar virksomhet.

4.3.1 Bosetning og mobilitet

Vi tenker gjerne dualistisk når vi opererer med begrep som bofast – mobil og pastoral – agrar. I realiteten kan pastoralisme og nomadisme sees som analytisk distinkte begreper med et kontinuum langs skalaene bofast – nomadisk og åkerbruk – husdyrhold (fig.4.1) (Cribb 1991:16). Graden av nomadisme øker med graden av husdyrhold og graden av bofasthet øker med graden av åkerbruk. Det vil si at ikke alle pastoralister er nomader og ikke alle nomader er pastoralister (Barfield 2011:208). Såkalte «pure nomads», grupper som utelukkende er mobile og utelukkende lever av dyrene, er sjeldne eller ikke-eksisterende (Dyson-Hudson & Dyson-Hudson 1980:37, Smith 1992:16).

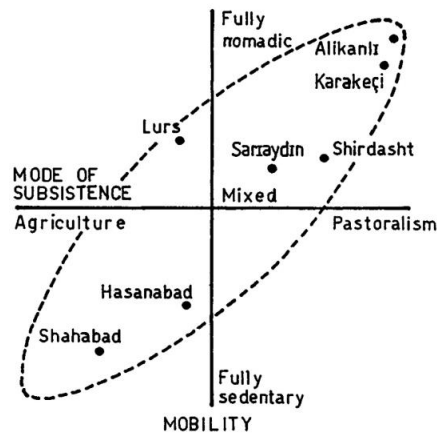

Fig. 4.1: Skjematisk framstilling av forholdet mellom mobilitet (mobil-bofast) og subsistens (åkerbruk-husdyr). Fig. 2.4 i Cribb 1991:17.

I realiteten er alle pastorale nomader agro-pastorale, fordi de i en eller annen form enten praktiserer åkerbruk eller lever i en symbiose med åkerbrukende grupper (Bonte and Galaty 1991:6ff). Et økonomisk skille mellom vektleggingen av husdyr og agrar produksjon kan representere et kontinuum innenfor det det pastorale. Når det kommer til kulturelle verdier og ideologi, er det gjerne et skarpt skille mellom det pastorale og det agrare som går på hvilke verdier man ønsker å maksimere. Det er sannsynligvis denne kulturelle vektleggingen som har skapt forestillingen om «the pure nomad», fordi pastorale nomader selv vektlegger husdyrhold og mobilitet som det kulturelt betydningsfulle (Barfield 2011:209). Ingold (1986) mener «sedentarisering» enten kan bety økt bofasthet som resultat av et skifte i den økonomiske balansen mellom husdyr og åkerbruk, eller en strukturell transformasjon. Det første tilfellet kan sees som en økonomisk strategi i spesielt utsatte situasjoner, mens en ideologisk overgang fra vektlegging av dyr som eiendom til vektlegging av land som eiendom, er en strukturell transformasjon. Som økonomisk strategi er den første reversibel, men ikke den andre.

Pastorale nomader i Øst-Afrika varierer i graden av bofasthet og mobilitet. Gulliver (1955) sammenlignet de mer bofaste Jie med de mer mobile Turkana. Jie har færre kveg og en høyere befolkningstetthet enn Turkana som har flere husdyr og en lavere befolkningstetthet. Karimojong i Uganda (Dyson-Hudson 1966) har en høy grad av bofasthet, med kvinner, barn og eldre boende i faste landsbyer året rundt, mens mennene følger dyrene til midlertidige

leire i nærheten av beitearealer og vannkilder. Generelt kan man si at dess flere dyr per person, dess mindre er avhengigheten av agrar produksjon (Barfield 1993:26, Schneider 1979:87, Spencer 1998), og dess mer mobilt og uavhengig er det enkelte husholdet (Barfield 1993:26, Cribb 1991:16). Dess høyere avhengigheten er av agrar produksjon, dess høyere er graden av bofasthet og husholdenes avhengighet av hverandre. Blench (1999) beskriver agro-pastoralister som grupper som dyrker jorda, men hvor dyrene er den verdien som verdsettes mest. Det enkelte hushold er i større grad autonomt, med mange husdyr og lite åkerbruk (Barfield 1993:26, Cribb 1991:20). Det er viktig å legge merke til at ved en høy grad av økonomisk avhengighet av åkerbruk, og dermed større avhengighet av å bli værende på ett sted, så vil mobilitet alltid være en mulighet, fordi maksimeringen av antall dyr fremdeles er viktigere enn tilknytningen til jorda. Mobilitet får langt større konsekvenser for sedentære grupper som praktiserer eiendomsrett til land enn for pastorale nomader som kan ta med seg sin største verdi, husdyrene.

Der hvor jorda dyrkes blir den fordelt etter forskjellige prinsipper, men vanligvis etter en høy grad av frivillighet. Pokot-stammen i Kenya delte land i tre kategorier: land som er tilgjengelig for alle, land fordelt etter avtale og land eid av individer. Blant Turu-stammen i Tanzania ble åkrene eid av den kvinnelige delen av husholdet (mor og døtre, vanligvis i polygyne samfunn) (Schneider 1979). Dette er en form for eiendomsrett som ikke er absolutt, i den forstand at det er en rett som i visse situasjoner er underlagt dyrenes behov. I pastoral-nomadisk samfunn som praktiserer åkerbruk er dette vanligvis et ansvar for kvinnene, og assosieres med kvinner. Utsagn som «grain is the stock of women» og «women do not own cattle. They own gardens» er uttrykk for dette forholdet (Gulliver 1955:61).

4.3.2 Politisk organisasjon – «hodeløse» samfunn til hierarkiske nomadeimperier

De fleste pastorale nomader har, i varierende grad, en sosial organisasjon basert på slektskap og/eller aldersklasser. Slektskap betyr mest på lokalt nivå, og de enkelte husholdene har vanligvis en stor grad av autonomi. Rent generelt øker graden av kompleksitet dess nærmere og mer komplekse forhold de har til sedentære samfunn. Politisk organisasjon har en betydning først på høyere nivåer. Kompleksiteten til den politiske organisasjonen gjenspeiler gjerne organiseringen til sedentære naboer.

De fleste østafrikanske samfunn har en sosial organisasjon uten formelt politisk lederskap. Begrepet «akefale» (eng.: «acéphalous»), eller «hodeløse» samfunn, er brukt for å beskrive denne formen for politisk organisering. I stedet for en hierarkisk struktur er mange av de øst-

afrikanske pastorale gruppene organisert etter prinsippet om *segmentær opposisjon*. Begrepet stammer fra Fortes og Evans-Pritchard (1940) og deres skille mellom statsamfunn og statsløse, eller akefale, samfunn, basert på en segmentær slektskapsstruktur. Prinsippet bak segmentær opposisjon er at en klan eller stamme består av segmenter som allierer seg. Ulike segmenter vil allierer seg ved konflikt med andre segmenter på samme nivå. I tilfeller med konflikt mellom to hushold vil alle medlemmene i de respektive husholdene alliere seg med hverandre, mot det andre husholdet. Dette prinsippet kan sees helt opp til nasjonsnivået (Evans-Pritchard 1940b, Barfield 1993:43). Nuernes konflikt med Dinkaene var strukturert etter dette prinsippet (Barfield 1993:43). Prinsippet om segmentær opposisjon aktiviseres spesielt i situasjoner med territoriell ustabilitet (Salzman 1978:65), og passer pastorale nomader bra, på grunn av det stadige behovet for å tilpasse befolkningen til økologien (Ausenda 2002:20). Mange pastorale nomader synes å være høyt egalitære, fordi de mangler en sentralisert politisk autoritet (Schneider 1979:10). Pastoral-nomadiske samfunn med en høy grad av husdyrhold i forhold til åkerbruk er generelt mere egalitære enn pastoral-nomadiske samfunn med en større økonomisk avhengighet av åkerbruk (Smith 1992:16). Dette betyr ikke at sosial ulikhet ikke finnes, men at den manifesterer seg på en annen måte enn i en hierarkisk og sentralisert struktur. I motsetning til agrare samfunn med arvelig rett til land, vil rikdom i pastorale samfunn i større grad fluktuere, blant annet som følge av tørke og sykdom blant dyrene, men også fordi det er umulig å ha monopol på å eie dyr (Schneider 1979:10). Sedentære agrarsamfunn har bedre mekanismer for å jevne ut fluktuasjonene enn pastorale nomader (Cribb 1991:23). Ved dødsfall blant pastorale nomader blir dyrene delt blant farens sønner, noe som forhindrer akkumulering av kveg fra generasjon til generasjon. Mens en kake som deles opp i mindre stykker er en analogi for arv i sedentære samfunn, kan celledeling stå som analogi for arv i pastorale samfunn. Hundre dyr delt på tre sønner kan bli tre flokker på hundre dyr hver (Cribb 1991:34). En manns buskap blir akkumulert over tid, og de fleste rike er blant de eldre. En måte å spre risikoen på er gjennom så kalte «stock associates» (Gulliver 1955). Dette innebærer å spre buskapen gjennom resiprosale gaver og lån. På denne måten bygges sosiale relasjoner, og risikoen for brått å miste buskapen reduseres.

Det har etter hvert blitt anerkjent at slektskap ikke er det eneste organiseringsprinsippet i akefale samfunn (McIntosh 1999). Ofte er disse samfunnene organisert rundt horisontale sammenslutninger som aldersgrupper, kultgrupper, og hemmelige samfunn som går på tvers av slektskapsrelasjonene. Aldersgrupper opererer uavhengig av familiære relasjoner (Barfield

1993:41) i system hvor samfunnet er delt inn i grupper etter hvilken aldersklasse de tilhører. Aldersgrupper er spesielt godt utviklet der slektskapsstrukturen er svak, og danner ofte basis for krigergrupper. Akefale samfunn kan utvikle seg til komplekse samfunn uten hierarkisk og sentralisert lederskap (McIntosh 1999).

Hver aldersklasse har sine definerte rettigheter og plikter. Medlemmene i en gruppe følger hverandre gjennom livet, og går gjennom initieringsritualer sammen når de går inn i en ny aldersklasse. Aldersgrupper kan danne grunnlaget for permanente krigergrupper. Den sosiale organiseringen blant masaiene er strukturert rundt syv aldersgrupper, hvor de eldre danner den mektigste og mest innflytelsesrike gruppen. Blant Jie og Nuerne har aldersgruppene stort sett bare en rituell betydning. Når nuerne befant seg i en konfliktsituasjon organiserte de seg etter slektskap, og ikke etter aldersgruppe (Barfield 1993:40). Nuerne valgte ledere i krigs- og konfliktsituasjoner.

Mange av de eurasiatiske hestennomadene skiller seg fra dette ved å ha en mer hierarkisk sosial og politisk organisering. Nomadene er organisert i koniske slektskapsgrupper basert på patrilineært slektskap. Årsaken til at denne organiseringen var viktig var at tilgang til beite ble organisert etter slektskap. Gruppene ble ledet av permanente ledere. Dette var imidlertid strukturelt sett en svak organisasjon, fordi mulighetene for mobilitet og lav befolkningstetthet var forhold som virket mot sentralisering og hierarkisering. Lederne kom fra «ledende slekter» men det var hele tiden en konkurranse mellom ulike slektslinjer om å være «ledende». I denne konkurransen ble slektskapslinjer aktivt manipulert, og preget av det Barfield kaller «strukturell amnesi» (Barfield 1989:27f, Cribb 1991:53). I visse situasjoner kunne karismatiske leder som var dyktige i riding/krigføring bygge opp store imperier bestående av mange autonome grupper. Limet i disse imperiene var strømmen av mobil rikdom hentet ut fra de sedentære imperiene i Kina.

Mobilitet og migrasjon og konsekvensene for sosial sentralisering og stratifisering

Lav befolkningstetthet og muligheten for geografisk mobilitet, er to faktorer som motvirker tendenser til sentralisering og stratifisering (Gulliver 1955:38, Burnham 1979, Irons 1979:362). Relokalisering er en viktig konfliktløsende strategi. Den viktigste produksjonsenheten i et pastoralt samfunn er husholdet, og husholdsoverhodet tar de viktigste avgjørelsene knyttet til produksjonen, blant annet avgjørelsene om å flytte buskapen og eventuelt familien. Migrasjon som konfliktløsning kan også benyttes på klan- og stammenivå. Blant annet kan pastoral-nomadiske grupper migrere som følge av kontakt med statssamfunn. Fordi tilgangen på ressurser varierer som et resultat av tørke, sykdom og befolkningspress, vil

de geografiske områdene som utnyttet skifte over tid. Det finnes utallige beretninger om ulike stammer og deres migrering som resultat av fluktasjoner i tilgjengelige ressurser. Stenning (1960) opererer med tre typer migrasjon blant fulaniene: sesongmessig vandring mellom ulike beiteområder, gradvis relokalisering til nye områder, og plutselig migrasjon på grunn av krig og konflikt. Begrepet «untied nomadism» har vært brukt for å beskrive situasjoner hvor pastorale nomader kontinuerlig migrerer inn i nye områder. Dette skjer i situasjoner med kronisk krigføring, hvor store grupper mennesker og dyr vandrer inn i nye områder og uttømmer ressursene, primært beite, på bekostning av andre grupper. Dette kan føre til en kjedereaksjon av migrasjoner. Det skal for eksempel ha skjedd på 1100- og 1200-tallet i Sentral-Asia. Begrepet står i motsetning til «tied nomadism» hvor de pastorale nomadene forholder seg til mer stabile migrasjonsruter (Cribb 1991:59).

Flere pastoral-nomadiske grupper i Øst-Afrika har ledere fra ledende familier som kan spore sin slekt tilbake til de opprinnelige beboerne i et område. Autoriteten disse har er imidlertid svak, spesielt siden migrasjon alltid er en mulighet i konfliktsituasjoner (Barfield 1993:38). Rituelle og religiøse ledere har også varierende grad av makt. Mest kjent er nuernes «leopard-skin chief» (Evans-Pritchard 1956). Det finnes også militære ledere som leder gruppene i krig. Disse er gjerne valgt på basis av personlige egenskaper og har svak autoritet ellers. Blant dinkaene finnes én rituell leder og én militær leder i hver leir. Deres autoritet er imidlertid begrenset, siden oppsplitting som følge av migrasjon er en mulighet. Noen av disse lederne kan oppnå en høy grad av autoritet, men dette er et resultat av personlige egenskaper, eller oppnådd status, framfor medfødt (eller tilskrevet) status. En gruppe kan splittes i tilfeller med indre konflikt, ved at én av gruppene migrerer. Dette er mulig fordi den viktigste og mest verdifulle ressursen er flyttbar, nemlig dyrene. I spesifikke situasjoner har det skjedd at religiøse ledere og hærledere har tilegnet seg selv stor makt. Det har imidlertid ikke vært mulig å føre denne makten videre som faste, arvelige autoritære posisjoner (Lamphear 1998).

De samme mekanismene fantes hos de eurasiatiske hestennomadene. Ved konflikt med andre grupper kunne hele stammer relokalisere seg langt fra sitt opprinnelige tilholdssted. Disse kunne igjen fortrenge andre og skape en kjede av migrasjoner (Barfield 1989:24).

4.3.3 Raiding og krigføring

Pastorale nomader blir ofte oppfattet som krigerske og aggressive (Fukui & Turton 1979). Raiding er så vanlig at det regnes som en integrert del av systemet (Smith 1992:20, Irons 2011). Fukui & Turton (1979:6) skiller mellom små-skala raiding og store kriger mellom

stammer. Det er imidlertid et kontinuum mellom disse formene for krigføring. Raiding i Øst-Afrika er et middel spesielt beregnet på å skaffe seg kveg. I situasjoner hvor buskapen er redusert (for eksempel som følge av tørke eller sykdom) er raiding en måte å øke buskapet på. Kveg er også det viktigste gode i bytterelasjoner, og da spesielt som brudegave. I situasjoner hvor man ved normal avl og arv ikke klarer å skaffe nok dyr kan raiding være et middel for å skaffe dyr. Dette skjer særlig i samfunn som praktiserer polygyni, som de fleste øst-afrikanske pastoralister gjør. Relasjonen mellom eldre gifte menn og yngre ugifte menn kan være svært konfliktfylt. Dette er også typisk for samfunn som praktiserer polygyni. De eldre mennene ser gjerne de yngre som uansvarlige og uregjerlige, og er primært interessert i fred, mens de yngre gjerne vil vise sitt mot ved å skaffe seg kveg ved raiding (Almagor 1979, Lamphear 1998), og på denne måten bygge seg opp som sosiale personer.

Mange pastorale grupper har en sterk krigerideologi, som sannsynligvis kan spores tilbake til betydningen av raiding for å skaffe kveg. Å drepe en fiende er viktig for en krigers mandighet. Krigere blant Bodifolket i Etiopia tatoverer seg selv når de har drept en fiende. Det samme fenomenet finnes blant andre øst-afrikanske pastoralister, for eksempel Karimojongfolket (Onyango 2010). Raidingens sentrale rolle, krigerideologien, og det at krigerne er en del av det sosiale systemet gjør at pastorale nomader ofte klarer seg bra i krig (Irons 2011).

På de eurasiatiske steppene har spesielt hestennomadene ryktet på seg for å være krigerske. Dette skyldes for det første at de var militært overlegne, med omfattende bruk av kavaleri, og med en vellykket kombinasjon av hester og bruk av pil og bue. Det finnes mange beretninger om hestennomadenes krigerske væremåte, med Herodots beretning om skyterne som den første (Barfield 1993:134). Nomadenes fordel var mobiliteten. De kunne ikke slås ved territoriell erobring, og hesten sikret en rask forflytning. En annen fordel nomadene hadde var at de ikke var avhengige av stående armeer. Kriegerne ble samlet når det var behov for dem. Dette gjorde at nomadene kunne mobilisere en prosentvis større del av sin befolkning enn sedentære stater. Bakgrunnen ligger i at det å være kriger var en integrert del av det sosiale systemet og ikke en spesialisert rolle (Barfield 1989:221, Irons 2011). Hvert hushold kunne stille med så mye som to krigere. Fordi samfunnet baserer seg på mobil rikdom, blir raiding etter mobil rikdom en økonomisk og sosial strategi.

En sentral kontrast til sedentære samfunn med basis i eid land er at krigføringen ikke er territoriell. Pastorale nomader ønsker vanligvis ikke å okkupere et område territorielt, og hvis

de gjør det har de ikke administrative institusjoner eller erfaring til å styre. Raiding etter mobil rikdom kan sees som analogt til territoriell erobring i sedentære samfunn. Små-skala raiding er ofte ritualisert, og følger bestemte normer, og skiller seg fra mer omfattende voldelige konflikter hvor dagliglivets rutiner brytes (Turton 1991).

Betydningen av raiding, og de endringer som kan skje i kontakten med større mer dominerende nettverk, kan eksemplifiseres med situasjonen blant Karimojong i Uganda (Onyango 2010). Karimojong er semi-sedentære. En del av befolkningen, primært kvinner og barn, bor i faste landsbyer, mens mennene tar kveget rundt på ulike beiter. Mennene er delt inn i fem aldersgrupper, som igjen deles inn i to generasjonssett: yngre ugifte krigere og eldre gifte menn. Som hos andre øst-afrikanske pastorale nomader betyr kveget alt for defineringen av sosial status. Uten kveg er det umulig å bli gift. En mann uten kveg er en mann uten betydning. Tradisjonelt har raiding etter kveg blitt motivert av tre forhold: for å forbedre ens egen sosiale status, for å få kontroll over beiteområder, for å øke ens egen kvegflokk som sikkerhet mot sykdom blant dyrene, og tørke (2010:89). Tradisjonelt var raidingen et felles prosjekt som startet med å konsultere de eldre, og de religiøse spesialistene, men det var også en ung krigers mulighet til å oppnå status gjennom kamp. Den sosiale betydningen framkommer gjennom sanger sunget av unge kvinner, hvor de unge krigernes heltedåder idealiseres (2010:95). Samtidig gjorde raidingens institusjonaliserte rolle innen alderssystemet at tradisjonelle regler forbød dreping av kvinner og barn. Følgende sitat fra en karimojongkvinne demonstrerer hvor integrert raidingen/krigerrollen er i det sosiale systemet.

I am a decorated woman because my brothers are great warriors and they have worked hard to earn our family this prestige. ... men prefer women who are from great families to produce boys to protect cows, the men who will plan and command cattle raids. A man should be brave, strong and must have a gun.... a man must be a good raider to bring back cattle and to protect cattle. He should be wealthy in cattle, well decorated and a good dancer; ... There is no girl who will want to marry a coward, a man without a gun, a man who sleeps at home and cannot protect the kraal....if they don't kill the enemy we shall not be decorated and men will shun us because we are from a family of cowards. And yet if we don't get men who can pay more cattle, our brothers will not be able to marry. They need to earn respect in society. A man who pays more cows in marriage is respected and a man who pays less in not a man and the wife can be taken away by a wealthy man who can pay more cows. (Onyango 2010:156f)

Stress i det sosiale systemet, som følge av kontakten med staten og den moderne verden, har endret systemet dramatisk for mange av de pastorale nomadene. Det er blitt vanskeligere for unge menn å få de nødvendige mengder kveg for ekteskap, noe som har økt konflikten mellom eldre gifte menn og unge krigere. Flere grenser, færre beiteområder, perioder med tørke og inkludering i pengeøkonomien har ført til at volden har eskalert dramatisk. Raidingen skjer med moderne våpen, og gamle regler for krigføring er brutt ned. Drap og voldtekt av kvinner har blitt en del av krigføringen. Det tidligere statussymbolet for unge krigere, spydet, er byttet ut med moderne våpen. Kveg har i økende grad blitt kommersialisert, på grunn av den moderne verdens behov for kjøtt, og andre statussymboler, som mobiltelefoner, er på vei inn. Alt dette har ført til at raidingen har endret seg fra å være en institusjonalisert del av alderssystemet til en mer ukontrollert kriminell og voldelig aktivitet.

4.3.4 Pastorale nomader i møte med staten

Irons (1979:362, 2011) og Burnham (1979:355) (se også artikkelsamlingen Kradin et al. 2011) hevder at stratifisering og sentralisering ikke vil skje i et pastoral-nomadisk samfunn som et resultat av interne prosesser. Irons har foreslått at de indre mekanismene i pastoral nomadisme som motvirker sentralisering og stratifisering vil bli overvunnet i situasjoner hvor de kommer i kontakt med statsamfunn. Pastorale nomader vil være i stand til å opprettholde sin sosiale organisasjon hvis maktforholdet mellom det pastorale samfunnet og statsamfunnet er likt, det vil si hvis det pastoral-nomadiske samfunnet kan mobilisere nok ressurser, samt dra fordel av sin mobilitet. I situasjoner under press, hvor det ikke finnes plasser å migrere til, kan de valgte lederne utvikle seg til permanente ledere. Zuluene, som opprinnelig gikk under navnet Nguni, representerer et eksempel på en pastoral-nomadisk stamme som utviklet seg til et sentralisert kongedømme i møtet med staten. I løpet av 1800-tallet kom det til åpen konflikt mellom Nguni og boerne om beiteland. Boerne og engelskmennene kontrollerte handelen med utvalgte høvdinger. Uten mulighet for migrasjon, gav dette enkelte ledere anledning til å sentralisere makten. Konflikten mellom flere slike autoritære ledere endte med at Dingiswayo sentraliserte all makt og utviklet en militær organisasjon på basis av aldersgruppene. Etter Dingiswayos død, overtok Shaka makten, og dannet Zuluriket (Barfield 1993:46f). Transformasjonen fra å være pastoral-nomadiske til å bli et sentralisert, hierarkisk kongedømme i møte med en statsmakt, er mer typisk for asiatiske pastorale nomader enn for Afrika.

Opp gjennom historien har det utviklet seg nomadiske imperier ved grensene til de ulike kinesiske imperiene. Barfield kaller disse for «shadow empires», på grunn av deres symbiotiske forhold til de kinesiske imperiene (1989, 2001). I utgangspunktet har de ulike nomadiske grupperingene en høy grad av autonomi, som kommer av deres mobile livsstil, og av at det er vanskelig, for ikke å si umulig, å dra et overskudd ut av en pastoral økonomi. Innimellom, og gjerne parallelt med utviklingen av sentraliserte kinesiske imperier, klarte karismatiske og dyktig leder å samle mange av de nomadiske gruppene i konføderasjoner som utvikler seg til imperier. Opprettholdelsen av slike imperier var avhengig av at de maktet å ta et overskudd ut av de omkringliggende sedentære statene. For de østlige steppennomadene var dette Kina. Nomadeimperiene benyttet seg av det Barfield kaller «the outer frontier strategy». Elementene i dette skiftet over tid, men besto av voldelig raiding av grenseområdene alternert med fredelige perioder med avtaler om tributt og handel. I utgangspunktet var ikke nomadene interessert i territoriell erobring, men mobil rikdom. Behovet for store mengder bevegelig rikdom var knyttet til strukturen på de nomadiske imperiene, som hadde tre nivå. Det øverste nivået bestod av den sentrale ledelse med keiseren på toppen. Under dette var et nivå med utnevnte guvernører som tilhørte keiserens slektslinje. Disse hadde som oppgave å være bindeleddet mot de lokale lederne. Siden de lokale lederne hadde en stor grad av autonomi, var hele systemet avhengig av en kontinuerlig flyt av goder nedover i systemet, for å sikre at ingen brøt ut. Kineserne hadde tre muligheter. De kunne forsvare seg mot nomadisk raiding ved å bygge forsvarsverker, som den kinesiske mur, og styrke forsvaret ved grensene. De kunne også gå til motangrep ute på steppene utenfor sine egne grenser. Dette viste seg ved flere anledninger å være katastrofalt. Da de kinesiske styrkene kom ut på steppene, var nomadene forsvunnet. Etter noen måneder fikk styrkene problemer med forsyningene, og måtte returnere. Slike militære ekspedisjoner på steppene, var svært dyre, og kineserne fant ut at den tredje muligheten: å inngå avtaler med nomadene som inkluderte subsidier og mulighet for grensehandel, langt var å foretrekke. Slike fredelige allianser kunne medføre at de nomadiske krigerstyrkene ble brukt som leiesoldater av kinesiske keisere i kampen mot indre opprør og andre eksterne fiender. Den kontinuerlige varestrømmen fra det kinesiske imperiet var så sentral for de nomadiske imperiene at så snart den forsvant, ble de nomadiske imperiene oppløst. I perioder erobret og styrte fremmede grupper (blant annet Manchurene) deler av Kina. Disse hadde bedre kunnskap om nomadene og forsøkte å demme opp for uroen ved grensene med en splitt og hersk teknikk. De utnevnte vekslende lokale klanledere til allierte, som de overøste med gaver og inngikk

ekteskapsallianser med. Siden de lokale ledernes maktbasis var strukturelt svak, var dette en strategi med vekslende hell. Svært ofte ble slike ledere myrdet av sine egne.

I tilfeller der nomadene erobret deler av Kina, kollapset systemet raskt på grunn av manglende evner til å styre sedentære riker. De som klarte det over lengre tid, benyttet seg av en tosidig organisasjon («dual organization») hvor de brukte kinesere til å administrere det sivile liv, og nomader til å administrere det militære (Barfield 1989, 2001). Den nomadiske keiseren og hans slekt satt på toppen av det hele.

Mens Barfield ser de nomadiske imperiene som sekundære, og en konsekvens av de sedentære imperiene, har Turchin (2009) foreslått at utvikling av sedentære og nomadiske imperier utvikler seg parallelt, med årsakssammenheng begge veier. De store sedentære imperiene utviklet seg ut fra et behov for å beskytte seg mot raidende pastoral-nomadiske naboer.

4.3.5 Oppsummering

Hovedpunktene i denne gjennomgangen har vært:

- 1) Pastoral-nomadisme defineres ut fra den kulturelle betydningen husdyrene har som samfunnets sentrale verdimåler. Det er mengden dyr som maksimeres, og dyrene er «total social facts» som virker inn på alle samfunnets virkeområder. Siden dette prinsippet virker strukturerende på andre virksomheter, vil dyrenes mobile egenskaper også gjøre samfunnet grunnleggende mobilt.
- 2) Variasjonen mellom bofasthet og mobilitet/nomadisme kan sees som variasjoner av økonomiske strategier mellom bofast åkerbruk og «tied» og «untied» nomadisme. Graden av sedentisme blir påvirket av forhold som befolkningstetthet, økologi og stabiliteten/ustabiliteten til omkringliggende sedentære stater. Agro-pastoralisme blir således en økonomisk strategi påvirket av eksterne forhold. Det ideologiske grunnlaget, vektlegging av dyrene, forblir imidlertid stabilt helt til det skjer en fundamental endring i verdigrunnlaget, eller ideologien.
- 3) Prinsippene bak pastoral nomadisme står ikke i motsetning til en høy grad av bofasthet og høy økonomisk betydning av åkerbruk.
- 4) Pastorale nomader tenderer til å ha en lite sentralisert og hierarkisk samfunnsstruktur, og at sentralisering og hierarkisering skjer primært i kontakten med statssamfunn. Der det finnes et klart hierarkisk system er dette strukturelt svakere enn i sedentære samfunn. Mange av

lederne i krig og konfliktsituasjoner er valgt på bakgrunn av personlige egenskaper. De som forsøker eller klarer å tilrive seg mer permanent makt, blir fort drept av konkurrenter eller misfornøyde «undersåtter». For å holde seg ved makten, og å bygge imperier, er de avhengig av rikdomstilførsel fra sedentære riker.

- 5) Pastorale nomader kan utvikle seg til sedentære riker med en sentralisert og absolutt autoritet i møte med statssamfunn, og i situasjoner hvor det ikke finnes muligheter for mobilitet.
- 6) Den sosiale og politiske organiseringen og muligheten for mobilitet danner sammen et fleksibelt system som gjør at ulike grupper kan samles og danne større enheter i situasjoner som krever det. I disse enhetene kan de ulike gruppene ha en høy grad av autonomi.
- 7) Raiding er en integrert del av det sosiale og økonomiske liv, og krigerne er ikke en stående arme med spesialiserte krigere, men en rolle integrert i det sosiale system.
- 8) Raiding/krig har ikke territoriell erobring som mål. Målet er husdyr eller annen mobil rikdom.

Dette betyr ikke at slike samfunn er uten forskjeller i sosial status, men forskjellene er ikke nødvendigvis strukturert hierarkisk, de

Karakteristiske trekk ved samfunn med en pastoral ideologi:	Karakteristiske trekk ved samfunn med en agrar ideologi:
Mobilitet/migrasjon	Bofast
Husdyr og produkter fra husdyr	Jorda og produkter fra jorda
Lavere befolkningstetthet	Høyere befolkningstetthet
Husdyr som bevegelig kapital	Land som fast, ikke-mobil kapital
I prinsippet: en uendelig mengde kveg	Land: en gitt mengde
Raiding for bevegelig kapital	Territoriell erobring
Lavere grad av stratifisering, hierarkisering og sentralisering.	Høyere grad av stratifisering, hierarkisering og sentralisering.

kan være uttrykt horisontalt (McIntosh 1999).

Disse trekkene gjør at pastorale nomader på vesentlige punkter er annerledes enn bofaste åkerbrukere. Dette kan skjematisk settes opp slik som i fig. 4.2.

Det viktigste i denne sammenhengen er at pastoral-nomadiske samfunn ikke er uforenelige med åkerbruk, og heller ikke uforenelige med en form for stabilitet i

Fig. 4.2 Karakteristiske trekk ved henholdsvis samfunn med en pastoral og agrar ideologi.

bosetningen. Den strukturelle forskjellen

i forhold til sedentære samfunn er betydningen av mobilitet/migrasjon som en iboende, strukturell del av det sosiale, politiske og økonomiske systemet. Som systemegenskap vil

mobilitet/migrasjon alltid være en mulig strategi. Dette er en annen situasjon enn hos sedentære kulturer, hvor migrasjon i større grad er uttrykk for en krise (mangel på jord, økologisk krise o.l.), fordi man må forlate sin viktigste kapital, nemlig jorda.

Evnen, viljen og muligheten for mobilitet er dermed det sentrale strukturelle trekket som gjør pastorale nomader vesentlig annerledes enn sedentære åkerbrukere. Muligheten for mobilitet gjør de enkelte enhetene (fra hushold og opp til større sosiale enheter) mer autonome, og motvirker dermed prosesser av sentralisering og hierarkisering. Raiding etter mobil rikdom må også oppfattes som en systemboende, strukturell egenskap. Mobil krigføring får en annen karakter enn krigføringen til sedentære samfunn, og vil i visse situasjoner være overlegen. Mobiliteten kan ha karakter av å være «tied» eller «untied».

4.4 Var germanerne pastorale nomader?

Hvis vi skal kunne sammenligne nomadisk pastoralisme, slik de er beskrevet innen sosialantropologisk forskning, med hvordan de skriftlige kildene beskriver germanerne, må vi ta utgangspunkt i det grunnleggende. Hvilken type verdi som maksimeres, og evnen, muligheten og viljen til mobilitet. Diskusjonen blir delt inn i fire. Én for perioden fram til og med 1. århundre, én for perioden mellom det 1. og det 5. århundre, én for tiden etter at germanske grupper har trengt gjennom det romerske imperiets grenser, og til slutt en diskusjon om de såkalte «etterfølgerrikene».

4.4.1 Germanerne i tiden rundt Kristi fødsel – «the outer frontier strategy»

Bosetning og mobilitet

Cæsar sier at germanerne ikke bodde på ett sted mer enn ett år, og at de ikke hadde eiendomsrett til jord (BG 4.1, 6.22). Tacitus sier i tillegg at de dyrket opp nytt land hvert år (G26.3). Selv om man skal være kritisk til hvordan dette er formulert, gir det ikke inntrykk av et sedentært samfunn med basis i eiendomsrett til jord. Både Cæsar og Tacitus er sparsomme med opplysninger om hvordan germanerne bor. Cæsar sier de bor i landsbyer (BG 4.1) og Tacitus sier de bor i hus bygget av tømmer, med avstand mellom husene (i motsetning til hvordan husene henger sammen i romerske bosetninger) (G 16). Tacitus sier også, under sin beskrivelse av Veneti, at de ligner mer på germanerne enn på Sarmaterne, siden de bor i faste hus (G46.2 «domus figunt» («fixed homes»)) (Rives 1999:96). Spesielt Cæsar gir imidlertid inntrykk av at germanerne var svært mobile mennesker som til stadighet krysset Rhinen (BG 1.37, 1.43, 2.4, 4.1). I kamp brukte de vogner og kvinnene var åpenbart med (BG 1.51, 4.14 G 8.1). Flere av stammene beskrives som å ha vært fortrent fra sine hjem av andre (BG 4.1,

4.4, 4.7), og derfor av nødvendighet å ha lagt ut på vandring. Et bemerkelsesverdig trekk er at de to gangene Cæsar krysser Rhinen, i 55 og 53 f.Kr., tar flere av stammene med seg sine eiendeler og forlater hjemmene sine (BG 4.18-19, 6.29). Det synes ikke å være mye Cæsar kan gjøre, og han vender tilbake til den galliske siden av Rhinen.

Germanerne bodde i «domus figunt», de prioriterte ikke åkerbruk og praktiserte ikke eiendomsrett til land. Selv om det ikke sies eksplisitt, gir beskrivelsen av germanernes krigføring og migrasjoner inntrykk av et samfunn hvor evnen til mobilitet var viktig.

Politisk organisasjon

Både Cæsar og Tacitus beskriver ulike politiske roller og institusjoner. Her er det viktig å være klar over at de brukte egne romerske begreper for å beskrive disse. Cæsar er sparsom med informasjon om germanernes sosiale og politiske organisering. Han kaller Ariovist «konge av germanerne» («rex germanorum») (BG 1.31), men senere (BG 1.35) kommer det fram at dette er en tittel romerne har gitt ham. Cæsar beskriver også hvordan «de ledende menn» («principibus») kommer, sammen med de eldre, for å forhandle med Cæsar (BG 4.13). Det kommer også fram at germanerne holder et råd («consilium») før de går til krig, og at de velger ledere til å lede dem i krig. I fredstid er det ingen slik leder. De «ledende menn» sørger for administreringen av rettferd i distriktene. Cæsar beskriver også hvordan en «ledende» mann kunne stå fram i «rådet» og foreslå seg selv som krigerleder («dux», «ducem»), og at han ble valgt ved akklamasjon (BG 6.23). Det kan synes som om «dux» og «magistratus» var samme fenomen, og at begrepene dekker samme type leder. Muligens var sistnevnte et høyere nivå. Hovedpoenget her er at de valgte ledere i situasjoner med konflikt, krig og raiding. I fredstid var det rådet som hadde den avgjørende autoriteten.

Tacitus forteller at germanerne valgte sine «konger» på basis av «nobiliteten» («reges ex nobilitate»), og sine hærledere på basis av personlige egenskaper («duces ex virtute») (G 7.1). Den vanlige tolkningen av dette er at germanerne valgte sine konger blant noble slekter, og at dette indikerer en sosial lagdeling hvor de noble familiene representerte en elite (se for eksempel Tvarnø og Hedeager 2001:101). Kongene hadde ikke absolutt makt (G 7.1), militære ledere ble valgt på basis av mot, og deres evne til å fremstå som et godt eksempel for sine krigere, samt deres evne til å sørge for krigsbytte. Det fantes også prester («sacerdotibus») som hadde autoritet til å straffe, men det var samfunnets «ledende menn» som bestemte i mindre saker (G 10.1). Saker som angikk samfunnet som helhet ble avgjort av rådet (G 11.1).

Flere av de germanske lederne hadde forbindelser til romerne. Det var romerne som gav Ariovistus status som «konge», og det kan synes som om Maroboduus senere hadde nære forbindelser til romerne. Når Arminius skjelt ut Maroboduus var det nettopp på bakgrunn av at han mottok gaver fra romerne (Tacitus, *Annales* 2,5271). Arminius selv ble drept av sine egne på grunn av sine ambisjoner om å bli konge (Tacitus, *Annales* 2,5582). Det var Arminius som ledet konføderasjonen av germanske stammer som slo Varus i Teutoburgerskogen i år 9 e.Kr., og i påfølgende slag. Det kan imidlertid synes som om den makten han hadde som leder i krig, var vanskelig å opprettholde i fredstid.

Som en del av den romerske utenrikspolitikken var det vanlig å «kjøpe» lokale ledere med titler og gaver for å få kontroll over grupper utenfor Romerriket (Wells 1999:229). Dette var også en del av en splitt og hersk teknikk, hvor romerne håpet å sette ulike grupper opp mot hverandre. Dette er også en framgangsmåte de kinesiske imperiene brukte med vekslende hell overfor de eurasiatiske steppenomadene (Barfield 1989).

De fleste samfunn vil ha et sjikt av befolkningen som kan kalles «ledende». Det avgjørende er hva denne posisjonen baseres på; tilskrevet (eller medfødt), eller oppnådd status. Det sier verken Cæsar eller Tacitus noe om. Når begrepet «distinction of birth» (Rives 1999:82, oversatt med «noble birth» av Thompson 1965:30) («insignis nobilitas» G 13.3) brukes, kan det tyde på at et element av arv er tilstede. Ved å henvise til Tacitus *Histories* IV.15, mente Thompson at dette like gjerne kan være en status som er oppnådd ved ærefulle dåder, og ikke knyttet til arv av rikdom (Thompson 1965:30 note 2). «Noble birth» kan henvise til at man stammer fra en slekt med en ærerik historie. Det er således vanskelig å lese ut av tekstene hva som egentlig ligger bak bruken av begrepet «nobilitate». Ofte blir uttrykket tolket som at det finnes en ledende elite som, med basis i en landbruksmessig overskuddsproduksjon, kontrollerer samfunnet (Tvarnø og Hedeager 2001:101), Dette forutsetter et system med eid og arvelig land hvor tilskrevet status dominerer.

Igjen blir dette en forskjell mellom strukturell svakhet og styrke. Et sedentært samfunn med en elite som tar et overskudd ut av en agrar befolkning, og hvor denne makten overføres gjennom generasjonene ved arv, vil strukturelt sett være sterkere enn et samfunn hvor makten er basert på oppnådd status. Makt og status i samfunn dominert av oppnådd status kan overføres fra generasjon til generasjon, men vil samtidig i større grad være gjenstand for fluktuasjoner over tid og samfunnet vil således være strukturelt svakere. Vanligvis vil en slik maktoverføring være grunnet i en æreskode.

Et annet trekk som beskrives av Cæsar og Tacitus er at germanerne evnet å gå sammen i større konføderasjoner. Ofte sies det ikke hvorfor de er gått sammen, men flere steder fremgår det at de gikk sammen mot en felles fiende. Både Ariovistus, Arminius og Maroboduus er beskrevet som ledere av koalisjoner (Heather 2005:54). Arminius ledet en samling av germanske stammer i år 9 e.Kr. da de utraderte tre romerske legioner (Wells 2003). På samme måte som de kan gå samme mot en felles fiende, kan de også splittes ved konflikt. Batavi var opprinnelig en del av Chatti som ble splittet under indre konflikter (G 29, H4.12). Dette kan være en analogi til pastorale nomaders segmentære organisering, hvor ulike enheter kan slå seg sammen samtidig som de opprettholder en stor grad av autonomi. Ved konflikt kan de splittes like lett. Evnen til å splittes og samles avhengig av situasjonen og muligheten for mobilitet danner grunnlaget for en svært fleksibel sosial og politisk organisasjon (Burnham 1979, Irons 1979). Spesielt Giorgio Ausenda har argumentert for at germanerne var organisert i segmentære slektslinjer med utgangspunkt i det germanske farae (Ausenda 2002, men se også Murray 1983 for diskusjon).

Beskrivelsene tyder imidlertid på at «rådet» var den sentrale maktinstitusjonen. Tacitus la stor vekt på rådet, og sier blant annet at de ledende menn tok avgjørelser over mindre saker, mens de involverte alle i de større (G 11.1). Hvis ikke noe uforutsett skjedde, møttes de på faste dager. Det er i rådet at ledere for distriktene og lederne i krig blir valgt (G12.3, 13.1).

Det er likheter og sammenfall mellom Cæsars og Tacitus' beskrivelse av germanernes politiske organisasjon, og flere sentrale prinsipper for hvordan pastorale nomader organiserer seg. Noen av beskrivelsene til Cæsar og Tacitus kan sees som direkte paralleller til pastorale nomader. Både valg av ledere i situasjoner med krig og konflikt, evnen til å alliere seg, samt stor grad av autonomi, er trekk som faller sammen med hvordan pastorale nomader organiserer seg. Mangelen på, eller ustabiliteten i hierarkiske politiske strukturer, og betydningen av mobilitet, er også trekk som ligner beskrivelsen av pastorale nomader.

Det er mulig å tolke Cæsar og Tacitus dit at noen av de germanske gruppene levde i akefale, eller «hodeløse» samfunn, i den forstand at de manglet et formelt og absolutt politisk lederskap i fredstid. De fleste sammenhenger romerne befattet seg med germanerne var imidlertid konfliktsituasjoner. De lederne som beskrives som markante ledere kan sees som militære ledere som ble valgt i spesifikke situasjoner med krig og konflikt.

Årsaken til at dette er et system som er strukturelt svakere enn hos sedentære folk (Barfield 1989:187) er for det første at det er vanskeligere å ta et produksjonsmessig overskudd ut av

befolkningen hos pastorale nomader. Hos de eurasiatiske hestennomadene var det tributt, handel eller plyndret gods fra de kinesiske imperiene som var limet i den politiske strukturen. Uten dette falt de nomadiske konføderasjonene sammen. Det andre forholdet som svekker den politiske strukturen hos pastorale nomader er muligheten for mobilitet. Mindre eller større gruppers mulighet til å dra sin vei vil svekke den politiske strukturen.

En akefal politisk organisasjon uten en absolutt autoritet var sannsynligvis ganske fremmed for romerne. De beskrev imidlertid det de så med romerske øyne og begreper. Bruk av begrep som «konge» må derfor leses med forsiktighet.

Raiding og krigføring

Et av de mest framtrepende trekkene ved germanerne i Cæsars og Tacitus' beskrivelse er hvor krigerske de var. Dette er et av de trekkene som flere har ment er utslag av romerske etnografiske fordommer. De klassiske kildenes beskrivelse av germanerne var egentlig en generell beskrivelse av hva romerne så som «barbarer», og sier egentlig ikke noe om germanerne spesielt (Rives 1999:36, Lund 1993). En alternativ tilnærming til denne teksten er å undersøke om symboler og ritualer kan forstås og forklares innen en antropologisk/arkeologisk tolkningsramme.

The highest praise among the German states goes to those who ravage their borders and so maintain the widest unpopulated area around themselves. They think it a true mark of bravery to drive neighbouring peoples from their land and force them to make way, so no one dares to dwell nearby. At the same time they think that this will make them safer by removing the threat of unexpected invasion. In warfare, either when a state wards off attack or when it goes on the offensive, magistrates are chosen to head the campaign and to have the power of life and death. They have no overall magistrates in peacetime, but the leaders of individual districts and settlements dispense justice among their own people and settle disputes. There is no discredit attached to acts of robbery which take place outside the borders of each state: in fact, they claim that these take place to train their young men and reduce their laziness. And besides, when one of the leaders states at an assembly that he will take command, and that those who wish to support him must declare themselves, then the men who approve him and his cause rise up, pledge their assistance, and win praise from the people. Any who pledge assistance but then do not support him are considered deserters and traitors, and their word is distrusted in every respect from then on. (BG 6.23)

Dette avsnittet indikerer at germanerne kan ha vært organisert i aldersklasser og at «ung kriger» var en av klassene. Også andre og senere kilder beskriver germanerne som særdeles krigerske. Mye tyder på at den «krigerskheten» som beskrives er en systemegenskap ved alderssystemet. Det å være kriger var en del av de sosiale rollene som unge menn måtte gjennom i løpet av livet. Dette synes å være knyttet til en æreskultur, hvor det å få navn som en fryktløs kriger og å raide for mobil rikdom var en av strategiene for å få høyere status. At krigerrollen var gjennomsyret at forestillinger av religiøs/mytisk karakter, vises i de mange fremstillingene av bjørne- og ulvekrigere, beskrivelser av nakne berserker osv. (Speidel 2004).

Flere ganger beskrives det at germanerne plyndrer løsgods. Som regel spesifiseres det ikke hva som plyndres, men et par steder er det nevnt korn og kveg (BG 4.1, 6.35). I BG 6.41 er det beskrevet hvordan germanerne gjemte plyndret gods som de siden hentet og tok med tilbake over til den østre bredden av Rhinen. Tacitus beskriver hvordan krig/raiding er tett knyttet til ære, og at det lå en sosial forventning til det å være kriger. At statusen «kriger» var en integrert samfunnsmessig sosial rolle vises i beskrivelse av et rite-de-passage i G13. De sosiale forventningene til krigerne kommer fram i æresbegrepet, men også i de forventninger kvinnene har til sine krigere (BG 1.51, G 7.2, .8.1). Det synes også å være en rituell sammenheng mellom hårfrisyre og krigere.

Statusen «kriger» synes dermed å ha vært en integrert sosiale status, og ikke en spesialisert rolle. Dette betyr at husholdene ikke trengte å produsere et overskudd som måtte samles inn av et statsapparat for å finansiere hæren. Hver familiegruppe kunne stille med en eller flere krigere som stilte med egne våpen. Våpnene ble, i utgangspunktet, gitt som en del av overgangsritualene mellom barn og kriger (G 13.1), og ved ekteskap (G 18.2). I tillegg til at våpen ble brukt som gravgods og ofret, viser dette at det må ha vært knyttet betydelige rituelle, symbolske og religiøse verdier til dem. Våpnene, på samme måte som krigerne, var integrert i det sosiale systemet.

Det å ta en del av den mannlige befolkning ut av produktivt arbeid får ikke like store konsekvenser hos pastorale nomader som hos sedentære åkerbrukere. Dette skyldes arbeidsfordelingen og mobiliteten. Husdyr, hushold og krigere fulgte hverandre. Den generelle arbeidsdelingen blant pastorale nomader er at kvinnene tar seg av oppgaver som melking, bearbeiding av produkter fra dyrene samt åkerbruk. Mennenes oppgaver er primært knyttet til den mobile gjetingen av dyrene. Behovet for arbeidskraft er størst når det er mange

dyr. Ikke så mye på grunn av gjetingen, men i bearbeidingen av sekundære produkter. Med en arbeidsfordeling som er vanlig blant pastorale nomader i Øst-Afrika, vil spesielt behovet for kvinnelig arbeidskraft øke med flere dyr. Dette er blant annet bakgrunnen for den utbredte praksisen med polygami. Krigerne som en integrert del av det sosiale liv finnes hos pastorale nomader både i det østlige Afrika og på de eurasiatiske steppene (Barfield 1989:221, 2010:86).

I sin beskrivelse av overgangsritualet til kriger forteller Tacitus (G 13.1) at når en ung mann var gammel nok, ble han tatt opp som kriger, mottok sine våpen, og ble knyttet til et krigerfølge («*commitatus*»). Innen krigerfølget fantes et hierarki knyttet til ære og mot, men det var også konkurranse mellom de ulike følgene om å oppnå mest ære. Den største ære var å ha et stort følge rundt seg, og det var stor skam knyttet til å vise feighet i kamp (G 6.4, G14). I tillegg til det sterke æresbegrepet var også gaven nøkkelen til å forstå følget. I G 14.3 forteller Cæsar at midlene kom fra plyndring og krig. I G 7.2 forteller Tacitus at under kamp var de organisert etter slekt. Cæsar forteller (BG 1.51) at de ulike gruppene («*tribes*») under kamp var plassert side ved side, noe som kan indikere at hos noen grupper stod slektskap over aldersklasser, som et viktig strukturerende prinsipp.

Germanske stammer sloss ikke bare med romerne, men i aller høyeste grad mot hverandre (Heather 2005:55). Det «*krigerske*» i beskrivelsen av germanerne ligger ikke i at de var spesielt ville og blodtørstige, men at krigerrolle, raidingen og byttet er tett integrert som aktanter i nettverkene.

Germanerne i møte med den romerske staten

Noen pastorale nomader har klart å utvikle store hierarkiske organisasjoner. Dette gjelder spesielt de asiatiske hestennomadene. Forholdet mellom hestennomadene og de kinesiske imperiene kan stå som en analogi både for hunernes og germanernes forhold til det romerske imperiet. For å klare å bygge og opprettholde en konføderasjon av nomadiske grupper på de asiatiske steppene var nomadene avhengige av å ta ut et overskudd av mobil rikdom fra de kinesiske imperiene. Kinesernes strategier overfor nomadene varierte, men én mulighet var å gå til angrep på nomadene på deres eget område: steppene. Selv om kineserne i enkelte tilfeller vant store slag, viste det seg på sikt at dette var en kostbar og lite fruktbar metode som kineserne måtte gå bort fra. Nomadene flyktet lengre vestover, og var borte da kineserne kom. Det var rett og slett ingen å slåss mot og ingenting å ta kontroll over. Siden steppene bare i svært liten grad ble dyrket, var kineserne avhengige av å ha med seg egne forsyninger. Dette medførte at de kunne oppholde seg på steppene i begrensede perioder.

Dette kan også være en analogi til situasjonen ved Rhinen på Cæsars tid (og senere). To ganger krysset Cæsar Rhinen, i 55 og 53 f.Kr. (BG 4.16, 4.18, 4.19, 6.9, 6.10, 6.29). Begge gangene var det som rene straffeekspedisjoner etter at germanske stammer flere ganger hadde tatt seg over Rhinen og plyndret på den galliske siden. Begge gangene var det stammer som tok med seg kvinner, barn og alle sine eiendeler og dro lengre øst. Cæsar brente hus og bosetninger og tok det han fant. Likevel var han bekymret for mangelen på korn (som han begrunnet med at germanerne knapt nok praktiserte åkerbruk), og trakk seg tilbake til den andre siden av elven. Det kan synes som om Cæsar opplevde det samme som kineserne; det var ingen (eller få) å slåss mot, og det var lite, eller ingenting å ta.

En indikasjon på at germanerne hadde en pastoral-nomadisk organisering ligger i de store problemene romerne hadde med å erobre de germanske områdene. Mens Cæsar nøyde seg med rene straffeekspedisjoner på østsiden av Rhinen, forsøkte romerne seg etter år 16 f.Kr. å etablere permanente baser på østsiden av Rhinen. Selv om de etablerte militære baser i området, klarte de ikke å erobre land slik de klarte i Gallia og andre steder. Når Germanicus med åtte legioner (Wells 2003:204) i år 15 e.Kr. ikke oppnår å erobre land, må forklaringen ligge i at det ikke var noe å erobre. Så lenge hovedverdien ble målt i flyttbare verdier, og både folk og dyr var mobile, var det svært vanskelig for romerne å få kontroll. Det skadet nok germanerne at romerne tok kornavlingene og satte husene i brann, men dette var ikke nok til å få kontroll. Det er vanskelig å kontrollere folk ved hjelp av territoriell erobring så lenge menneskene som skal kontrolleres er mobile, og har et sted å dra.

Selv om romerne i offisielle sammenhenger gav uttrykk for at områdene på østsiden av nedre Rhinen var erobret, var dette ikke realiteten i praksis. Dette ble tydelig i år 9 e.Kr., i det, for romerne, katastrofale slaget i Teutoburgerskogen, hvor tre romerske legioner ble nedslaktet av germanske allierte stammer. På sikt ble dette avgjørende for at romerne trakk seg tilbake til vestsiden av Rhinen, og forsterket dette som en grense i mange århundrer framover (Wells 2003). Romerne vant imidlertid flere slag på østsiden av Rhinen, også i kjølvanntet av tapet i Teutoburgerskogen. Selv om Varusslaget som det også kalles, isolert sett ikke kan sees som årsaken til at romerne trakk seg tilbake og etablerte Rhinen som grense, var slaget den endelige stadfestelsen av at romerne ikke kunne erobre germanerne med tradisjonell territoriell erobring. Etter Augustus' død i år 14 e.Kr. ble Rhinen etablert som den endelige grensen.

Slaget mellom *Han*-imperiets hær og de nomadiske *Hsiung-nu* i 200 f.Kr. kan sees som en analogi til slaget i Teutoburgerskogen. De Han-kinesiske styrkene gikk ut på steppene i et forsøk på å stabilisere grenseområdene ved en straffeaksjon mot nomadene. Han-kineserne gikk på et ydmykende nederlag som i flere århundrer la grunnlaget for imperiets politikk mot nomadene (Barfield 1989:35). Resultatet av nederlaget ble en politikk under navnet «ho-ch'in» hvor kineserne skulle betale årlige subsidier til *Hsiung-nu*, de skulle sørge for en prinsesse som ektemake til nomadenes leder, og den kinesiske mur ble den offisielle grensen mellom Han-imperiet og nomadene. Det mest ydmykende for kineserne var at nomadeimperiet ble sidestilt med Han-imperiet i rang. Denne politikken varte til 133 f.Kr. da keiser Han Wu-ti (140– 87 f.Kr.) forsøkte å få en slutt på ho-ch'in politikken (1989:52ff). Strategien var å styrke grensene. Han forsøkte, med vekslende hell, å alliere seg med andre nomadestammer. Kineserne okkuperte bystater som hadde handelskontakter med nomadene og ikke minst sendte de store militære styrker ut på steppene. Dette satte i gang en periode på et halvt århundre med uroligheter som kostet kineserne enorme summer. På grunn av intern splittelse gav *Hsiung-nu* etter i år 54 f.Kr. etter, og aksepterte en ny avtale med Han-dynastiet. Det som var avgjørende for at nomadene gav etter, var at kineserne trakk seg tilbake fra steppene og befestet grensene, noe som gjorde det vanskelig for *Hsiung-nu* å holde konføderasjonen samlet. De hadde mistet subsidiene, og grensene var befestet i så stor grad at raiding ble vanskelig. Den nye avtalen var imidlertid ikke så dårlig for nomadene. Tributtsystemet som nomadene ble pålagt var i stor grad symbolsk og innebar en videreføring av subsidier og handel for nomadene. I den nye avtalen mistet imidlertid nomadene den likeverdige statusen til Han-dynastiet. I løpet av en tiårsperiode var *Hsiung-nu*'s makt på steppene gjenopprettet. Selv ikke med en massiv militær innsats gjennom over førti år klarte Han-dynastiets soldater å knekke *Hsiung-nu* konføderasjonen. Heller ikke senere forsøk fra kinesiske imperier på å møte nomadene militært på steppene klarte å bryte steppeimperienes makt. Det som til slutt fikk nomadeimperiene til å bryte sammen, var når de kinesiske imperiene brøt sammen, og det ikke lenger var mulig å hente ut store verdier for å «smøre» konføderasjonen.

Germanernes raiding inn i romerske områder kan sees som et resultat av en «outer frontier strategy». Vi vet fra senere kilder at gaver i form av varer gikk fra romerne til germanerne som en av strategiene for å passivisere germanerne (Heather 2009a:81ff). Ifølge beretningene mottok klient-konger som Maroboduus gaver fra romerne. Raidingen kan ha vært del av en vekslende strategi med raiding og fredsavtaler som innbefattet gaver fra romerne.

Oppsummering

Kildene gir inntrykk av at germanerne i tiden rundt Cæsar og Tacitus var organisert uten en fast politisk lederskikkelse med absolutt makt. I stedet hadde de forskjellige embeter med begrenset makt som religiøse ledere og hærledere. Hærledernes makt var basert på ære og rikdom og var situasjonsbetinget. «Rådet» (eller rådene) fremstår som organet med mest makt. Rådet kan ha vært en aldersbetinget sak (for eksempel ved organisering i aldersklasser) og «ledende menn» kan ha vært menn med ære og rikdom. Spørsmålet er om disse statusene var oppnådd eller tilskrevet. I tilfellet med hærlederen er det ikke tvil om at dette var en oppnådd status. For de andre statusene sier kildene ingenting om bakgrunnen for statusoppnåelsen. At ulike «stammer» kunne forenes og splittes kan tyde på en form for segmentær opposisjon som passer godt med oppfatningen av samfunnet som akefalt.

Selv om kildene beskriver germanerne som bofaste, kan beskrivelsene av «migrasjoner» og en mobil krigføring sees som uttrykk for et samfunn hvor mobilitet var et sentralt element. Germanernes raiding etter mobil rikdom kan være uttrykk for det samme. At romerne ikke klarte å okkupere eller passivisere germanerne på østsiden av Rhinen er også et tegn på at germanerne var mobile. Uten mennesker eller dyr til stede var det ingenting å erobre. Kildenes beskrivelse av krigeren som en sosial rolle integrert i det sosiale system, viser at det ikke var snakk om profesjonelle/spesialiserte krigere. Germanernes strategi kan sammenlignes med de asiatiske hestennomadene «outer frontier strategy» i forhold til de kinesiske imperiene.

Alle disse trekkene til sammen gir et bilde som stemmer godt med at germanerne skal sees som pastorale nomader. Når historikere og arkeologer har kommet til et syn på germanerne som sedentære åkerbrukere, tror jeg dette skyldes at begrepet «pastoral nomadisme» er lite diskutert, og at bruken av begrepet ikke er dekkende for hvordan begrepet brukes i den sosialantropologiske faglitteraturen.

4.4.2 Germanerne fra 1. til det 5. århundre – konføderasjoner

Hvordan man ser på germanerne, og ikke minst på forholdet mellom germanerne og Romerriket i perioden etter Cæsar og Tacitus, er svært avhengig av hvilke historikere man forholder seg til. Det er spesielt hendelsene som førte fram til Vest-Romerrikets «fall» og etableringen av de kristne kongedømmene som er omdiskutert, og hvor uenigheten har vært størst. I hovedsak kan forskningen deles i to hovedretninger, som Guy Halsall referer til som «movers and shakers» (1999, en forskningsoversikt finnes i 2007). «Shakers» er de som

mener Romerriket ikke «falt», men ble transformert med utgangspunkt i indre forhold. «Germanerne» hadde liten rolle i dette, men var vel så mye et resultat av denne transformasjonen. «Germanerne» bestod av mindre krigsgrupper, og ikke «folk på vandring». Germanerbegrepet og de enkelte stammene før de kristne kongedømmene er å regne som romerske konstruksjoner. Vi kan derfor si lite eller ingenting om «germanerne» med utgangspunkt i de skriftlige kildene før 4-500-tallet. Den andre gruppe («movers») ser Vest-Romerrikets fall som et resultat av både germanerne og hunernes aktivitet, og mener migrasjon var et element i dette. Mange av de germanske gruppene er beskrevet som store grupper bestående, ikke bare av krigere, men også av kvinner og barn.

Den fremste forskeren som stått for det første, og fram til nå mest dominerende, synet, er Walter Goffart (1980, 1988, 2006). Den fremste talsmannen for at Romerriket falt som en følge av «barbarenes» press på grensene er Peter Heather (2005, 2009a).

Årsaken til at spørsmålet om migrasjon har vært så kontroversielt, er knyttet til de nasjonalromantiske forestillingene om begreper som «folk» og «nasjon». Et «folk» eller en «nasjon» var statiske enheter knyttet sammen over tid, med en felles «historie». Gruppene var kulturelt distinkte og biologisk selvreproduserende. Heather har kalt denne modellen for biljardkule-modellen, hvor migrasjoner, vanligvis som følge av overbefolkning, førte til at «kulene» dyttet hverandre rundt (Heather 2009a:11). Det som knyttet et «folk» til fortidens store dåder var den spesifikke historien til «folket». En konsekvens av at de romerske kildene beskriver migrasjoner, var oppfattelsen av at hele folkegrupper, eller «nasjoner», var på vandring. De nasjonalromantiske ideene, og spesielt nazistisk historieoppfatning, brukte de enkelte «folkenes» historie som grunnlag for territorielle krav. Gustav Kossina bidro ved å knytte arkeologiske kulturer til de de antikke forfatterens «folk» (Geary 2002:34ff).

I det følgende kommer jeg i hovedsak til å ta utgangspunkt i Peter Heather (1996, 1998, 2001, 2005, 2009a, 2009b). Den viktigste grunnen til dette er at Heather undersøker betydningen av migrasjon som et element i de historiske hendelsene, med et moderne forskningsmessig utgangspunkt. Jeg deler Heathers standpunkt i spørsmålet om migrasjon og i spørsmålene om årsaksforholdene til Romerrikets fall. Han diskuterer migrasjon med utgangspunkt i etnisitet og forandring snarere enn «folk» og «nasjoner» (2009a:28ff).

I løpet av det første århundre etablerte romerne Limes som den endelige grensen mellom Romerriket og de germanske områdene. Det var spesielt etter Augustus død i år 14 at Limes

ble styrket som grense. Situasjonen forble slik fram til siste del av det 4. århundre, da situasjonen endret seg dramatisk, med hunernes inntreden på den historiske arena.

Det er en utbredt antagelse at det fram mot hendelsene på slutten av det 4. århundre skjedde store endringer i de germanske områdene (Heather 2005:84ff., Hedeager og Tvarnø 2001:111ff). En del av de germanske stammene som Tacitus nevner forsvant, og nye kom til. Området som germanerne holdt til i var blitt mye større. Konføderasjoner av ulike grupper ble større og mer sofistikerte og «kongene» fikk større makt. Forklaringen på endringene er at jordbruksproduksjonen økte, og produserte et større overskudd som kunne tas ut av eliten, og blant annet finansiere større krigerfølger/hærer. Heather (2005:87ff) kaller dette den «germanske jordbruksrevolusjonen», og mener den ble forårsaket av bruk av gjødsling, «two-crop rotation» og nye jordbruksredskaper. Dette muliggjorde en stabil bosetning, eksemplifisert med lokaliteten Feddersen Wierde, og et produksjonsmessig overskudd. Mer mat betydde også en vekst i befolkningen og en større differensiering av ulike typer håndverk. Disse endringene medførte også en sosial revolusjon ved at de gjorde det mulig for eliten å skaffe seg mer, og permanent makt. Både Tervingi og Alemannerne er på 300-tallet beskrevet med konger, hvor én slekt holdt makten gjennom flere generasjoner. Heather ser også de danske våpenofringene som uttrykk for høyt organiserte styrker med et klart hierarki og med spesialiserte soldater. Det er nettopp det jordbruksmessige overskuddet som gjorde det mulig for eliten å bygge slike armeer. Heather innrømmer at det ikke finnes spor etter et «skrivekyndig byråkrati» til å organisere inndragelsen av overskuddet, men mener det må ha vært der (2005:95). Heather setter denne situasjonen opp mot beskrivelsen av germanerne i det 1. århundre, som han mener bestod av mindre grupper med en enklere jordbruksteknologi, der lederne hadde en svakere posisjon. Det må også sies at Heather ser plyndret mobil rikdom som en vesentlig del av ledernes maktbasis (2009a:140).

Bosetning, mobilitet og migrasjon

Inntrykket av mobilitet og migrasjon som de tidlige kildene beretter om, svekkes ikke i kildene fra perioden fra det 1. til 4. århundre. De gangene man hører om germanske bosetninger, er når romerne brente hus og avlinger. Dette synes å være det samme som Cæsar opplevde. I beskrivelsene er det ingenting som tyder på at på de germanske bosetningenes karakter har endret seg. Germanerne ser ut til å bruke den samme taktikken på 300-tallet som på Cæsars tid. Når germanerne visste at romerne kom, stakk de til beskyttede områder som utilgjengelige fjell eller skoger. Ett eksempel beskrives av Ammianus Marcellinus fra 375:

Over denne skipsbroen marsjerte han inn i kvadernes land på en helt annen kant enn Merobaudes. Barbarene hadde imidlertid vært urolige for hva som kunne skje, og de fleste hadde sammen med sine familier trukket opp i de bratte fjellene. Herfra holdt de utkikk med om keiseren kom. (Skard 2016:bok XXX.5.13).

I et annet eksempel ble keiser Valentin så rasende på æren som ble fratatt han av alemannerne, at han med sverd og ild la et område på femti mil øde (29.4.5–6). Det å trekke seg tilbake med folk og rikdom til utilgjengelige skoger og fjell synes å være en standard taktikk, og ikke, som romerne yndet å fremstille det, et uttrykk for en panikkartet adferd. Som svar brente romerne hus og avlinger og drepte dem de eventuelt måtte finne. Det mangler heller ikke på beskrivelser av migrasjoner. Spørsmålet har vært om dette er rene krigergrupper eller hele befolkningsgrupper med kvinner, barn og eldre. For de eldste periodene er kildene få og lite informative, men indikerer at kimbrenne i 2. århundre f.Kr. kom med familiene og alt sitt løsgods (Wells 1999:49). Cæsar og Tacitus sier lite om dette, men også her hører vi at kvinner var i nærheten i flere situasjoner. Cassius Dio forteller om migrerende grupper med kvinner og barn under markomannerkrigene i 2. århundre (Heather 2009a:131). Heather forklarer markomannerkrigene med migrasjonsmessig press mot grensene (Heather 2009a:98f). Kildene blir mer omfattende på 300-tallet, hvor spesielt hendelsene i 375 og 405/6 er beskrevet som å ha involvert hele befolkningsgrupper (Heather 2009a:176ff, Se også Heather 1996:170ff for goterne).

Politisk organisasjon – «konger»

Det kan argumenteres for at lederstrukturen på 300-tallet ikke var så annerledes enn hva tilfellet var i det 1. århundre. Fremdeles er det mange og skiftende «konger», og ofte blir de beskrevet som ledere med begrenset autoritet. Når romerske historikere også i denne perioden beskriver «konger», virker det som de beskriver hærledere. Dette har blitt tolket som at hærlederne har overtatt kongemakten, og at den gamle distinksjonen mellom «konge» og «hærleder» var gått ut av bruk (Heather 2009a:43ff). Kildene forteller at flere av konføderasjonene, for eksempel alemannerne, hadde mange konger, og noen av dem hadde «overkonger». Navnet Alemannere har vært opphavet til blant annet det franske og spanske navnet på Tyskland, «Alemagne» og «Alemania». Første gangen navnet Alamanni forekommer i kildene er hos Cassius Dio i 213 e.Kr.. Senere er det skapt en viss usikkerhet rundt denne kilden, som følge av senere tilføyelser, slik at den første sikre bruken av betegnelsen kommer hos Marmertinus i 289. Begrepet «Alamannia» opptrer på romerske mynter i perioden 310–13 og betegnelsen «Alamannicus» (romersk seierstittel) opptrer første

gang i 331. Det er uklart hvilke grupper Alemannerne besto av, men Suebere, Semnonere, Iuthungi og Hermunduri er med (Grane 2007:113ff). Alemannerne holdt til i Agri Decumates, som romerne oppgav mellom 260–75. Heather mener overkongeinstitusjonen blant Alemannerne ikke var arvelig, men at «underkongene» var det (2005:90). Blant de gotiske Tervingi kaller de greske og romerske kildene overkongen for «dommer» (gresk: «iudex», «diskastes»). Hva som ligger bak denne tittelen er uklart. I en kilde hvor Atanarik blir kalt «konge» («basileus») foretrekker han å bli kalt «dommer» siden dette representerte visdom og ikke autoritet (Thompson 1966:46).

Heather ser både konge- og overkongeinstitusjonen som utviklet til mer arvelige, mer autoritære og mer absolutte enn hva tidligere germanske lederinstitusjoner var. Thompson kom i sin tid fram til en annen konklusjon når det gjaldt goterne. Overkongen («dommer») var ikke en permanent institusjon, men en valgt leder for en konføderasjon av stammer under krig (1966:48). Så snart situasjonen stabiliserte seg, forsvant også «overkongeinstitusjonen» sammen med konføderasjonen (1966:43). Begge institusjonene var temporære og styrt av situasjonen. De underordnede, stammekongene beskrives i kildene med ord som «regales», «regulus», «archon» og «basilikos». Heller ikke disse institusjonene synes å ha hatt absolutt makt, men var valgte, og måtte forholde seg til rådet. At de ulike lederposisjonene blant goterne ikke automatisk kan oversettes med «konge» (forstått som en institusjon med absolutt og arvelig makt) kommer også fram i Jordanes' utsagn om «Their princes and the leaders who ruled them in place of kings» (Mierow 1908: XXVI, 134).

Det er mange problemer knyttet til dette. For det første definerer ikke bestandig dagens forskere hva de legger i ordet «konge», for det andre bruker de antikke kildene ulike latinske og greske betegnelser på lederne. Det blir enda mer komplisert når vi prøver å sammenligne med det vi kjenner av betegnelser på ledere i germanske språk (Green 1998:49–142). Tacitus skrev en etnografisk beskrivelse av germanerne, mens senere romerske forfattere var historikere. Dette er et vesentlig poeng. Når de beskrev germanerne, var det i krigssituasjoner. Det var hendelser og institusjoner knyttet til krig og konflikt romerne kom i kontakt med. Vi hører lite om de mer «sivile» institusjonene.

Vi hører ikke mye om rådet i senere romerske kilder, men de var tydeligvis til stedet i det 2. århundre. Keiser Commodus forbyr markomannernes råd å ha møter oftere enn én gang pr. måned i 180 e.Kr.. Heather antar også at rådet eksisterte blant goterne i 376, på bakgrunn av de omfattende diskusjonene goterne hadde om de skulle forsøke å krysse grensen til

Romerriket (Heather 2009a:69). Flere forskere har antydnet et økende motsetningsforhold mellom ambisiøse krigerledere (eller «konger») og rådet (Todd 1995:31, Heather 2009a:69). Når vi hører lite om rådet, og distinksjonen mellom «konge» og «hærleder» synes å være forsvunnet, kan dette være et resultat av at disse institusjonene ikke var relevante for situasjonene romerne beskrev.

Kildenes beskrivelse av større enheter, sammensatt av flere «stammer» med «overkonger», synes plausibel. De mange gruppene Cæsar og Tacitus beskriver er erstattet med færre og større sammensatte grupper. Enkelte kilder beskriver også hvilke stammer disse større enhetene besto av (Heather 2005:85).

Spørsmålet er hvorfor dette skjedde. Hva var grunnlaget for disse konføderasjonene? Er Heathers forklaring om en jordbruksrevolusjon tilfredsstillende?

Raiding og krigføring

Germansk raiding over grensen etter mobil rikdom fortsatte (Wells 2003, Heather 2005, Drinkwater 2007). Samtidig er det ingenting som tyder på at germanerne forsøkte seg på territoriell erobring. Selv om mengden kilder varierer over tid er det mye som tyder på at i hele denne perioden foretok germanske grupper raid inn over grensene etter løsgods. Raidingen bærer preg av «hit and run», hvor hensikten er å komme seg unna med byttet. Dette alternerte med mer fredelige perioder. Romerne forsterket grensene og gjennomførte straffeekspedisjoner over grensen (se Drinkwater 2007 for en oversikt). Ved slaget ved Strasbourg i 357 slo en romersk styrke på 13 000 romere en konføderasjon av Alemannere på 35 000 mann (Heather 2005:82). Bakgrunnen for slaget var stadig raiding inn i romerske områder. Heller ikke denne gangen klarte romerne å passivisere de germanske gruppene.

At krigerfølget fortsatt var en institusjon synes også klart. Spesielt kommer dette fram i senere skriftlige kilder, som for eksempel Beowulf. Det samme gjaldt gavens betydning i forholdet mellom krigerne og hærlederen (Heather 2005:93, Fanning 2001, Bazelmans 1991, Evans 1997). Nøkkelen til å holde følgene sammen var plyndret rikdom som ble spredd nedover i organisasjonen. Dess mer distribuert rikdom, dess flere krigere. Plyndret gods fra Romerriket var avgjørende for å opprettholde posisjon og rikdom (Heather 2009a:140).

Germanerne i møte med romerne

Forholdet mellom germanerne og romerne i perioden mellom Augustus' død og hendelsene på slutten av det 4. århundre har mange paralleller til forholdet mellom de eurasiatiske hestennomadene og de kinesiske imperiene. Det kan synes som om germanerne benyttet seg av

det Barfield kaller «the outer frontier strategy» (1989:49ff). Barfield beskriver strategien som å ha tre elementer. For det første raske plyndringstokter inn i kinesiske territorier, for raskt å trekke seg tilbake. For det andre: alternering mellom krig og fred for å øke mengden subsidier og adgang til handel. For det tredje: motvillighet til å okkupere kinesiske territorier. Disse strategiene må sees på bakgrunn av at hestennomadene var langt færre i antall enn kinesere, samt at nomadene kunne/måtte dra fordel av sin mobilitet. Han-imperiets strategi mot nomadene var å enten gå med på nomadenes krav om subsidier og/eller tilgang til handel, eller å slå tilbake.

Ammianus Marcellinus gir et innblikk i forholdet mellom goterne og romerne i år 369 (Skard 2016. Roman History XXVII, 5). Visigoterne hadde åpenbart en avtale med romerne som både inkluderte tribut og handel. Goterne valgte side for opprøreren Procopius, mot keiser Valens, noe de senere betegnet som en beklagelig feil (etter at Procopius falt). Som en følge av dette krysset Valens Donau for en straffeekspedisjon, men fant ingen, fordi germanerne hadde trukket seg tilbake til høye fjell som var utilgjengelige for dem som ikke var vant til terrenget. Valens måtte returnere uten å ha fått gjort noe. Først tre år senere klarte han å slå en styrke med gotere (Greutung) ledet av Atanarik. En konsekvens av dette var fredssamtaler hvor goterne mistet tributten fra romerne, og samtidig fikk redusert mulighetene for handel. Germanerne synes å ha alternert mellom raiding etter løsgods inn i romerske områder og fredsavtaler med romerne. Ingenting tyder på at germanerne forsøkte seg på territoriell okkupasjon. Hvis germanerne var sedentære jordbrukere, ville et forsøk på territoriell okkupasjon av romerske områder ha fortonet seg på en annen måte enn de raidingene vi hører om. Av og til ber germanerne om land. Dette kan oppfattes som «områder å holde til i» (for beite og åkerbruk) og var ikke nødvendigvis et uttrykk for at germanerne var sedentære åkerbrukere. Etter romernes forsøk på okkupasjon av germanske områder på østsiden av Rhinen, før Augustus død, vekslet strategiene mellom å bygge sterke forsvarsverker langs Limes, straffeekspedisjoner inn i «barbarenes» områder og avtaler om tribut og handel. En vesentlig del av denne strategien, som kan oppfattes som forsøk på en splitt og hersk teknikk, var å inngå avtaler med så kalte klient-konger. Slike avtaler var vanlige gjennom hele perioden, og inkluderte også avtaler om germanske leietropper til bruk for romerne (Heather 2001, Pitts 1989, Gordon 1949).

Oppsummering

Det synes å være klare paralleller i forholdet mellom de asiatiske hestennomadene og de kinesiske dynastiene, og mellom germanerne og romerne i perioden Kristi fødsel til omkring

det 5. århundre. «The outer frontier strategy» kan sees både i germanernes strategier og i romernes svar på trusselen fra germanerne.

En parallell til de asiatiske nomadeimperiene kan også sees i de germanske konføderasjonene (fig. 4.3). Vi hører om stammer som samles og splittes helt fra Cæsar og Tacitus' tid.

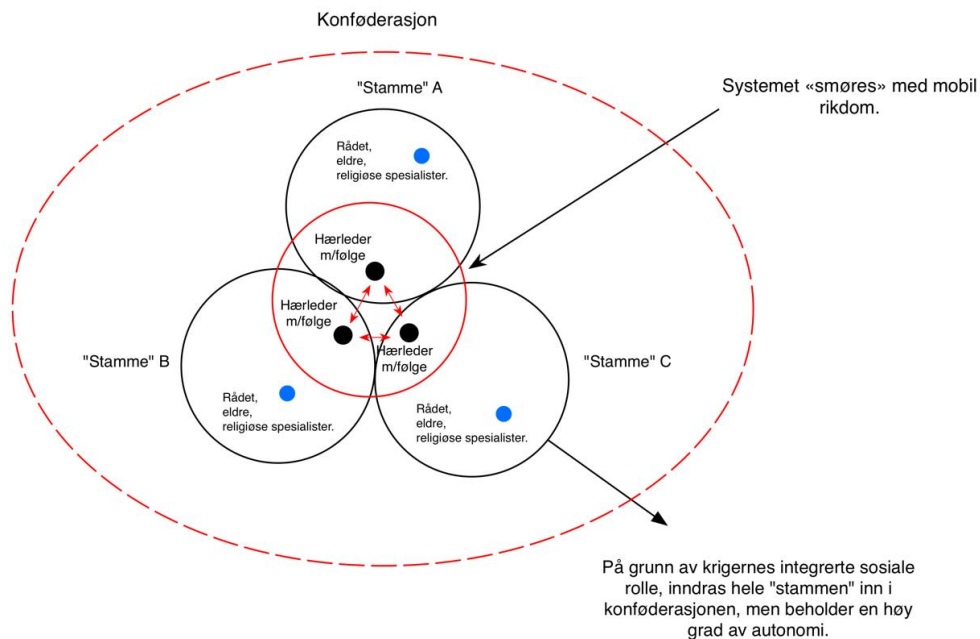

Fig. 4.3 Prinsippskisse for hvordan de germanske konføderasjonene gikk sammen i større enheter. III. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Heather mener at de germanske gruppene ble større og mer stabile på 300-tallet. På samme måte som de nomadiske imperiene, var de slått sammen av autonome stammer under én leder, det Heather kaller en overkonge. Det som holdt systemet sammen var en kombinasjon av å gå sammen i konflikter med romerne, samt at de ble holdt sammen av en fordeling av mobil rikdom nedover i systemet. På samme måte som de nomadiske imperiene kunne de germanske konføderasjonene bli ledet av personer fra samme slekt (for eksempel alemannerne). Dette viser at noen slekter hadde større makt enn andre, på bakgrunn av suksess i krig/raiding og tilgang på mobil rikdom. Dette var imidlertid en svak politisk struktur, da hvem som helst i teorien kunne utfordre lederen og de ledende slektene.

De mange parallellene mellom forholdet Kina/nomadene og Roma/germanerne/hunerne ligger i møtet mellom en sterk sedentær stat og mobile nomader som baserte seg på mobil rikdom.

Kildene beskriver i liten grad hvilken type «migrasjon» som forekom, men økende uroligheten i denne perioden, og det faktum at de ulike gruppene jevnlig flyttet til nye steder, kan indikere at det her var snakk om migrasjoner med karakter av å være «untied». Dette er brukt som betegnelse på migrasjoner hvor de ulike gruppene stadig flytter seg til nye områder. Dette er en form for migrasjon som skjer i situasjoner med krig, tørke osv. (Cribb 1991:58). Vainshtein (1980) knytter «untied» migrasjon (som han kaller kontinuerlig migrasjon) til situasjoner med kronisk krigføring, og hevder at dette var situasjonen på steppene i Sentral-Asia i det 12. og 13. århundre. Kontinuerlig migrasjon er assosiert med store samlinger av dyr og mennesker. På grunn av at ressursene (spesielt beite) blir utpint skaper dette behov for å dra til nye steder. Slike migrasjoner har en tendens til å forårsake kjedemigrasjoner, fordi migrasjon av en gruppe til et nytt sted skaper konflikt, og dermed nye migrasjonsbehov.

4.4.3 Germanerne innenfor Romerrikets grenser – «the inner frontier strategy»

I 376 og 405/6 brøt germanske stammer/konføderasjoner over grensene og inn i Romerriket. Det er forsket og skrevet mye om hvordan disse hendelsene artet seg. Her skal jeg følge Heather (2005, 2009), som forklarer bakgrunnen for det som skjedde med at hunerne dukket opp på den historiske arena i området nord for Svartehavet. Ulike germanske stammer (blant annet de gotiske Greutungi og Tervingi) trakk mot den romerske grensen ved Donau. I 376 kom de over grensen og inn i Romerriket, delvis med romersk velsignelse. Mellom 395 og 425 beveget hunerne seg fra nord for Kaukasus til den ungarske sletten. Heather mener det var dette som var årsak til den andre store inntrengningen av germanske (og alanske) stammer i 406, denne gangen ved Rhinen. I 406 og i årene framover trengte flere grupper over grensen. Noen, som Radagaisus' gotere, ble slått av romerske styrker. Den store og avgjørende invasjonen skjedde 31. desember 406, da en forent gruppe av vandaler (i to grupper Hasdingi og Siling), suebere og de nomadiske alanerne krysset over en frosset Rhinen. Alle disse gruppene holdt til på den ungarske slette tidligere, og Heather mener de ble fortrent av hunerne. «Invasjonen» i 376 og 405/6 var av en annen karakter enn tidligere germanske krenkelser av de romerske grensene. Mens det tidligere i hovedsak var snakk om raiding på jakt etter gods, var det denne gangen mennesker på flukt fra hunerne.

Hunerne

Barfield mener vestlige historikere har hatt en tendens til å beskrive asiatiske steppenomader som en form for naturkatastrofe (1993:132). Årsakene til dette kan være både en form for eurosentrisme og at hunerne var representanter for de «barbariske andre». En vesentlig årsak er imidlertid også at romerske skriftlige kilder gir få beskrivelser av hunerne.

Spørsmålet er hvem hunerne var og hvor kom de fra. En vanlig antagelse har vært at hunerne er etterkommere etter Hsiung-nu, som levde i Mongolia opp mot grensene til det kinesiske imperiet. Kelly mener dette hviler på et spekulativt grunnlag (2008:43). Utgangspunktet for denne sammenligningen var forestillingen om hunerne og Hsiung-Nu som «folk» og «nasjoner» i nasjonalromantisk forstand (Kim 2016:5). Hyun Jin Kim mener hunerne, i politisk og kulturell forstand, var «etterkommere» etter Hsiung-nu (2016). Kim bygger på skriftlige kilder, lingvistikk og arkeologisk materiale. Hsiung-nu underla seg mange grupper i oppbyggingen av sitt «imperium». Derfor må Hsiung-nu sees som en multietnisk konføderasjon. De samme prinsippene synes å være virksomme blant de europeiske hunerne noen hundre år senere. De asiatiske nomadiske gruppene var organisert som koniske patrilineære klaner, hvor medlemmene i gruppen hadde en felles stamfar. Medlemskap i ulike slektgrupper var viktig, fordi tilgang til beiteområder ble regulert etter slektskap. Likevel hadde de enkelte gruppene en stor grad av autonomi når det gjalt å kunne bryte ut. Forskjellen fra de øst-afrikanske kvegpastoralistene synes å ligge i at hestennomadene utviklet imperier, noe som blir forklart med muligheten for å hente mobil rikdom ut av de kinesiske imperiene (Barfield 1989:24).

Det er også en tydelig parallell i forholdet mellom hestennomadene og kinesisk dynastier, og mellom hunerne og det romerske imperiet. På den tiden hunerne dukket opp i Europa var de delt opp i mange større og mindre autonome enheter, uten en sentral leder på toppen. Heather gjør et poeng av at hunerne var annerledes enn Hsiung-nu fordi de ikke hadde en sentral leder, men som vi har sett tidligere rimer dette bra med hvordan steppenomadene var organisert. I perioder klarte sterke og karismatiske krigerledere å samle ulike stammer i større konføderasjoner (Barfield 1989:9, Kelly 2008:64). Det var nettopp dette Attila klarte i perioden 434–453. Hunerne benyttet seg av samme «outer frontier strategy» mot Romerriket som steppenomadene gjorde mot de kinesiske imperiene (Innes 2007:109). Mens steppeimperiene var «shadow empires» til de kinesiske imperiene var hunerimperiet et «shadow empire» til det romerske.

På samme måte som europeiske historikere kan anklages for eurosentrisme, kan Kim anklages for en viss asiasentrisme da han forklarer mange endringer i Europa med påvirkning fra hunerne, uten i tilstrekkelig grad å ta interne forhold i betraktning. Blant annet forklarer Kim utviklingen av feudalisme i Europa som et resultat av påvirkning fra hunisk politisk organisering. I stedet kan det være fruktbart å se på germanerne og hunerne i interaksjon, og muligheten for at det var denne interaksjonen som skapte den sterke «huniske» konføderasjonen på 400-tallet.

Det at hunerne kom østfra i siste halvdel av 400-tallet, og at store grupper germanere trengte inn i Romerriket, hadde store konsekvenser for situasjonen utenfor det tidligere imperiet. En viktig endring i forholdet mellom romere og barbarer etter hunernes inntreden var de store mengdene gull som spredde seg blant barbarene. Dette var gull som stammet fra Romerriket, både gjennom plyndring, tributt og betaling for militære tjenester (Heather 2009a:236, Hedeager 2007:2, 192). I 438 inngikk romerne en avtale med hunerne, hvor romerne gikk fra å betale 350 pund gull i året til 700. I år 447 var de oppe i 2100 pund gull som ble betalt til hunerne hvert år (Heather 2005:301, 307). Den romerske historikeren Priscus forteller hvordan Attila, da han i Milano så malerier av romerske keisere på gulltroner, beordret en maler til å male et bilde av ham selv på tronen med romerske keisere som tømte sekker med gull for hans føtter (Heather 2005:340). Denne veldige vektleggingen av gull og hunernes tilstedeværelse fikk store konsekvenser, ikke bare for romerne, men også for indre forhold blant germanerne. Gullet «smørte» den store huniske konføderasjonen og holdt den sammen. At store mengder gull havnet blant germanerne tyder på at de var allierte og ikke undertvunget hunerne. På tross av at det er funnet store mengder nedgravd gull i depoter, representerer dette bare en liten del av de store gullmengdene. Sannsynligvis ble det meste av gullet smeltet om til objekter som kunne sirkulere innen barbarkulturene (Guest 2008). Etter at germanerne trengte seg inn i Romerriket, er det tydelig at dette også er en strategi de germanske hærlederne brukte for å styrke sin egen maktstilling. Et eksempel er Alaric, som ikke bare forhandlet om gull og matvarer, men også om en posisjon i det romerske samfunnet (Heather 2005:220ff).

Det er nettopp denne typen kontakt med statssamfunn som fører pastorale nomader i retning av en mer hierarkisk politisk struktur, hvor nøkkelen til å holde enhetene sammen er mobil rikdom (Burnham 1979, Irons 1979, Kradin et al. 2011). Krigerlederne vil prøve å etablere en mer absolutt makt, blant annet ved å manipulere slektskapslinjer (Barfield 1989:27). Slike konføderasjoner er imidlertid skjøre strukturer så lenge mobilitet er en mulighet.

Germanerne - «the inner frontier strategy»

De ulike germanske og alanske gruppene som trengte inn i Romerriket ser ut til å ha ført en strategi som gikk ut på å ta mest mulig goder ut av det romerske imperiet. De plyndret, og inngikk fredsavtaler om landområder hvor de tok skatter fra de lokale innbyggere (vandalene, sueberne og alanerne i Spania). Dette er delvis skatter som skulle gått til sentraladministrasjonen i Italia. De fikk også avtaler om subsidier fra romerne, og de inngikk avtaler om å delta i den romerske hæren som leiesoldater. Noen av de germanske lederne prøvde å bli anerkjent av romerne som «konge» eller romersk general. Dette skal sannsynligvis oppfattes som en strategi for å tilkjempe seg mer permanent makt.

På grunn av flere opprør innen hæren i vest, hvor ulike generaler forsøkte å tilrane seg keisertronen, ble den romerske hæren i de vestlige provinsene oppløst allerede tidlig på 400-tallet. Den ble erstattet av ulike barbaregrupperinger i vekslende allianser. Den romerske generalen Flavius Aetius benyttet seg av huniske allierte for å slå frankere, burgundere og gotere i Gallia. Når det huniske imperiet gikk i oppløsning etter Attilas død i år 453, fikk det store konsekvenser for den romerske kontrollen over de vestlige provinsene (Innes 2007:106ff).

De ulike germanske grupperingenes strategi innenfor Romerrikets grenser synes å ha vært en fortsettelse av «the outer frontier strategy», som germanerne praktiserte utenfor Romerrikets grenser. Dette kan sammenlignes med «the inner frontier strategy» som Barfield kaller situasjoner hvor stammer allierte seg med det kinesiske imperiet for å knuse en opposent på steppene. En del av strategien var å underlegge seg kinesisk administrasjon, men samtidig bevare sin egen autonomi (Barfield 1989:63). Den eneste forskjellen var at germanerne nå gjennomførte den innenfor rikets grenser. For å opprettholde de store politiske enhetene var de avhengig av at mobil rikdom «trickled down» i systemet. Denne strategien synes å ha vedvart til år 468, da Geiseric vandaler slo en stor bysantisk flåte finansiert av den øst-romerske keiseren Leo. Dette satte en endelig stopper for forsøkene på å gjenerobre de vestlige provinsene. På dette tidspunktet var den bysantinske kassen tom, riket hadde mistet Britannia, store deler av Gallia og Spania, samt Nord-Afrika. I tillegg hadde romerne mistet den militære støtten fra huniske leietropper, etter at Attilas hunerimperium hadde gått i oppløsning. Den vest-romerske hæren var borte og enorme skatteinntekter var gått tapt (Heather 2005:407ff).

Fraværet av en sentralmakt representerte et vendepunkt for de germanske gruppene fordi de ikke lenger kunne fortsette en «inner frontier strategy», men måtte begynne å styre selv. Den

første som forstod dette var den visigotiske lederen Euric. Dette kan sees som en parallell til når de kinesiske imperiene kollapset, noe som medførte at de nomadiske imperiene ikke lenger kunne opprettholde konføderasjonene med mobil rikdom hentet ut fra Kina. Resultatet var at imperiene på steppene gikk i oppløsning. Forskjellen ligger i at germanerne var trygt plassert innen grensene av et sedentært jordbrukssamfunn, med de lokale samfunnsstrukturene for en stor del intakt. Resultatet var at de benyttet seg av organisasjonsmodellen Barfield kaller «the dual organization». Dette var en strategi de «foreign empires» som erobret Kina benyttet seg av. Når de kinesiske imperiene gikk i oppløsning, rykket ulike grupper fra Manchuria inn og etablerte det Barfield kaller «the foreign empires». Disse kombinerte kinesisk og nomadisk kompetanse. Til administrative oppgaver, for å styre riket, benyttet de seg av kinesiske byråkrater, mens den militære delen ble administrert av nomadiske krigere. Militært var ikke dette like effektivt som nomadimperiene, og administrativt ikke like effektivt som de kinesiske imperiene, men det fungerte i en ustabil overgangperiode. Det visigotiske kongedømmet som oppstod etter år 476 var sub-romersk, i den forstand at de benyttet seg av romerske administrative strukturer og ressurser. Skatteleggingen av bønder og landeiere fortsatte. Hæren var i hovedsak visigotisk. «Dual organization» finnes også hos de andre tidlige kongedømmene, kanskje mest utpreget hos Theodorics ostrogotere i Italia (Innes 2007:147ff). De germanske gruppene etablerte seg på toppen av et intakt romersk administrasjonsapparat (Ward-Perkins 2005:63, 68). Bare i det tidligere rikets ytterkanter, som i Britannia, var de romerske samfunnsstrukturene forsvunnet. Det er på dette tidspunktet at territoriell konsolidering og erobring blir avgjørende for de ulike germanske gruppene.

4.4.4 Etterfølgerrikene i det 5. og 6. århundre – «dual organization»

I kjølvannet av Vest-Romerrikets kollaps ble det etablert en serie med kristne «kongeriker», de såkalte «etterfølgerrikene». Noen var kortlivede, andre varte lenger. Felles var at de skapte nye samfunn ut av en miks av det romerske, det germanske og det lokale. I dag er det kun Frankrike som kan sies å ha en kontinuitet tilbake til disse rikene. Italia og Tyskland ble i løpet av middelalderen fragmentert i små enheter og Spania ble erobret av maurerne på 800-tallet. Likevel kan hendelsene i århundrene etter Vest-Romerrikets fall sies å ha hatt stor innvirkning på europeisk kulturhistorie.

I etterfølgerrikene skjedde det en voldsom kamp mellom ulike individer og slekter om å oppnå permanent makt. Den historiske utviklingen foregikk på ulike måter, men inneholdt mange av de samme elementene. En avgjørende faktor i denne overgangstiden var i hvor stor

grad de romerske samfunnsstrukturene hadde overlevd. Ytterpunktene var det sentrale Italia under ostrogoterne, hvor de romerske samfunnsstrukturene var mest intakt, og hvor «barbarene» representerte en militær beskyttelse, og Britannia hvor de romerske strukturene hadde gått helt i oppløsning. I Spania og det sørlige Gallia var byene, skattesystemet og de store landeierne intakte (Innes 2007:127).

Italia - Ostrogotere og lombarder

Slutten av 400-tallet var for alvor krigsherrenes tid. I Italia tok først Odoacer makten. Odoacer, som sannsynligvis var germaner av opprinnelse, var den første som styrte Italia uavhengig av en keiser. Italia i Odoacers regjeringstid regnes ikke som et germansk kongedømme, fordi det ikke ble gjort forskjell mellom germanere og romere. Den første germanske kongen i Italia var Theodorik den store. Theodoriks ostrogotere kom fra en større gruppe barbarer som hadde vært under hunisk dominans (Heather 1998:92–111, Hedeager 2011:41). Theodoriks onkel Valamer slo en rekke motstander på Balkan og la grunnlaget for Theodoriks makt. Etter en serie med kamper, kontrollerte Theodorik Balkan på 480-tallet. Som andre germanske hærledere ville Theodorik bli general i den romerske hæren for å sikre inntektene til seg og sine følgere. Etter å ha blitt oppfordret av den øst-romerske keiseren Zeno, gikk Theodorik inn i Italia, og i år 493 hadde goterne kontroll over den italienske halvøya. Denne gruppen bestod ikke bare av krigere, men også et sivilt samfunn bestående av kvinner og barn. Heather anslår at det dreide seg om ca. 10 000 krigere. I løpet av seks år beveget denne gruppen seg 2500 km (Heather 2009:246f). Dette var heller ikke en gruppe som bare bestod av gotere. Som så mange av de germanske gruppene på denne tiden var de en konføderasjon av ulike grupper, som Rugiere og Herulere (Heather 2009:242).

Theodorik innførte et styre basert på tidligere romersk praksis, med et skille mellom sivile romere og hæren, som bestod av gotere. Hæren, eller goterne, skulle ikke betale skatt, men motta gaver for sine tjenester. Sivile/skattebetalere hadde ikke anledning til å bære våpen. De grunnleggende romerske samfunnsstrukturene var intakte med byer, store landeiere og skattesystemet. Det romerske senatet fortsatte å fungere fram til slutten av 500-tallet. At Theodorik kalte seg konge av goterne og hæren, viser hvor etnisk skilt systemet var. Samtidig fremstilte Theodorik seg som romersk keiser. Mausoleet i Ravenna er modellert etter romersk forbilde (Innes 2007:154).

I år 535 invaderte det øst-romerske riket, ved keiser Justinian, for å gjenopprette kontroll over Italia. Gjennom en serie med slag fram mot 554, som går under navnet *de gotiske krigene*, ble goterne slått. Italia var sterkt redusert og kunne ikke motstå den nye germanske invasjonen av

lombardene i 568. I tillegg til at Italia lå nært det øst-romerske sentrum, har den skarpe todelingen mellom gotere og romere blitt brukt som et argument for hvorfor Theodoriks kongedømme ikke overlevde (Geary 1988:88f).

Theodorik legitimerte sin kongelige rolle ved å få nedskrevet goternes historie (skrevet av Cassiodorus som Jordanes senere bygget på), som viste at han var den 17. kongen av Amalslekten. Amalslekten beskrives av Jordanes som den mektigste slekten blant goterne. Andre skriftlige kilder viser imidlertid at det først var på 400-tallet at amalslekten kom i en ledende stilling. Jordanes' beskrivelse av amalslekten er således et godt eksempel på manipulering av ættelinjer for å legitimere en persons og en slektslinjes posisjon, som konge med kongelige aner (Heather 2005:352ff). Den ostrogotiske perioden har blitt sett som den siste perioden som bygde på romersk styringssett. Den viktigste endringen fra tidligere var at Italia nå var et eget kongedømme, og ikke sentrum for et imperium. Med det mistet også Italia skatteinntektene fra provinsene (Wickham 2005:34).

Den øst-romerske keiseren Justinian vant over goterne, men klarte ikke å kontrollere hele Italia. Resultatet av krigene var at den romerske landeiende klassen var ødelagt og at skillet mellom sivile og soldater ble brutt ned. Villaøkonomien forsvant og bosetningsmønsteret endret seg (Innes 2007:166f). Det var derfor lite motstand da lombardene invaderte i 568. Resultatet var at Italia ble delt inn i områder kontrollert av henholdsvis lombardene og Konstantinopel.

Den lombardiske gruppen var også en sammensatt gruppe bestående av flere ulike etniske grupper, og av kvinner, barn og eldre. Christie anslår at ca. 150 000 mennesker var involvert i innvandringen (1995:64).

Selv om villaøkonomien hadde kollapset, fungerte fremdeles byene som ble utgangspunktet for lombardenes politiske organisering. Hver av byene hadde en lombardisk dux (engelsk «duke»), hvis militære følge hadde smeltet sammen med de militære følgene til biskoper og landeiere. En by med sitt omland fungerte som den politiske enheten i riket. Det romerske skattesystemet hadde ikke overlevd, og inntektene kom fra omlandet. Paulus Diaconus tegnet et dramatisk bilde av situasjonen, hvor lombardene ble anklaget for å ta tributt fra de rike (de som ikke ble drept), som måtte betale 1/3 av inntektene til lombardene. De plyndret kirkene og byene, og drepte prestene (Christie 1995:82). Resultatet av de gotiske krigene og lombardenes herjinger var katastrofale for Italia. Landsbygda virker å ha blitt totalt forlatt mellom 600 og 750. I stedet flyttet folk inn i befestede byer/landsbyer.

Også lombardene fikk nedskrevet sin kongegeneologi. Rothari ble dermed den 17. kongen av lombardene (skrevet ned i lovverket *The eddict of Rothardi* i 643).

Visigoterne i Spania

Tidlig på 400-tallet gikk en gruppe med vandaler, suebere og alanere inn i Spania. Den vestromerske keiseren Honorius benyttet seg av visigoterne for å gjenopprette romersk kontroll. Som takk for hjelpen fikk de tillatelse til å bosette seg i det sørlige Gallia. Euric forente de ulike visigotiske gruppene under én leder. På høyden kontrollerte visigoterne det sørlige Gallia og Spania (med unntak av det suebiske kongedømmet i nordøst). I 507 ble imidlertid visigoterne kastet ut av Gallia av den frankiske kongen Clovis. Riket i Spania varte til landet ble invadert av maurene tidlig på 700-tallet

Som de andre germanske kongedømmene bygget det visigotiske på strukturene fra Romerriket. De første bosetningene ble framforhandlet mellom goterne og de romerske landeierne. De ulike provinsene tok hver sin del av goterne unntatt den rikeste delen (den catalanske kysten). Goterne ble plassert i økonomiske, økologiske og politisk mer marginale områder. Det nye riket var basert på byene, de rike romerske landeiere og germanske krigsherrer (Innes 2007:217). På 500-tallet tegnes et bilde av et samfunn hvor germanerne var atskilt fra lokalbefolkningen ved sin militære rolle og sin tilknytning til den arianske tro. Det var blant annet forbud mot ekteskap mellom visigotere og lokalbefolkning. Fremdeles kunne lokale krigerledere representere en trussel mot den visigotiske enheten. Eiendomsforholdene fortsatte som før, etter romersk modell (2007:219). Fram til Leovigild overtok som konge, var området fragmentert med stadige interne splittelser. Leovigild forente Spania som ett kongedømme (bortsett fra baskiske områder og byzantiske områder i sør). Sønnen Reccared konverterte til katolisismen i år 587 (Wickham 2005:38). Kongen ble etterhvert fremstilt med romerske regalier og klær. I løpet av 600-tallet ble den visigotiske befolkningen i større grad assimilert inn i den lokale befolkningen. For å unngå interne stridigheter ble systemet til slutt et valgsystem, hvor kongen måtte godkjennes av kirken og landeierne. Fra tidlig 600-tall bestod hæren av personlige følger, soldater som ble utskrevet av landeierne, og slavesoldater (Innes 2007:226). Skatteleggingen, som var en arv etter romerne, var borte på 600-tallet. Forbudet mot ekteskap mellom visigotere og lokalbefolkningen ble opphevet i 640.

Til forskjell fra Italia, hadde landeierne overlevd. De visigotiske kongene måtte akseptere deres makt, noe som med tiden medførte en større grad av assimilering mellom gruppene.

Merovingerne i Frankrike

Frankerne som gruppe holdt til øst for Rhinen, og beskrives i de skriftlige kildene først på 200-tallet. Allerede da var frankerne en konføderasjon bestående av flere germanske grupper. Lederne omtales ikke som konger, men som «duces» (ledere) (James 1988:35, 52). Fra siste del av 300-tallet er mange frankere «foederati» (ikke-romerske soldater) i Romerriket, og holder til i det nordre Gallia. I 406/7 var de blant de romerske styrkene som kjempet mot germanske stammer som brøt over Limes (vandalere, alanere og suebere).

Frankernes historie ble skrevet av biskopen Gregorius av Tours i hans *Ten books of histories* (senere kjent som *History of the Franks*, Thorpe 1974). Gregorius var av gallo-romersk opprinnelse, og katolikk, og han var lite opptatt av å beskrive frankernes egne institusjoner og skikker. Fokuset er på konger og biskoper, og på krigerske konflikter (James 1988:16).

Frankerne vest for Rhinen ble kalt de *saliske frankere*. Mellom 508 og 511 ble den saliske lov etablert. Den gjaldt for de saliske frankerne, primært i Neustria (James 1988:88f). Den saliske lov (sammen med den anglo-saksiske) oppfattes som den mest germanske av de tidlige germanske lovene på kontinentet (Drew 1991:29). Loven legger stor vekt på husdyr, noe som blir tolket som at dyrene fremdeles hadde stor betydning som grunnlag for status og prestisje (Geary 1988:97). De *ripuariske frankere* (som er en betegnelse på flere germanske grupper) holdt opprinnelig til øst for Rhinen, men ble presset over til vestsiden også av sakserne på 200-tallet. De ripuariske frankerne holdt til i det området som etter hvert ble Austrasia, og skrev ned sin egen lov rundt 620.

Childerik (regjerings tid 457–481) omtales ikke i samtidige kilder, men regnes som den første i rekken av merovingiske konger (med unntak av den mer mytiske Merovech), mye på grunn av senere kilder om frankerne (Gregorius av Tours), og ikke mist på grunn av den rike graven som ble funnet i 1653, som blant annet inneholdt en signetring med inskripsjonen CHILDERIC REGIS (James 1988:58ff). Childerik var en av mange krigerledere som sloss om makten, men det var sønnen Clovis (481–511) som samlet området til et større rike og konverterte til katolisismen (Heather 2009:307). Clovis' konvertering førte til et tettere samarbeid med sivile gallo-romere og en påfølgende sammensmelting av de to gruppene (Geary 1988:86f). På sin vei til makten og territoriell samling drepte Clovis svært mange utfordrere, deriblant mange av sine egne slektninger. I de merovingiske kongedømmene var mange av de romerske strukturene intakte. Både latinsk språk og skrift, romerske lover, romerske byer og gallo-romerske landeiere fortsatte, spesielt i Neustria, og enda mer i områdene sør for Loire. Frankerne beholdt imidlertid kontroll over militæret, og representerte

en minoritet som monopoliserte den militære makten. Under Clovis representerte biskopene lokalsamfunnet, men hvert samfunn hadde en frankisk greve («comes») som var personlig knyttet til kongen, og hadde et militært og juridisk ansvar.

Etter Clovis' død ble riket delt blant hans fire sønner for senere å være forent i enkelte perioder. Den østlige delen, Austrasia, regnes som den mest germanske, hvor germansk språk og religion i større grad ble bevart. Høiland Nielsen mener at Stil II fungerte som et ideologisk skille mellom det germanske og det romerske i Austrasia/Neustria (1997).

De store konfliktene mellom ulike konger og fraksjoner i merovingersamfunnet er et godt eksempel på den maktkampen som utspant seg. Konkurrentene hadde bakgrunn i det germanske militære apparatet og hadde en gruppe med krigere til å støtte sin sak. Dette må ha skapt en motsetning mellom disse krigernes mål og de tradisjonelle germanske nettverkene. Sannsynligvis har aktanter i de tradisjonelle nettverkene blitt utradert relativt fort. I det øyeblikket «the dual organization» ble funksjonell, må tradisjonelle nettverk og aktanter ha utspilt sin rolle og enten blitt oppløst eller transformert.

Vandalene, burgunderne og alemannerne dannet også kongeriker. Alle disse hadde en kortere levetid. Vandalene, som erobret Kartago i år 435, ble slått av den bysantiske keiseren Justinian I i 534 (Merrills and Miles 2010). Både det burgundiske og det alamanniske kongeriket ble erobret av merovingerne, i 493 og 496.

Oppsummering

Da germanerne trakk over de romerske grensene rundt 400 var «invasjonen» av en annen karakter enn tidligere grensekrenkelser, som hadde karakter av raiding og plyndring før germanerne trakk seg tilbake over grensen igjen. Det som skjedde i 376 og 405/6 (og også senere) var ikke forsøk på en territoriell okkupasjon, men en flukt fra den voksende trusselen fra hunerne. Goterne som kom over grensen i år 376 besto av hele befolkningen, og var ifølge Ammianus for mange til å telle (Heather 2009a:153ff). Fram til den østromerske flåten ble slått i 468 vandret de ulike germanske gruppene over lange avstander. Det berettes om plyndring alternert med avtaler med romerne. Dette er en taktikk som kan karakteriseres med Barfields begrep «inner frontier strategy». Det var først etter at den østromerske flåten ble slått i 468 at situasjonen endret seg. Fra da av startet utviklingen av det som ble de første kristne kongedømmene, som i utgangspunktet ble styrt etter det Barfield kaller «dual organization». Ved å utnytte de eksisterende romerske samfunnsstrukturene, plasserte de

ledende germanerne seg på toppen av samfunnet, som en elite. Eiendom til jord ble en sentral mekanisme for å koble de germanske og de post-romerske nettverkene sammen.

4.4.5 Soldater, betaling og land

På samme måte som de asiatiske hestennomadene ikke var i stand til å styre sedentære riker på egen hånd, var sannsynligvis ikke germanerne i stand til å styre etterfølgerrikene alene. Et todelt styringssett, «the dual organization», hvor germanerne kontrollerte de militære funksjonene og samtidig støttet seg på post-romerske administrasjon, var langt mer effektivt. Et sentralt og omdiskutert spørsmål er hvordan de germanske krigerne i etterfølgerrikene ble betalt. Svaret på dette er viktig, fordi kimen til germanernes integrering i etterfølgerrikene ligger i hva de germanske krigerne fikk igjen. Spørsmålet er hvilke konsekvenser dette fikk for germanerne utenfor etterfølgerrikene.

Kildene viser at krigerne fikk betalt fra spesifikke eiendommer. Tidligere mente man at de fikk deler av land. I det ostrogotiske Italia og de frankiske områdene i Gallia fikk krigerne 1/3. I det visigotiske Spania og i burgundiske områder fikk de 2/3 (Halsall 2003:42). Walter Goffart (1980) har foreslått at dette ikke var land, men tredjedeler av skattene fra land. Dette er et omstridt standpunkt, siden det er ord for overgivelse av land og eiendom som brukes i kildene, og ikke ord for beskatning (Wickham 2005:84f). Et annet forslag er at krigerne fikk bruksrett til en tredjedel av landet (for diskusjonen se Collins 2004:34ff, Halsall 2003, Heather 2005:242, Innes 2006:44f, 2007:101, Noble 2006a: part II, Schwarcz 2011, Wickham 2005:84ff). Gradvis begynte krigerne å bosette seg på dette landet, i tillegg til at de begynte å kjøpe land. Parallelt med dette foregikk en utvikling hvor flere adopterte frankisk identitet, og rundt år 600 var de fleste krigere også landeiere (Halsall 2003:47).

Krigrergruppen hentet etter hvert i større grad sine ressurser fra overskuddsproduksjon enn fra plyndring, og de utviklet seg til et aristokrati med base i eid land.

I det vandalske kongedømmet i Nord-Afrika konfiskerte vandalene romersk land fra romersk-afrikanske landeiere. Bevisene for at det her dreide seg om land og ikke skatt synes tydeligere, men også her har det vært foreslått at det i utgangspunktet var snakk om en fordeling av skatt fra land (Merrills and Miles 2010:66 note 35). Burgundisk lov tyder også på at det var land som ble fordelt (Wood 1994:11).

I det merovingiske Austrasia skjedde det store strukturelle endringer mellom 575 og 625 (Halsall 1992). Gravmaterialet på 500-tallet viser primært statusforskjeller i kjønn og alder, noe er tolket som en form for aldersklassesystem (1992:268). Veien til makt og innflytelse

var å bli alliert med kongen som både kunne gi og ta tilbake land. Rundt 600 endret dette seg. Det skjedde parallelt med en økning i antall kirker, og at stormenn lot seg begrave i kristne graver med synlige markeringer på overflaten, i stedet for i flatmarksgraver med gravgods. Halsall tolker dette som en endring til synliggjøring av makt knyttet til kongen. Dette gjaldt imidlertid ikke i områder over 30 km fra Metz (det kongelige sentrum i Austrasia), der den sosiale posisjonen fortsatt ble markert med rikt gravgods. Dette kan bety at det utenfor de kongelige sentrene fremdeles var en kamp om makten basert på personlige egenskaper, rikdomsframvisning og militær kontroll.

På 500-tallet var den eneste veien til makt og innflytelse innen riket å inngå i et nettverk med kongen og andre landeiere. Kongen og hans allierte hadde imidlertid ikke felles interesser. Krigerne/landeierne var interessert i å befeste sin posisjon ved å sikre at eiendommen gikk videre i slekta ved arv, samt å sikre en mulighet til å ta ut en større del av overskuddsproduksjonen. Kongen på sin side ønsket å bevare kontrollen på både land og skatter. Den nye eliten vant begge disse kampene samtidig ved at de utviklet en større gruppeidentitet.

Halsall setter de store endringene i de merovingiske områdene i sammenheng med dynamikken mellom kongen og den nye jordeiende eliten. Endringene i elitens posisjon kan sees som prosesser av territorialisering, sentralisering og hierarkisering blant de frankiske germanerne. Dette er prosesser som også kan sees i lovverket. I den saliske lov (nedskrevet rundt år 500) gjøres det ingen forskjell på frie frankere. I den grad det kan skilles ut personer med høyere sosial posisjon, dreier det seg om posisjoner tett knyttet til kongen. Situasjonen er helt annerledes i den ripuariske lov (utgitt i Austrasia rundt år 620) hvor blant annet jordeierne beskyttes mot at kongen kan ta jord.

Mye tyder på at de germanske gruppene var organisert etter prinsippene til et aldersklassesystem. Aldersklasser delte samfunnets medlemmer inn i ulike grupper etter alder. Det betyr at medfødt status var underordnet i forhold til oppnådd status. Det som avgjorde en persons plass i det sosiale hierarki var plasseringen i aldersklasse, personlige egenskaper (blant annet ære i kamp) og evnen til å bygge relasjoner innen et gavebyttesystem. Dette var et system som gav store muligheter for sosiale mobilitet, spesielt i situasjonen slik den var i de tidlige kristne kongedømmene, som gikk gjennom en prosess av begynnende hierarkisering. Et slikt organisasjonsprinsipp ville ikke fungert i et samfunn som praktiserer eiendomsrett til jord, og hvor jorda overføres via generasjonene ved arv.

Eiendomsrett til, og arv av land, kan derfor ha markert en overgang til et samfunn som vektla medfødt status på bekostning av oppnådd status. Dette kan bety at overgangen mellom eldre og yngre jernalder også innebar at aldersklassesystemet fikk redusert betydning, noe som igjen kan ha medført at krigerfølget som institusjon forsvant, eller fikk redusert betydning. Dette betydde at krigerne måtte rekrutteres på en annen måte enn tidligere.

Parallelt med denne utviklingen ble det militæret systemet endret. Den gamle romerske modellen, hvor en hær ble finansiert av sentralmakten, var borte. I stedet ble soldatene knyttet til ulike krigerledere, vanligvis av germansk opprinnelse, som ble organisert under en kongelig utnevnt stilling. Deltagelse innen det militæret synes å ha vært delt i aldersklasser. Spesielt i perioden etter det romerske imperiets fall, var krigerne delt inne etter alder. I tillegg til å ha vært knyttet til vertikale bånd innen følget, var også de yngre krigerne knyttet sammen i horisontale bånd. Spesielt nord for Loire, i de mest germaniserte områdene, var aldersklasser viktige (Halsall 2003:69). På begynnelsen av 600-tallet synes det som om dette hadde endret seg. Barbarisk etnisitet hadde blitt vanligere, og militær deltagelse ble i større grad regulert etter rikdom og relasjonelle avhengighetsforhold. At det under frankerne så sent som under Karl den store fremdeles fantes rester etter et aldersklassesystem, vises av et brev som beskriver et besøk av Karl den stores sendebud til en lombardisk hertug. Her beskrives de besøkende som «*adolecentes*» (tenåringer), «*juvenes*» (unge), «*cani*» (gråhårede) og «*senes*» (eldre). I lombardisk lov fra 750 omtales det at «*arimanni*» (hærmenn) hadde privilegier i land. *Arimanni* kan også tolkes som å ha vært en klasse innen alderssystemet (Ausenda 2002:32). Et visst system for utskrivning av soldater kan ha eksistert, men i løpet av 600-tallet forsvant dette til fordel for et system hvor soldatene var direkte knyttet til en landeier i et avhengighetsforhold (Halsall 2003:53ff). Fremdeles var det imidlertid ingen forsøk på å regulere militær deltagelse etter størrelsen på land. Hæren bestod altså av landeiere og deres følgere. Landeierne stod i et relasjonelt forhold til kongemakten. Rundt år 700 var dette hovedstrukturen på hæren. Krigerne var knyttet til sine landeiere både med formelle og uformelle belønninger for sine tjenester, men på dette tidspunktet var ikke land lenger en del av de formelle belønningene.

Det er også interessant å merke seg at inntil Karl den store erobret saksiske områder på 800-tallet, var ikke sakserne samlet under én konge, men under krigerledere/landeiere (Goldberg 1995, Halsall 2003:66). Nithard (død 845 og forfatter av *Historiarum Libri IV*) beskriver at sakserne bestod av tre sosiale grupper: *Edhilingui* («*nobiles*», «*nobiliores*»), som etter tradisjonen skulle stamme fra en gruppe krigerledere som erobret det som ble saksernes

område på 600-tallet, *frilingi* («ingenui», «ingenuiles», «liberi») som var etterkommere etter krigerne til krigerlederne, og *lazzi* («liberti», «liti», «serviles») som var etterkommere etter den opprinnelige befolkningen i området (Goldberg 1995:471). Saksisk lov forbød ekteskap mellom gruppene. På 700-tallet var *edhilingui* den øverste gruppen med landeiere. *Frilingi* var mindre landeiere som kunne stå i et avhengighetsforhold til *edhilingui*. *Lazzi* stod i et avhengighetsforhold til *edhilingui*, og kunne bli solgt med jorda. Sakserne hadde ingen konge, men var delt inn i 100 distrikter som igjen var delt inn i tre provinser. Hvert distrikt ble styrt av en høvding. Hvert år sendte distriktene 12 menn hver til et ting ved Marklo ved Vesper. Her vedtok de lover, avsa dommer og avgjorde om de skulle gå til krig. Lederen for krigen ble trukket ved loddtrekning. Alle de tre gruppene hadde utsendinger til tinget, og dermed en grad av medbestemmelse.

Theuws forklarer endringene i de arkeologiske bosetningssporene i Kempen-regionen i Nederland med at området ble en integrert del av maktrelasjonene til Austrasia. Nye typer bosetninger ble etablert i løpet av 6- og 700-tallet. De første fungerte som sentre med kirker og gravplasser. Utgravde graver er assosiert med rike begravelser, noe som tyder på at det var eliten som først ble integrert inn i Austrasia. Utgravninger i Geldrop har vist at hver gård hadde et lite gravfelt noen med rike våpengraver. Theuws (1998) mener at det var grunnleggerne av gårdene og noen av deres etterkommere som ble gravlagt i disse gravene. Disse gårdene var de første i det som etter hvert utviklet seg til et godssystem, hvor eiendom til land var viktigere enn slekt (Hamerow 2002:119, Theuws 1994:196f). Integreringen av maktstrukturene i Austrasia skjedde ved at eliten ble integrert i nettverket rundt kongen. Den lokale eliten donerte eiendom til kirkene, og ble med dette en del av et større nettverk bestående av landeiere, kongen og kirken.

4.5 Oppsummering

Hensikten med denne lange avstikkeren til pastorale nomader i Øst-Afrika, Asia og germanerne på kontinentet har vært å utvide tolkningsalternativene for eldre jernalder. Ved å «frigjøre» tolkningen fra ideene om «vår» historie, og en retrogressiv fortolkning, blir det mulig å se «annerledesheten» i eldre jernalder.

Når tidligere forskere har gjort germanerne til bofaste åkerbrukere, skyldes dette to forhold: For det første har man hatt et syn på pastorale nomader som har ligget tett opptil forestillingen om «the pure nomad», et idealisert bilde av nomader på stadig vandring og uten noen form for åkerbruk. Eksistensen av påviselige «faste» bosetninger og åkerbruk har

bekreftet germanerne som bofaste åkerbrukere. For det andre har tolkningene vært gjort innen en ramme av europeisk selvforståelse hvor germanerne har vært «våre» forfedre knyttet til nasjonalromantikkenes forestillinger om «folk» og «nasjon». På samme måte som i norsk historie/arkeologi var den sentrale oppgaven å gi de europeiske statene en historie som rettferdiggjorde datidens territorielle krav. Dette har skapt et bilde av fortiden som bestående av bønder, og en historie hvor samfunnet utviklet seg i retning av en økende grad av kompleksitet. Historien ble lineært beskrevet som en utvikling fra det enkle til det komplekse. Et uttrykk for en lignende eurosentrisme sees i forskningen på melkeintoleranse, hvor forskerne tidligere så toleranse for melk som det «friske», mens intoleranse for melk ble sett som uttrykk for en sykdom (Swallow 2003:199). Innen en slik forståelsesramme representerte de klassiske kildenes beskrivelser av germanerne som pastorale, et problem. Både Thompsons forklaring på endringene i germanersamfunnet mellom Cæsar og Tacitus, Heathers germanske «jordbruksrevolusjon», og de omfattende diskusjonen om etnisitet (blant annet Wenskus' «tradisjonskjerne»), er uttrykk for et behov for å tilpasse germanerne til en vestlig historieforståelse, hvor eiendom til land og hierarkiske maktstrukturer er sentrale. Man kan få inntrykk av at det er de samme translasjonsprosessene av interessering og innrullering som er virksomme her som i norsk historie/arkeologi. Forestillingen om germanerne som åkerbrukere har blitt svarte bokser i et nettverk hvor europeisk selvforståelse gjør germanerne til «våre» forfedre, og hvor rikdom og makt er basert på eiendomsrett til jord.

De samme årsakene ligger bak behovet for å distansere seg fra «migrasjon» som fenomen. Dette henger sammen med behovet for å distansere seg fra forestillingen om «folk» og «nasjoner» på vandring. Dette har ført til omfattende diskusjoner om etnisitet knyttet til begrepene kildene bruker om germanerne. Hovedproblemet er at få prøver å forklare migrasjoner innen en teoretisk ramme. Sannsynligvis skyldes dette at migrasjon blant sedentære grupper et uttrykk for en eller annen form for krise i samfunnet, og da er det krisen som må forklares. Migrasjon kan imidlertid forekomme som en systemegenskap blant mobile grupper.

Hvis vi forsøker å bevege oss bort fra en regressiv oppfatning av historien, åpne opp for å se «de andre» i kildene, og samtidig har større tillit til kilder som Cæsar og Tacitus, åpner det for tolkningsmuligheter som ligger utenfor det vante. De romerske forfatterne skrev for sin tid. De brukte egne begreper på ting de observerte for å gjøre «annerledesheten» forståelig innen sin virkelighetsoppfatning. De var ikke moderne sosiologer/antropologer som beskrev

«de andre» inn i en analytisk sammenheng. Det betyr ikke at de er ubrukelige som kilder om germanerne, men det betyr at vi må forsøke å se «gjennom» tekstene. En måte å gjøre det på er å bruke antropologisk teori og analogier for å forsøke å forstå hva romerne beskrev.

Jeg har delt beskrivelsen av forholdet mellom germanerne og romerne i fire faser (fig. 4.4).

1) Den første fasen hvor Cæsar og Tacitus er hovedkildene og hvor romerne for alvor stifter bekjentskap med germanerne. Denne fasen endte med at romerne oppgav forsøkene på å erobre «Germania» og Limes ble den endelige grensen.

2) I den andre fasen, mellom det 1. og 5. århundre, dannet germanerne større konføderasjoner, men praktiserte fremdeles en «outer frontier strategy». Mange av de trekken som beskrives hos germanerne går igjen i de to første fasene. Det første og kanskje mest strukturerende trekket er mobilitet. Migrasjoner beskrives av romerske forfattere i begge perioder. De synes å ha en krigstaktikk preget av raiding etter løsgods, og en «hit and run»-taktikk. De trekker seg tilbake til beskyttede områder når trusselen fra romerne blir for stor. Romerne, på sin side, møtte trusselen fra germanerne med straffeekspedisjoner, og forsøk på å slå germanerne i deres egne områder. Selv om romerne vant mange slag klarte de aldri å passivisere germanerne. De romerske forsøkene på okkupasjon endte med nederlagene romerne hadde i det første århundre. En viktig strategi ved fredsavtaler var inkludering av subsidier i form av gaver, handel og politiske allianser. Disse ble fra germansk side bekreftet med edsavleggelser og utveksling av gisler. Avtalene varte imidlertid ikke lenge før germanerne igjen raidet i romerske områder. Resultatene var nye runder med straffeekspedisjoner og nye avtaler. Både germanernes strategi og romernes respons synes å ha paralleller i de eurasiatiske nomadenes strategi mot de kinesiske dynastiene og kinesernes forsøk på å passivisere nomadene. Germanernes strategi kan sees som en «outer frontier»-strategi, der målet var å få mest mulig mobil rikdom ut av romerne, enten ved plyndring, subsidier fra romerne eller handel.

Germanernes politiske struktur synes hele tiden å være akefal, i den forstand at de fremdeles manglet hierarkiske ledere med en absolutt makt. Heather har sannsynligvis rett i at det i løpet av perioden fram mot det 5. århundre utviklet seg større politiske enheter. Det som muliggjorde dette var rikdommen germanerne tok ut av det romerske imperiet. Disse ble innlemmet i en gaveøkonomi som holdt alliansene sammen. Selv om det er arkeologiske bevis for at åkerbruket øker i denne perioden, kvalifiserer ikke dette til betegnelsen «revolusjon». I stedet må dette sees som en endring i grad av vektleggingen mellom en

pastoral og en agrar økonomi. Den pastorale ideologien med vektlegging av mobil rikdom var fremdeles intakt. Den økende makten til hærlederne som en følge av rikdomsflyten fra Romerriket økte deres makt og innflytelse og dro flere av de germanske gruppene i en retning av økt hierarkisering. Det kan imidlertid synes som om dette ikke var nok til å skape større og mer permanente nomade-«imperier», slik de asiatiske klarte.

Når de germanske gruppene, frivillig eller under tvang, allierte seg med hunerne kan dette skyldes likheter i den sosiale og politiske organisasjonen. Begge var basert på en segmentær organisering som muliggjorde allianser med en stor grad av autonomi. Dette kan være forklaringen på at germanske grupper forsvinner fra kildene da de blir alliert med hunerne, men dukket opp igjen etter at hunerimperiet har gått i oppløsning (Heather 1998).

3) En ny fase oppstod etter 400, da flere germanske grupperinger «invaderte» det romerske riket på grunn av trusselen fra hunerne. Fram til 468 opererte de innen en «inner frontier»-strategi, som vekslet mellom plyndring og allianser som inkluderte gaver og subsidier.

4) Etter den bysantiske flåtens nederlag i 468 var ikke en slik strategi lengre mulig. Dette førte til at germanerne etablerte seg på toppen av de intakte, lokale romerske samfunnsinstitusjonene og styrte ved hjelp av en «dual organization» hvor romersk kompetanse for styring og germansk krigerkompetanse ble brukt i fellesskap. Dette var starten på de kristne kongedømmene. At eiendom til land var en sentral mekanisme for å binde sammen de germanske nettverkene med nettverk innen det tidligere imperiet, var viktig for hvordan disse områdene utviklet seg. Samtidig er det viktig for forståelsen av hvordan eiendom til land ble sentralt også utenfor grensene til de etterfølgerrikene. Dette vil bli diskutert nærmere i kapittel 8.

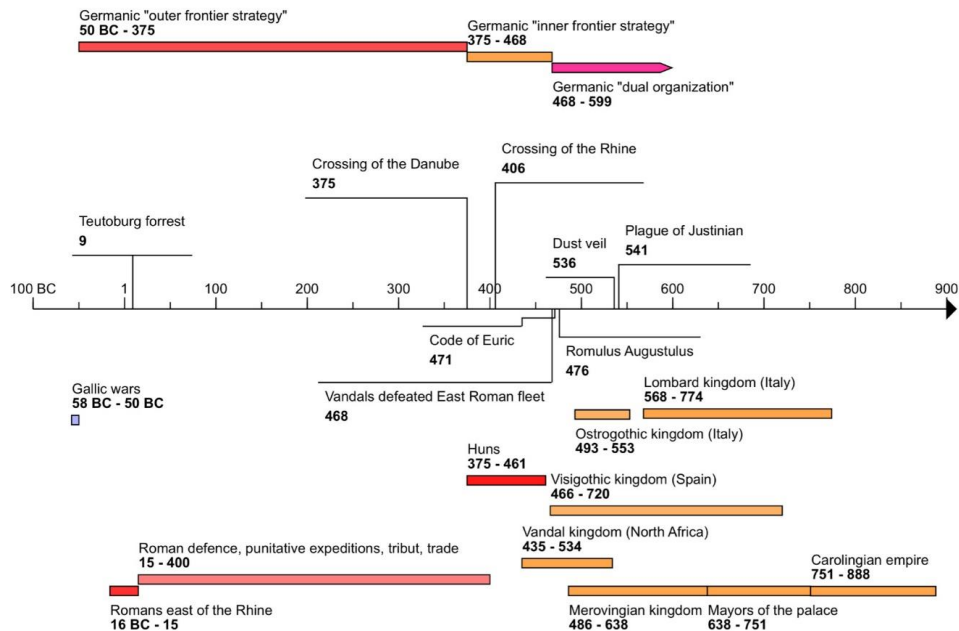

Fig. 4.4: Tidslinje over relasjonen mellom germanere, hunere og romere. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Det kan argumenteres for at germanerne opererte innenfor en pastoral samfunnsorganisasjon, fra de dukker opp på den historiske arena og fram til etableringen av de germanske kongedømmene. Det var i møtet mellom det germanske og de post-romerske samfunnsstrukturene at begge ble endret. For germanerne som etablerte seg innenfor etterfølgerrikene var dette endringer som kan sees som systemendringer, hvor de pastorale prinsippene etter hvert måtte vike for en landbasert struktur hvor nøkkelen var eiendom til land.

Hvis det er slik at de kontinentale germanerne kan tolkes som pastorale nomader, slik det er definert her, hvordan skal vi da forholde oss til det arkeologiske materialet i Trøndelag? Før jeg går inn i en diskusjon om dette materialet vil jeg diskutere sammenhengen mellom pastoral nomadisme og arkeologi. Hvordan kan vi spore pastoral nomadisme i et arkeologisk materiale?

KAPITTEL 5: ARKEOLOGI OG NOMADISK PASTORALISME

5.1 Introduksjon

For store deler av områdene i det nordlige Europa finnes det få eller ingen skriftlige kilder fra perioden. Det er derfor avgjørende å drøfte hvordan det arkeologiske materialet kan bidra til å belyse problemstillingen. I dette kapitlet skal jeg derfor diskutere hva vi kan få vite om nomadisk pastoralisme ut fra arkeologiske undersøkelser. Det meste som er gjort på dette området har foregått i Afrika og Asia, spesielt i områder som har, eller fram til ganske nylig har hatt, en pastoral-nomadisk befolkning. Fokuset har gjerne vært på materiell kultur og mobilitet (Grillo 2012:16ff, Cribb 1991:65ff). Det har tidligere vært en utbredt antagelse at mobile grupper etterlater seg få materielle levninger. Allerede Childe mente at det var vanskelig å identifisere pastorale nomader i det arkeologiske materialet (Cribb 1991:65). Høy grad av mobilitet innebærer begrensninger på hva man kan ta med, og korte opphold på mange steder kan gi færre substansielle arkeologiske spor. Det finnes eksempler på grupper som er kjent fra skriftlige kilder, men som har etterlatt seg få arkeologiske spor (Smith 2008). Det har derfor vært en utbredt oppfatning at pastorale nomader arkeologisk sett har vært «the invisible culture» (Cribb 1991:65, Lane 2016:206–8). Cribb mener at Childes oppfatning av nomadene som ikke-sporbare i det arkeologiske materialet formet en hel generasjon arkeologer. Det er først i de siste 30 år at det har kommet en diskusjon om forholdet pastoral nomadisme og arkeologi. Dette gjelder først og fremst Hole (1974, 1978 sitert i Anfinset 2009), Cribb (1991), Sadr (1991) og nå sist Grillo (2012).

Jeg har tidligere definert evnen, viljen til og muligheten for mobilitet som det mest sentrale strukturerende prinsippet blant pastorale nomader. Det vil si at mobilitet, forstått som en systemboende egenskap, bestandig vil være en potensiell strategi. Her skal jeg se på konsekvensene mobilitet har for bosetning, materiell kultur, landskapsbruk og den kognitive oppfattelsen av landskapet.

5.2 Former for mobilitet

Mobilitet finnes i en eller annen form i alle samfunn. I utgangspunktet kan mobilitet være en kulturell praksis, som tilfellet er for nomader og jeger/sankere, eller mobilitet kan være resultat av en eller annen krise (for eksempel krig og hungersnød). Wendrich og Barnard (2008:5) definerer mobilitet som «the capacity and need for movement from place to place».

De har identifisert fire former for mobilitet blant grupper hvor mobilitet kan sees som en kulturell praksis.

- 1) Hele gruppen flytter fra ressurs til ressurs
- 2) Segmenter av forskjellige grupper drar til og fra bestemte ressursområder.
- 3) Segmenter av gruppen samler ressurser for en fast base.
- 4) Hele gruppen følger et bestemt romlig mønster som gjentas.

Problemet med disse fire formene for mobilitet er at de kun fokuserer på bevegelser i landskapet, og ikke på motivasjon og tid. Wendrich og Barnard foreslår derfor at mobilitet også må sees i sammenheng med tid (lengden på opphold, sesong), mønster (mobilitetsmønster over tid), og motivasjon (kulturell identitet, sosiale grupper og økonomiske omstendigheter). Dette fører til at den store variasjonen innen mobilitet blir fanget opp og at det ikke bare er økonomi og subsistens som må vurderes når mobilitet skal forklares. Variasjoner i mobilitetsmønstre i tid og rom, hvilke segmenter av befolkningen som er involvert og motivasjonen bak, viser den store variasjonen i menneskelig mobilitet. Som nevnt har Stenning operert med tre forskjellige former for mobilitet blant Fulaniene: sesongmessig mobilitet, migratorisk drift og mer plutselige forflytninger til nye områder (1960). Begge de to siste kan skyldes krig/uro og økologiske forhold. Vi kan legge til begrepet «untied nomadism», som representerer situasjoner hvor plutselig migrasjon gir en dominoeffekt, eller en kjedereaksjon, hvor også andre pastorale grupper legger ut på vandring og skaper en situasjon med mer eller mindre kontinuerlig migrasjon (Cribb 1991:59).

Defineringen av mobilitet forutsetter også definering av sedentisme. Her er det Ingolds (1986) definisjon som blir brukt. Ingold ser to former for sedentisme hos pastorale nomader. Den ene er når det skjer et skifte i balansen mellom husdyrhold og åkerbruk. Dette kan være en midlertidig sedentisme som kan snus tilbake til økt mobilitet. Det dreier seg om en tidsbegrenset sedentisme. En mer grunnleggende form for sedentisme er når det skjer strukturelle endringer i produksjonsrelasjonene, det vil si ved overgangen fra vektlegging av mobil rikdom (husdyr) til landeiendom. Det vil si at variasjonen i mobilitet/sedentisme blant pastorale nomader er et spørsmål om grad, mens en overgang fra pastoral nomadisme til en jordbruksøkonomi er en overgang mellom typer system, og er, i de fleste tilfeller, irreversibel. For å skille mellom disse to formene for sedentisme vil jeg bruke begrepet *bundet sedentisme* (stabil) som en systembeskrivelse, det vil si en definisjon av samfunn der

ideologi og produksjonsforhold er forankret i åkerbruk og eiendomsrett til land. For sedentisme blant pastorale nomader vil jeg bruke begrepet *ubundet sedentisme* (labil). Forskjellen mellom en labil og en stabil bosetning er en systemmessig forskjell, og ikke en forskjell i graden av sedentisme (fig. 5.1).

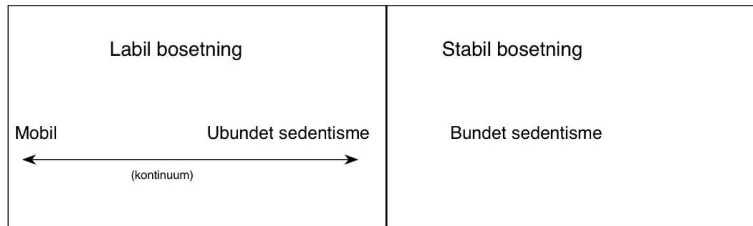

Fig. 5.1: Labil – stabil. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Selv om muligheten, evnen og viljen til mobilitet er det mest strukturerende elementet i pastoral-nomadisk samfunnsorganisasjon, er ikke mobiliteten per se det viktigste elementet blant pastorale nomader. Det er husdyrene som er viktigst – mobilitet er et virkemiddel for å maksimere det økonomiske og sosiale utbyttet av dyrene samt redusere risikoen til et minimum. Med en svært høy grad av mobilitet og lite vektlegging på åkerbruk, står man i prinsippet overfor muligheten til å dra hvor man vil. Det som påvirker mobilitetsmønstrene er tilgjengeligheten på vann og beite, konflikt med andre grupper, interne konflikter, sykdom blant dyrene osv. I et samfunn med en høy grad av ubundet sedentisme vil en del av befolkningen holde til på mer eller mindre faste boplasser, mens deler av befolkningen vil dra rundt med dyrene til ulike beiter. Den høye graden av sedentisme vil dermed begrense muligheten til å dra hvor du vil. Dette vil på sikt resultere i mer faste mobilitetsmønstre, hvor i hvert fall deler av befolkningen kommer fra, og reiser til, de samme plassene. I pastoral-nomadiske samfunn vil aldri hele gruppen bo på samme plass hele tiden, men deler av befolkningen kan bo lenge på en bestemt plass.

5.3 Materiell kultur

Et av de mest diskuterte spørsmålene er om det finnes spesielle trekk ved pastorale nomaders materielle kultur som skiller disse fra sedentære åkerbrukere. For øyeblikket finnes det ikke klare svar på dette. Det er ikke identifisert signaturgjenstander som kan identifisere pastorale nomader i et arkeologisk materiale. Generelt synes det som om pastorale nomader har gjennomgående færre ting enn sedentære jordbrukere, og at de etterlater seg færre spor (Grillo 2012:30, Cribb 1991:65). Det synes altså ikke å være noen entydige kriterier for å

identifisere lokaliteter etter pastoral-nomadiske mennesker. Cribb forsøker å sette opp noen kriterier, men understreker at dette forutsetter en entydig definisjon av pastoralisme og nomadisme (1991:68–69). Cribbs tre dimensjoner ved den materielle kulturen på en lokalitet er om den kan karakteriseres som:

1) fast eller bærbar («fixtures–portables»). Dette kan for eksempel være ildsteder og redskaper.

2) varig eller forgjengelig («durables–perishables»). Et telt av tekstil er forgjengelig, mens steinredskapet har høy grad av varighet.

3) av høy eller lav verdi («valuables–expendables»). Gjenstander av høy verdi tar man med seg, mens gjenstander av lavere verdi kan bli liggende igjen.

De fleste gjenstander hos pastorale nomader med en høy grad av mobilitet vil være portable. Med en høyere grad av sedentisme (både bundet og ubundet) blir det flere «fixtures». De fleste mobile samfunn vil uttrykke status gjennom portable gjenstander. På en boplasslokalitet vil det være større sjanser for å finne gjenstander med lavere verdi, siden de verdifulle gjenstandene er portable gjenstander som tas med. Det kan typisk være pynting av kroppen med smykker og klær, og våpen. Både øst-afrikanske og eurasiatiske nomader er kjent for sin omfattende personlige utsmykking, i form av smykker, maling, hår, tatoveringer og klær.

Keramikk assosieres vanligvis med sedentære bønder, men finnes også på pastoral-nomadiske boplasser. Rebecca Bradley har funnet ut, ved undersøkelser i Sudan, at keramikk utgjør en prosentvis større andel av gjenstandsinventaret på pastoral-nomadiske boplasser enn hva tilfellet er hos sedentære åkerbrukere (Bradley 1992 henvist i Grillo 2012). Pastorale nomader har åpenbart bruk for beholdere til vann og melkeprodukter. Siden også andre typer beholdere, som skinnposer og kalabasher, har vært i bruk, har enkelte forskere ment at pastorale nomader vil unngå keramikk fordi keramikk er tungt (Eerkens 2008). Faktorer som trekker i retning av at pastorale nomader bruker keramikk er mangel på alternative beholdere eller en høyere grad av sedentisme (Barnard 2008). Grillo (2014) konkluderer med at en høy grad av mobilitet ikke forhindrer en omfattende bruk av keramikk og at keramikken i stedet muliggjør å utnytte ressursene best mulig i områder med svingende ressurstilgang og usikkerhet i mattilgangen.

5.4 Bosetning

5.4.1 Bosetningsmønstre

Per se er det vanskelig å spore mobilitet i det arkeologiske materialet. Det er oppholdene som avsetter arkeologiske spor, og det er gjerne disse arkeologene studerer. Ut fra det foregående framgår det at de fysiske sporene pastorale nomader etterlater seg varierer i høy grad. Man kan forvente å finne spor etter kortere opphold (hvis de i det hele tatt har etterlatt seg spor), eller substansielle spor etter lengre tids bosetning. Ved en høy grad av ubundet sedentisme er det mulighet for at spor etter nomader kan forveksles med bosetninger knyttet til bundet sedentisme, hvis oppholdet varer lenge nok. Hvis oppholdene er kortvarige kan de forveksles med jeger-sanker bosetninger (Cribb 1991:67). I en situasjon med ubundet sedentisme vil sporene etter den faste bosetningen sannsynligvis vises godt, mens sporene etter oppholdene med dyrene rundt i landskapet vil ha en langt lavere grad av synlighet.

Det er ikke bosetningssporene i seg selv som avgjør om samfunnene som etterlot dem kan klassifiseres som pastorale nomader eller sedentære jordbrukere, men konteksten de settes inn i. Å se forskjell på lokaliteter etter ubundet sedentisme innen en pastoral-nomadisk ideologi og en bundet sedentisme basert på en agrar ideologi, krever at man mobilisere en hel serie med arkeologiske data innen samme tolkningsramme.

Selv om det ikke finnes noen enkelte trekk som identifiserer en lokalitet som pastoral-nomadisk, er det visse trekk som kan hjelpe oss i den videre tolkningen.

Pastorale nomader har potensiale til å utnytte en større variasjon økologiske nisjer enn sedentære jordbrukere (Cribb 1991:133). Også sedentære åkerbrukere kan utnytte de samme nisjene, men bruken av landskapet vil fortone seg annerledes. Sporene etter lengre eller kortere opphold vil ha en videre distribusjon i landskapet enn hva tilfellet vil være for sedentære jordbrukere.

Mens befolkningsvekst blant sedentære jordbrukere vil føre til en økende tetthet i bosetningen, vil en tilsvarende økning blant pastorale nomader føre til at et større område brukes og en lavere tetthet pr. arealenhet (Cribb 1991:155). Hvis tettheten blir for høy i forhold til ressursgrunnlaget, kan migrasjon være et alternativ. Hvilken strategi som velges er også avhengig av graden av åkerbruk. I situasjoner med økt økonomisk vektlegging på åkerbruk og med færre kveg, vil befolkningsøkningen i større grad konsentreres til områder

med gode jordbruksmuligheter. Forholdet mellom spredning og konsentrasjon av befolkningen kan også skje på mer sesongmessig basis (Sadr 1991:15).

Dess flere dyr, og dess mer mobil gruppen er, dess flere lokaliteter vil de bruke i løpet av et husholds levetid. Det er gjort forsøk på å kartfeste leirene som ble brukt av gjetere blant Karimojong i løpet av en toårsperiode. Ett hushold brukte i løpet av perioden 20 lokaliteter eller leirer. I samme periode ble åkrene holdt på samme sted (fig. 5.2) (Ingold 1986:185).

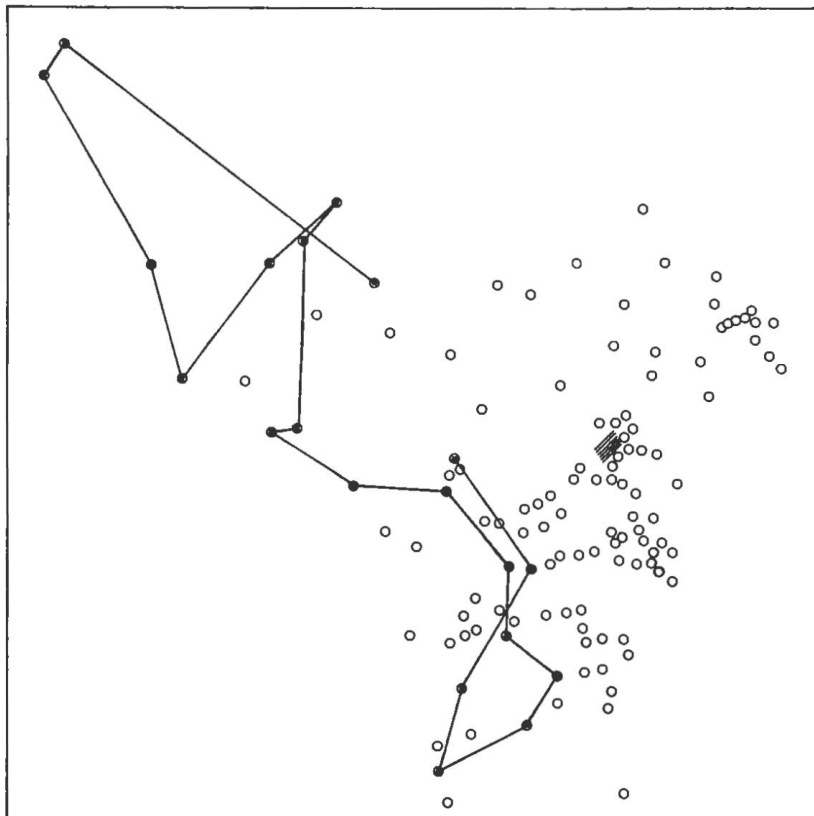

Fig. 5.2: Midlertidige leire brukt av Karimojongfolket (Uganda) over en periode på to år. Skråmarkeringene er åker brukt i den samme perioden. Linjene som binder sammen flere av leirene representerer én gjetergruppe. Fig. 7.5 i Ingold 1986.

Det samme bildet gir intervjuet av en eldre mann blant Rendillfolket (kamelpastoralister på grensene mellom Kenya og Somalia). I løpet av perioden fra 1903 til 1974 beveget hans hushold seg 12 000 engelske mil (19312 km) fordelt på 270 forflytningen. Noen av disse skjedde over lange distanser med flere stopp underveis, og det er beregnet 1200 stopp i løpet av disse 71 årene (Prussin 1995:39).

Det som kompliserer identifiseringen av pastoral-nomadiske lokaliteter er de mange variasjonene som finnes. Ikke bare er det ulike mønstre mellom ulike grupper, men én og samme gruppe kan etterlate seg spor etter ulike aktiviteter. Hos nuerne i Sudan, som regnes som agropastoralister, bor de fleste i faste bosetninger, mens gjeterne/krigerne tar med seg dyrene i tørkesesongen til kortvarige leire, avhengig av hvor det finnes beite. I den tørreste tiden flytter den faste bosetningen nærmere elvene for fiske og for tilgangen til vann. Dette skaper en situasjon hvor nuerne etterlater seg svært mange spor etter opphold i løpet av et år.

5.4.2 Boliger

Boligene blant pastorale nomader kan være lite bestandige. På de sentralasiatiske steppene er det Yurt som er det vanlige teltet. Yurtteltet er rundt, og bygget av en duk over en treramme (Mauvieux et al. 2014). «Det svarte teltet» er brukt av nomader i Nord-Afrika, Midt-Østen, Tyrkia, Iran, Afghanistan, Pakistan og Tibet. Teltet, som er vevde av dyrehår, er tungt og krever sterke dyr som Yak-okse, kameler eller okser for å fraktes (Manderscheid 2001). Afrikanske pastorale nomader bruker også telt, men blant øst-afrikanske kvegpastoralister er husene bygget av stolper, greiner, kumøkk og tøy (Lane 2016). Disse tar ikke med seg hyttene når de flytter, men bygger nye. Siden boligen også gjenspeiler graden av mobilitet, vil en finne alle varianter på skalaen mellom lette, mindre boliger som er raske å sette opp, til mer omfattende og fastere installasjoner.

Det som går igjen hos de fleste pastorale nomader er at teltet/hytten er regelbundet organisert, det vil si at alle ting og personer har sin faste plass, og at husets organisering gjenspeiler en kosmologisk orden. Ofte er konstruksjon/oppsetting og organisering en ren kvinneoppgave. Huset i seg selv oppfattes som grunnleggende kvinnelig. Gjennom den formaliserte struktureringen av huset konstrueres og rekonstrueres et strukturert «rom» som på tross av fysiske forflytninger, er det samme (Prussin 1995:42, Mauvieux et al. 2014, Lane 2016:210–13). De pastorale nomadenes «hjem» er ikke et temporært sted selv om det flyttes, men en fast, konstant sosial enhet som materialiserer seg gjennom den mobile boligen. «Hjem» er ikke et fysisk sted, men et sosialt sted som blir produsert og reproduisert med hver ny oppsetting (Prussin 1995:42).

På samme måte som begrepet «gård» gir assosiasjoner til den historiske gården, gir også begrepet «bosetning» moderne assosiasjoner. Begrepet «bosted» forteller noe om det «å bo». I vår moderne verden er det stedet vi bor også vårt hjem. Ved siden av grunnleggende aktiviteter som å spise og sove er hjemmet en sfære dominert av personlige relasjoner som

avgrenses mot verden utenfor. Den moderne verden utenfor hjemmet er karakterisert ved en dominans av spesialiserte relasjoner. Forskjellen mellom private og spesialiserte relasjoner er at mens de personlige omfatter hele vår person, er spesialiserte relasjoner begrenset til én transaksjon. Spesielt byene har en dominans av spesialiserte relasjoner, mens landsbygda i større grad har beholdt flere av de private relasjonene. Forestillingen om «hjem» som et privat, familiært sted, oppstod med borgerskapet på 1700-tallet (Marshall 2013:20).

Det betyr at det i vår moderne verden er en grunnleggende forskjell mellom bosetning/hjem og verden utenfor. I et tradisjonelt, små-skala samfunn vil det være en dominans av private relasjoner også utenfor «hjemmet». I de samfunn som eksisterte i eldre jernalder har det sannsynligvis vært en dominans av private relasjoner. En følge av dette er at skillet mellom bosted/hjem og verden utenfor ikke fantes på samme måte som i den moderne verden. Et «bosted» i eldre jernalder vil ikke være det samme som et bosted i vår tid. Eksistensen av private relasjoner vil være like stor utenfor hjemmet. Det betyr at vi må oppløse og spre egenskapene som i den moderne verden går under begrepene «bosted» og «hjem».

Det vi mener med «hjem» trenger ikke å være begrenset til langhuset hvor folk «bor». «Hjem» var sannsynligvis en større enhet enn et hus, og kunne være flere steder. Det betyr også at det moderne skillet mellom det private og det offentlige ikke eksisterte.

5.5 Landskap

5.5.1 Økologi

Pastorale nomader opererer ofte i økologiske soner som er lite egnet til åkerbruk. Dette er for eksempel tydelig i forholdet kineserne og nomadene på steppene. De pastorale nomadene kan utnytte de rike jordbruksområdene i Kina, men blir forhindret av at områdene er bosatt av sedentære jordbrukere og en sterk stat. De kan også utnytte steppene som gir gode forhold for beite, men dårlige forhold for åkerbruk. Kineserne kan derfor ikke bruke steppene. Fredrik Barth har sett på hvordan ulike etniske grupper kan fungere sammen avhengig av hvilke økologiske nisjer de utnytter (1956). Hans konklusjon er:

- 1) distribusjonen av etniske grupper bestemmes av økologiske nisjer som de ulike gruppene med sin spesielle økonomiske og politiske organisasjon, kan utnytte.
- 2) Ulike etniske grupper kan etablere seg sammen hvis de utnytter ulike økologiske nisjer og spesielt hvis de kan etablere symbiotiske økonomiske relasjoner.

3) Hvis ulike etniske grupper kan utnytte samme økologiske nisje vil den militært sterkeste fortrenge den svakeste.

4) Hvis ulike etniske grupper utnytter samme økologiske nisje og den svakeste er bedre til å utnytte marginale miljø kan gruppene bo sammen.

Afrikanske pastoralister utnytter også tørre områder som er marginale for åkerbruk (Homewood 2008:50). Tørre områder har uforutsigbart regn som ikke er gunstig for åkerbruk. For de pastorale nomadene betyr det at de må flytte dyrene etter regnet. Pastorale nomader har også holdt til i mer fruktbare områder, men er i løpet av de siste århundrene blitt politisk marginalisert og presset ut. Både Sahara, Sudan, Egypt, Etiopia, Somalia og Namibia har en pastoral-nomadisk befolkning. Sørøver blir pastoral-nomadiske områder begrenset av den tropiske regnskogen og tsetse-flua (som er skadelig for både mennesker og dyr). I tørrere områder i det sørlige Afrika finnes det også pastoral-nomadiske grupper.

Sedentære åkerbrukere vil bosette seg i områder som er best egnet for åkerbruk, og det vil være en konkurranse om den beste jorda. Pastorale nomader kan utnytte en større del av landskapet til beiting. Det betyr at sporene etter pastorale nomaders opphold kan finnes over et større spekter av økologiske soner. Mens sporene etter sedentære jordbrukere tenderer til å være mer konsentrert til områder med god jord, vil sporene etter pastorale nomader være mer spredd (Cribb 1991:133). Dette betyr at man kan finne spor etter åkerbruk i økologiske soner som ikke er velegnet for agrar aktivitet, fordi det er tilgangen til godt beite som er den avgjørende strategien for hvor man velger å oppholde seg. Når pastorale nomader for en stor del holder til i tørrere, mer nedbørsfattige områder, skyldes dette at mer fruktbare økologiske soner er bebodd av sedentære åkerbrukere. Det som gjør dette enda mer komplisert er at sedentære åkerbrukere vanligvis også utnytter andre økologiske nisjer enn de som gir gode forhold for åkerbruk.

5.5.2 Landskapsoppfattelse

Hos grupper hvor mobil rikdom maksimeres og åkerbruket er underordnet, vil muligheten, evnen og viljen til mobilitet også strukturere hvordan landskapet oppfattes, og hvordan menneskene forholder seg til det romlige. Pastorale nomader vil ha en landskapsoppfattelse som tenderer mer mot jegere og sankere enn mot sedentære åkerbrukere. Mobilitet, eller bevegelse i landskapet, blir en del av menneskenes kognitive erfaring. Vi må derfor tenke på landskapet i en kontekst av mobilitet og oppholdssteder, eller gjennom punkter og bevegelser mellom punktene (Prussin 1995). Turkanafolket i Kenya bruker begrepet sti som en analogi

til sosiale strategier. De fysiske stiene, eller rutene de ulike husholdene velger å ta med seg dyrene gjennom, er også sosiale stier. Valgene som bestemmer hvor folk tar med seg dyrene er strategiske sosiale og økonomiske valg som kan være vellykkede, eller mindre vellykkede. Uttrykket «å lage stier» er et uttrykk for å gjøre de rette valgene. En fattig person karakteriseres ved sin manglende evne til å «lage stier». Stiene blir uttrykk for bevegelser i et landskap med et nettverk av relasjoner med potensielle sosiale og økonomiske transaksjoner (Broch-Due 1999). Sti, bevegelse og bytte er nøklene til å forstå hvordan Turkana tenker omkring landskapet. Landskapet sees ikke som et fast avgrenset området hvor mennesket er knyttet til plasser, men som tøyelig gjennom menneskenes valg av bevegelser i landskapet. Ved ankomst til et nytt leirsted vil hver Turkana ta litt jord i munnen og på pannen for å forene mennesket og land (Broch-Due 2000:60ff).

Robert Thornton (1980 sitert i Smith 1992) framhever at pastorale nomader ser landskapet ut fra en serie «loci» (steder), som bosetning, vannhull, beiter og så videre, og er «outward-looking» fra disse stedene. Han kontrasterer dette med de sedentære Iraqw som er «inward-looking» fordi deres perspektiv er landet med sine grenser, og et sentrum. Jie er en pastoral-nomadisk gruppe hvor deler av befolkningen driver åkerbruk og bor i faste landsbyer. Bosetningen blir assosiert med kvinner og åkerbruk mens menn blir assosiert med kveg, leire og et mye større landskap. De ytre grensene for området Jie utnytter kan ikke fastsettes som eksakte grenser, men må oppfattes som flytende.

Denne måten å oppfatte «seg selv» i landskapet står i kontrast til hvordan det oppfattes hos mennesker som lever i samfunn av bundet sedentisme, hvor plassen/stedet er sentral for dannelsen av identitet og tilhørighet. Nasjonalromantikken forsterket ideen om tilhørighet til sted som grunnlaget for å definere en gruppe mennesker som «nasjon», med krav på territoriell suverenitet. Broch-Due har sett på hvordan kolonimaktene i Kenya la tre lag med «scapes» på landskapet. Et «militaryscape», et «bureaucrascycape» og et «businessscape». Alle disse er plass-sentrerte, og kommer i et motsetningsforhold til turkanafolkets vektlegging på mobilitet og stier (2000). Som et resultat av en plass-sentrert landskapsmodell har arkeologien hatt en tendens til å tenke med utgangspunkt i lokaliteter. Det er få eller ingen som har tatt utgangspunkt i et landskapsperspektiv med mobilitet/stier som utgangspunkt (Lane 2016:210).

5.6 Oppsummering – mot en pastoral-nomadisk landskapsmodell

Mye av forskningen innen pastoral nomadisme og arkeologi har hatt preg av å være en jakt på signaturtrekk: trekk ved lokaliteter eller den materielle kulturen som definitivt gir svar på om et arkeologisk materiale representerer en pastoral-nomadisk gruppe eller en agrar gruppe med bundet sedentisme. Gjennomgangen har vist at det sannsynligvis ikke er mulig å finne definitive, endelige svar i det arkeologiske materialet på om en kultur kan defineres som pastoral-nomadisk slik det er definert her. Det finnes ingen gjenstandsgruppe eller trekk ved lokalitetene som gir et entydig svar på om et arkeologisk materiale representerer en pastoral-nomadisk eller en agrar ideologi. Det har vist seg at dette kan være vanskelig nok for grupper med en relativ høy grad av mobilitet, men det er ikke enklere for grupper med en høy grad av ubundet sedentisme.

Det er imidlertid noen trekk ved pastoral nomadisme som kan avspeile seg i det arkeologiske materialet:

- 1) Pastorale nomader utnytter et større spekter av økologiske soner til beite. Hvilke områder som utnyttes styres av hvilke planter som vokser i et område, områdets næringsverdi, beitevanene til de ulike husdyrartene, og årstid. Det vil si at de potensielt kan utnytte et større område med flere økologiske nisjer enn sedentære jordbrukere. Hvordan dette avspeiler seg i et arkeologisk materiale avhenger blant annet av graden av ubundet sedentisme, og hvordan mobilitetsmønsteret har vært.
- 2) Det er generelt færre gjenstander på boplasser etter pastorale nomader enn hva som er tilfelle blant sedentære åkerbrukere. Portable gjenstander vil dessuten dominere blant verdigjenstandene. Det vil si at markering av status vil være dominert av mobil rikdom og mobil rikdomsframvisning i større grad enn på faste installasjoner som hus.
- 3) Man kan forvente en viss grad av labilitet i bosetningen, selv der det forekommer en høy grad av ubundet sedentisme.
- 4) Lokalitetene vil ha en stor spredning i landskapet, med mange ulike plasser i ulike økologiske soner, bundet sammen med stier, og ikke med absolutt definerte territorier med grenser og et sentrum.

For å komme videre vil tilnæringsmåten derfor være tredelt. For det første vil jeg se hvordan en mobil landskapsoppfatning fungerer kontra en plassentrert landskapsmodell. For det andre vil det være nyttig å sette den mer ukjente perioden eldre jernalder opp mot den mer

kjente perioden yngre jernalder, ikke som en analogi, men som en komparativ sammenligning. For det tredje vil de spesielle klimatiske forhold i Skandinavia kontra nyere tids soner for nomadisk pastoralisme tas i betraktning.

Fraværet av klare signaturrekk ved pastorale nomaders materielle kultur har fått flere forskere til å fokusere på landskap og regionalitet. Sadr hevder at lokaliteter etter pastorale nomader bare kan erkjennes hvis man studerer bosetninger på et regionalt nivå (1991:15–20). Bakgrunnen for dette standpunktet er nettopp at det er svært vanskelig å skille ut enkeltlokaliteter som pastoral-nomadiske eller agrare. Også Cribb mener at vi må forstå prosessene som ligger bak spredningen av arkeologiske data og faktorene som kontrollerer denne distribusjonen (1991:83). Lane er kanskje den som har gått lengst i å undersøke hvordan man kan utvikle en landskapsarkeologi med utgangspunkt i mobilitet, og begrepet «sti» som et alternativ til de dominerende «plass»-sentrerte landskapsteoriene (2016:198). Fordi pastorale nomader konstruerer det sosiale landskapet på en annen måte enn sedentære jordbrukere, må arkeologien tilnærme seg dataene med en annen analytisk tilnærming.

Turkanafolket, som Broch-Due beskriver, er bare en av mange pastorale nomader i Øst-Afrika hvor forestillingen om «sti» er viktigere enn forestillingen om «plass». Bollig et al. (2014) deler forestillingen om «sti» inn i tre blant Pokotfolket. Forestillingen om forfedrenes stier er nært knyttet til forestillingen om opprinnelse og identitet («opprinnelsesstier»). Sanger som omtaler genealogier er nært knyttet til migrasjoner, og kan leses som romlige historiske kart. Like viktig er beretninger om «kvegets stier», som til dels er parallelle med husholdets stier. Kveg som bytte i sosiale transaksjoner (for eksempel brudegaver) har sine egne stier som er viktige å huske fordi de forteller om viktige sosiale relasjoner. Sist er «framtidens stier». Både blant Pokot- og Turkanafolket er det en tradisjon for å spå om fremtiden i innvollene på husdyr. Innvollene er analoge med landskapet som framtidens stier leses ut av (Broch-Due 2000:60ff).

Lane mener at siden man ikke har lyktes med å identifisere særegne definerende trekk ved lokaliteter eller gjenstandsinventar, er utviklingen av en pastoral-nomadisk landskapsarkeologi veien å gå. Lane knytter dette til det han kaller portable mnemoniske hjelpemiddel, og tar spesielt for seg boligene, ristninger, røysfelt og andre steinsettinger. På samme måte som Prussin (1995) og Mauvieux et al. (2014) vektlegger Lane at boligene er portable og/eller lette å bygge og ta ned, og at det er regelbundetheten i husenes interne struktur som skaper det varige rommet. Blant flere grupper er det er nær symbolsk

sammenheng mellom det å etablere huset og ekteskapet. Blant Gabrafolket brukes samme ord for ekteskap og det å sette opp huset. Flere av røysene har vist seg å være graver og plasser brukt over svært lange tidsrom, andre er markeringer satt opp i forbindelse med raiding av kveg, eller den gangen man klarte å få kveget tilbake. Noen kan også være etablert for å markere ruter. Lane ser disse som «places of memory» skrevet inn i landskapet for å markere sin egen tilstedeværelse.

Pastorale nomader i Øst-Afrika har ikke en sterk identitet knyttet til plasser. I stedet er identiteten knyttet både til mytologiske og historiske bevegelser i landskapet. Både individuelle og kollektive historier er «inscribed» i landskapet gjennom stier. Plasser har bare en betydning gjennom stiene som knytter dem sammen. Stiene er uttrykk for en kontinuerlig rekonstruksjon av faktiske og potensielle nettverk av sosiale og økonomiske relasjoner (Lane 2016). Pastorale nomader «does not move to a dwelling but dwells by moving» (Casey 1993, sitert i Lane 2016).

5.6.1 Mennesker, landskap og objekter – aktanter i nettverk

Landskapet og kulturminnene i landskapet kan også sees som aktanter i heterogene relasjonelle nettverk. Som hybrider vil også kulturminnene og landskapet virke på hvordan mennesker handler i landskapet. På samme måte som for ting, vil landskapet ha inskripsjoner som kan være naturskapt eller menneskeskapt. Både landskapet og kulturminnene kan sees som inskripsjoner, som i sterkere eller svakere grad styrer menneskelig atferd. Endringer i de landskapsmessige inskripsjonene er vitnesbyrd om at nettverkene endres. I et pastoral-nomadisk samfunn vil stier være relativt sterke inskripsjoner som blir forsterket ved at det bygges minnesmerker i form av gravrøysen eller andre markeringer.

Naturlige plasser er plasser som ikke er manipulert av mennesker, men formet av naturen. Hos de ikke-moderne vil det ikke være noe ontologisk skille mellom menneskene og den naturlige verden. Naturen kan sees som «besjelet» ved at den lever side om side med menneskene. Menneskene kategoriserer naturen ut fra dens topografi, gjennom beskrivelser som fjell, berg, bekker, sletter o.l. Det er gjennom disse kategoriseringene mennesket forholder seg til naturen, og det er gjennom disse plassene at kontakten med naturen oppleves. Richard Bradley (2000) fremhever at det er tre måter naturlige plasser kan vises gjennom arkeologisk datamateriale. For det først via deponering av objekter på naturlige plasser. For det andre ved at mennesker har satt sine spor plassene med kunst, eller helleristninger, og for det tredje ved at naturlige plasser gjøres til monumenter på et senere

stadium av sin historie. I aktør-nettverk terminologi vil dette si at menneskene påfører nye inskripsjoner på allerede eksisterende og naturgitte inskripsjoner. Dette er steder som, ved at de har vært der bestandig, er knyttet til selve opprinnelsen (Bradley 2000) noe vi kjenner fra blant annet norrøn mytologi, hvor jord, fjell, hav og himmel er skapt av jotnen Ymes kropp. Berg, bekker, elver og lignende stammer fra opprinnelsen, og varer i evig tid. I en slik sammenheng blir stedsnavn/gårdsnavn viktige, ikke bare hva de uttrykker, men også ved at de har overlevd som navn.

En landskapsarkeologi med fokus på mobilitet i motsetning til et plass-sentrert utgangspunkt, må vektlegge det relasjonelle forholdet mellom landskap med dets mennesker og objekter. Siden landskapet karakteriseres ved sine inskripsjoner, blir handlingene utført på stedet viktige. Spørsmålet er om det er mulig å se endringer i forholdet mellom landskap (inskrripsjoner/handlinger), mennesker og objekter ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder.

5.6.2 Skandinaviske naturgitte forutsetninger

De naturgitte forutsetningene i Nord-Europa er ikke bare annerledes enn steppene i Eurasia og slettelandene i Afrika, de varierer også svært mye internt. Forskjellene mellom Syd-Skandinavia og Nord-Skandinavia er i klimatisk og økologisk forstand svært store.

Den viktigste forskjellen mellom Nord-Europa og det asiatiske steppelandskapet ligger i at det er langt mindre rom å bevege seg i i Nord-Europa. Mobilitet begrenses av naturgitte forhold som fjell og sjø. Siden det å være «pure nomad», altså svært mobile, med en stor økonomisk avhengighet av husdyrene, krever store arealer å bevege seg i, er det lite sannsynlig at nord-europeisk pastoral nomadisme noen gang har vært svært mobil. Sannsynligvis har det hele veien vært snakk om en pastoral nomadisme med en varierende grad av ubundet sedentisme. Begrensningene i mobilitet ville lettere kunne føre til prosesser av hierarkisering enn hva tilfelle har vært på de asiatiske steppene og de afrikanske slettene. Dette betyr også at det sannsynligvis var forskjeller internt i Skandinavia, spesielt mellom Syd-Skandinavia og de nordlige områdene. Danmark har helt andre naturgitte forutsetninger enn Norge. Danmark er et relativt lite område omgitt av hav. Dette har sannsynligvis satt enda flere begrensninger på muligheten for mobilitet. I Danmark er det også helt andre forutsetninger for å drive åkerbruk enn i Norge. Dette gir konsekvenser for hva som er økologisk mulig å produsere. Fordi mengden åkerland i Norge er så liten har beitende husdyr, jakt og fiske og andre utmarksressurser bestandig vært viktig for økonomien. Dette betyr at

en form for pastoralisme kan ha vært tilstede i Norge gjennom hele historien fra neolittisk tid.
Karakteren av denne pastoralismen må imidlertid diskuteres.

KAPITTEL 6: TRØNDELAG I JERNALDEREN – ARKEOLOGISK EMPIRI

6.1 Innledning

Konklusjonen i kapittel 5 var at pastoral nomadisme bør sees i forhold til mobilitet og bruken av landskapet. Landskapet, eller landskapsmodellene vi bruker, blir viktig i forståelsen av den arkeologiske empirien. Kulturminnene i landskapet vil derfor bli diskutert med bakgrunn i ulike landskapsmodeller. Dette gjelder spesielt gravhaugene, nausttuftene og bygdeborgene. Jernframstillingsanlegg, huler og hellere blir også berørt, men er mindre sentrale i analysen. Objekter representerer mobile aktanter som kan inngå i ulike relasjoner til andre aktanter, blant annet landskapet. Gjenstander som oppfattes som vesentlig for diskusjonen vil også diskuteres.

At det skjedde store endringer i det nordiske arkeologiske materialet mellom eldre og yngre jernalder har vært anerkjent siden Oluf Ryghs tid (1869). Den første som beskrev folkevandringstiden som en «krisetid» var imidlertid Morten Stenberger (1933), i sitt arbeid med bosetningen på Öland (Näsman 1988). Stenberger så folkevandringstiden som en «kriseperiode» primært forårsaket av krig og uro. Stenberger baserte seg på fravær av bosetningsspor, befestede lokaliteter, gulldepotene på slutten av folkevandringstid og brudd i gravskikken. Siden den gang har det vært relativt vanlig å forklare endringene ved overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid som utslag av en «krise» i form av pest og krig (Solberg 2000:197ff).

De fleste som tidligere eksplisitt har diskutert endringene mellom eldre og yngre jernalder har lagt vekt på endringer i gjenstandstypene, og den såkalte folkevandringstidsgården på Sør-Vestlandet. Arkeologer som har befattet seg med samfunnsorganisasjon, gjerne med utgangspunkt i boplassmaterialet, har hatt en tendens til å nedtone endringene i gjenstandsmaterialet til fordel for en vektlegging av kontinuitet. Det er derfor sentralt for denne avhandlingen å diskutere karakteren av boplassmaterialet. Hovedempirien kommer fra de arkeologiske undersøkelsene på Torgårdsletta, Trondheim kommune, Hovde, Ørland kommune og Ranheim, Trondheim kommune.

6.2 Bosetning

6.2.1 Eldre jernalders bosetning i Trøndelag

Lenge var «folkevandringstidsgården» på Sør-Vestlandet de eneste sporene etter bosetning man kjente fra eldre jernalder. Med introduksjonen av flateavdekking som påvisningsmetode, endret dette seg. For første gang fikk man også i andre deler av landet direkte tilgang til spor etter bosetningen (se kapittel 3.3). Dette har ført til en stor tilvekst i data om bosetning fra yngre steinalder, bronsealder og eldre jernalder. Det karakteristiske med maskinell flateavdekking er å skrape vekk det moderne pløyelaget for å komme ned i undergrunnen hvor avtrykkene etter stolpehull og kokegroper er bevart. Som regel er bosetningssporene spredt over store arealer og det vanlige er at man finner enkelte bygninger i form av toskipete og treskipete hus. Ofte er det bevart mange stolpehull som ikke inngår i huskonstruksjoner. De typiske undersøkelsene har foregått på åkrene rundt dagens gårdstun. Storparten av dateringsprøvene, ofte av kokegroper, er datert til før 600 e.Kr. (Grønnesby 2013, Narmo 1996; Pilø 2005;141, Gustafson 2005).

Torgårdsletta i Trondheim

Med utgangspunkt i Torgårdsletta på Tiller utenfor Trondheim skal vi se på utviklingen av eldre jernalders bosetning over tid. Torgårdsletta er en morenerygg med Gaulosen i vest. Vi vet, både fra arkeologiske funn (Solheim 1997, 1999) og skriftlige kilder, at det har vært mange gravhauger og gravfelt på Torgårdsletta. Noen av haugene er beskrevet som «kiempahauger» (Rygh 1876, Lossius 1877, Lossius & Larsen 1880, Schøning 1780 [1910]). Siden 1998 har Vitenskapsmuseet gjennomført en serie med arkeologiske utgravninger i form av flateavdekkinger (Grønnesby 2013, 2014, 2015) (appendiks fig. 1). Til sammen er det avdekket over 60 000 m², og påvist over 7000 bosetningsspor, i tillegg til graver og kulturlag. Begrepet «bosetningsspor» brukes her som en generell betegnelse på stolpehull, kokegroper, ildsteder og mer diffuse nedgravninger. Det er foretatt 255 14C-dateringer og påvist spor etter i underkant av 50 bygninger. I tillegg til bosetningsspor i form av stolpehull og kokegroper er det også påvist graver, kulturlag og dyrkningslag. Dateringene spenner fra neolittisk tid til vikingtid/middelalder. Dateringer av bosetningen konsentreres til perioden yngre bronsealder–folkevandringstid. For å si noe om bosetningens romlige utvikling over tid er vi avhengig av avdekking av store flater innen et enhetlig topografisk område. Utgravningene på Torgårdsletta representerer et slikt område.

Torgårdsletta kan deles inn i tre topografiske soner: 1) den vestlige/sørvestlige skråningen med utsyn mot Gaulosen (29 038 m²), 2) de flateste områdene på selve ryggen (12 562 m²) og 3) skråningen i øst/nordøst mot det tidligere våt-/myrområdet som opprinnelig var en del av Heimdalsmyra (24 905 m²). Området på selve ryggen er avgrenset ved koten på 160 m (appendiks fig. 2). Tre av utgravningene har berørt områdene i vestskråningen (1998, 2000 og 2005), to utgravninger (2005, 2010) har vært gjort på selve ryggen, og to har berørt den østlige skråningen ned mot det tidligere myrområdet (2005 og 2010).

De ulike husene, bosetningsspor, kulturlag osv. vil bli henvist til ved id/utgravningsår/evt. felt, for eksempel hus A (2005/E), evt. bare hus A (2000).

Hus

Det er til sammen funnet 47 hus på Torgårdsletta. Tallet avhenger av hvordan man teller. Det er bare funnet ett godt definert firestolpershus på Torgårdsletta. Denne opptellingen dreier seg dermed primært om langhus, hvor minstekrav er at det skal være minst 3 par takbærende stolper for at det defineres som et «hus». Mange av husene var fragmentarisk bevart, og det kan være ulike vurderinger for hvordan de skal tolkes. Spesielt var husene på toppen av ryggen (over 160 moh.) fragmentarisk bevart. Bevaringssituasjonen har også påvirket hvor mange hus som har 14C-dateringer fra sikker kontekst. De husene som har en klar typologisk utforming er først og fremst hus datert til yngre bronsealder og tidlig førromersk jernalder. Dette er hus som var bevarte i hele sin lengde, og hadde bevarte veggstolper. Disse har dateringer fra ca. 1000 til 200 f.Kr. Dette er noenlunde sikre dateringer, siden alle disse husene hadde godt definerte ildsteder. Andre og muligens senere hus er for fragmentariske til å klassifiseres på typologisk grunnlag.

Siden mange av husene er vanskelig å datere med 14C eller typologi, har den generelle spredningen av dateringene blitt brukt for å si noe om hvordan bosetningen oppfører seg romlig og over tid. Dette er ikke optimalt, siden kokegropene ikke har den samme topografiske relasjonen som husene (se nedenfor). Argumentene for å bruke dateringer av ildsteder/kokegroper til å si noe generelt om struktureringen av bosetningen er for det første at det finnes ildsteder/kokegroper også i bosetningsområdene. For det andre er den store mengden kokegroper som finnes i den østlige delen utelatt fra denne analysen siden det i dette området finnes få bosetningsspor.

Siden husene (spesielt type I) har en klar typologisk signatur i forhold til de andre husene på Torgårdsletta, er det i utgangspunktet satt ett kronologisk skille ved 200 f.Kr. I den videre

analysen vil dette være et grunnleggende skille. Dette kan synes som å representere et skille som ikke bare er typologisk/dateringsmessig, men også markerer et skille i faktiske samfunnsmessige endringer. To vesentlige endringer skjedde på denne tiden. For det første hadde jernproduksjonen startet for fullt, og for det andre kan det synes som om husene endret seg og bosetningen fikk en høyere grad av stabilitet.

Appendiks fig. 3 og 4 viser fordelingen av henholdsvis hus/stolpehull og kokegroper i de tre sonene. Illustrasjonene er laget ved en «kernel density» analyse med en diameter på 20 meter. «Kernel density» er en metode for å beregne tettheten av et fenomen innen et område. Beregningen er gjort med ArcGis. Det er to ting å legge merke til her.

For det første konsentrerer kokegroperne seg i et bånd langs det som i forhistorisk tid og helt opp i historisk tid var grensen mellom dyrket/bebodd område og våt-/myrområder. Dette viser at kokegroperne som gruppe tenderer mot å ha et annet spredningsmønster enn stolpehullene. Muligens skal ildsteder/kokegroper som gruppe deles i to: Én gruppe som befinner seg i boplassområdene og én gruppe som må karakteriseres som kokegroppfelt.

For det andre sprer bosetningssporene i vest seg over store arealer. På toppen, over 160 meters koten, kan bosetningssporene sees i to konsentrasjoner, mens i øst er tettheten av stolpehull lav. Vi kan dermed, allerede nå, se konturene av et differensiert bosetningsmønster.

Vestskrånningen

Under utgravningene på Kvennild søndre (313/1) i 1998 ble det innenfor et område på over 8500 m² påvist 2771 bosetningsspor (fig. 6.1) (Grønnesby 2001, 2005). Dette er en høy tetthet av bosetningsspor per kvadratmeter. Her ble det skilt ut over 20 bygninger som kan deles inn i fire grupper.

I) Hus med buede gavlvegger: Alle husene var orientert sørvest-nordøst og synes å ha hatt midtstilte og motstilte innganger (appendiks fig. 5). Stolpehullene var relativt grunne (gjennomsnittlig dybde 0,32 m) og hadde ikke spor etter stolpene. Lengden på husene varierte mellom 10 og 19 m og bredden mellom 5,5 og 6,6 m. Husene hadde en jevn stolpesetting av de takbærende stolpene i den nordøstre enden, noe som har skapt relativt store rom i denne enden.

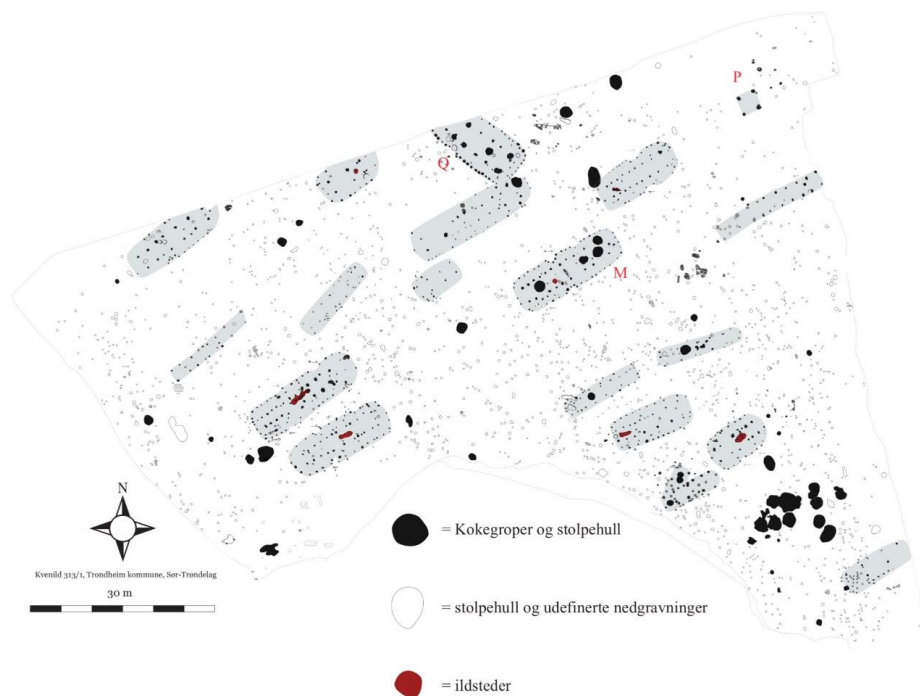

Fig. 6.1: Kvennild (313/1), Torgårdsletta, Trondheim. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

I den sørvestre enden var de takbærende stolpene tett og ujevnt plassert, i tillegg til at stolpehullene dannet en konisk form ved å skrå mot hverandre. Samtidig viser veggstolpene at husene har hatt en jevn bredde. Alle disse husene har ildsteder som er vurdert som sikker kontekst for dateringsprøver.

II) Hus Q/1998 er skilt ut som en egen gruppe. Dette huset hadde også bevarte veggstolper, men skilte seg markant ut både i orientering, bredde og størrelsen på stolpene (appendiks fig. 6). Huset var brent ned, og var 7,9 m bredt (lengden kunne ikke påvises). Diameteren på selve stolpene var mellom 0,35 og 0,5 m. Rundt stolpene var stolpehullet fylt med stor kuppelstein. I stolpehullene ble det funnet store mengder brent leire og brente byggkorn.

III) Disse husene skiller seg ut ved å ikke ha bevarte veggstolper. I tillegg har disse en annen utforming av midtskipet enn husene med bevarte veggstolper (type I).

IV) Det ble påvist kun ett sikkert firestolpershus (hus P/1998). Dette var også brent ned, sannsynligvis samtidig med hus Q/1998. Hypotetisk sett kan det ha vært svært mange slike hus, men hus P var det eneste som hadde stolpehull som skilte seg ut i utforming og innhold.

Alle dateringene fra dette feltet lå mellom eldre bronsealder og siste del av førromersk jernalder, med majoriteten mellom 1000 f. Kr og ca. 200 f.Kr.

I denne sammenhengen er det to ting å legge merke til. Det ene er at på tross av den store tettheten av bosetningsspor pr. kvadratmeter så er det svært liten grad av overlapping mellom husene. Det andre er at bosetningssporene er arealkrevende, noe som indikerer at bosetningen ikke var stabil, men forflyttet seg.

Også under utgravningene i 2000 og 2005 ble det åpnet felt i den vestre skråningen. I 2000 ble det påvist ett hus (Hus VI/2000) av samme type som gruppe I (Østerås 2001). Huset var ikke bevart i sin fulle lengde, men var 5,5 m bredt. Hus VIII/2000 overlappet hus VI/2000, men synes å være en senere type (appendiks fig. 7). Huset var mye bredere (8–9 m), hadde mer solid stolpesetting, og de takbærende stolpene var ikke plassert i forhold til hverandre på samme måte som i husene fra yngre bronsealder/førromersk jernalder. Det er imidlertid visse likhetstrekk mellom dette huset og hus Q (type II) fra Kvennild søndre fra 1998 (Grønnesby 2005:102). Huset var også orientert samme retning som hus Q. Trolig representerer de hus fra samme fase som husene på Kvennild søndre (1000–200 f. Kr). Det som skiller er at her er det to bygninger som overlapper. Ingen av disse to husene har dateringer fra sikre kontekster. De andre husene på dette feltet er ett treskipet hus bestående av tre par takbærende stolper, en kvadratisk konstruksjon, samt det som ser ut til å være rest etter en grunnmur til et hus, muligens fra middelalderen.

På felt B under utgravningene i 2005 ble det påvist fem noenlunde sikre bygninger (Ellingsen 2005) (appendiks fig. 8). Det ene (hus H/2005) er av type I, og ildstedet er datert til førromersk jernalder. En datering av en kokegrop som skjærer et stolpehull gir grunn til å tro at husets bruksfase var før 100 f.Kr.

Hus Q (2005/B), hadde likhetstrekk med type I, men hadde en mer rotete stolpesetting. Huset har ingen dateringer fra sikker kontekst.

Like nord for dette ligger tre mindre bygninger som overlapper. Lengden varierer mellom 9,2 og 11,98 m, og bredden mellom 5,88 og 6,38 m med svakt buete vegger. Dateringene spriker fra neolittisk tid til romertid/folkevandringstid. Én prøve fra et ildsted som kan sies å være en sikker kontekst er datert til romertid/folkevandringstid. Siden disse husene er svært like, er det grunn til å tro at de har avløst hverandre og har hatt samme funksjon.

På felt C og D ble det også påvist bosetningsspor i form av stolpehull og kokegroper, men langt færre enn på de andre feltene. Det ble ikke påvist bygninger her. Disse feltene ligger lavere i terrenget og kan ligge utenfor det som har vært bebygde soner.

Utgravningene på Torgård vestre i 2007 gav én bygning som ikke er datert ved 14C eller typologisk.

Fra den vestre delen av Torgårdsletta ble det funnet over 20 hus, 4772 stolpehull, 216 kokegroper/ildsteder og datert 86 prøver. Av dateringene kan 56 (65,12%) plasseres i perioden fram til ca. 200 f.Kr. Dateringene etter 200 f. Kr stammer fra utgravningene i 2000 og 2005. Det er altså en overvekt av dateringer til perioden før 200 f.Kr. Feltet på Kvennild søndre fra 1998 utmerker seg ved kun å ha dateringer fra denne perioden. Det er ingenting som tilsier at det har vært bosetning her etter dette tidspunktet (fig. 6.2). I tillegg er det ingen hus som overlapper.

Lengre nord, på feltene fra 2000 og 2005/B, har vi minst to hus av type I, og mange dateringer fra samme periode. På de samme feltene finnes i tillegg to situasjoner med overlappende hus. I den ene situasjonen (2005, felt B) er dateringene fra romertid/folkevandringstid. I det andre tilfellet (2000) foreligger det ingen dateringer men sannsynligvis stammer husene fra perioden før 200 f.Kr.

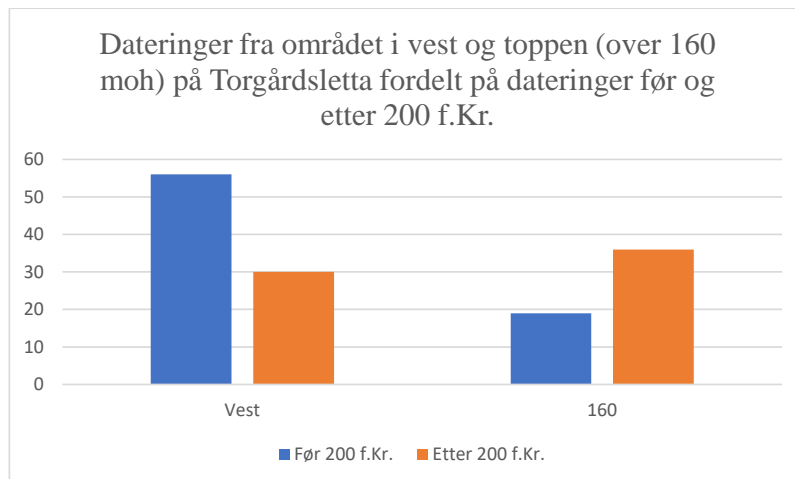

Fig. 6.2: Dateringene på vestsiden og toppen (over 160 m koten) før og etter 200 f.Kr. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Hovedkonklusjonen når det gjelder bosetningen i vestskråningen av Torgårdsletta er at:

Bosetningen var spredd over store arealer og det meste av de avdekkede feltene (bortsett fra 2005/C og D) har en relativt høy tetthet av bosetningsspor. I hovedsak kan bosetningsaktiviteten dateres til perioden før 200 f.Kr. Dette gjelder spesielt i området for utgravningene i 1998, hvor dateringene utelukkende er tidligere enn 200 f.Kr. De fleste husene er ikke overlappende, men frittliggende.

Både det faktum at bosetningssporene sprer seg over store arealer, og at så få hus overlapper, kan være et uttrykk for at bosetningen ble relokalisert et annet sted ved utskiftingen av hus. Dette kan dermed være et uttrykk for en labilitet i bosetningsstrukturen, i den forstand at bosetningen ikke var knyttet til et punkt i topografien.

På toppen av ryggen – over 160 m koten

Utgravningene på Torgårdsletta har bare i mindre grad berørt områder på toppen av ryggen. Likevel er det nok til at vi ser et annet mønster. Bosetningssporene synes i større grad å konsentrere seg til visse områder. Mellom disse er det større tomme områder. Både utgravningene i 2005 (felt A) og utgravningene i 2010 berørte områder på toppen av ryggen. På felt A (2005) er det identifisert fire sikre hus (D, E, G og I) (appendiks fig. 9). To av disse overlapper (D og I). Kun ett har en datering fra en sikker kontekst (ildsted) (E), til romertid-folkevandringstid (TUa-5921, 1640±35, kal. 335–536 e.Kr.). Hus E (2005/A) ligger ved, men ikke parallelt med I (2005/A), og har også en datering fra et mulig ildsted (T-18315, 1750±65, kal. 133–529 e.Kr.). Alle fire hus er fragmentarisk bevart, men synes å være av en annen type enn hustype I fra utgravningen i 1998. Hus G (2005/A) har en annen orientering og minner om hustype I (1998), og kan dermed ha en tidligere datering.

På felt 2005/E lå to overlappende hus (B og C) omtrent på 160 m koten. Det ene huset har bevarte veggstolper, og det forekommer tre dateringer fra romertid og opp til vikingtid. Et mulig ildsted er datert til AD 694–1023 (T-18305, ukal. 1135±75).

Under utgravningene i 2010 ble det på felt N3 over 160 m koten påtruffet store mengder bosetningsspor i form av stolpehull og kokegroper (Engtrø 2011). Ett hus (9) lå for seg selv, mens ett mindre område hadde flere overlappende bygninger. Seks bygninger lå i en klynge (2, 3, 5, 6, 8, 10), delvis overlappende (appendiks fig. 10). Husene var fragmentarisk bevart og bestod av parallelle rekker med takbærende stolper. I det samme området var det relativt tett med kokegroper, men det er ikke mulig å si med sikkerhet at noen av gropene har tilhørt husene. Fra feltet er det 34 dateringer. Av disse er 13 (38,23%) eldre enn 200 f.Kr., mens 21 (61,76%) er yngre. Det er også verd å merke seg at på de andre feltene som berører toppen av

Torgårdsletta fantes det ikke bosetningsspor. Unntaket er at på feltet lengst i sørøst (2010/N4) hvor mengden bosetningsspor tar seg opp i retning sørøst og det ble påtruffet én enkel bygning i dette området. Sannsynligvis ligger en tredje konsentrasjon i området sørøst for felt 2010/N4.

Konklusjonen for toppen på Torgårdsletta er at:

Bosetningssporene er konsentrert til visse områder med store tomme områder mellom og at dateringene i hovedsak er til etter 200 f.Kr. Det er flere tilfeller av overlappende hus.

Denne gjennomgangen har vist at bosetningen etter 200 f. Kr flytter opp på selve ryggen, stabiliseres og konsentreres til visse områder. Spredningen av dateringene viser at dateringer før 200 f. Kr dominerer i vest, mens dateringer etter 200 f. Kr dominerer på toppen. Det er flere bygninger i vestskråningen enn på toppen, men forskjellen blir ikke så stor hvis man tar høyde for at det er avdekket mindre areal på ryggen (fig. 6.3).

Den østlige sonen, ned mot det tidligere våtområdet ble undersøkt i 2005 (felt E) og i 2010 (N1–N4). Selv om det finnes bosetningsspor i form av stolpehull nedenfor 160 m koten her også (2005/E, 2010/N3–4), er det langt færre.

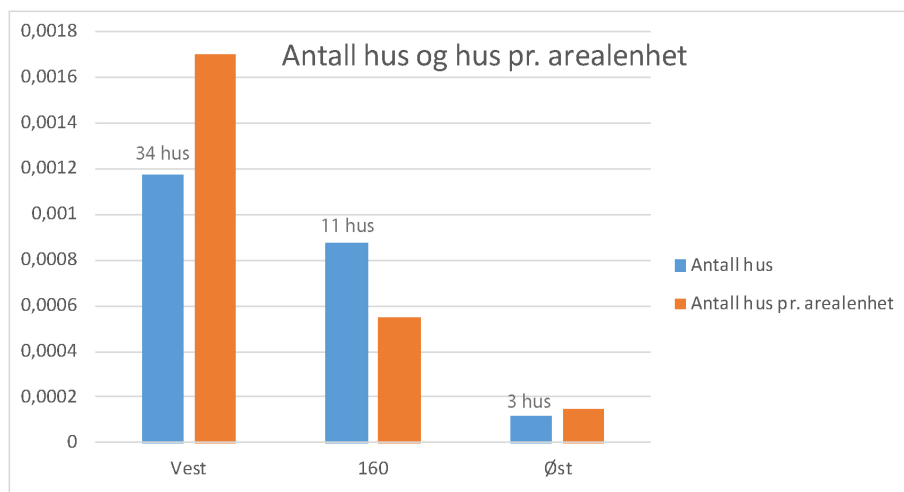
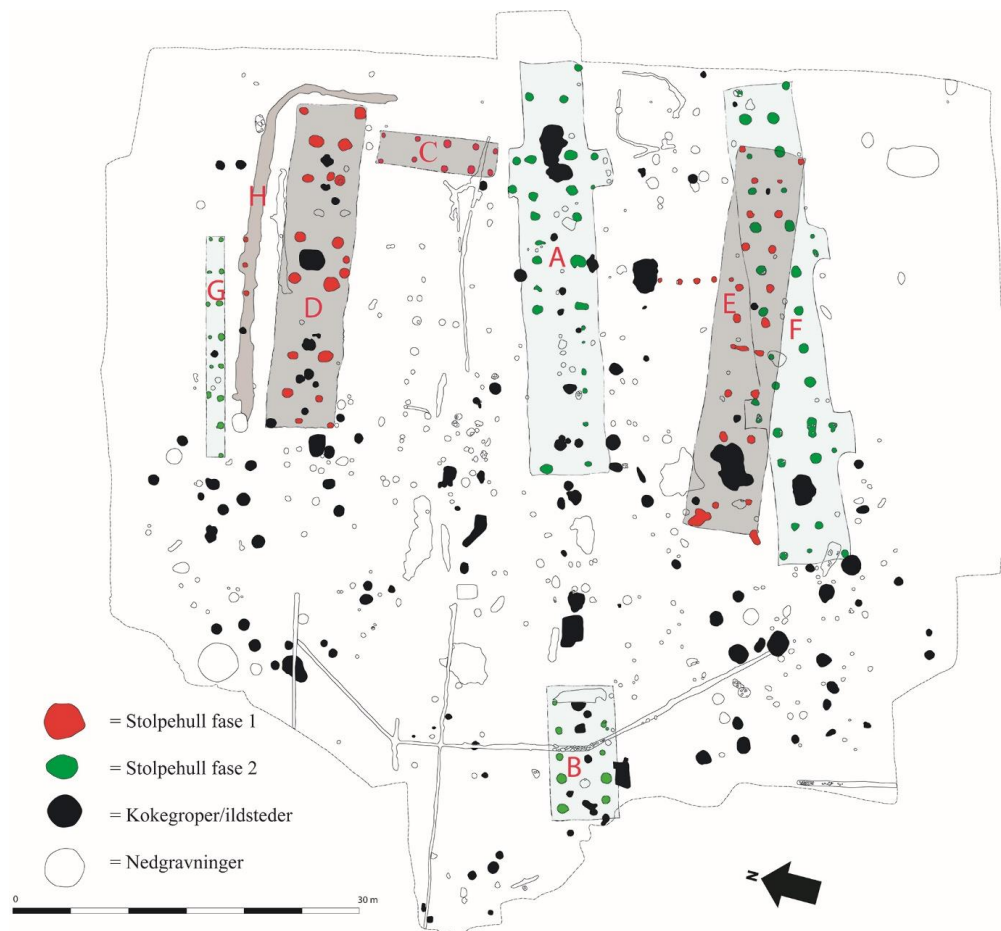

Fig. 6.3: Antall hus og antall hus pr. arealenhet fordelt på de tre områdene vest, 160 og øst. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Det som karakteriserer disse områdene er en stor mengde kokegroper og tykke «dyrkningslag». Den østlige sonen blir behandlet i neste kapittel, under «dyrkningslag».

Bosetning i sen-førromersk jernalder og romertid. Hovde, Ørland kommune

De arkeologiske bosetningsdataene på Torgårdsletta i romertid/folkevandringstid er problematiske, fordi så mange av husene er fragmentarisk bevart og manglet gode kontekster for dateringer. Som eksempel på bosetning fra sen førromersk jernalder og romertid vil jeg derfor bruke utgravningene av en bosetning på Hovde, Ørland kommune, Sør-Trøndelag (fig. 6.4).

Hovde (66/)
Ørland kommune
Sør-Trøndelag
Geir Grønnesby 1997

Fig. 6.4: Hovde, Ørland. Utgravning 1997. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

De tre øverste dateringene i fig. 6.5 er de yngste husdateringene fra yngre bronsealder/førromersk jernalder-bosetningen i det vestre området på Torgårdsletta. De

resterende er fra Hovde. Bosetningen på Hovde er yngre enn bosetningen i vestskråningen på Torgårdsletta, men er vesensforskjellig i utformingen. På Hovde ble det innen et område på ca. 5000 m² påvist 5–6 hus fra eldre jernalder (Grønnesby 1999, 2000).

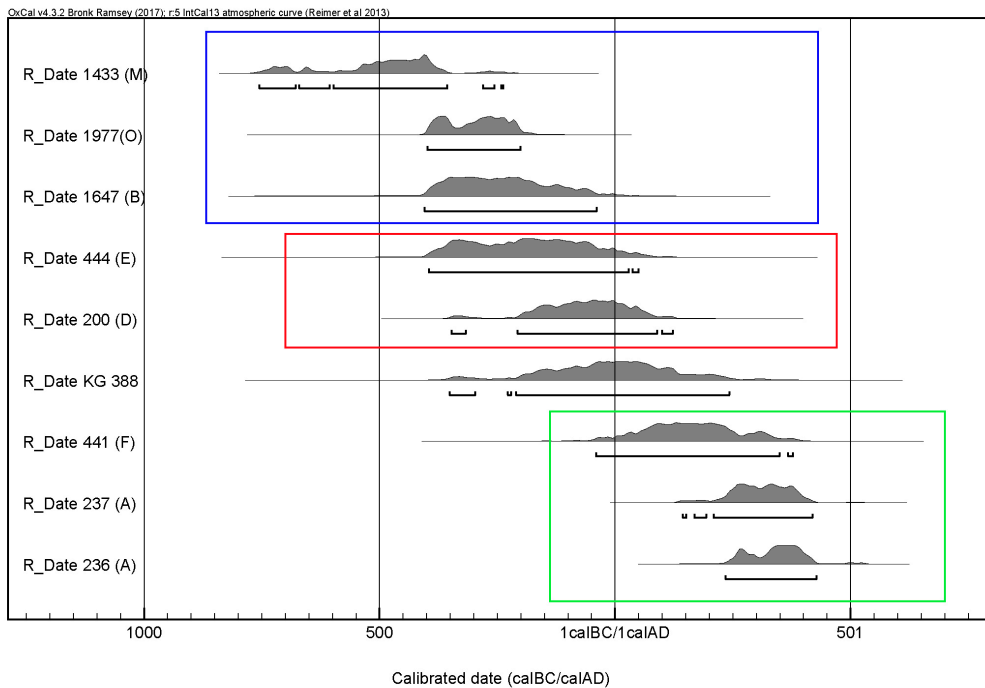

Fig. 6.5: De yngste dateringene på Torgårdsletta 1998 (blå boks) og dateringene fra Hovde, Ørland 1997 fase 1 (rød) og fase 2 (grønn). Dateringene kommer fra godt definerte ildsteder i husene. Nr. 388 kommer fra et ildsted stratigrafisk over inngjerdingen i fase 1. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Sporene etter husene var relativt godt bevarte og det var mulig å ta ut dateringer fra gode kontekster (det vil si ildsteder). Dateringene fra Hovde kommer i all hovedsak fra perioden etter de yngste husdateringene fra bronsealder/førromersk jernalder-husene på Torgårdsletta (feltet i 1998), med en viss overlapping. Bosetningene er tolket inn i to faser. Tolkningen av fasene er basert på 14C-dateringer, og på parallelliteten mellom bygningene og inngjerdingene som finnes i hver av fasene. Den første fasen består av tre bygninger (hus D, C og E), rundt et tun. I tillegg er det spor etter en inngjerding. Dette er tolket som en inngjerding på bakgrunn av funn av stolpehull i grøfta, samt paralleller fra Danmark. Den andre fasen består også av tre bygninger (Hus A, B og F). Også i denne fasen synes området å ha vært inngjerdet, denne gangen med et gjerde som har etterlatt en bevart rekke med parvise stolpehull. Det spesielle med disse to fasene er at det synes å være en kontinuitet mellom bygninger fra en fase til den neste. Hus A erstatter hus D, og hus F erstatter hus E.

Hovde gir et helt annet inntrykk av stabilitet enn bosetningen i det vestre området på Torgårdsletta. Det bekrefter inntrykket fra Torgårdsletta, nemlig at bosetningen i løpet av førromersk jernalder/romertid får en høyere grad av stabilitet ved at den konsentreres til visse områder med tomme områder rundt.

«Dyrkningslag»

I den klassiske situasjonen hvor maskinell flateavdekking er brukt som metode, vises bosetningsspor (stolpehull, kokegroper og ulike nedgravninger) i undergrunnen og like under det moderne pløyelaget. I situasjoner hvor man finner ett eller flere hus, er det tre forhold som er verd å legge merke til.

For det første er det en stor mengde bosetningsspor som ikke inngår i husstrukturer. For det andre viser ofte dateringene en langt større spredning i tid enn de enkelte husene som blir påvist. Det betyr i de fleste tilfeller at det har vært aktivitet på stedet over mye lengre tidsrom enn det som har avsatt seg i undergrunnen som spor etter «hus», slik tilfellet er f. eks. på Hovde. For det tredje har nyere tids bruk av plog ødelagt fullt innblikk i historikken på stedet, ved at eventuelle kulturlag er omrotet/ødelagt. Det er en tendens til at vårt litt ensidige fokus på hus og «gård» gjør at vi glemmer den lange historikken på lokalitetene og ensidig fokuserer på fasen(e) der det er funnet bygninger. Den moderne ploegen har ødelagt muligheten til å følge en lokalitets historikk annet enn i enkelte faser. Det er imidlertid visse situasjoner som kan gi oss et hint om hvordan situasjonen har vært før den moderne ploegen ble tatt i bruk. Noen steder er det bevart lag som går under betegnelsen «dyrkningslag». Dette er gjerne søkk i terrenget eller skråninger hvor nyere tids pløyelag har blitt så tykke at ploegen ikke har berørt lagene mellom det moderne pløyelaget og undergrunnen. Dette er lag som oppfattes som spor etter dyrkning. Vanligvis har slike lag blitt gravd ved at man har dokumentert og tatt ut prøver i en profil, for så å fjerne laget(-ene) i sin helhet. Man kan mistenke at selve metoden «flateavdekking» – som i prinsippet er å fjerne alt over undergrunnen for å undersøke sporene her, har fått arkeologer til å overse det som er mellom det moderne pløyelaget og undergrunnen.

I tilfeller hvor man får dateringer fra profilen som for eksempel gir førromersk jernalder i bunnen og folkevandringstid i toppen, er gjerne konklusjonen at det har vært kontinuerlig åker på stedet i denne perioden. En logisk konsekvens av konklusjonen om faste åkre, er fast bosetning.

En gjennomgang gjort i 2010 viste at det i Vitenskapsmuseets distrikt (Trøndelag og nordlige del av Møre og Romsdal, samt sørlige del av Nordland) var registrert 220 hus fra bronsealderen og jernalderen. De fleste er datert til eldre jernalder. Denne oversikten er ikke kvalitetssikret, men indikerer at de fleste husene er datert innen førromersk jernalder. I Trøndelag har vi generelt flest dateringer fra bosetningsundersøkelser til førromersk jernalder og slutten på romertid/folkevandringstid. Hvordan henger det sammen at vi har så mange dateringer til slutten av romertid/folkevandringstid, men samtidig så få hus? I utgangspunktet skulle man tro at det vil være relativt sammenfall mellom antall hus og antall dateringer. Ved Vitenskapsmuseet har vi gravd flere lokaliteter med «dyrkningslag» ved det vi kaller «mekanisk graving innen stratigrafiske lag». Dette betyr at lagene er gravd i mekaniske lag med tykkelse på mellom 0,1 og 0,2 m (med gravemaskin), innenfor hver stratigrafiske enhet. Et av resultatene av dette er at det er påtruffet arkeologiske spor i form av kokegroper, stolpehull, graver og en mulig ovnskonstruksjon i lagene. Årsaken til at disse er bevart er at lagene ikke er pløyet, men ardet. Arden graver bare noen cm ned i jorda, og mangler veltefjøl, så jorda ikke blir veltet rundt. Det betyr at «dyrkningslag» som er datert til eldre jernalder er akkumulert over lang tid. Forsøk med den såkalte Hedmarksarden har vist at den går ned til 18–22 cm. Dette er imidlertid en ard med jernskoning (Hagen 1985). Lagene er ikke, som moderne pløyelag, omrotet i et nivå på 20-40 cm. Det betyr at spor etter annen form for aktivitet har større sjanse for å bli bevart, og at lagene akkumuleres gradvis over tid.

Mekanisk graving innen stratigrafiske lag ble første gang gjennomført på Torgårdsletta ved gravingene i 2005 (Ellingsen 2005) (fig. 6.6). Mellom felt A og B dannet det opprinnelige terrenget et fall, hvor det i løpet av tiden la seg lag på lag med masser. Disse ble overlappet av moderne pløyejord som beskyttet lagene. Lagene ble av fylkeskommunen registrert som et «eldre dyrkningslag». Området ble gravd ved at gravemaskinen skrapte seg nedover i mekaniske lag innenfor hver stratigrafisk enhet. Her ble det påvist en serie med lag, hvor flere viste avsetninger av stolpehull og kokegroper/ildsteder. Til sammen ble det påvist 18 stolpehull, 9 kokegroper/ildsteder, 5 kullflak, 4 nedgravninger og en liten steinrøys innen det som var registrert som dyrkningslag (appendiks fig. 11 og 12). Øverste del av «dyrkningslagene» påvist på felt A/2005 var et steinsatt lag med datering til overgangen mellom eldre og yngre jernalder (Tua-5916: 1425 ± 40 , 95,4%, kal. AD 560–665).

Fig. 6.6: «Dyrkningslag» på Torgårdsletta 2005. Det øverste laget er et steinsatt lag (muligens en vei) og er datert til tidlig merovingertid. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Denne måten å grave «dyrkningslag» på ble gjennomført i større skala i 2010, på feltet N4. Her ble flere lag, opptil 2 m på det tykkeste, gravd med denne metoden (Nygård 2011) (fig. 6.7 og 6.8).

Fig. 6.7: «Dyrkningslag» på felt N4 Torgårdsletta 2010. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Det ble påvist fire hovedfaser, og fase 3 ble i utgangspunktet identifisert som et «dyrkningslag». I profilene (i fykeskommunens sjakter) fremstod disse som ett homogent lag.

Fig. 6.8: Profil, «dyrkningslag» på felt N4 Torgårdsletta 2010. Laget mellom de røde strekene er datert til eldre jernalder. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

I fase 3 ble det funnet 105 kokegroper, 13 stolpehull og én ovnslignende konstruksjon med brent leire spredd over et større område (appendiks fig. 13). I ett området kuttet fem kokegroper hverandre i en stratigrafisk sekvens, hvor den eldste gropa ble datert til førromersk jernalder, mens den øverste ble datert til folkevandringstid (Nygård 2011:30). Noen av stolpehullene gikk så vidt ned i undergrunnen. Ved en standard avdekking ville ikke disse stolpehullene blitt dokumentert. Stolpehullene var svært vanskelige å se, fordi fyllmassen og omkringliggende masse var lik. Skiftende lys og fuktighetsforhold vanskeliggjorde observasjonene. Det er grunn til å tro at det var langt flere stolpehull enn dem vi oppdaget. Det ble også påvist et område (over 24 m²) med skjørbrent stein og rødbrent leire sammen med en ovnslignende konstruksjon (2011:27ff).

På Gimse (30/1, 31/1, 32/1) i Melhus, hvor tilsvarende metode ble brukt i 2012, ble det i tillegg til 78 kokegropen påvist 2 graver og nedgravninger med ukjent funksjon (Rullestad 2013) i lag karakterisert som «dyrkningslag». Dateringene er spredd over hele eldre jernalder (appendiks fig. 14). Ingen stolpehull ble funnet i lagene, men 128 ble påvist i undergrunnen. Ingen kunne bestemmes som deler av huskonstruksjoner. Forklaringen på at ingen stolpehull ble funnet i lagene kan være de spesifikke problemene med å påvise stolpehull i denne typen lag. Den ene graven ble påvist gjennom funn av en pinsett av bronse (T25784/2) med metalldetektor. Selve nedgravningen ble påvist i etterkant. Sammen med pinsetten ble det funnet en stein tolket som en spillebrikke. Den andre graven ble først tolket som en kokegrop, men viste seg å inneholde store mengder brente bein (600 g) samt et jernfragment. På feltet ellers ble det funnet en fibula (T25784/1), to brynesteiner, underliggeren til en skubbkvern, slaggbiter og ubestemmelige jernbiter.

Det alle disse eksemplene viser er to ting: For det første at lagene ble akkumulert over lang tid. For det andre at de ikke representerer kontinuerlige faser med dyrking, men et vekselbruk mellom dyrking, beiting og bosetning (eller andre former for menneskelig aktivitet) (fig. 6.9).

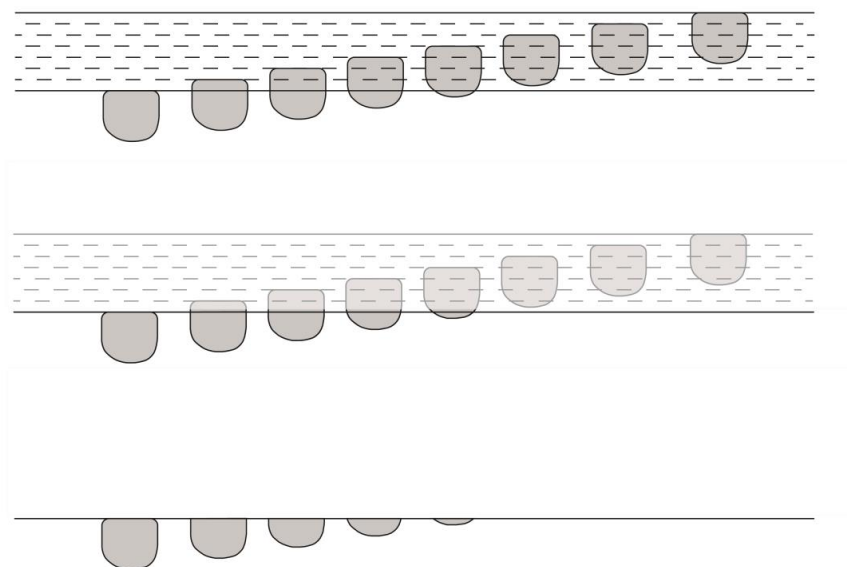

Fig. 6.9: Prinsippkisse for bosetningsspor i dyrkningslag. Øverst illustreres hvordan bosetningsspor og arding avsetter seg etter hverandre. I midten hvordan dette ødelegges ved moderne pløying, og nederst hva vi som arkeologer finner ved tradisjonell flateavdekking. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Det ble påvist få stolpehull i undergrunnen på felt 2010/N4. Det er derfor grunn til å tro at det ikke har vært en omfattende bosetning her. Det viktige er imidlertid å vise prinsippet. «Dyrkningslagene» er bevart i topografiske soner hvor den moderne pløyingen ikke har

ødelagt lagene. Det er imidlertid ingen grunn til å betvile at slike lag har befunnet seg i mer typiske bosetningsområder, slik utgravningen av lagene på feltene i 2005 viste (A og B). Slike lag er bevart i områder hvor de har ligget beskyttet for den moderne plogen. Sannsynligvis har slike lag ligget over alt. Utgravning på flat mark har ofte vist flekkvise forekomster av «dyrkningslag», blant annet på Skjerdingsstad i Melhus (Hårstad 2016). Det er derfor man på en klassisk flateavdekkingslokalitet finner spor som kan dateres til lengre tidsspenn enn de husene som påvises. Lokalitetens bosetningshistorikk er ødelagt av den moderne plogen. Å kalle slike lag for «dyrkningslag» er misvisende fordi det skaper assosiasjoner til moderne pløyelag. Noen av lagene som går under betegnelsen «dyrkningslag» kan være rene kulturlag. Andre kan være lag akkumulert over svært lang tid, i en veksling mellom bosetning/annen menneskelig aktivitet og dyrking ved hjelp av ard. Forestillingen om slike lag som «dyrkningslag» – kombinerte med det vi kan kalle metodens logikk: at undergrunnen er målet for undersøkelsen – har skapt et misforhold mellom den kulturhistoriske betydningen av lagene og hvordan de graves. Begrepet «dyrkningslag» bør erstattes med «kulturlag», fordi sistnevnte begrep i større grad ivaretar lagenes kulturhistoriske betydning.

Lag som er definert som dyrkningslag er datert tilbake til yngre steinalder, og tatt til inntekt for lang tids dyrking på et sted (Myhre og Øye 2002:94). Myhre og Øye diskuterer slike lag som indikator for fast bosetning, men tar dem ikke til inntekt for dette. Det er likevel en tendens til at slike lag tolkes inn i en forestilling om «fast bosetning». På Hjelmeset i Gloppen, Sogn og Fjordane, ble det påvist en stratigrafisk sekvens med flere dyrkningslag over hele lokaliteten (Sandane lufthavn lokalitet 5) (Olsen, T. B. 2010). Lagene ble dokumentert i tre profiler (2010:206f). Det nederste laget ble datert til neolittisk tid, mens det eldste huset i undergrunnen ble datert til førromersk jernalder. Stolpene til de førromerske husene må dermed være gravd gjennom lagene fra neolittisk tid. Konklusjonene i rapporten er at dyrkningslagene, sammen med bosetningssporene, viser et rotasjonsjordbruk med mindre åkerteiger fram til romertid. Fra romertid og framover kommer faste åkre nær bosetningene (2010:21). På bakgrunn av dyrkningslagene karakteriseres bosetningen i eldre bronsealder som «fastere», mens bosetningen fra førromersk jernalder omtales som «fast jordbruksbosetning». Fra romersk jernalder ble gårdene liggende der de er i dag (2010:40f). Spørsmålet er hva som menes med «fast bosetning». Undersøkelsene hvor mekanisk graving innenfor stratigrafiske lag er gjennomført, viser at slike lag primært må oppfattes som lag

akkumulert over lang tid, med en vekslende aktivitet på stedet. Konsekvensen av dette er at det er nødvendig med en diskusjon om begrepet «fast bosetning».

Selv om det på Hovde er få dateringer fra kontekster som ikke inngår i bygninger, gir det totale antall dateringer en videre ramme for aktiviteten enn det dateringene for de påviste bygningene gjør. Området lokaliteten lå på var mer eller mindre flatt. Det betyr at hvis det også her har vært «dyrkningslag», kan det tenkes at den tilsynelatende kontinuiteten *er* nettopp tilsynelatende. Kontinuiteten i utforming av bygningene viser imidlertid at det var en kunnskapsmessig kontinuitet. En alternativ tolkning er at dette var et område menneskene vendte tilbake til ved spesifikke anledninger.

Kokegropfelt

I den østlige delen av Torgårdsletta (2010/N4) lå det tett i tett med kokegroper datert til eldre jernalder. Noen lå i undergrunnen, men svært mange lå i det såkalte «dyrkningslaget» (se appendiks fig. 4 og 13). Spesielt i to områder var det svært høye konsentrasjoner av groper. Under «dyrkningslaget» fantes et torv/myrlag (se fig. 6.8). I dette laget ble det funnet seks mindre steinkonsentrasjoner, hvor noen lå på et lag av greiner. I en syvende, større konsentrasjon med skjørbrente steiner, ble det funnet et neverkar, sammen med sammenkrøllet never og stokker med huggspor. Også denne steinkonsentrasjonen lå på et lag med greiner. Neverkaret ble datert til yngre bronsealder (Nygård 2011:36f).

Steinkonsentrasjonene i myra, delvis av skjørbrent stein, og de mange kokegropene langs kanten av våtområdet kan vise til en rituell praksis knyttet til våtområder. De mange kokegropene som lå i dyrkningslaget og langs kanten av våtområdet, viser at folk har kommet tilbake til de samme plassene gjennom mange hundre år, selv om de eldre kokegropene etter hvert ble dekket og ikke lengre var synlige.

Vi kjenner til flere tilfeller av at kokegropfelt konsentrerer seg til våtområder. Under gravningene på den tidligere gården Vik på Ranheim ble det påvist 300 kokegroper. Dette feltet skiller seg ut ved å ligge ved sjøen (Grønnesby og Pettersen 2014).

Oppsummering

Undersøkelsene av bosetningsspor og dyrkningslag på steder som Torgårdsletta (Trondheim), Hovde (Ørland) og Gimse (Melhus), viser at på tross av en høyere grad av stedfasthet i perioden etter 200 f.Kr., kan bosetningen i eldre jernalder oppfattes som labil og preget av det jeg har kalt ubundet sedentisme. Dette synes å stå i kontrast til det vi vet om den historiske

gården. Den historiske gården kjennes primært fra skriftlige kilder, og spørsmålet er om arkeologien kan bidra til å kast nytt lys på gårdens utvikling.

6.2.2 Gården i yngre jernalder

Bakgrunn

Fra arkeologisk hold har bosetningen fra yngre jernalder og middelalder fått relativt lite oppmerksomhet. Den åpenbare grunnen til dette er at man med flateavdekking som metode har funnet relativt få bosetningsspor fra denne perioden sammenlignet med de tidligere periodene. Som forklaring på dette fenomenet har det vært anført at yngre jernalders bebyggelse ligger under dagens tun, eller at endringer i byggeskikk, fra stolpebårne til laftede hus, har ført til at vi har funnet svært få hus (Martens 2009). Selv om lafteteknikken kan ha hatt en betydning i denne sammenhengen, tyder de mange kulturlagene på dagens gårdstun på at yngre jernalders gårdsanlegg for en stor del ligger på samme sted som dagens gårdstun. Selv om det finnes eksempler på lafteteknikken fra 800-tallet, er det mye som tyder på at den ble vanlig i bygninger først på 1000-tallet (Sørheim 2016).

Kulturlag på gårdstun har i stor grad blitt omtalt som «bryggesteinslag» når de er påvist. Bakgrunnen for dette er at et vesentlig innslag i lagene er store mengder varmepåvirket stein. Stein som er sprukket fordi de har vært utsatt for høy varme. Betegnelsen «bryggestein» stammer fra Eilert Sundts artikkel *Lidt fra oldtiden. Brygge-sten* som ble publisert i *Folkevennen* i 1865. Her beretter Sundt om hvordan han under en reise på Hedemarken observerer hauger med skjørbrent stein på og ved gårdstunene. På spørsmål fra Sundt svarte en «gammelagtig husmand» at steinene var «bryggestein» eller «koksten» «som de kogte med, når de skulde brygge – i den tid de ikke hadde Malm-gryter». Sundt la merke til at slike hauger med stein lå på de fleste gårdene, men forteller at mange av bøndene hadde begynt å planere haugene, eller kjøre dem ut på jordene. Ved å spørre litt rundt finner han ut at «Naar der skulde brygges i gamle Dage, plumpede man glohed Sten ned i et Trækar med Vand, og dette blev dermed opvarmet». Han forteller også at på mange gårder er det så store mengder stein at nye hus ble bygget på lag med bryggestein. Det virker som om Sundt forstod betydningen av disse lagene, og han foreslo også at de stammet fra jernalderen (Grønnesby 2013, 2015, 2016). Mye tyder på at de store mengdene med stein skal knyttes til ølbrygging og betydningen bryggingen hadde, først i den hedenske kulten, og senere i den kristne (Grønnesby 2016).

Siden den gang har relativt få arkeologer vist interesse for disse lagene. Oddmunn Farbregd gjennomførte en prøvegravning på tunet på Egge gård i Steinkjer i 1985. Her påviste han stratifiserte lag der noen inneholdt store mengder skjørbrent stein. Fra bunnen fikk han datert trekull til 403–715 e.Kr. (ukal. 1460±90, T-06348) (Farbregd 1985). Dagfinn Skre brukte forekomster av bryggestein for å påvise middelalderens kirkesteder i Sør-Gudbrandsdalen. I samme artikkel går han også gjennom forekomster av slike lag i middelalderbyene (Skre 1988:16f). I 1996 ble det gravd en lokalitet på Karmøy datert til merovingertid, hvor flere av lagene inneholdt skjørbrent stein (Juhl og Selsing 1997). Birgitta Berglund har gravd slike lag på Viklem, Ørland og Viggja i Skaun (1997, 2003) og Kathrine Stene foretok en utgravning på Fuk i Askim, av kulturlag med bryggestein (2009). Lars Pilø registrerte bryggestein ved åkervandring rundt gårdstun i Hedemarken (2005). Piløs konklusjoner er at det finnes bryggestein rundt de eksisterende gårdstunene, og der det ikke er noen gård i dag, har det sannsynligvis vært en gård som er lagt øde (2005:173ff, 181). Alle Piløs dateringer av bryggesteinslag har gitt som resultat yngre jernalder og middelalder, men ingen yngre enn 1200-tallet (2005:138f).

Kulturlag på gårdstunene på Torgårdsletta

På Torgårdsletta eksisterer det i dag syv navnegårder: Kvennild nordre (313/3) og søndre (313/1), Torgård vestre (311/1) og østre (310/1), Jesmo nordre (312/1) og søndre 312/2) og Haugen (309/1) (se appendiks fig. 1). Ut fra tradisjonell tenking omkring gårdsnavnene skal disse gårdenes historie gå tilbake til eldre og yngre jernalder. Hva er da forholdet mellom disse gårdene og de bosetningssporene vi finner fra eldre jernalder? Før å undersøke dette ble det gjennomført mindre utgravninger på flere av gårdstunene. Vi vet at Kvennild nordre ble etablert på 1700-tallet, og at navnet Torgård dukker opp i de skriftlige kildene først i 1520. I Aslak Bolt (ca. 1430) og hos Olav Engelbrektsson (1530) er det nevnt en gård som kalles henholdsvis Skinhello og Skeinalt. Dette navnet forsvant med disse kildene. Navnet Torgård er sannsynligvis yngre og det kan tenkes at det er samme gården som Skinhello/Skeinalt (Jensås 1980:231). På Torgård vestre er det ikke identifisert kulturlag. Ifølge grunneieren kommer man rett ned på grus ved graving på tunet. Grunneieren på vestre viser til et område like sørvest for Torgård østre, hvor han hevder gården skal ha ligget tidligere, uten at han vet når en flytting skal ha skjedd. På alle de andre gårdstunene på Torgårdsletta ble det påvist kulturlag hvor skjørbrent stein var et dominerende element. Bare undersøkelsen på Torgård østre var en mindre utgravning. De andre ble påvist ved kabelgraving og prøvestikking osv. På Kvennild søndre bestod undersøkelsen av å ta kullprøver fra en grøft gravd i forbindelse

med kabelgraving på tunet. To dateringer gav henholdsvis 1477–1643 e.Kr. (ukal. Tra-2295, 950±25) og 1025–1154 e.Kr. (Tra-2294, ukal. 330±30). På Torgård østre ble det gjennomført en mindre utgravning i forbindelse med en vannledning. Også her ble det registrert flere stratifiserte kulturlag hvor skjorbrent stein var en dominerende del i enkelte av lagene. Den eldste dateringen av kulturlagene var 420–565 e.Kr. (BETA-311147, 1560±30), mens den yngste dateringen var 887–1013 e.Kr. (BETA-311145, 1100±30). Alle prøvene ble tatt fra de nedre lagene. I tillegg ble det datert en kokegrop, som lå under lagene i undergrunnen, til 236–386 e.Kr. (BETA-311146, 1740±30). På Jesmo søndre kom anleggsarbeidere i kontakt med kulturlagene ved graving av vannledning i utkanten av tunet. Den eldste dateringen var 773–968 (BETA-302291, 1160±30) og den yngste 1093–1210 e.Kr. (BETA-302292, 900±30). På Haugen ble tunet flyttet ca. 100 m mot øst på 1800-tallet. Området der det gamle tunet lå går under navnet «Tøfta». For en del år siden ble det bygget en kårbolig i området. Denne utbyggingen har sannsynligvis ødelagt deler av kulturlagene. På sørsiden av eneboligen ble det gravd en serie med prøvestikk, hvor det ble påvist kulturlag på opptil en halv meters tykkelse. Skjorbrent stein var også her et sentralt element i noen av lagene. Den eldste dateringen kom fra like over undergrunnen, og gav som resultat 591–660 e.Kr. (Tra-2296, 1420±25). Den yngste dateringen kom fra et lag ganske høyt oppe, og gav som resultat 1026–1162 e.Kr. (Tra-2293, 935±30). I et av prøvestikkene ble det også funnet et spinnehjul (T25424). Grunneieren hadde funnet flere vevlodd og spinnehjul under graving i området.

Hovedhensikten med disse mindre undersøkelsene var å påvise at lagene var til stede, samt å få tatt ut prøver for datering. Siden dette var mindre stikkprøver, vet vi ikke med sikkerhet når lagene ble etablert, men de antyder det samme som Piløs dateringer, at kulturlag med bryggestein dateres til yngre jernalder/middelalder.

Her må også nevnes den eneste kjente intakte bryggesteinshaugen i Trøndelag, som finnes på Melandsjø på Hitra. Melandsjø er tidligere gården Melands område nede ved sjøen. I motsetning til de bryggesteinslagene vi kjenner fra andre steder ligger denne altså ikke på gården, men i et aktivitetsområde under gården. Eldste og yngste datering fra haugen er henholdsvis 983–1152 e.Kr. (Tra-1698, 1000±30) og 1447–1800 e.Kr. (Tra-19320, 300±60) (Grønnesby 2013:86, 2014).

Registrering av kulturlag på gårdstun

For å forsøke å finne ut hvor vanlig kulturlag er på dagens gårdstun registrerte jeg i to områder med ulike naturgitte forutsetninger. Det ene området som ble valgt ut var Sparbu i Steinkjer. Sparbu er et typisk inntrøndersk jordbruksdistrikt som er rikt på funn og

kulturminner både fra eldre og yngre jernalder (se for eksempel Hedeager og Forseth 2015). Som representant for et kystdistrikt ble nordre del av Hitra valgt. Selv om det forekommer åkerbruk her, har både husdyrhold og fiske vært langt viktigere økonomisk.

Totalt ble 24 navnegårder besøkt, 16 i Sparbu og 8 på Hitra. Hensikten var 1) å bekrefte/avkrefte tilstedeværelsen av slike lag, og 2) få ut materialet for datering fra bunnlagene. Det ble gravd tradisjonelle prøvestikk på 50 x 50 cm, for hånd. I mange tilfeller hvor lagene var dypere enn 1 m var det praktisk umulig å komme til bunnen. Mange av dateringsprøvene kommer dermed ikke fra bunnen av lagene, men høyere opp. Utvalget av gårder var tilfeldig, i den forstand at det eneste kravet var en navnegård innenfor et gitt område.

I mange tilfeller lå det gamle tunet der dagens tun ligger. I en del tilfeller er det knyttet en tradisjon til hvor «gammalgården» lå tidligere, mens i noen tilfeller måtte det letes for å finne det opprinnelige tunet.

Resultatene fra registreringene ble delt inn i fire kategorier:

1) Positive: påvisning av kulturlag hvor bryggestein er et vesentlig element. Her er tatt med påvisninger på eksisterende tun og påvisninger på «gammalgården» der det finnes en tradisjon for hvor tunet har stått tidligere. I denne kategorien kommer også positive påvisninger på et eldre tunsted der det ikke eksisterer noen muntlig tradisjon og der det ikke finnes kulturlag på dagens tun. Steder det er svake spor etter kulturlag, men hvor grunneier har informasjon om funn og fjerning av store mengder svart jord og skjørbrent stein er også registrert som positive.

2) Sannsynlige: funn av omrotede kulturlag hvor det finnes noe skjørbrent stein. Dette kan være tilfelle på steder der tunet har stått tidligere, men hvor jorden er bearbeidet i ettertid. Grunnlaget for klassifisering i denne kategorien er også muntlige beretninger fra grunneiere om tradisjoner som sier noe om plassering av gårdstunene, samt deres egne observasjoner av kulturlag og funn. Mange av disse kan oppfattes som positive, men indikasjonene er svakere enn for Positiv-gruppen.

3) Negative, men med manglende undersøkelser: spor etter et eldre tun er ikke påvist, men kan kanskje finnes med mer omfattende undersøkelser. Også lokaliteter hvor det finnes en muntlig tradisjon for plasseringen av tunet men hvor prøvestikkene bare gir svake

indikasjoner på lokaliseringen, er tatt med i denne gruppen. I ett tilfellet finnes en muntlig tradisjon for en eldre tunplassering, men dette området er fjernet som følge av grustaking.

4) Negative: ingen spor etter kulturlag med bryggestein innenfor de antatte opprinnelige gårdsgrensene.

Av de 16 gårdene som ble registrert i Sparbu ble 9 registrert som positive, 2 som sannsynlige, 4 som negative, med manglende undersøkelser og 1 som negativ. Av de åtte gårdene som ble registrert på Hitra var 5 positive, 1 sannsynlig, 2 negative med manglende undersøkelser og ingen negative (fig. 6.10 og 6.11).

På enkelte gårder er det bevart kompakte kulturlag på dagens tun som varierer i tykkelse mellom 0,3–1 m i tykkelse (Mære, Jørem, Undås, Akset, Eid). I flere tilfeller var det ikke fysisk mulig å grave gjennom lagene med vanlig håndmakt. Lagene er stratifiserte lag hvor skjørbrent stein er et vesentlig innslag. I de øverste lagene finnes gjerne dyrebein, keramikkskår, glass og teglstein. På enkelte gårder ble tunet flyttet, som regel på 1800-tallet, men det finnes fremdeles en tradisjon på gården om den eldre tunplasseringen (Lønnem øvre, Glørstad, Eid, Lian, Tønne). Ofte er disse plassene kalt «gammelgården», «tøfta»/«tufta», og «gammelåkeren». I noen tilfeller hvor gården er delt, var ofte det opprinnelige tunet mellom dagens tun. På Glørstad er lagene fjernet, men informasjonen fra tidligere driver, som ryddet og dyrket området på 1980-tallet, er tydelige nok. Store mengder svart skjørbrent stein ble kjørt bort og det ble gjort funn av gjenstander som skår av klebersteingryter, spinnehjul, vevlodd osv. Det samme gjelder Kvitvang hvor tunet flere ganger er planert, siste gang våren 2016, men hvor informasjon (blant annet foto) er tydelig nok. I noen tilfeller hvor det ikke fantes kulturlag rundt dagens tun, og hvor det heller ikke fantes noen muntlig tradisjon for tidligere tunplassering, ble det sannsynlige eldre tunet funnet, basert på topografiske vurderinger (Nordgården/Tolberg, Tuv, Lian).

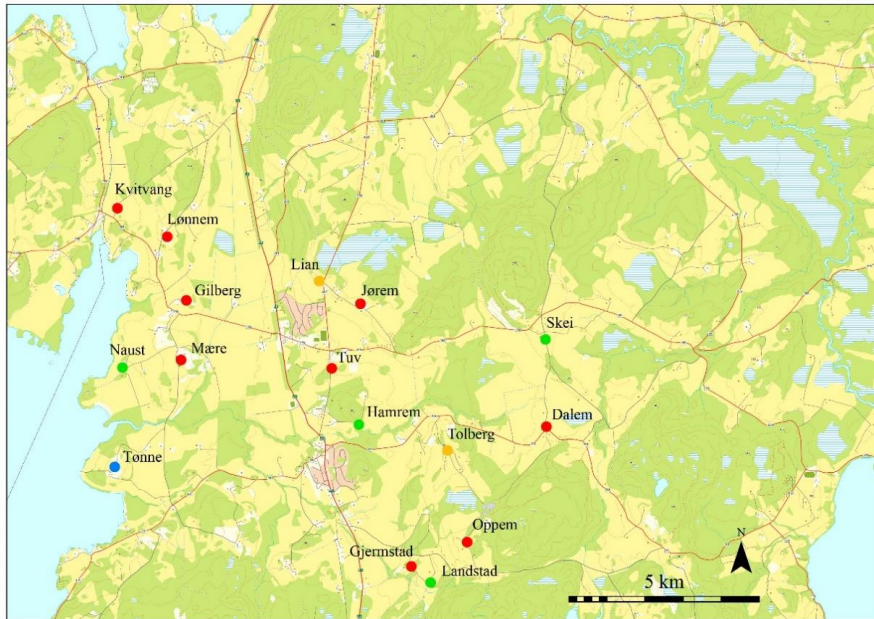

Fig. 6.10: Gårder i Sparbu undersøkt for kulturlag på tunet. Rød: positiv, blå: negativ, oransje: sannsynlig og grønn: ikke ferdig undersøkt. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

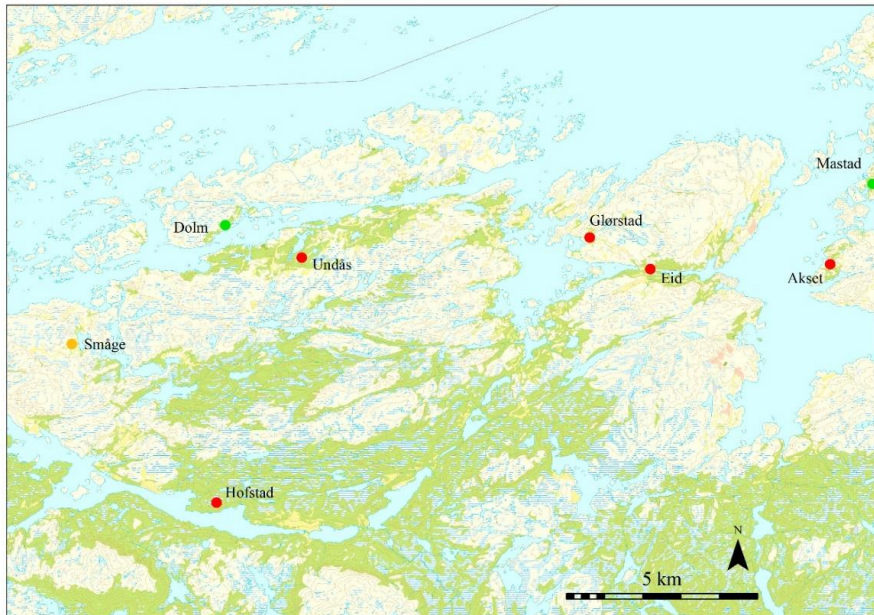

Fig. 6.11: Gårder på Hitra undersøkt for kulturlag på tunet. Rød: positiv, blå: negativ, oransje: sannsynlig og grønn: ikke ferdig utforsket. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

På noen gårder der det ikke ble gjort funn, ble ikke alle potensielle steder undersøkt (Landstad, Hamrem, Dolm, Mastad). Gården Naust i Sparbu er tatt med i denne gruppen, selv om det er en tradisjon for at tunet tidligere har ligget mellom de to Naustgårdene. I dette området ble det bare funnet svake spor etter eventuelle kulturlag. Men ut fra en topografisk vurdering finnes det flere potensielle områder for et opprinnelig tun som ikke ble undersøkt. Litt den samme situasjonen er det for Tønne. Her er det også svake spor etter kulturlag mellom dagens tun, der tradisjonen sier at det eldre tunet har ligget. I tillegg ble de fleste andre potensielle steder undersøkt uten resultat. Dette er den eneste gården som ble registrert som negativ.

Alle de opprinnelige gårdstunene i Sparbu har ligget på markerte høyder med god utsikt og gjerne én eller flere store gravhauger like nedenfor. Mange gårdstun ble flyttet ned i terrenget i løpet av 1800-tallet. Hvorfor dette skjedde er usikkert, men det kan ha sammenheng med de store omleggingene i jordbruket på 1800-tallet. Ved å flytte gården lenger ned, ble transporten til og fra gården lettere. Det kan også hende at den opprinnelige plasseringen var betinget av sikkerhetsbehov – det var nødvendig å se hvem som kom og hva som foregikk i området. Muligens lå det også en symboleffekt i det å ligge høyt med en stor grad av synlighet, et behov som kanskje ikke var like framtrødende på 1800-tallet. Lovene om utskiftning kom i løpet av 1800-tallet, dette kan også ha påvirket plasseringen av tunene. Å finne ut hvorfor dette skjedde, krever en studie med en kombinasjon av arkeologiske og historiske kilder. Flyttingen førte til at sammenhengen mellom gårdstunene og de store gravhaugene ikke lenger er like tydelig. I dag ligger de store gravhaugene mange steder for seg selv. Sammenhengen mellom tun og gravhaug/gravfelt har altså vært tydeligere enn hva tilfellet viser i dag. Lian og Tollberg (Ystgården, Melgården og Nordgården) er i så måte gode eksempler. Hvis tunet på Lian har ligget på høyden der grustaket muligens har tatt det meste av gårdstunet, har de store haugene ligget like nedenfor. I dag, med gården langt nede i lia, er det nære forholdet mellom tun og hauger opphørt. Det samme gjelder for Tollberg som i dag er delt opp i tre gårdstun. De store monumentale haugene ligger for seg selv på høyden. På Oppem og Lønnem, som sannsynligvis ligger på de opprinnelige tunplassene, ligger det henholdsvis to og én større gravhauger like nedenfor tunet.

Når vi legger sammen Sparbu og Hitra får vi 58,33% positive, 12,5% sannsynlige, 25% negative men med manglende undersøkelser og 4,17% negative.

Forklaringen på hvorfor det på syv gårder ikke ble funnet bevarte kulturlag kan være at det ble lett på feil sted, at gårdstunet ble etablert sent i historisk tid, at lagene er blitt fjernet ved rydding/pløying/planering, eller fordi de har aldri vært der. Hvis det siste er tilfelle, betyr det at denne typen kulturlag, hvor bryggestein er et vesentlig innslag, ikke er et vanlig trekk ved de gamle navnegårdene. På Landstad og Mastad er det mulig at det ble lett på feil sted. På begge gårdene er det områder som ikke ble undersøkt, men hvor topografiske forhold tilsier at tunet kan ha ligget. Prestegården (med kirka) på Dolm kan ha blitt etablert på 14-1500-tallet (Brendalmo 2006:411ff). Årsaken til at både kirka og prestegården flyttet kan ha vært at det, på grunn av landhevingen, ikke lenger var mulig å komme inn til kirka på Undås med båt. Det er derfor en mulighet for at det er Norddolm som er den opprinnelige Dolm-gården. Topografisk har denne en plassering lik de andre gamle gårdstunene på Hitra. Tunet på Norddolm ble ikke undersøkt. Den eneste gården som er vurdert som negativ er Tønne. Her er det en tradisjon for at det opprinnelige tunet har ligget mellom de to nåværende tunene. Noe som bekrefter dette er at grensen mellom de to gården ser ut til å ha gått utenom tunet (det vil si at grensen ble satt mens det gamle tunet enda stod). I dette området ble det funnet svart jord med enkelte skjørbrente steiner. Det kan tenkes at massene er fjernet/planert, men det finnes ingen kunnskap om dette blant dagens gårdsfolk.

Hvis vi fjerner de uavklarte fra beregningen, kommer de positive og sannsynlige opp i over 90%. Den store prosenten positive/sannsynlige, og den lave prosenten negative, tilsier at kulturlag med skjørbrent stein er tilstede, eller har vært tilstede, på alle gårdstun med en historie tilbake til vikingtid/middelalder. Bevaringssituasjonen er imidlertid svært forskjellig. Det kan synes som om det er flere godt bevarte kulturlag på Hitra enn i Sparbu, hvor flere tun er kraftig planert eller dyrket opp og pløyd, og således for en stor grad fjernet. En annen faktor er den kompliserte historien den enkelte navnegård kan ha. Gårdene er blitt delt, noen er samlet igjen, og tun og grenser er flyttet. Både Tuv og Dolm er eksempler på kompliserte gårdshistorier. Det at det er svake spor etter slike lag på enkelte gårder kan forklares med disse faktorene. Kvitvang og Glørstad er eksempler på gårder der vi vet det har vært tykke kulturlag med skjørbrent stein, men der lagene er kraftig desimert etter planering, oppdyrking og pløying.

Den viktigste forskjellen på gårdstun er altså ikke om det er kulturlag med bryggestein eller ikke, men bevaringssituasjonen. Dette er en kulturminnekategori som er/har vært vanlig, men som er truet (fig. 6.12).

Fig. 6.12: Kulturlag med bryggestein på gården Hofstad, Sparbu. Fjernet under bygging av nytt uthus. Foto: Frode Kristiansen, Nord-Trøndelag fylkeskommune.

På gårder som Kvitvang i Sparbu og Glørstad på Hitra er det kun svake spor av lagene. På grunn av informasjon fra gårdbrukerne med førstehåndskjennskap til lagene, vet vi imidlertid at de har vært der. Dette kan også være situasjonen på for eksempel Naust og Tønne, hvor det kun er svake spor etter lagene, og hvor det ikke finnes noe kunnskap hos dagens eiere om lagene. Behovet for plane gårdstun har økt med kravene til moderne drift. Det er grunn til å frykte at mange flere av lagene kan komme til å forsvinne i kommende år.

Det er et tankekorst at vi vet så lite om kulturlag på gårdstunene, spesielt med tanke på den betydningen både vikingtiden og middelalderen har hatt i dannelsen av norsk nasjonal identitet (Holm 1999, Gjerpe 2014, Grønnesby og Pettersen 2015, Opedal 1999). De fleste mennesker i yngre jernalder og i middelalderen bodde på gårdene. Sannsynligvis ligger det et stort kildemateriale fra yngre jernalder/middelalder på mange norske gårdstun, med et stort potensial for økt kunnskap om disse periodene. Utgravningene på Ranheim gir et innblikk i det potensialet som ligger i å grave kulturlag på gårdstun (Grønnesby og Pettersen 2015).

Denne typen kulturlag er ellers kjent fra flere steder i Trøndelag. En foreløpig og ikke-systematisk innsamlet liste viser over 100 gårdstun der det enten er gjort registreringer av

kulturlag med bryggestein eller gjort funn som indikerer eksistensen av slike. Det foreligger dateringer fra ca. 50 av disse (appendiks fig. 15). Bortsett fra to datering til eldre jernalder (Undås, Hitra og Rein, Rissa kommune) og én datering fra Hamrem i Sparbu datert til 1600–1700-t ligger alle innenfor tidsrommet 600 e.Kr. til 1600-tallet. Mens dateringen fra Undås og Rein kommer fra sikre bryggesteinskontekster, kommer dateringen fra Hamrem fra en usikker kontekst. Dateringene fra registreringsprosjektet ligger stort sett etter år 1000 e.Kr. At det ikke er dateringer mellom 600 og 1000 e.Kr. skyldes sannsynligvis at prøvene sjelden er tatt i bunnen.

Lag med såkalte bryggestein er ikke bare registrert på gårdstun. Fenomenet finnes i middelalderbyene (Skre 1988), og på Torgårdsletta, under gården Torgård vestre, ble det påvist et mindre lag bryggestein i nærheten av en brønn. Påvisningen av et mindre bryggesteinslag på Ystgården i Sparbu, nær stedet hvor det i historisk tid har vært en brønn, kan være samme fenomen. I tillegg kommer bryggesteinshaugen på Melandsjø på Hitra (Grønnesby 2013:86). Gårdene på Hitra hadde tilgang til sjøen og flere av disse strandnære stedene har fått navn etter gården som for eksempel Meland – Melandsjø og Hopen – Hopsjøen. Denne bryggesteinshaugen må sees i sammenheng med aktivitet som har foregått nær stranda.

Vik på Ranheim, Trondheim

Utgravningene av deler av tunet på gården Vik på Ranheim i Trondheim i 2013 viste sammenhengen mellom kulturlag med store mengder bryggestein og etableringen av den historiske gården (Grønnesby og Pettersen 2014, 2015). I området for utgravningen har det ligget en gård med navnet Vik. Vi vet ikke akkurat når hovedgårdens tun ble forlatt, men muligens på 1600-tallet (Mathiesen 1960). Siden den gang har det vært knyttet en viss usikkerhet til den nøyaktige beliggenheten. I dag finnes det minner om gården i stedsnavn som Vikaelva, Vikåsen, og i gårdsnavnet Overvik. Under fylkeskommunens registreringer ble det påtruffet store mengder skjorbrent stein. Hypotesen for utgravningene var at dette var stedet for det opprinnelige tunet til gården Vik. Utgravningsområdet befant seg sør for jernbanetraseen og var skrånende fra sør til det flatet ut i den nordre delen. Under utgravningene ble det registrert følgende faser:

Fase 1: Over 300 kokegroper, til dels ganske store, datert til eldre jernalder. En rekke med store stolpehull var de eneste sporene etter annen aktivitet.

Fase 2: Kulturlag datert til perioden 600–900 e.Kr. På den flate nordvestre delen av feltet ble det registrert spor etter opptil 11 bygninger. Sporene etter bygningene var fragmentarisk bevart og besto av parallelle stolperækker. Noen hadde også spor etter innganger. Det at så pass mange bygninger har stått innen samme område tyder på en relativt rask utskiftning. I bunnen av kulturlagsavsetningene lå flere svarte kulturlag (uten bryggestein) som tilhørte den tidligste bosetningsfasen. Lagene var fysisk adskilte i plan, men har sannsynligvis vært samme lag. En del av stolpehullene gikk gjennom det nederste kulturlaget. I dette laget ble det funnet en rekke gjenstander fra yngre jernalder. Mest oppsiktsvekkende var en frankisk mynt preget i perioden 768–793/94 e.Kr.

Fase 3: 750–1150. Under utgravningene ble det kjørt bort anslagsvis 700 kubikk med skjorbrent stein. Steinen fordelte seg på 6 markerte hauger, men fantes også som lag dradd utover. Haugene var stratigrafisk bygget opp av flere lag, inkludert lag uten skjorbrent stein. Haugene lå delvis i knekken på terrenget, og delvis nederst i skråningen (fig. 6.13). Det ble gjort over 300 gjenstandsfunn i lagene. For det meste dreide det seg om jernnagler, blant annet båtnagler, og spiker. Det ble også funnet mye brente dyrebein og emalje fra dyretenner.

Fase 4: 1200–1500-tallet. Dette var funnfattige lag, sannsynligvis dyrkningslag som hadde lagt seg over bryggesteinshaugene.

Sannsynligvis er dette området bare en del av et gårdstun fra vikingtid/middelalder. Området har etter all sannsynlighet fortsatt nordover under jernbanelinja og boligfeltet på nordsiden. Geofysiske undersøkelser (Stamnes 2012) har vist at mengden med bryggestein også fortsetter mot vest. I eldre jernalder er det ikke spor etter bosetning i området. Rekken med tildels store stolpehull kan vanskelig knyttes til en bolig, all den tid det bare dreier seg om en enkelt rekke. Rekken har også en liten bøy som gjør det vanskelig å se den som rester etter en toskipet struktur. Det er imidlertid registrert 300 kokegroper. Av de 29 som ble datert fikk seks (20%) en datering til yngre jernalder. Vitenskapsmuseet har i de seneste årene gravd flere kokegroppfelt, som alle ligger i nærheten av vann eller våtområder. Kokegroppfeltet på Ranheim skiller seg ut ved å ligge ved sjøen.

Fig. 6.13: Bryggesteinshauger på den nedlagte gården Vik, Ranheim, Trondheim 2013. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

I de eldste kulturlagene ble det blant annet funnet to karolingiske mynter (fig. 6.14).

Lag		Museumsnr.
383	To frankiske mynter. Den ene (<u>undernr.</u> 816) ble preget under Karl den store og før myntreformen i 793–4 e.Kr. Den andre er en <u>Madelinus etterpregning</u> i sølv, sannsynligvis fra andre halvdel av 600-tallet	T26101:816-7
383	skår fra leirkar (muligens østersjøkeramikk)	T26101: 852, 852
529	vektlodd	T26101:1267
529	klippesølv	T26101:1266
529	hakkesølv	T26101:1265
529	<u>trefliket isbrodd</u>	T26101:1810

Fig. 6.14: Funn fra de eldste kulturlagene på gården Vik, Ranheim. III. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Det finnes syv dateringer fra de eldste kulturlagene som er tolket som gårdens etableringsfase (fase 2). Det finnes også 12 dateringer fra stolpehull og ulike groper som er gravd gjennom lagene. I tillegg ble det datert tre mindre lag som stratigrafisk lå over de tre eldste lagene: 855, 1101 (begge over 383) og 638 (over 383/210). Et torvlag under det eldste kulturlaget

gav som resultat 399–539 e.Kr. (ukal. 1600 ± 30 , BETA-374326). Den eldste dateringen fra kulturlagene var AD 602–674 (ukal. 1390 ± 30 , BETA-376166) (fig. 6.15). De fleste av de daterbare gjenstandene gir en datering til yngre jernalder. Selv om noen av dateringene fra kulturlagene gav eldre jernalder som resultat, gir en tolkning sammensatt av 14C-dateringer, funn i lukket kontekst og stratigrafiske forhold, et klart bilde av at dette er kulturlag avsatt i yngre jernalder. Sannsynligvis i merovingertid/vikingtid. Denne fasen (fase 2) var delvis tidligere enn, og delvis samtidig med etableringen av bryggesteinshaugene.

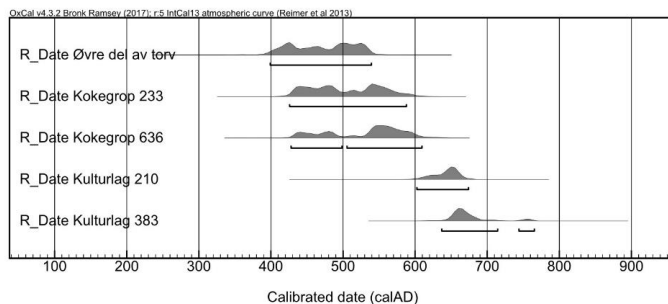

Fig. 6.15: De tre øverste dateringene er fra siste del av fase 1, mens de to nederste er de eldste dateringene fra kulturlagene i gårdsfasen (fase 2). Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Åkerrein

På den østre siden av Torgårdsletta ble det på felt E/2005 påvist en åkerrein som på det tykkeste var 1,3 m (Ellingsen 2005:48). Dette laget, som gikk i ett med det moderne pløyselaget, kunne også sees på felt N1/2010, hvor det på det tykkeste var 0,9 m (Norderval 2011:6). Laget fortsatte på felt N2/2010 hvor det lå stratigrafisk over «dyrkningslagene» som ble undersøkt på felt N4/2010. Det finnes kun én datering fra bunnen av dette laget, med tidlig middelalder (AD 1039–1224) som resultat (Tua-5911: 880 ± 35 , 95,4%, kal.). Det kan synes som om tykke åkerreiner er assosiert med yngre jernalder/middelalder (Farbregd 1977:122).

6.2.3 Pollenanalyser på Torgårdsletta

På Torgårdsletta ble det tatt to pollensøyler i nærliggende myr (appendiks fig. 1, 16 og 17). Dateringsintervallet i søylene er relativt grovt, men begge synes å vise en intensivering av korndyrking ved overgangen til yngre jernalder. I den nordre prøven er nivået 1 meter fra toppen datert til AD 341-541. Over dette nivået vises en mer intens fase med korndyrking (Solem 2006). I den søndre søylen er en prøve ved 0,8 meter datert til AD 695–949. Nivået under prøven er karakterisert som «større arealer med gressmark», hvor åker vises bare

indirekte gjennom åkergress. Kornpollen opptrer kun over 0,8 meter, som er karakterisert som «tydelig kulturlandskap», hvor kornpollen øker (Solem 2012). Begge prøvene viser en utvilsom økning i kornpollen i yngre jernalder sammenlignet med tidligere perioder. Det finnes ingen samlet oversikt som viser om dette er en trend for hele Norge, men en del pollenundersøkelser og påvisninger av fossil åkermark synes å tyde på at dette kan være tilfelle (Myhre og Øye 2002:173).

6.2.4 Gårdsnavn/stedsnavn

Norsk forskning på stedsnavn, og da spesielt gårdsnavn, har en tradisjon som strekker seg tilbake til 1800-tallet. En vanlig antagelse har vært at gårdsnavnene har representert gårder så langt tilbake vi kjenner dem, det vil si tilbake til eldre jernalder. Selv om enkelte forskere eksplisitt sier at noen gårdsnavn har opphav som navn på andre ting (for eksempel naturnavn) (Olsen 1926:56, Stemshaug 1985:90), har ikke dette vært noen diskusjon. Siden gårdsnavnene er så viktige, ikke bare forskningshistorisk, men fordi de også uttrykker noe om relasjonen mellom mennesker og landskap, vil også gårdsnavnene bli diskutert.

Forskning på stedsnavn i Norge har siden begynnelsen på 1800-tallet vært utpreget tverrfaglig, da mye av forskningen var knyttet opp mot studier av bosetningsutviklingen og studier av norrøn religion (Særheim 2013:553). Stedsnavnforskningen var i utgangspunktet en del av det nasjonale prosjektet, det vil si prosessen med å skape et legitimeringsgrunnlag for nasjonen Norge. Allerede Wilhelm Frimann Koren Christie mente i første halvdel av 1800-tallet at stedsnavnforskningen var en nasjonal oppgave (Stemshaug 1985:16). Det store navnet i norsk stedsnavnforskning er imidlertid Oluf Rygh. Betydningen av Rygh demonstreres av at Ola Stemshaug deler stedsnavnforskningen i tre epoker: før Rygh, Rygh, og etter Rygh (1985:15ff). Rygh, som i utgangspunktet var arkeolog, startet det monumentale arbeide med å samle og tolke alle gårdsnavn i Norge i verket *Norske gaardnavne*. Rygh rakk ikke å publisere hele verket selv, men de senere publiseringene var basert på hans arbeide. I tillegg publiserte Rygh *Norske Fjordnavne* (1896) og *Norske Elvenavne* (publisert posthumt i 1904). To andre viktige navn i stedsnavnforskningen er Magnus Olsen, med *Hedenske kulturminde i norske stedsnavne* (1915) og *Ættegård og helligdom* (1926), samt Gustav Indrebø med bl.a. *Stadnamn frå ei fjellbygd* (1921), *Stadnamn frå Oslofjorden* (1929) og *Norske innsjønamn* (1933). Disse forskerne bidro til å forme stedsnavnforskningen i Norge for framtiden.

Et annet viktig studieområde siden Olsens *Hedenske kulturminner i norske stedsnavne* (1915) har vært sammenhengen mellom den hedenske kulten og religionsutøvelsen. Stedsnavn har vært brukt til å belyse kulten, og kulten har bidratt i forskningen på stedsnavn (Thorvaldsen 2013:446).

I tillegg har arkeologien vært en metode innen stedsnavnforskningen. Det har vært en utbredt antagelse i norsk arkeologi at gårdsnavn og gravhauger (med funn) henger sammen. De arkeologiske funnene kunne dermed bidra til å datere gårdsnavnene i områder hvor man ikke hadde arkeologiske spor etter bosetningen. Antagelsen om en sammenheng mellom gårdsnavnene og arkeologiske funn er problematisk, fordi den forutsetter at gårdsnavnene bestandig har vært gårdsnavn, og at forholdet mellom gravfunn og bosetning har vært likt hele tiden.

Oluf Rygh var utdannet arkeolog, og hadde i utgangspunktet en interesse for historikken til de gamle gårdsnavnene koblet opp mot gårdenes historie. Det var likevel først på 1920-tallet at koblingen mellom stedsnavn, særlig gårdsnavn, og arkeologiske bosetningsspor ble etablert. Dette skjedde ved at arkeologer, spesielt Anton Wilhelm Brøgger, etablerte arkeologifaget som en del av det nasjonale prosjektet (Brøgger 1925, Grønnesby og Pettersen 2015). Parallelt med Brøgger publiserte arkeologer som Sigurd Grieg (1926a og b, 1934, 1938) og Helge Gjessing (1921, 1925) arbeider hvor de kombinerte arkeologiske undersøkelser av hustufter med stedsnavn. I årene framover ble kombinasjonen arkeologi, gård og stedsnavn forsterket.

Også internasjonalt har stedsnavnforskningen hatt karakter av å bedrive det Edmund Leach karakteriserte som «butterfly collecting» (Leach 1961). Forskerne har samlet og katalogisert navn for å komme fram til deres etymologiske betydning. I løpet av 1990-tallet skjedde det imidlertid en utvikling som er beskrevet som «a critical turn», hvor fokuset skiftet til de sosiale og politiske sidene ved stedsnavn. Delvis er dette forskning utført på moderne forhold, for eksempel i forbindelse med nasjonsetableringer, og i kjølvannet av krig og konflikt (Rose-Redwood et al. 2010:457). Et nytt fokus var også landskapet som sosialt konstruert, hvor stedsnavn lærte mennesker å «tenke med» landskapet, snarere enn om landskapet. Stedsnavn ble sett som «skrevet» inn i et landskap som eksisterte innen større kulturelle narrativer, og hjalp menneskene til å gjøre moralske og politiske vurderinger (2010:458).

Stedsnavnene ble da symbolske tekster viklet inn i større systemer av mening og ideologi som ble lest, tolket og «acted upon» av mennesker. Det sosialt konstruerte landskapet ble sett som en form for ideologi hvor hovedhensikten var å kontrollere mening, og å kanalisere denne meningen i spesielle retninger (Alderman 2008:199).

Forestillingen om landskapet som sosialt konstruert har vært populært innen postprosessuell arkeologi. I *A phenomenology of landscape* fra 1994 argumenterte Christopher Tilley mot den prosessuelle arkeologien hvor landskapet ble sett som en «beholder» for menneskelig handling, og som separert fra handlingene som foregikk i rommet. Tilleys fenomenologisk baserte landskapsoppfattelse ser «space» som noe meningsfylt i forhold til menneskelige handlinger. «Space» gir en situasjonell kontekst for «place» som senter for menneskelig handling. «Place» er steder for menneskelig handling, og med emosjonell betydning. Mens «plasser» finnes på mange nivåer, beskriver begrepet «locales» steder som er skapt og kjent gjennom felles erfaring, bruk av symboler og mening. Stedsnavn er viktige for å gjøre fysiske steder til «locales», det vil si til sosialt erfarte plasser. Uten navn vil stedet ikke ha en sosial eksistens. «Locales» blir en del av den sosiale diskursen, og opptrer som mnemiske hjelpemiddel for historiske handlinger. Et annet aspekt ved «locales» er at de brukes aktivt av deltagerne politisk.

Landskapet blir dermed et sett av navngitte, relasjonelle lokaliteter som er en del av et system hvor det sosiale reproduseres, transformeres og struktureres (Tilley 1994:29).

Å se gårdsnavnene i lys av hvordan landskapet brukes og organiseres vil være nyttig, ikke bare for å forstå gårdsnavnenes opprinnelse, men også for å forstå relasjonen mellom mennesker og landskap. Jeg vil komme tilbake til stedsnavn/gårdsnavnene i kapittel 8 og 9.

6.2.5 Oppsummering, bosetning i eldre og yngre jernalder i Trøndelag

Det er to hovedtrender vi kan se i det arkeologiske bosetningsmaterialet. For det første skjer det en stabilisering av bosetningen i løpet av eldre jernalder. Den vekslingen mellom ulike aktiviteter som sees i «dyrkningslagene», indikerer at dette er en form for sedentisme som kan karakteriseres som ubundet sedentisme. For det andre viser kulturlagene på de historiske gårdstunene en form for sedentisme som her er kalt bundet sedentisme.

Arkeologiske spor etter bosetning i form av kulturlag med dateringer til yngre jernalder og middelalder avviker kvalitativt fra spor etter bosetning fra eldre jernalder, som opptrer som anleggsspor (stolpehull, kokegroper o.l.) i undergrunnen, eller i «dyrkningslag» akkumulert over lengre tid. Forskjellen ligger i at mens yngre jernalders kulturlag viser en kontinuerlig

bosetning uten avbrudd i form av dyrking, så viser «dyrkningslagene» fra eldre jernalder en alternering mellom dyrking og annen aktivitet (blant annet bosetning). De spesifikke bevaringsforholdene vil sannsynligvis også være forskjellige.

Fra slutten av førromersk jernalder ser det ut til å ha skjedd en stabilisering av bosetningen. Denne stabiliseringen av er etter min vurdering ikke ensbetydende med «fast bosetning». Utgravningene av «dyrkningslagene» viser en variasjon mellom agrar virksomhet og annen type aktivitet. Funn av både kokegroper, stolpehull, graver og en ovnsliknende konstruksjon gjenspeiler ulike typer aktiviteter som har avsatt seg i lagene. Den klassiske situasjonen på en lokalitet, med hus påvist til spesifikke faser og omkringliggende spor datert til lengre tidsspenn, skyldes at kulturlagene som ivaretok hele historikken på lokaliteten er pløyd/omrotet. Denne situasjonen er bevart enkelte steder, og karakterisert som «dyrkningslag». Det som er bevart i undergrunnen er bare delvise gjenspeilinger av en lang historikk. På de fleste steder er mye av historikken fjernet og indikeres bare av enkelte bosetningsspor som har gått gjennom lagene og avmerket seg i undergrunnen. Denne vekslingen mellom bosetning og annen aktivitet viser ikke bare en labilitet i dyrkingen, men også en labilitet i bosetningen. Det spesielle er at folk, etter en fase med agrar virksomhet, på nytt har satt opp husene på samme plass. At det er funnet få stolpehull i dyrkningslagene skyldes sannsynligvis at de er vanskelig å påvise, fordi fyllmassen og omkringliggende masser er like i farge og innhold. I tillegg er slike lag kun bevart der topografien er av en slik art at de ikke er ødelagt av moderne pløying. *Karakteren av bosetningssporene og dyrkningslagene antyder at eldre jernalders bosetning og åkerbruk skal oppfattes som labil og preget av ubundet sedentisme.* Det kan synes som om graden av ubundet sedentisme økte i løpet av eldre jernalder. Hvis eldre jernalders bosetning kontrasteres opp mot kulturlagene på de historiske gårdstunene hvor det har vært en kontinuerlig akkumulasjon av kulturlag siden 5–600-tallet blir det tydeligere at bosetningskonsentrasjonene fra eldre jernalder forteller en annen historie om bosetningens karakter. I kulturlagene på de historiske gårdstunene mangler det «dyrkningslag», noe som vitner om en kontinuerlig bosetningsaktivitet uten avbrudd.

Den historiske gården finnes i et landskap som er strukturert gjennom eiendomsrett til land. Landskapet får en celle-struktur, hvor hver bosetning ligger innenfor en definert enhet med land. En konsekvens at dette er en høy grad av stabilitet i plasseringen av bosetningen. Når man innen en gitt landskapsmessig enhet har funnet den beste plasseringen for husene, skal det spesielle grunner til å flytte på dem, noe akkumulasjonen av kulturlag viser. Det synes å være to grunner til at bygningene relokaliseres i en slik situasjon: Ved endring av

eiendomsgrensene, og ved endringer i de teknologiske rammene for gårdsdriften. Mange av gårdene i Sparbu skiftet plassering av tunet (gjerne til lengre ned i terrenget) i løpet av 1800-tallet. En forklaring på dette kan være de store endringene landbruket gikk gjennom i denne perioden. Eiendomsgrensene som karakteriserer den historiske gården gjør at *bosetningsstrukturen i yngre jernalder/middelalder får en «absolutt» karakter, eller det som her er benevnt bundet sedentisme, eller en stabil bosetning.*

Registreringer på de historiske gårdstunene, viser at de fleste har kulturlag med dateringer som ikke er eldre enn ca. 600 e.Kr. (Grønnesby 2013, 2015, 2016, Grønnesby og Pettersen 2015). Bosetningssporene fra eldre jernalder finnes på åkrene rundt dagens gårdstun, og er spredd over store arealer. Dette skaper en markert kontrast med den historiske gårdsbebyggelsen, hvor de historiske gårdstunene, i de fleste tilfeller har ligget på samme plass siden ca. 600 e.Kr.

Spørsmålet blir om det vi i dag kjenner som «gårdsnavn» bestandig har vært gårdsnavn, og, hvis ikke, hvordan ble de gårdsnavn. Hvordan skal vi se på «gårdsnavnene» i et landskap uten «gårder», og hvordan skal vi se på bosetningen uten gårdsnavn?

Stedsnavnene kan ikke kun sees som menneskelige sosiale konstruksjoner. De er også objekter som inngår i en relasjon med mennesker og det fysiske landskapet. Stedsnavnene inngår i nettverk hvor også det fysiske landskapet inngår som en aktant, med topografiske trekk (innskripsjoner) som virker på hvordan vi som mennesker handler. På samme måte som for andre fysiske objekter kan inskripsjonen være sterk eller svak i måten den virker tilbake på menneskelig handling. Stedsnavn/gårdsnavn sett som et uttrykk for det relasjonelle forholdet mellom landskap, mennesker og objekter blir derfor viktig i analysen av bruken av landskapet. Dette fører oss over på kulturminner i landskapet. Hvilke kulturminner er relevante for å forstå hvordan menneskene levde i og med landskapet, og hvilke praksiser utspant seg på disse stedene?

6.3 Jernalderens kulturminner i Trøndelag

De fleste eksemplene på kulturminner fra jernalder vil bli tatt fra Trøndelag, primært fra området rundt det innerste av Trondheimsfjorden.

Steinkjer/Inderøy er svært rikt på kulturminner, med en stor spredning i tid. Her er det kjent store forekomster av bergkunst, spesielt i Beitstad. Her er det også store gravfeltet fra bronsealderen, på Toldnes og Holan (Grønnesby 1998, 2009, 2012), og rike gravfunn fra

eldre jernalder (Marstrander 1983, Johansen 2003), som for eksempel på Hol og Dalem (Magnus 2015a, Hedeager og Forseth 2015). Her er det dessuten en tett forekomst av bygdeborger (Ystgaard 1998, 2003) og nausttuffer (Johansen 2007, Grønnesby og Ellingsen 2012). Gårder som Egge og Mære er sentrale i Heimskringla. Egge er kjent for sitt gravfelt fra eldre og yngre jernalder, hvor det blant annet er funnet et Victoriasverd (Marstrander 1983:29ff), mens Mære er kjent for sin rolle som kultsenter. De arkeologiske utgravningene på Mære påviste et hov, hvor det blant annet ble funnet 19 gullgubber (Lidén 1969, 1996). Feltet på Skei i Sparbu er mest kjent for det ringformede tunanlegget og et svært rikt gravfunn fra tidlig vikingtid (Stenvik 2007).

6.3.1 Hallen

Den arkeologiske hallen ble aktualisert av Frands Herschend gjennom en serie artikler (blant annet 1993, 1997, 2009). Herschends utgangspunktet for hallen er et ekstra rom, uten ildsted, som dukker opp i bolighuset i romertid. På 300-tallet ble dette en egen bygning. Herschend identifiserer hallene ved at 1) de tilhører store gårder, 2) de har ett stort rom med et minimum av stolper, 3) de står for seg selv, atskilt fra de andre husene på gården, 4) ildstedene er ikke brukt til matlaging eller håndverksaktivitet, og 5) gjenstandene funnet i tilknytning til bygningen skiller seg ut fra gjenstander funnet i vanlige bolighus.

Bygninger som ofte refereres til som hallbygninger finnes i Gudme (250–450), Uppåkra (Larsson 2011), Valhagar, Gotland, Rönnerum, Öland, Övetorp, Öland, Dankirke, Jylland, Högom 3 (400–500), Järrestad (550–1050), Tissø (600–1000), Gamle Uppsala (600–800), Gamle Lejre 650–900, Helgö (700–800) og Slöinge (700–800) og Borg (400/500–1000) (Eriksen 2010, Herschend 1993). De fleste godt definerte haller er bygninger fra yngre jernalder.

Det har vært innvendt mot forskningen på hallen at begrepet er blitt vannet ut (Olausson 2014:172). Ofte er det bare enkeltkriterier som definerer en hall (Eriksen 2010:4). Lydia Carstens har påpekt at det faktisk enda ikke finnes noen altomfattende sammenlignende studie av haller, eller diskusjoner om kriteriene for hva en hall er. Hun har registrert 70 utgravde haller i Skandinavia, men få er definert ut fra Herschends kriterier (2015:13f). Det er også knyttet en rekke problemer til bevaringsforhold og utgravningsmetodikk (Andersson 2001).

Løken mener at det allerede ved Kristi fødsel var et stratifisert samfunn i Sørvest-Norge, hvor det var et behov for et offentlig rom hvor «oppgaver knyttet til ledelse, avtaler, fest og

religion kunne foregå». Han mener at slike rom eksisterte i hus fra tiden før Kristi fødsel. Disse husene har et uttrukket stolpepar i midten av huset. I romertid og folkevandringstid dukker så et tredje hus opp, som Løken tolker som en separat hallbygning (det han kaller en sal) (Løken 2001).

Med unntak av mulige haller på Mære og Viklem har vi ingen bygninger i Trøndelag som ut fra arkeologiske kriterier er definert som hall. Bygningen på Mære, som Hans-Emil Lidén grov i 1966-67, er vanligvis omtalt som et hov, men kan like gjerne sees som en klassisk hall (1969, 1996). Både topografien, stedets historie, middelalderkirken, og ikke minst funnet av 19 gullgubber i stolpehull og kulturlag, tilsier at dette har vært en hall. Under den eldste trekirken som ble påvist på Mære, ble det funnet spor etter to bygninger. Den yngste av disse ble påvist gjennom kulturlag og enkelte nedgravninger. Gullgubbene ble funnet i disse lagene og nedgravningene. Nedgravningene, som var 1 m i diameter på det største, inneholdt spor etter stolper av tre. Muligens hadde denne bygningen palisadevegger. Under bygningen ble det funnet spor etter nok en bygning, som sannsynligvis hadde flettverksvegg (pga. funn av brent leire med spor etter greiner). I tilknytning til denne bygningen ble det funnet skår av spanntformet keramikk og glass (R338). Det er vanskelig å definere hvilken type bygninger dette er, men det kan like gjerne være spor etter haller som spor etter et hov, som er den vanlige tolkningen. Magnus Tangen har i en masteroppgave (2010) gått gjennom de opprinnelige plantegningene, og har laget en rekonstruksjonstegning (fig. 6.16). Tangen har også diskutert gullgubbenes sammenheng med høysetet og drikkebegre.

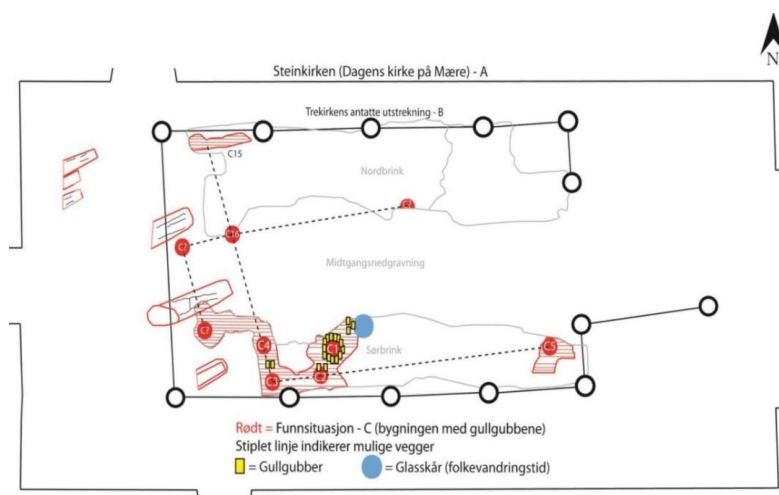

Fig. 6.16: Rekonstruksjonstegning av bygningsspor under Mære kirke, Steinkjer kommune. Fra Tangen 2010:23, fig. 6.

I lys av uklarhetene i terminologien kan hovet som beskrives på Lade i Håkon den godes saga like gjerne være en hall (Sundqvist 2016:104). Det er ingen grunn til å tro at krigerideologien skulle utspille seg annerledes i Trøndelag enn i andre deler av Skandinavia. Et annet forhold er at ord som «sal» og «hov» finnes i gårdsnavn, spesielt i navnet Oppsal (men se Brink 1996 og Sandnes 1998). Navnet forekommer ikke ofte i Trøndelag, men finnes i Hemne og i Inderøy (i formen Oksål). Navnet Hov er mer vanlig i Trøndelag. Hvis krigerideologien, med forholdet krigerleder - krigere/følget, var det vesentligste med hallen, er det ingen grunn til at hallen ikke har eksistert også i Trøndelag. Vi har bygninger i Trøndelag som av ulike grunner skiller seg ut, men som ikke tilfredsstiller kravet til hall etter Herschends definisjon (1993). Her skal sju bygninger diskuteres.

Hus Q/1998 og hus VIII/2000 på Torgårdsletta, Trondheim kommune

Hus Q (1998/Q) på Kvennild søndre, og hus VIII (2000/VIII) (se appendiks fig. 6 og 7), Torgårdsletta, skiller seg markant ut fra de andre husene datert til yngre bronsealder/tidlig førromersk jernalder. Ingen av husene er bevart i sin helhet, men det er primært ved dimensjonene at husene skiller seg ut. Mens de vanlige husene (med bevarte veggstolper) med en boligdel og en antatt stalldel var 5,5–6,5 m brede og hadde takbærende stolper som i snitt var 0,45 m i diameter og 0,29 m dype, så var hus 1998/Q 7,9 m bredt og hadde takbærende stolper som i snitt var 0,67 m i diameter og 0,77 m dype. Både hus 1998/Q og 2000/VIII skilte seg også ut ved å være orientert mer eller mindre nord - sør, mens de mer vanlige husene var orientert mer eller mindre øst - vest. Det er ellers ingenting ved plasseringen eller funn i de to husene som skiller dem ut.

Hus D og A på Hovde, Ørland kommune

På Hovde i Ørland kommune ble det påvist to faser, hvor den første bestod av tre hus rundt et tun (se fig. 6.4). Tolkningen av to faser er basert på hvordan husene lå i forhold til hverandre, og 14C-dateringer. Skillet mellom de to fasene synes å skje i tidlig romertid. Det ene huset (hus E) ble tolket til å være et beboelseshus med stalldel. Huset var 33 m langt og hadde hjørnestolper og et stort ildsted i vestenden. Huset er beregnet til å ha vært minst 5,5 m bredt. Det synes også å ha hatt en skillevegg omtrent midt på. Hus D, som lå parallelt med hus E, var 28 m langt og minst 6 m bredt og hadde hjørnestolper. De takbærende stolpene var satt opp i tre grupper med fire stolper i hver. Stolpehullene varierte i diameter fra 0,6 til 1,3 m. Avtrykk av stolpene viser at disse har hatt en diameter på 0,5 m. Huset hadde ett stort sentralt ildsted, og flere ildsteder langs hele huset. Ingenting tyder på at dette huset hadde en stalldel. Både dimensjonene på stolpene, måten de takbærende var organisert på, mangelen på stalldel

og plasseringen av ildstedene gjør at dette huset skiller seg ut fra «vanlige» hus. I forhold til Herschends kriterier er det ikke funnet prestisjegjenstander, og bygningen er plassert sammen med de andre husene. Dateringen passer heller ikke. Ifølge modellen dukker de tidligste hallene opp i førromersk jernalder/romertid, og da som et eget rom, og ikke en egen bygning. Hus D på Hovde er nærmest identisk med hallen som er funnet på «fornborgen» Runsa ved Mälaren i Sverige. Hallen på Runsa inngår som en del av et kompleks med flere bygninger inne på en borg. Hus D på Hovde mangler bevarte veggstolper, men har ellers en stolpesetting som er bemerkelsesverdig lik hallen på Runsa i fase 1 (Olausson 2014:175). Både lengden, bruken av hjørnestolper og plasseringen av de takbærende stolpene i tre grupper er lik. Forskjellen synes å være at i huset fra Hovde var inngangen plassert midt på mens i hallen fra Runsa var den plassert i den søndre delen av huset. Ildstedene i huset på Runsa var plassert i den nordlige delen, mens på Hovde synes de å finnes i hele bygningen. Hva er det som gjør huset på Runsa til hall og ikke huset på Hovde? Det ble ikke gjort funn i hus D fra Hovde noe som like gjerne kan skyldes bevaringsforholdene. Visse likhetstrekk mellom hus D og hus A i den andre fasen kan tyde på at hus A overtok hus Ds funksjon i romertid (Grønnesby 1999, 2000).

Hallem, Verdal

To bygninger peker seg ut ved at de er plassert kloss inntil gravfelt med til dels store gravhauger. Den ene bygningen ligger inntil det store gravfeltet på Hallem i Verdal (Askeladden id. 66973). En haug på 38 m i diameter ligger like ved det utgravde huset. Langhuset, som ble utgravd i 2013, ca. 42,5 m langt og 7,36 m bredt midt på. Veggene var buede, og gjennomsnittlig bredde var 6,96 m. Huset hadde 21 par takbærende stolper og muligens to innganger på nordsiden. I den nordøstre delen ble det påvist stolper som er tolket som del av benker. Flere ildsteder fantes i midten og mot nordøst. Huset er datert til førromersk jernalder og tidlig romertid (Mokkelbost og Sauvage 2014). I den midtre delen var et parti hvor stolpene har vært større, og hvor noen er trukket mot veggene. Dette har gitt et større rom som er tolket som et hallrom (Midthjell 2014).

Bertnem, Overhalla

På Bertnem i Overhalla, Nord-Trøndelag, er det registrert tre store gravhauger som er 40–45 meter i diameter. De har vært en del av et større gravfelt hvor de resterende haugene er borte. Haugene er sammenlignet med de store haugene i Uppsala (Farbregd 1980b, Sandnes 1965:157, Sundqvist 2016:437). Like ved haugene ble det i 1978/1980 gravd to bygninger datert til folkevandringstid. Den ene bygningen var ca. 40 m lang, med vegger som krummet

inn mot gavlene. Midt på var huset 8 m bredt. Ildstedet lå midt i huset. To stolper inne i huset tyder på at bygningen har hatt en innvendig skillevegg. Huset er datert til folkevandringstid (Farbregd 1980b, Løken 1992b).

Viklem, Ørland

På Viklem i Ørland kommune ble det i 2014 foretatt en utgravning like vest for den store haugen og like nord for det gamle tunet. Her ble det påvist til sammen 5 bygninger (Mokkelbost og Sauvage 2015, Ellingsen og Sauvage in prep). To av disse er definert som haller. Disse fordeler seg på to faser. Hus III var 18 m langt og 7 m bredt. Det har hatt buede langvegger og veggroft. Utenfor veggroftene var det stolperækker etter skråstilte stolper, for å støtte opp bygningen. Huset hadde ikke spor etter innvendige takbærende stolper eller veggskiller. Huset synes dermed å ha bestått av ett stort rom på 140 m². Dateringene fra bygningen faller mellom 780 og 990 e.Kr. På nøyaktig samme sted, og med samme orientering, ble det bygget et større hus (hus IV) 27 m langt og 8,8 m bredt. Huset ble bygget på samme måte, bortsett fra at langveggene var rette. Totalt har huset vært på ca. 237 m². Huset er datert til tidlig middelalder og høymiddelalderen. På basis av bygningenes størrelse, beliggenhet, arkitektur, samlokalisering med storhaugen og kontinuitet mellom de to bygningene, konkluderer Ellingsen og Sauvage (in prep.) med at begge bygningene var haller. På Viklem er det også en kirke som via skriftlige kilder er datert tilbake til 1100-tallet (Brendalsmo 2006), og det er påvist kulturlag på gårdstunet (Wik 1991) og eldre jernalders bosetningsspor like sør for tunet (Berglund og Solem 2017). Viklem er i tillegg plassert på det høyeste punktet på den ytre delen av Ørland (2017:214).

Oppsummering

Med unntak av bygningene på Mære og Viklem, har vi ingen bygninger i Trøndelag som tilfredsstillt kravet til å være «haller» etter Herschends kriterier. Vi har imidlertid bygninger gjennom det meste av eldre jernalder som skiller seg ut fra «vanlige» bygninger, enten på grunn av utforming og størrelse, eller på grunn av plasseringen. Hva disse bygningene skal defineres som, er avhengig i hva som legges i begreper som «hall», og om det er mulig å finne ut hva som ble gjort i og rundt bygningene. Dette vil bli diskutert nærmere i kapittel 8.1 og 9.2.

6.3.2 Naust

I hvert av Trøndelagsfylkene er det registrert 27 nausttuffer, til sammen 54. Noen er registrert som mulige nausttuffer (Johansen 2007). Ystgaard har kommet fram til at det i Midt-Norge er 44 nausttuffer som er 15 m eller lengre, av disse er 19 i Trøndelagsfylkene (2014:221).

Mellom nordenden av Inderøy og Steinkjer er det kjent 11 tufter etter naust (fig. 6.17).

Fig. 6.17: Nausttufter fra eldre jernalder fra nordenden av Inderøy til Steinkjer. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Dette spredningsmønsteret, et stort antall tufter med ulik datering innenfor et begrenset område, tilsvarer spredningsmønsteret i Sørvest-Norge (Myhre 1985). De 11 naustene ligger i Beitstadfjorden, innerst i Trondheimsfjorden. Naustene lå på hver sin side av det som fram til ca. 400-tallet var gjennomfartsåren inn til det innerste av Trondheimsfjorden, Børgin (Borgenfjorden). To av nausttuftene på denne strekningen er totalutgravd (Lænn og Lø), 2 er fjernet i sin helhet og ikke synlige på overflaten (Hembre), 2 er påvist gjennom flyfotografering (Lænn). Bare ett av de andre er uskadd (Grønnesby). De resterende (3) er påført en eller annen skade (Langås, Hustad og Ålberg) (Grønnesby og Ellingsen 2012, Johansen 2007). I tillegg foreligger to eldre og usikre registreringer fra Melhus og Homnes i Beitstad. Den første er oppgitt til å ligge 2 m over dagens havnivå og må således være ganske ung. Den andre er oppgitt til å ligge 10–15 meter over dagens havnivå, og kan være en eldre jernalderstuft (Johansen 2007:270–71). Åpningene på alle de kjente naustene fra Grønnesby og inn til Steinkjer har blitt nivellert (fig. 6.18). Naustene har ulik høyde over havet og ulike dateringer. Dateringene fra de utgravde naustene Lænn og Lø har gode kontekster, mens de andre er datert ved punktundersøkelser av Hans Marius Johansen (2007).

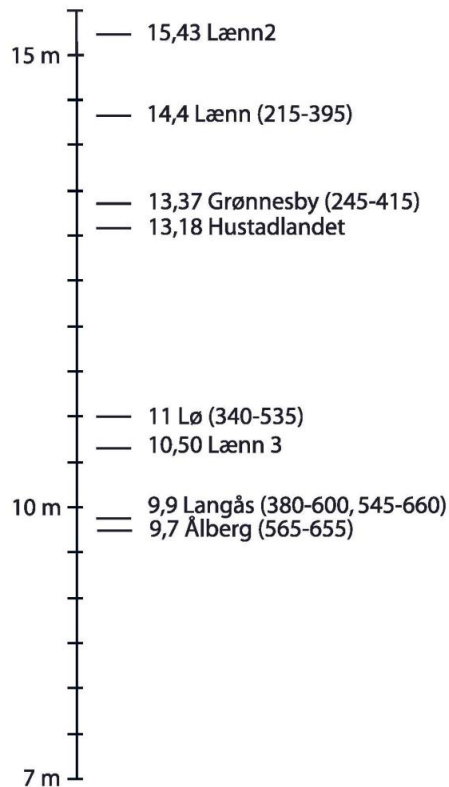

Fig. 6.18: Naustenes høyde over havet og dateringer. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Dateringene sprer seg fra 200-tallet til 5-600-tallet. Ett naust (Lænn 2), som er det høyestliggende, er ikke datert, men er sannsynligvis langt eldre enn 200-tallet.

To av naustene på strekningen Grønnesby – Steinkjer ble totalgravd i 2003 og 2006 (Grønnesby og Ellingsen 2012). Ingen av naustene var synlige på markoverflaten, og ingen kulturlag var bevart. Naustet på Lø var sterkt ødelagt. Åpningen var gravd bort, og en grøft var gravd gjennom midtpartiet på naustet. Den bevarte lengden var på 17,6 m, men naustet er beregnet til å ha vært over 30 m langt, med en innvendig bredde på 8 m på det bredeste. Naustet, som ble brent ned, er datert til 400-tallet. I naustet ble det funnet 41 nagler. Veggene var konstruert av vertikale stolper med ca. en halv meters mellomrom, med horisontale stokker mellom. Like ved naustet lå en gravhaug (haug 1, se fig. 8.5). Haugen ble i første omgang bygget over og ved siden av fire skjelettgraver fra romertid. I toppen av haugen ble det i romertid/folkevandringstid lagt ned en urnegrav med brente bein og beingjenstander. På

900-tallet ble det så bygget en stor haug med en båtgrav over haugen fra eldre jernalder (Ellingsen og Grønnesby 2012). Naustet på Lænn (fig. 6.19) ble bygget en gang på 200-tallet/tidlig 300-tall, og kan ha hatt en brukstid fram til 400 e.Kr.

Fig. 6.19: Nausttuft på Lænn, Steinkjer. Foto: Harald Klokkervold, NTNU Vitenskapsmuseet.

De buede veggene var konstruert som palisadevegger, med flate steiner på innsiden og kuppelstein på yttersiden. Også på dette naustet var åpningen borte, men sannsynlig lengde var 23 m, med en innvendig bredde på 8,3 m på det bredeste. I den indre delen av naustet var det tre par takbærende stolper. I resten av naustet var det mindre stolper trukket ut mot veggene. Langs midtdelen av naustet fantes en over 10 m lang renne med mørk masse og over 70 nagler. Like ved åpningen var et ildsted, som ble tangert av en kanal som gikk ut gjennom veggen. I veggen var kanalen lukket av en leirpakning, mens ved ildstedet ble den lukket av to flate heller. Ved ildstedet gjorde kanalen en sving inn mot midten av naustet. I tillegg til nagler ble det funnet litt slagg. Også ved siden av dette naustet har det ligget en gravhaug, som gikk under navnet «Kongshaugen». Haugen ble fjernet på 1950-tallet og vi kjenner ikke dateringen. Hinsch mente naustet på Leirvik i Stord hadde buet tak. Dette på bakgrunn av at naustet hadde torvtak med en vinkel på 20–25 grader, og var smalere ved endene (1961:12).

Den nærmeste høydekurven som er utarbeidet er for Frosta og Verdal (Sveian & Olsen 1984). Åpningen på de eldste naustene, Lænn1, Grønnesby, Hustad og Lø, synes å ligge litt høyere enn hva strandhevingskurven skulle tilsi (Grønnesby og Ellingsen 2012:133–134). Åpningen på Lænn 1 er nivellert til 14,4 moh. Hvis naustene av praktiske grunner ble lagt 2 m over middelvannstand, skulle naustet, som er datert til 200-tallet/begynnelsen av 300-tallet, etter strandlinjekurven ha ligget på 12,4 moh. Lignende forhold gjelder for tuftene på Grønnesby, Hustad og Lø. Ved naustet på Lænn lå det også, fram til 1950-tallet, en gravhaug som dessverre ble planert bort. Vi kjenner således ikke dateringen på denne. Også nausttufta på Grønnesby ligger i et miljø med gravhauger. Sammenhengen mellom nausttuft og gravhaug er tydeligst på Lø, men kan være et generelt fenomen. Det kan bety at framfor den praktiske plasseringen nærmest stranden, så var topografiske hensyn og nærheten til gravhauger avgjørende for plasseringen. En optelling viser at halvparten av de sikre nausttuftene som Johansen (2007) registrerte i Trøndelag har en gravhaug tett inntil naustet (Ellingsen 2012:81). Stefano Dell’Aitante har vist en tilsvarende sammenheng mellom graver og naust i Hordaland og Rogaland (2013).

Siden naustene dateringsmessig (og høydemessig) sprer seg gjennom både romertid og folkevandringstid, kan det ikke ha vært mange naust samtidig. Dette gjør det vanskelig å se naustene som tilknyttet spesifikke gårder. Gården som pekere seg ut i dette området er primært Egge, men de arkeologiske bevisene for at gården Egge eksisterte i eldre jernalder mangler. I stedet for å knytte de enkelte tuftene til enkelgårder og forklare flytting med skiftende maktsentra, kan det vært like fruktbart å se naustene i sammenheng med det større området.

Et annet bemerkelsesverdig poeng er fraværet av naust i yngre jernalder. Dette er tilfelle i Sørvest-Norge (Myhre 1997:178) og synes å være tilfellet i Trøndelag også. Naust fra yngre jernalder finnes, men er i mindretall sammenlignet med naustene fra eldre jernalder og middelalderen. Både på bakgrunn av de mange båtgravene og skipets betydningsfulle rolle i yngre jernalder, kan dette vanskelig forklares ut fra rent praktiske forhold.

Funnbildet i naustene i Inderøy/Steinkjer er ikke det samme som for naustene på Sør-Vestlandet, men det er likevel enkelte ting som peker mot at naustene kan representere mer enn bare oppbevaring for båter:

1) Funn av store mengder keramikk av høy kvalitet i naustene på Sør-Vestlandet. I tillegg er det funnet slagg, nagler, smeltedigler, rav og bryner, som vitner om en allsidig aktivitet. I

enkelte av de sørvestnorske naustene er det i tillegg funnet tykke kulturlag, som også er en indikasjon på aktivitet utover det å oppbevare båter.

2) Forholdet mellom naustenes plassering og strandlinjen, som vitner om at plasseringen ikke nødvendigvis har tatt praktiske hensyn.

3) Forekomsten av gravhauger i nærheten av naustene.

4) Hvis Hinsch har rett, kan naustets form ha lignet omvendte båter.

Naustene gir inntrykk av å være noe mer enn funksjonelle bygninger satt opp som beskyttelse for båter mot vær og vind. Funnene peker mot flere praksiser, og plasseringen vitner om at betydningen av naustene skal sees i relasjon til landskapet.

6.3.3 Bygdeborger

I Norge er det kjent ca. 450 bygdeborger, og det er gjort funn i 34 av disse (7,5%). Det er påvist bosetningsspor på 12 borger (Ystgaard 2014:148). I Nord-Trøndelag er det registrert 25 anlegg i Askeladden. De fleste er ikke undersøkt og mange er bare overflattisk registrert. Det de har til felles er at de har voller/murer eller rester av slike. Thuestad et al. (2016) deler forskningen inn i tre faser. I fasen før Rygh bidro lokale forklaringer, historier og myter til varierte tolkninger av anleggene, som tilholdssted for røvere, eremitter og bosted for underjordiske vesener. Da Rygh introduserte begrepet bygdeborg i 1883, ble tolkningen av anleggene snevret inn til militære anlegg. Dette synet holdt seg til 1990-tallet, hvor flere forskere introduserte alternative tolkninger, som kulturanlegg, rituelle steder og tollstasjoner. Fokuset kom i større grad til å være på multifunksjonalitet. Samtidig har det vist seg at tolkningen av anleggene som militære anlegg har holdt seg (se Thuestad et al. 2016, Ystgaard 1998 for en utfyllende forskningshistorie).

Både Marstrander (1958 a, b) og Theodor Petersen (1942) har behandlet anleggene i Trøndelag som militære anlegg. I Steinkjer/Inderøy har noen av borgene en bemerkelsesverdig spredning. Fire av borgene på grensen mot Verdalen ligger på rekke sør for Steinkjer, mot grensen til Verdalen. Dette er en topografisk naturlig grense som tidligere var grensen mellom Øynafylket og Verdølafylket. Det spesielle er den jevne avstanden mellom borgene og den visuelle sikten mellom dem. Dette har fått flere forskere, blant annet Marstrander til å se anleggene som en del av en forsvarslinje (1958b:99).

I nyere forskning er bygdeborgene behandlet mest utførlig av Ystgaard (1998, 2003).

Ystgaard foretrekker å bruke betegnelsen mur/vollanlegg, fordi dette er beskrivende for

fenomenet, og fordi begrepet «bygdeborg» inneholder en funksjonstolkning (Ystgaard 1998:4). Ystgaard har ved punktundersøkelser undersøkt ni anlegg i Trøndelag. I tillegg baserer hun seg på fem anlegg undersøkt av Hemmendorf og Smedstad (1997). Dateringene fra undersøkelsene i murene viser at anleggene har vært etablert fra førromersk jernalder og til folkevandringstid. To grupper skiller seg ut. 1) Store anlegg, større enn 8000 m², plassert i sentrale jordbruksstrøk som ble etablert i førromersk jernalder. 2) Mindre anlegg, mindre enn 4000 m² som i større grad er plassert i utmark, og ble etablert i romertid/folkevandringstid. Anlegg med andre dateringer er vanskeligere å klassifisere, noe Ystgaard ser som uttrykk for at materialet er i minste laget for å trekke vidtrekkende konklusjoner (2003:26). Utviklingen fra store anlegg til mindre anlegg synes også å skje i Uppland (2003:26). For en del av anleggene har Ystgaard påvist bruk i flere faser. Borgen på Hallstein i Levanger viser potensialet som ligger i å undersøke anleggene arkeologisk. Vollene omslutter et område på ca. 17000 m² med to innganger. Her er det flere steder påtruffet kulturlag ved prøvestikking og et mulig langhus med geofysiske målinger. Innenfor murene er det gravd en gravrøys hvor det ved undersøkelsen ble funnet en steinring, ca. 2,5 m i diameter, og en større steinblokk. I bunnen lå det brente bein datert til folkevandringstid. Undersøkelsene av vollene på Hallstein har gitt dateringer fra hele eldre jernalder (Ystgaard 2014:192ff).

Det er gjort få og begrensede undersøkelser av bygdeborger i Norge. Vi vet dermed svært lite om disse anleggene ut fra arkeologiske data. De funnene som dominerer er kvernsteiner, keramikk og bryner (Ystgaard 2014:151). I Sverige er det gjort flere undersøkelser. I 2003 var det kjent 1040 anlegg registrert som «fornborger» (Wall 2003:19). Siden det er visse forskjeller i det svenske materialet er det differensiert mellom «vallanläggningar» type A og B og «gravhågnader» (Olausson 1995:41ff). Åsa Wall er kritisk til denne inndelingen fordi den er basert på en forståelse av murene som forsvarstekniske, og nedtoner likhetene i materialet.

På mange av de svenske fornborgene er det påvist bosetning. På Darsgårde i Uppland ble det registrert 20 bygninger (Andersson 2012:11). Den mest undersøkte og best publiserte er Runsa ved Mälaren, hvor det er påvist fem bygninger, hvorav en er definert som en hallbygning (Olausson 1996). På de anleggene der det er registrert bygninger er det funnet «hverdagsgjenstander» som dyrebein, keramikk, vevlodd o.l. Det er også funnet prestisjegjenstander som spillebrikker, romersk glass, spenner og våpendeler, og spor etter metallbearbeiding og tekstilarbeid (Andersson 2012:10). På Onssten og Gullborg er det gjort funn av hundrevis av vevlodd.

På bygdeborgen Kverkillen, Inderøy ble det på begynnelsen av 1800-tallet funnet skjeletter etter åtte individer i en kløft på vei opp til borgeren. Kraniene ble levert sognepresten mens de resterende skjelettdelen ble gravd ned på stedet. Kraniene er borte, men Th. Petersen gjennomførte en utgravning i 1914, hvor han fant åtte skjeletter som ble levert Anatomisk Institutt. I dag er bare tre skjeletter bevart, et individ av ukjent kjønn rundt 20 år, en kvinne over 30 år og et barn under 5 år. Spor på skjelettet har avdekket at kvinnen ble drept med flere sverdugg, og sannsynligvis med hugg fra en person som har stått lavere enn kvinnen. Funnet er datert til 529–665 e.Kr. (84,1% sannsynlig. TUA-3175, 1458±58) (Fyllingen 2010).

Konklusjonene er at bygdeborger finnes gjennom hele eldre jernalder med hovedvekt på yngre romertid/folkevandringstid, og, selv om det finnes dateringer som viser senere bruk, er borgene et fenomen som går ut av bruk ved overgangen til yngre jernalder. Det synes som om anleggene utvikler seg fra store til mindre i løpet av eldre jernalder, og at noen anlegg er brukt over lang tid. Det er også verdt å legge merke til at det i de svenske undersøkelsene er påvist bygninger, og at funnmaterialet, både fra Norge og Sverige, peker mot det som kan kalles dagligdagse aktiviteter.

6.3.4 Gravhauger/gravfelt

Eldre jernalders gravskikk i Trøndelag utviser en stor variasjon, både i selve gravleggingen og i ytre utforming (Johansen 2012, Marstrander 1956). I førromersk jernalder kjennes bare noen få graver, alle kremasjonsgraver. Fra Inderøy kjennes to gravfunn, den ene er en flatmarksgrav med brente bein og keramikk (T14804 fra gården Li 117/-). Den andre, på gården Hø (142/-), (T18428) er en kremasjonsgrav lagt i en liten haug med trekarkitt, og spydspiss og skjoldbule (Møllenhuis 1973). I løpet av den seneste delen av eldre romertid kommer de første rike inhumasjonsgravene på gårder som Geite (Levanger), Hallem (Verdal) og Vika (Inderøy). I løpet av yngre romertid øker antallet. Torkel Johansen (2012) har 60 inhumasjonsgraver i sitt materiale fra Trøndelag. Av disse er 46 kiste-graver og skjelettgroper. Skjelettgraven fra haug 1 på Lø (fig. 6.20) hører blant den siste gruppen. Rike graver med inhumasjonsgraver, enten i grop i undergrunnen eller i kistebegravelse, fortsetter ut eldre jernalder. På Veiem i Grong ble det i 1976 utgravd en liten haug med en steinkistebegravelse hvor det var lagt ned gravgaver som våpen, beslag til kar, bjørneklør og ulike tregjenstander.

Fig. 6.20: Skjelettgrav (fra haug 1) fra Lø, Steinkjer. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Sammen med den ubrente begravelsen var det også lagt ned en kremasjonsbegravelse (Farbregd 1980a). I den samme oversikten (2012) har Johansen 388 kremasjonsbegravelser fordelt på kategoriene beinsamling, urnegrav, kammergrav, brann grop og brannflak. Den samme variasjonen vi ser i utformingen av likbehandlingen og utformingen av selve nedleggelsen, ser vi også i utformingen av gravminnet. Graven kan være nedlagt i små eller store hauger eller røyser, hauger med kjernerøys, runde steinsettinger (Egge, Steinkjer og

Hallem, Verdalen, firkantede steinsetning (Vika, Inderøy), bautasteiner og flatmarksgraver (Petersen 1923).

Mange av bronsealderens gravrøyser i Trøndelag synes å ha en helt annen plassering i landskapet enn yngre jernalders gravhauger (Grønnesby 2012). De er bygget av stein, lagt rett på berg og er gjerne plassert på høyder med utsikt over sjøen. Alle har en typisk plassering i utmark, og ligner på det som i Vestfold kalles «åsrøyser» (Sollund 1996). En del av jernalderens gravrøyser har en tilsvarende plassering, men er gjerne mindre, og ligger ofte sammen i felt. Andre graver, som for eksempel steinringene på Egge, er plassert i nærheten av der det senere ble et gårdsområde, og så nært der hvor yngre jernalders hauger ble plassert at de i dag oppfattes som en del av ett gårdsgravfelt. Samme situasjon finnes på steder som Hallem i Verdalen og Geite i Levanger.

I yngre jernalder er det en tydeligere sammenheng mellom en del gravminner og gårdstunet. Sammenhengen mellom gård og haug er et fenomen som også er beskrevet i middelalderkildene. Begrep som «odelshaug» og den kjente domsavsigelsen fra 1300-tallet som sier at eiendommen tilhører den som kan føre sin slekt tilbake til «hauk ok heidni», tilsier at enkelte gravhauger fungerte som legitimerende for eiendomsretten (Zachrisson 1994). Mye tyder på at odelshaugene har ligget relativt tett inntil gårdstunet, i alle fall i deler av landet. I Trøndelag har registreringene av kulturlag på gårdstun vist at det ofte ligger én eller to større gravhauger like nedenfor tunet. I tilfeller der det gamle tunet ble påvist på et annet sted enn dagens tun, ligger det gjerne tilsvarende hauger. Dette kan være «odelshaugene», store gravhauger som legitimerte retten til gården i tid. Den klassiske situasjonen er at tunet ligger på en markert høyde med haugen(e) like nedenfor. I Hårbardskvadet blir haugene kalt «heimis haugum» (Jonsson 1932) og i norsk folketro finnes utallige beretninger om haugbonden, haugbu, haugkall og lignende (Birkeli 1938:117ff). Det finnes også tradisjoner for ofringer ved gravhauger og bautasteiner (1938:157). Selv om det er vanskelig å vite om tradisjoner som kjennes fra historisk tid går tilbake til førkristen tid, er det så stort innhold av hedenske elementer at det slettes ikke er umulig.

Yngre jernalder utviser også en stor grad av variasjon, både i selve gravgjemmet og i utformingen av gravminnet. Det finnes både kremasjonsbegravelser og inhumasjonsbegravelser. Noen er lagt i jordhauger, andre i røyser. Mange begravelser er lagt ned sekundært i eldre jernalders gravminner. Noen hauger fra yngre jernalder ligger også på

andre markerte punkter, som for eksempel ved sjøen, og det er foreslått at de markerer en bruksrett (som et alternativ til odelsretten) (Ellingsen 2012).

I 2001 ble det for deler av Inderøy kommune, gjort en analyse av avstanden til henholdsvis sjøen og nærmeste gårdstun (navnegård) for røyser og hauger (Rena og Holien 2001). Resultatet viste at ca. 50% av haugene lå innen en radius av 250 m fra et gårdstun, med en topp innen 50–150 m fra tunet. Skre kommer fram til at de fleste hauger ligger innen 200 m fra gårdstunet (1998:226). 34% av gravrøysene i Inderøy ligger innen 50 m fra sjøen, og 53 % innen 100 m. Gravhaugene fordeler seg jevnere enn røysene, men har en liten topp hvor ca. 12% ligger 100 m fra sjøen. Her er det mange forbehold å ta. Utvalget var relativt lite, skillelinjene mellom kulturminner registrert som «haug» og «røys» er uklare. Inderøy er i tillegg en halvøy. Hvis undersøkelsen hadde blitt gjort over et større område kunne resultatene ha blitt annerledes. Likevel vil jeg hevde at det er en todeling her som viser en forskjell i hvordan gravminner forholder seg til gårdstunene og til sjø/utmark. Ved hjelp av en GIS-analyse har Daniel Löwenborg undersøkt fordelingen av graver i Västmanland. Resultatene viser at bronsealder og eldre jernaldersgraver er lokalisert på eller nær morenerygger, og på høye plasser, mens yngre jernalders graver er plassert nært bosetningen. Det er også en manglende kontinuitet mellom bruk av gravfelt fra eldre og yngre jernalder. Diskontinuiteten i gravfeltene ser ut til å starte mellom romertid og folkevandringstid, men blir mer tydelig mellom folkevandringstid og merovingertid. Den prosentvise fordelingen av gravfelt som også er brukt i perioden etter de ble anlagt, viser følgende fordeling: bronsealder 83%, førromersk jernalder 86%, romertid 57%, folkevandringstid 29% og merovingertid 82% (2012). I Trøndelag, og da særlig på de store gårdsgravfeltene som eksempelvis Egge, Hallem og Geite, er det en kontinuitet i gravleggingen fra romertid til yngre jernalder. Selv om Löwenborgs analyser ikke er direkte overførbare til Trøndelag går de inn i de mange endringene som skjer i Skandinavia ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder.

Storhauger

Med sin artikkel *Gullalder* (1937b) startet Brøgger en diskusjon om storhauger. For Brøgger hadde storhaugene en diameter på over 30 m og hadde en «høi reisning og markert beliggenhet». Brøgger så en sammenheng mellom de store gravhaugene, som han mente det var flest av i Oppland-Romerike, med merovingertid, Ynglingeætten, Uppsala og utviklingen av kongemakten.

Bjørn Ringstad (2004) definerer storhaug som en haug på 400 m³, noe som tilsvarer en haug som er 20 meter i diameter og 2,5 meter høy. Storhauger på Vestlandet finnes både i

bronsealder og jernalder, men det er to tydelige tidsmessige brudd. Det første er i overgangen mellom bronsealder og eldre jernalder. Mengden storhauger tar seg så opp, og når en topp mellom 350–550 e.Kr. Det andre bruddet kommer i overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Skikken med storhauger tar seg så opp igjen, og når en ny topp i første del av vikingtiden. De fleste storhauger med daterende funn på Vestlandet kan dateres til eldre jernalder.

Situasjonen synes å være annerledes på Østlandet, hvor de største storhaugene kan dateres til yngre jernalder (Pedersen et al. 2003:307ff, Gansum 1995 sitert i Ringstad 2004). I Østfold er det registrert 94 hauger større enn 20 m. Blant de 68 haugene mellom 20 og 25 m, kan fire dateres til eldre jernalder og fire til yngre jernalder. Blant de 16 haugene mellom 25 og 30 m kan to dateres til vikingtid. Ni hauger er større enn 30 m, fire av disse kan dateres til vikingtid og én til folkevandringstid/merovingertid.

Lars Stenvik (1996a) så på storhauger (over 20 meter i diameter) i kommunene Levanger, Verdal, Inderøy, Steinkjer, Overhalla og Grong. Stenviks datagrunnlag var registreringene for Økonomisk kartverk. I Stenviks data kommer Verdal ut med svært mange storhauger i forhold til de andre kommunene. Forseths og Fosnes' data (se nedenfor) viser at i tillegg til Verdal, utmerker Steinkjer kommune seg med omtrent like mange, om ikke flere enn Verdal. Det ser imidlertid ut til å være riktig at det er en spesielt høy konsentrasjon i området Hallem, Stiklestad og Hegstad.

Den mest systematiske og største undersøkelsen som er gjort av storhauger finnes i Peter Bratt (2008) sitt arbeide om storhauger i Mälardalen. Bratt diskuterer også storhaugsbegrepet og mener at det må sees i relasjon til gjennomsnittsdiameteren på haugene i de ulike tidsperiodene. I Mälardalen har den normale gravhaugen en diameter på mellom 5 og 10 m, og en storhaug er dermed en haug som er større enn 10 m i diameter. Hauger under 10 meter i diameter betegner Bratt som «normalstora högar», mens hauger over 10 karakteriseres som «avvikande stora högar». Hauger over 20 meter i diameter kalles «storhögar», eller karakteriseres med diameter. I Mälardalen er det registrert 268 hauger over 20 m i diameter. Av disse er 62 over 30 m i diameter.

Byggingen av storhauger begynte i Mälardalen i romertid, men hadde en topp i tidlig merovingertid, og en ny topp på 900-tallet. Ottarshaugen i Vendel er den eldste i det Bratt kaller den første monumentaliseringsfasen av storhauger. Haugen er datert til første halvdel av 500-tallet. Det store antallet storhauger kommer imidlertid fra midten av 500-tallet til

begynnelsen av 600-tallet. Storhaugene i Uppsala blir bygget i denne fasen. Dette skjer parallelt med de eldste båtgravene i Valsgårde, Vendel og Ultuna. Bratt tolker de ikke-monumentale båtgravene til å representere en elite, men ikke en elite som konkurrerte om makten. Storhaugene tolker Bratt som å være uttrykk for en kamp om regional kontroll, og i sammenheng med at den tidligste fasen av merovingertid politisk sett var en ustabil periode. Kampen om kontroll, som startet allerede på slutten av folkevandringstid, var en kamp mellom en ny og en gammel elite. Bratt identifiserte tre faktorer for lokalisering av storhaugene:

- 1) nærhet til bosetning
- 2) nærhet til knutepunkter og ferdselsårer
- 3) tilknytning til eldre graver.

Et bemerkelsesverdig trekk ved storhaugene er at det er relativt få våpen. Våpen hører primært til i gruppen avvikende store hauger (11–19 meter i diameter) med branngrav. Dette gjelder spesielt 5–600-tallet (Bratt 2008:87). Andre særtrekk ved hauger over 20 meter i diameter er at de alltid er oppbygget av en kjerneøys med en jordkappe, mange har et avflatet platå på toppen, og de inneholder alltid brannbegravelser. Blant beinmaterialet er det mange dyrearter (ofte rovfugler). Gravgodset inkluderer ofte gullgjenstander, og mange graver har eksklusive tekstiler med gulltråder. Gravene inneholder sjeldent våpen og hjelmer, men ofte spilleutstyr og glassbegre, og det finnes ingen sikre spor etter båter/skip.

Lars Forseth og Kristin Fosnes har samlet og analysert storhauger (hauger og røyser >20 m i diameter) i Trøndelagsfylkene (2017). Totalt utgjorde datasettet ca. 10 000 enkeltminner (ca. 40% av registreringene manglet opplysning om diameter). I Nord- og Sør-Trøndelag er det registrert hhv. 546 og 65 storhauger med diameter 20 m eller mer, til sammen 611 (det vil si ca. 6 % av den totale datamengden). I Nord-Trøndelag finnes konsentrasjoner av storhauger i Fosnes kommune, på Bertnem og Værem i Overhalla, og i området fra Egge i Steinkjer og sørover til Alstadhaug i Levanger. I tillegg kommer Rygg på Frosta, Olvishaug i Levanger og Herlaugshaugen på Leka. I Sør-Trøndelag er det mindre grupperinger på Ørland, Agdenes, Oppdal og Lade (Forseth og Fosnes 2017). Av storhaugene i Nord-Trøndelag er 118 over 30 m i diameter, 99 er mellom 30 og 40 m, 14 er mellom 40 og 50 m, fire mellom 50 og 60 m og 1 over 60 m i diameter. Hvordan disse fordeler seg på de ulike arkeologiske periodene vet vi ikke. Det er visse kildekritiske forhold ved datasettet som må tas med i betraktningen. Dataene kommer fra ulike kilder (egne GPS-innmålinger, lidar, og Askeladden), de

representerer ulik registreringsintensitet og ulike praksiser for hva som måles inn (2017:47f). På tross av disse forholdene, er dette et så pass stort datasett at det gir visse indikasjoner som må ansees å være av betydning.

Hvis vi ser på hauger/røyser over 20 m i diameter finnes det 65 i Sør-Trøndelag og 546 i Nord-Trøndelag. De fleste er registrert i Steinkjer og Verdal kommune. Det er litt flere i Steinkjer enn i Verdal, men i Steinkjer er det også flere store røyser enn i Verdal (røyser som har en sikker bronsealderdatering er tatt ut av materialet). Hvis vi ser på fordelingen i forhold til størrelsen på kommunene, kommer Frosta, Levanger, Leka og Inderøy ut med høye tall. Hvis vi deler haugene/røysene inn i naturlige topografiske landskapsområder er det fremdeles Steinkjer/Inderøy og Verdal, Levanger og Frosta som kommer ut med høyest tall. Hvis vi ser på hauger over 40 m i diameter, skjer det noe. Da kommer Namdalen (7) inn med flere storhauger enn Steinkjer/Inderøy (4) og Verdal/Levanger/Frosta (6). Det kan synes som om det ikke er tilfeldig at Trøndelags største gravhaug, Herlaugshaugen, ligger i Namdalen, og at Herlaugshaugen må sees i sammenheng med resten av Namdalen. Namdalen utmerker seg også med å være stedet med den største og eldste konsentrasjonen av båtgraver. I Namdalen er det registrert 22 båtgraver alle datert til perioden 700 og 950 med et tyngdepunkt på 700-tallet (Pettersen 1980, 1988). Det som skiller hauger med en diameter over 40 m fra hauger med en diameter på mellom 30 og 40 m synes å være at de største haugene alltid er knyttet til vannveier. Det gjelder haugene i Namdalen, Helge i Steinkjer og Olvishaugen i Levanger.

Dessverre finnes det lite daterende data for storhaugene i Trøndelag, slik at det er vanskelig å si om de fleste storhaugene er fra eldre eller yngre jernalder. Vi kan imidlertid gå ut fra at også Trøndelag har en topp i byggingen av storhauger ved slutten av folkevandringstid og tidlig merovingertid.

Her skal vi se på et utvalg plasser. Egge i Steinkjer, Hallem og Geite i Verdal, Herlaugshaugen på Leka, Olvishaugen i Levanger, haugene på Bertnem i Overhalla og Opphaug og Viklem i Ørland.

Egge, Steinkjer

Gården Egge i Steinkjer spiller en rolle i Heimskringla som gården til Olve på Egg og Kalv Arnesson. Gården ligger på en markert morenerygg som strekker seg rundt Steinkjer. Dagens gårdstun er omgitt av tre gravfelt. Gravfeltene på Egge stammer både fra eldre og yngre jernalder. Det østligste og det vestligste feltet har gitt funn fra eldre jernalder, mens det midtre har gitt funn fra yngre jernalder. Feltet lengst i nordøst består av hauger og steinringer

med graver datert til romertid (Marstrander 1983, Møllenus 1963). Opprinnelig har det vært syv eller flere lave steinringer datert til romertid. I dag er fem bevart i tillegg til åtte gravhauger. Totalt skal det ha vært 30 gravminner i denne delen av feltet. I ringene er det funnet flere østlandskjeler med våpensett og gullringer. Ett av sverdene er et Victoriasverd (Marstrander 1983:29). Feltet lengst i sørøst kan også dateres til eldre jernalder, mens det midtre feltet har gitt funn fra yngre jernalder. På begynnelsen av 1980-tallet ble det utgravd en gravhaug med en kremasjonsgrav datert til 900-tallet. Graven var rikt utstyr med blant annet et praktsverd og en båt (brent på likbålet). Helge Sørheim diskuterte om dette kan være graven til Trond Haka, den første høvdingen vi hører om på Egge (Sørheim 1997). I dag er det registrert 33 sikre gravminner på Egge, men opprinnelig har det vært rundt 50 (Smedstad 1992:35). De største haugene finnes på det midtre feltet og har en diameter på ca. 20 m.

Hallem i Verdal

Gravfeltet på Hallem, Verdal ligger på en markert rygg på sørsiden av Leksdalsvatnet. Karakteristisk nok kalles feltet for «Himmelen» (sannsynligvis etter en husmannsplass, men beskrivende for den opphøyde plasseringen i landskapet gravfeltet har). Det eldste funnet fra Hallem er T581–585 som er datert til B2 (70–150/160 e.Kr.) på bakgrunn av en remspenne (Marstrander 1983:68). Langhuset på Hallem er datert til førromersk jernalder/eldre romertid og kan altså ha vært der på det tidspunktet gravfeltet ble anlagt.

Gravfeltet består av 80 registrerte gravhauger hvorav tre er større enn 30 meter i diameter. På gravfeltet er det gjort funn fra romertid og folkevandringstid. Gravfeltet har tidligere fortsatt over på gårdene Forbregd og Lein hvor det blant annet ble fjernet over 70 steinsettinger på 1800-tallet. En oppmåling fra slutten av 1700-tallet viser den største til å ha vært «100 alen» i diameter. Hvor mange gravminner som har eksistert er vanskelig å beregne i dag, men det har vært et usedvanlig stort gravfelt. Gravfeltet ligger interessant til i grensesonen mellom to landskap som blir delt av berg/utmark, Leksdalsvatnet og en rekke på fire bygdeborger. Denne plasseringen vitner om at markeringen av grensen og ferdselen mellom disse to områdene kan ha vært av betydning for etableringen av feltet.

Geite, Levanger

Geite ligger på en markert høyde like sørøst for Levanger. I 1922 ble gravfeltet dokumentert med 38 hauger. I 1973 var antallet redusert til 27. Den største haugen har ligget på selve tunet. Feltet er kanskje mest kjent for det bemerkelsesverdige romertidsfunnet (T465–79) som ble gjort i 1868 hvor det i en grav for en kremert kvinne bl.a. ble funnet en romersk

bronsekjele, bronsefat, sil og øse, fotbeger av keramikk, to gullringer og en rosettfibel (Jonsson og Marstrander 1973, Stylegar 2013).

Herlaugshaugen på Leka

Herlaugshaugen på Leka er en av Norges største gravhauger med sine 63 m i diameter og 8,5 m høy (over 12 m fra sjøsiden) (Forseth og Fosnes 2017, Stamnes 2015). Opprinnelig har haugen ligget som en del av et større gravfelt hvor bare deler er igjen i dag (Rygh 1880). Ved tre anledninger på 1700-tallet ble det foretatt til dels omfattende gravninger i haugen hvor det ble funnet to skjelett, sverd, furubjelker med jernbeslag og bolter, en mengde dyrebein, bronsekjel med inngraverte bilder, og klinknagler. Både størrelsen, plasseringen ved kysten og funn av klinknagler antyder at dette kan være en skipsgrav. Dette ble imidlertid ikke bekreftet ved de geofysiske undersøkelsene gjort i 2012 (Stamnes 2015). Hvis Herlaugshaugen er en skipsgrav, går den inn i rekken med mulige og påviste skipshauger langs kysten (Opedal 2010, Ringstad 2004). De store haugene på Avaldsnes og deres datering til merovingertid kan tilhøre en tilsvarende gruppe som Herlaugshaugen.

Bertnem, Overhalla og Vestgården, Fosnes

På Bertnem (fig. 6.21) i Overhalla ligger det tre store hauger på rekke. Haugene varierer i størrelse mellom 44 og 51 m i diameter. Haugene har vært del av et større gravfelt, blant annet flere langhauger som er fjernet. En av de fjernede haugene skal ha inneholdt to hesteskjeletter (div. innberetninger Topografisk arkiv, Vitenskapsmuseet). Gerhard Schøning forteller at det på nabogården Engstad har stått en kirke som muligens stammer fra middelalderen (Brendalsmo 2006:677). Fra denne kirken og til de store haugene på Bertnem gikk det enda på Schønings tid en brolagt og «ophøiet» vei (Schøning 1780[1910], bind 2:140 og 149). Det er ikke kjent funn fra de store haugene. Langhuset som ble utgravd i 1979/1980 og datert til folkevandringstid, fortsatte sannsynligvis under den sørøstligste haugen (muntlig meddelelse Oddmunn Farbregd). Den ene haugen er i så fall yngre enn folkevandringstid. Haugene på Bertnem har ved flere anledninger blitt sammenlignet med haugene i Uppsala (Sandnes 1965:157).

Fig. 6.21: Storhaugene på Bertnem, Overhalla. Gårdstunet ligger like bak haugene. Foto: Theodor Petersen, NTNU Vitenskapsmuseet.

Samme mønster som på Bertnem, tre store hauger på rad tett inntil gårdstunet, finnes på Vestgården, Fosnes. De tre haugene (to hauger og én røys) har en fantastisk beliggenhet ute ved kysten på det høyeste punktet, med vidt utsyn. Ifølge Forseth og Fosnes' oversikt er de to største haugene over 40 m i diameter. Det er ikke kjent funn fra haugene.

Helge, Steinkjer

På Helge, «det hellige eidet», har det ifølge Karl Rygh (1880) ligget 22 hauger. Tre av disse er store og to har navn, Helgeshaugen og Ormshaugen (fig. 6.22). I tillegg er det to bautasteiner og det skal ha vært en tredje. Mellom Helgeshaugen og Ormshaugen har det gått en «ophøiet stenlagt vei» som det i dag ikke er spor etter. I tillegg har det vært en lengre steinmur som det i dag bare er rester igjen av. Her er også en sirkel med reiste steiner. I 2002 ble det gravd et prøvestikk i steinringen. Her ble det påtruffet et kullag, datert til 429–495 e.Kr. (13,6% sannsynlighet) 505–663 e.Kr. (81,8% sannsynlighet) (T-16587, ukal. 1465±60) (Binns 2003). I tillegg er det funnet en enegget kniv av type Sax K (Jørgensen 1999) (T14945) datert til fase I/II. Typen er av kontinental form. Kniven stammer fra et brannlag like ved den ene av de store haugene, og er antatt å stamme fra en branngrav. Gravfeltet på Helge-By har en bemerkelsesverdig plassering akkurat ved enden av Reinsvatnet, og ved Byaelva som går til Steinkjer.

Fig. 6.22: To av haugene på Helge, Steinkjer. Helgeshaugen nærmest. Bildet er tatt fra stedet der det historiske tunet stod tidligere. Foto: Geir Grønnesby.

Olvishaug, Levanger

Olvishaug på Alstadhaug i Levanger er ca. 55 meter i diameter og ligger i et gravfelt. Sannsynligvis har feltet vært langt større. Haugen ligger på et eide ut mot Nesset. Like ved haugen ligger Alstadhaug kirke som ble bygget på 1100-tallet (Brendalsmo 2006:317). Klüver forteller at presten Heine fikk gravd i Olvishaugen på begynnelsen av 1800-tallet. Her ble det funnet et steinsatt kammer med et ubrent lik med sverd og skjold. Skjoldbullen er beskrevet som å ha kjegleformet spiss, og skal muligens dateres til romertid (Klüver 1823, Stenvik 1996a:87). En datering til romertid må ansees som usikker. Det kan være en romertidsgrav i haugen, men det kan også være flere graver, og vi vet dermed ikke alderen på haugen slik den fremstår nå.

Opphaug og Viklem, Ørland

På Opphaug i Ørland kommune ligger det en haug hvor store deler av haugen ble ødelagt på slutten av 1800-tallet. Fra haugen ble det innlevert en kam (R447), en ring av bronse og et beslag med form som et dyr (T3304–06). En undersøkelse foretatt i 2017 indikerer at haugen kan ha hatt en diameter på 50 m (Stomsvik 2018). Det skal også ha blitt observert båtnagler under gravingen (Berglund og Solem 2017:224). På Viklem ligger det en storhaug, mellom 40 og 50 m i diameter, tett opptil gården og middelalderkirka (fig. 6.23). Det er ikke kjent funn fra haugen.

Fig. 6.23: Kirke, gård og haug. Viklem, Ørland. Foto: Geir Grønnesby.

Oppsummering

Denne gjennomgangen har vist til et rikt og variert gravmateriale fra Trøndelag i jernalderen. Det som skal vies spesielt fokus i analysen er gravfeltene, storhaugene og de såkalte «odelshaugene». Det viktigste med denne gjennomgangen er storhaugene og deres mulige sammenheng med de prosessene som skjedde ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Mange av de aller største haugene har en påfallende likhet i plasseringen i landskapet. Alle ligger på markerte punkter tett knyttet til vannveier. Både Helge og Alstadhaug har en svært lik plassering, ved et eid. De tre storhaugene på Vestgården i Fosnes har en tilsvarende plassering på en markert høyde på et eid. Også de andre av de største haugene ligger i nærheten av vannveier. Felles for de aller største haugene, med unntak av Herlaugshaugen, er at de ligger tett inn til gårdstunet. Steder som Hallem, Geite og Egge utmerker seg som store gravfelt med rike importgraver fra romertid. Alle har importfunn fra B2 (Johansen 2003).

6.3.5 Jernproduksjon

Jernproduksjonen i visse områder av Skandinavia var svært omfattende i eldre jernalder. For Trøndelags vedkommende dukker sjaktovnene, de så kalte rosettanleggene, opp ca. 3–200 f.Kr. Teknologien var da ferdig utviklet, og endret seg ikke før ved overgangen til yngre jernalder, da den tilsynelatende forsvant like brått som den kom. Tyngdepunktet i eldre jernalder ligger i Nord-Trøndelag (Stenvik 2005:117), mens i Sør-Trøndelag er de fleste anlegg fra yngre jernalder eller middelalder. I Meråker er det registrert ca. 40 anlegg, og i topperioden, ca. 2–300 e.Kr., var minst fem anlegg i drift samtidig. Et standardanlegg, med tre–fire ovner, kunne produsere 30–70 tonn jern. For Meråker som helhet er det beregnet en total produksjon på 2500 tonn jern (Stenvik 1997:258). Lars Stenvik har tolket både den

omfattende produksjonen og opphøret på 5-600-tallet som et resultat av etterspørsel fra Romerriket. Fra ca. 700 kjennes det nye anlegg av en type som kunne opereres av bare to mann, og som produserte kun 10% av den mengden anleggene fra eldre jernalder kunne (Stenvik 1996b, 1997, 2003).

Det kan synes som om produksjonen har vært like omfattende i Sørøst-Norge. Bernt Rundberget deler de norske anleggene fra eldre jernalder inn i 3 typer: Eg-typen, Østlandstypen og Trøndelagstypen. Mens Eg-typen bare kunne brukes én gang, kunne de to andre brukes i flere omganger, ved at slagget ble tatt ut etter hver brenning. Beregninger for mengden produsert jern for trøndelagsovn er 15–30 000 tonn jern fordelt på 6–800 år. For østlandstypen er tallene 20 000 tonn jern i perioden 200 f. Kr til 700 e.Kr. Dette er relativt lave estimater, og den reelle produksjonen kan ha vært langt større (Rundberget 2010). Det har vært en formidabel produksjon som langt overgikk det lokale behovet for jern. Tradisjonelt blir dette forklart innen en høvdingdømmemodell, hvor overskuddsproduksjon og en sterk organisering har muliggjort den store jernproduksjonen (Stenvik 1991, Prestvold 1999, Rundberget 2010, Johansen 2003). Det er foreslått at den store mengden jern gikk til Sør-Skandinavia og Romerriket (Rundberget 2010, Stenvik 1997).

Den bråe avslutningen på trøndelagsovn som Stenvik beskriver, synes å være mest gjeldende for Nord-Trøndelag. I Namdalen er det datert anlegg til 600-tallet. Det er imidlertid stilt spørsmål om anleggene i Namdalen tilhører typen fra eldre jernalder (Prestvold 1999:54). I Jämtland er samme ovnstype også datert til merovingertid (Rundberget 2010:43-44).

Bernt Rundberget har sett den regionale likheten i anleggene, samt fenomenet med å tildekke slaggrøpa med heller, som uttrykk for at kunnskapen om jernproduksjonen var del av en hemmelig rituell kunnskap (2002). Dette rimer godt med den konservatismen vi ser i teknologien gjennom 800 år.

I Steinkjer kommune er det registrert 31 anlegg (upublisert katalog av Lars Stenvik). Mange av disse er overflattisk registrert og vi vet ikke hvor mange som kan dateres til eldre jernalder. De fleste anleggene i Nord-Trøndelag er datert til eldre jernalder. Alle de 50 kjente anleggene i Stjørdal er fra eldre jernalder (Stenvik 2005:114). Vi kan derfor gå ut fra at de fleste anleggene i Steinkjer også er fra eldre jernalder. Noen er registrert nord for området med bygdeborger, men de aller fleste er registrert øst for dette området.

Det finnes få utgravde anlegg fra yngre jernalder/middelalder i Trøndelag. Totalt er det gravd fem såkalte sjaktovner med slaggavtapping. Dette gjelder Håen I og III i Melhus (I: 650–860, II: AD 1050–1230), Budalen i Midtre Gauldal (1020–1220), Hendalen i Midtre Gauldal (1010–1160), Stavsjøen i Malvik (900–1190) og Bymarka i Trondheim (885–1025) (Rundberget 2012:47f). Sammenlignet med anleggene fra eldre jernalder er disse små, og utvinningen har skjedd med en relativt enkel teknologi. For Hedmark finner Rundberget en god korrelasjon mellom jernutvinningen og bosetningen i yngre jernalder/middelalder. Etter en nedgang i produksjonen på 6–800-tallet tar produksjonen seg opp igjen, og produksjonen synes nå å være styrt av det lokale bondesamfunnet (2012:303f).

Hovedpunktene i denne gjennomgangen er at en svært stor jernproduksjon, muligens med utgangspunkt i en ritualisert, hemmelig kunnskap, i løpet av yngre jernalder ble erstattet med mindre anlegg, muligens knyttet til den enkelte gård.

6.3.6 Huler/hellere

Langs hele norskekysten er det registrert huler og hellere som har vært i bruk i forhistorisk tid. Innenfor Vitenskapsmuseets forvaltningsdistrikt (Midt-Norge) kjennes det 160 hellere og 113 huler (Haug 2011). I Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag er det registrert henholdsvis 94 og 67 lokaliteter. De aller fleste ligger på kysten, men 15 ligger på østsiden av Trondheimsfjorden, med et tyngdepunkt i Stjørdal, Frosta og Levanger (fra en upublisert oversikt laget av Anne Haug og Raymond Sauvage). Huler og hellere har vært i bruk gjennom svært lang tid, fra mesolitikum, gjennom neolitikum og bronsealder. Som mur/vollanleggene og naustene opphørte bruken ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder (Solberg 2000:197). Noen har vært i bruk i middelalderen og senere, men i langt mindre grad, og mer sporadisk (Bergsvik og Hansen 2015).

Mye av diskusjonen har dreid seg om karakteren av økonomisk utnyttelse, om disse plassene var helårsbosetninger eller sesongplasser, og om de representerer andre etniske grupper enn jordbruksbefolkningen. Kjetil Østebø har i sin mastergrad om jernalderens huler og hellere i Vest-Norge delt forskningen inn i tre faser (2008). Den første er karakterisert ved tre teorier om bruken: tilfluktsted, oppholdssted i forbindelse med ferdsel og knyttet til fangst. Teorien om tilknytning til fangst etablerte seg som hovedteori, men det var en diskusjon om det var jordbruksbefolkningen eller spesialiserte fangstfolk som brukte hellerne. Spørsmålet var nært knyttet til om huler og hellere skulle oppfattes som helårsbosetninger eller sesongplasser. Den andre fasen kom med Knut Odner, som tolket hellerne inn en modell hvor et

redistributivt høvdingdømme tok overskuddet fra fangsten for videre distribusjon (1974). I løpet av 1990-tallet ble huler/hellere i større grad sett som rituelle plasser. Bakgrunnen for dette synet er funn av menneskebein og slagg, og den topografiske utformingen. Både funn av menneskebein og slagg er blitt tolket inn en rituell kontekst. Smedens rolle som en liminal person har etter hvert blitt sentral i diskusjonen om huler og hellere (Barndon 2005, 2009, Storvik 2011:14ff, Østebø 2008:7ff). I 15 huler/hellere datert til eldre jernalder fra Nord-Vestlandet og nordover er det funnet fragmenter av menneskebein. I motsetning til tidens rådende gravskikk, kremasjon, er dette ubrente beinfragmenter (Todnem 1999:107).

Dommasnes (2009) har sett hulene som rituelle plasser for gravfelt datert til sen bronsealder og førromersk jernalder. Mange av gravfeltene ligger nært hulene og består av små røyser.

Huler og hellere har en karakteristisk topografisk utforming (Moyes 2012). Spesielt hulene kan sees som sterke inskripsjoner, i kraft av at de fører inn i jorden og mørket. Huler er klassiske plasser for separasjonsfasen og liminalfasen i overgangsritualer. Både den fysiske utformingen, atskillelsen og de særegne lyd og lysforholdene gjør hulene til egnede plasser for overgangsritualer. Anders Hesjedal (1990:210f) har sett på hvordan huler med hulemalerier nettopp har fungert på denne måten.

På samme måte som for jernproduksjonen er det vesentlige her at en viss rituell/økonomisk praksis opphører ved overgangen til yngre jernalder.

6.3.7 Språk og skrift

Språkforskeren Gustav Indrebø mente at de språklige endringene fra runeinskripsjonene på Tunesteinen til Eggjasteinen, representerte større språklige endringer enn overgangen fra norrønt til moderne norsk (Indrebø 1951 referert i Spurkland 2006). Terje Spurkland mener Indrebø har rett hvis man ser endringer i det talte språket sammen med endringene i runene. Dette er endringer som skjer i løpet av 250–300 år. Mens innskriftene på Tunesteinen, som er datert til 200–450, regnes som klassisk urnordisk, dateres innskriftene på Eggjasteinen til 600-tallet. Eggjasteinen har den samme lingvistiske strukturen som Edda-diktene (2006:335). Runerekka ble endret fra 24 til 16 tegn på 600-tallet. Perioden kalles gjerne synkopetiden, på grunn av en forskyvning av trykket i stavelsene. Resultatet ble at ordene ble kortere. Samtidig skjedde en prosess av omlyd, det vil si at vokalene endret seg på grunn av en påvirkning fra andre vokaler i samme ord. Grønvik og Barnes mener at de språklige endringene skjedde mellom 500 og 580, mens de grafiske skjedde i løpet av 600-tallet (Barnes 1998). Hvorfor disse endringene skjedde er usikkert.

Fram til 600-tallet var bruken av runer likt over hele området de brukes. Det er først på 600-tallet at det skjedde en differensiering. De samme endringene synes å skje i Danmark (Nielsen 2009) og i Sverige (Schulte 2006). På kontinentet opphørte bruken av runer etter 700 (bortsett fra frisiske områder, hvor bruken fortsatte til 900-tallet). Sannsynligvis forsvant runene på kontinentet på grunn av kristen påvirkning, og den sterke sammenheng med det latinske skriftspråket (Looijenga 2003).

Det finnes ingen nyere, oppdatert oversikt over runematerialet i Trøndelag. I sin oversikt fra 2013/2014 har Lisbeth Imer registrert åtte innskifter fra eldre jernalder/merovingertid. I tillegg kommer tre lokaliteter på berg eller løsblokker, som er med i en masteroppgave av Ingvild Aarstad Grønbeck (2015). Blant de siste er to lokaliteter på Hammeren i Steinkjer å oppfatte som tapt.

De fleste som har forsket på endringene i språk og skrift er språkforskere, men ingen har sett på denne problematikken ut fra en sosiolingvistisk synsvinkel. Det at det tilsynelatende skjer radikale endringer i tale og skriftspråket har sannsynligvis sammenheng med andre samfunnsmessige endringer.

6.3.8 Oppsummering

Alle kulturminnene i denne gjennomgangen kan sees på som inskripsjoner. Noen, for eksempel gravhauger og gravfelt, bygdeborger, huler/hellere, og i noen tilfeller naust, forsterket allerede eksisterende naturlige inskripsjoner. Det som er av betydning er mulighetene for å identifisere hvilke praksiser som har foregått i tilknytning til kulturminnene. Både bosetningsspor fra eldre jernalder og bygdeborgene synes å være knyttet til praksiser som vi kan karakterisere som dagligdagse aktiviteter. Det store forskjellen er måten de forholder seg til landskapet på. Mens bygdeborgene er sterke inskripsjoner, etablert på sterke naturlige inskripsjoner, synes bosetningssporene å ha en mer labil karakter. Hvorfor er det slik? Dette skal diskuteres nærmere i kapittel 8–9.

Det er imidlertid ikke bare kulturminnene og landskapet som er relevant for diskusjonen. Gjenstandene kan sees som inskripsjoner som i utgangspunktet ikke forholder seg til et landskap, de er i sin karakter mobile. Hvilke endringer skjer i gjenstandenes inskripsjoner og hvilket forhold har de til landskapet?

6.4 Endringer i materiell kultur i Trøndelag

Utgangspunktet for de arkeologiske periodene er gjenstandskronologien. Dette gjelder også for overgangen mellom eldre og yngre jernalder, eller fra folkevandringstid til merovingertid. Allerede Shetelig (1912) skilte våpnene fra 6-700-tallet fra folkevandringstidens våpen, og benevnte perioden «yngre folkevandringstid», mens Gjessing i 1929 mente at «vendeltid» ble stemoderlig behandlet som følge av «en feilaktig kulturell klassifisering», ved at perioden fikk denne betegnelsen. Shetelig skilte imidlertid ut perioden som en egen periode i 1925, under navnet «merovingertid», og karakteriserte overgangen som «et ganske iøinefaldende omslag i norske kulturforhold» (1925:173ff). Den kronologiske periodeinndelingen var altså klar allerede på 1920-tallet. Selve overgangen defineres med overgangen mellom Stil I og Stil II. Akkurat når periodes skillet skal settes er imidlertid fremdeles avhengig av hvilke kriterier som legges til grunn (se Gudesen 1980:12ff, Helgen 1982:12ff, Jenssen 1998:5ff). Tidligere ble overgangen satt til ca. 600, men dette er senere flyttet bakover til 550, blant annet på bakgrunn av kvinnegraven fra St. Denis, hvor det ble funnet en signetring som er antatt å tilhøre dronning Arngunde. Dette er imidlertid omstridt. Flere forskere har også ment at overgangen til Stil II skjedde til ulik tid i ulike områder. Bergljot Solberg definerer merovingertidens start til tidspunktet med en fullt utviklet Stil II. Dette tilsvarer ca. 570 (Solberg 2000:183f).

Anne Nørgård Jørgensen gjennomførte en kronologisk/typologisk undersøkelse for Bornholm, Gotland og Norge (1999, Jørgensen og Jørgensen 1997). Via dette arbeidet ble det skandinaviske materialet også relatert til det kontinentale. Det finnes mange kronologiske/typologiske studier på kontinentet (Hines et al. 1999). Ved å kombinere disse får man en tilnærmet oversikt over sammenhengen mellom det kontinentale og det skandinaviske materiale. Nørgård Jørgensen deler skandinavisk merovingertid inn i 7 faser. De to siste fasene går inn i vikingtiden. Den siste fasen er kun representert i Norge (Jørgensen 1999:190. Kronologiskjemaet s. 144–45). Norge er representert i fase II–VII (1999:181).

Til en viss grad har merovingertiden blitt definert negativt, det vil si ved fraværet av gjenstander/kulturminner som var vanlige i folkevandringstiden. Keramikken, skattefunnene, hellekistebegravelsene og importsakene forsvinner i merovingertid. I tillegg kan vi føye til at naustene (Grimm 2002, Johansen 2007, Grønnesby og Ellingsen 2012), huler og hellere (Solberg 2000:176) og bygdeborgene (Ystgaard 1998, 2003) gikk også ut av bruk.

I tillegg karakteriseres overgangen ved at nye gjenstandsformer dukker opp der de gamle forsvinner.

I Norge har det vært relativt lite forskning på jernalderens typologi og kronologi etter den kulturarkeologiske perioden. Dette er en situasjon som er ganske annerledes enn i de andre skandinaviske landene, og på kontinentet (Jenssen 1998:9). Gjessings (1934) behandling av merovingertiden har vært hovedverket for gjenstandskronologien. Siden den gang er det foretatt regionale undersøkelser for Øst-Norge (Gudesen 1980), Vestlandet (Helgen 1982) og Nord-Norge (Vinsrygg 1979). Alle disse diskuterte eksplisitt merovingertidens materiale, men under diskusjonen om typologisk/kronologisk bakgrunn, kom de også inn på forholdet til gjenstandsinventaret i folkevandringstiden. Dessverre er det ikke gjort en tilsvarende gjennomgang av det midt-norske materialet, men Ingrid Ystgaard har diskutert de midt-norske våpengravene i sin avhandling *Krigens praksis* (2014). Ryttergraven fra Torgårdsletta (T14716) er diskutert av Kristin Ledsten i en masteroppgave fra 2011. Torkel Johansen har behandlet eldre jernalders gravmateriale i en hovedfagsoppgave fra 2003, og gravskikken i en artikkel fra 2012.

Det meste av gjenstandsinventaret gjennomgikk en endring på overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Eldre jernalders våpensett ble endret fra tveegget sverd, skjold, spyd og lanse til et enegget sverd, spyd, skjold og øks. Smykkene endret seg ved at både relieffspennen og de korsformede spennene forsvant, til fordel for små, runde, gjerne udekorerte bronsespenner, s-formede fibler og ryggknappspenner (Røstad 2016). Etter hvert (fra 700-tallet) kom også de ovale spennene (Solberg 2000:192-3). I løpet av merovingertid ble store mengder redskaper, som snekkerredskaper, smedredskaper og jordbruksredskaper, lagt i gravene (2000:187). Keramikken forsvant mer eller mindre helt med overgangen til merovingertid (Rødsrud 2016, Solberg 2000:187). Det meste av gjenstandsmaterialet, både fra eldre og yngre jernalder, kommer fra gravene. Selve gravskikken endret seg også, ved at de store steinkistene forsvant, gravhaugene ble lave, og i den tidligste perioden ble mange graver lagt under flat mark. Både skikken med å brenne den døde og å gravlegge den døde ubrent fortsatte (Solberg 2000:186).

Fra eldre jernalder kjenner vi 23 gravfunn fra Inderøy og 38 fra Steinkjer. I Verdal er det gjort 35 funn og i Levanger 23 (Johansen 2003). I dette området, som ellers i landet, er det få gravfunn fra førromersk jernalder. To er de tidligere nevnte gravfunnene fra Inderøy.

Fra Vika i Inderøy kommer en gullmedaljong fra en grav med en ikke-bevart bronsekjøl, datert til 2–300-tallet (Møllenus 1953).

Både Egge, Geite og Hallem peker seg ut med tidlige graver med importfunn. I en av steinsirkelene på Egge ble det funnet et kammer med to begravelser (T 1821). Den ene graven inneholdt en østlandskjele, to fingerringe av gull, et Victoria-sverd, spyd, lanse og skjoldbule. Sverdet er et såkalt Victoriasverd med en palmegrein og en seierskrans samt bokstavene SF på klingen (fig. 6.24) (Martinussen 2010, Møllenhuis 1963, Smedstad 1992). Graven er datert til B2 og er den eldste graven med importfunn i Nord-Trøndelag (Marstrander 1983:29f).

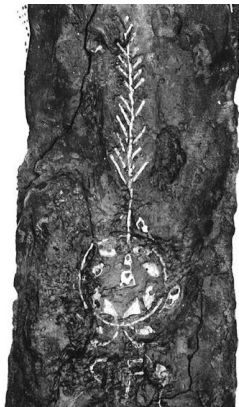

Fig. 6.24: Victoria-sverd fra Egge, Steinkjer (T18261:3). Foto: NTNU Vitenskapsmuseet.

Fra Geite i Levanger stammer et funn fra en kammergrav hvor det blant annet er funnet et fotbeger av keramikk, med nærmeste paralleller i fynske graver, og en øse av bronse. Siden den originale funnberetningen er bortkommet, antyder Johansen at dette kan være to gravfunn som er blandet sammen, hvorav den eldste dateres til B2 (Johansen 2003:160f, Marstrander 1983:178). Fra Hallem i Verdal stammer et funn fra to kammer i en haug med en murt steinring. I gravene ble det blant annet funnet keramikk, glass, skjoldbuler og en fibula. På bakgrunn av fibulaen er funnet datert til C3 (Johansen 2003:208f, Marstrander 1983:183f).

Det forekommer også flere bemerkelsesverdige funn fra folkevandringstid. Fra Hol, Inderøy kommer to gravfunn, en kvinnegrav fra tidlig 500-tall med et omfattende spennemateriale (T9822–42) (Magnus 2015a) og en dobbel mannsgav datert til rundt 500. Graven, en steinkiste på over 5 m, inneholdt fullt våpenutstyr, en vestlandskjele, betalingsgull, keramikk og et praktbelte med en ildslagningsstein innfattet i et dekorert beltebeslag (T10159–80) (Johansen 2003:100). En av gravene fra Dalem i Sparbu, Steinkjer, var en kvinnegrav fra folkevandringstid med den største relieffspennen som kjennes i Norge (Hedeager og Forseth 2015).

Alle de registrerte gravene fra eldre jernalder i Steinkjer/Inderøy befinner seg i den østlige delen av Inderøy, og i Sparbu og Steinkjerområdet, det vil si innenfor eller langs det området som rammes inn av bygdeborgene.

Avhandlingens rammer gjør at det ikke er mulig å gå inn på alle endringene i gjenstandsmaterialet. Her skal vi se på endringer i våpensettet i den tidligste overgangsfasen, og da spesielt våpenkniven/det eneggete sverdet, øksen, og endringene i spydsettet. Dette fordi det skjer noen, for denne sammenhengen, interessante endringer. I tillegg er våpnene viktige fordi de representerer maktens symboler, og endringene kan derfor gi innblikk i strukturelle endringer i maktstrukturene. Her er det altså våpnenes sosiale rolle som skal vektlegges. En markant forskjell i gravskikken mellom eldre og yngre jernalder er den store mengden redskaper som blir en del av gravinventaret i løpet av yngre jernalder. Innslaget av redskaper i gravene i yngre jernalder er så markant større enn i eldre jernalder at denne endringen må sees i sammenheng med de andre endringene ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder.

6.4.1 Våpengravene

De vanlige våpnene i eldre jernalders våpengraver var lansen, kastespydet, sverdet (først et enegget sverd, senere det tveeggete sverdet), skjold, og pil og bue. Ved overgangen til yngre jernalder skjedde det en rekke endringer. Lansen og kastespydet forsvant og ble erstattet av et støtspyd. Øksen kom for fullt. Den eneggete våpenkniven, og senere det eneggete sverdet, ble lagt til mens det tveeggete sverdet forsvant. Ett av kjennetegnene for den tidligste delen av merovingertid har vært en generell funnfattigdom. Det viser seg imidlertid visse regionale forskjeller. I Øst-Norge er det en forskjell i mengden funn mellom de sentrale jordbruksstrøk, dal- og fjellbygdene, og kystbygdene (Gudesen 1980:127f). Det er ikke gjort tilsvarende undersøkelser i Midt-Norge, men Ingrid Ystgaards (2014) oversikt viser 16 graver fra folkevandringstid (fordelt på 175 år) og 17 graver fra merovingertid (fordelt på 225 år). I snitt blir dette 10,9 år og 10,3 år mellom hver grav for henholdsvis folkevandringstid og merovingertid. Periodene sett under ett viser altså ingen nedgang eller «brudd» fra folkevandringstid til merovingertid (2014:78). Dette kan fortone seg annerledes med en mer finmasket regional analyse, slik tilfellet synes å være på Østlandet (Gudesen 1980). Ystgaards oversikt over våpen i graver i Trøndelag i forhold til andre gjenstander viser at våpen utgjør omtrent halvparten av alle graver i eldre romertid og nesten 40% i yngre romertid. I folkevandringstid faller dette tallet dramatisk, til ca. 10%. Den store mengden keramikkskår som opptrer i folkevandringstid kan ha påvirket denne prosentfordelingen ved at vi erkjenner

langt flere ikke-våpengraver (Ystgaard 2014). Prosentandelen av våpengraver stiger igjen i løpet av merovingertid og vikingtid. I totale antall er mengden våpen litt lavere i folkevandringstid enn yngre romertid, men høyere enn eldre romertid (2014:83).

Jeg kommer ikke til å behandle alle våpentypene, kun de som er relevante i den følgende nettverksanalysen. Både sverdene (tveeggete og eneggete), lanser/spydet og øksen er viktige i denne sammenhengen, og vil bli diskutert mer inngående.

6.4.2 Sverdet

I utgangspunktet var det germanske sverdet et enegget sverd, sannsynligvis utviklet i øst-germanske områder. Dette endrer seg med innføringen av det korte, tveeggete romerske sverdet «gladius» på slutten av eldre romertid (Solberg 2000:81). I starten på yngre romertid kommer det lengre sverdet, «spatha», inn. Spathaen ble utviklet innen romerske områder og overtatt av germanerne. Sverdene ble produsert innen romerske områder og kjøpt eller plyndret av germanerne. Som typer er de overregionale, i den forstand at de er like over store områder. I løpet av folkevandringstid, og spesielt merovingertid, ble spathaen sjeldnere, men samtidig mer forseggjort. Sverdet ble da en symboltung gjenstand, ikke bare i kraft av at det ble brukt som gravgave, men også i kraft av utsmykningen. Svært mange tveeggete sverd fra eldre jernalder er kunstferdig utsmykket med dekorert hjalt. Også sverdskjedene kunne være rikt dekorerte. I Norge står Snartemosverdet i en særklasse. Sverdet inngår i en gruppe rike kontinentalgermanske sverd, og regnes blant de tidligste ringsverdene (Magnus 2003).

Det tveeggete sverdet forsvinner stor sett fra gravene i tidlig merovingertid. Det finnes imidlertid noen unntak. Dette gjelder svært rike graver med kontinentalt preg. I Norge er det funnet fire tveeggete sverd som karakteriseres som ringsverd. Alle kan dateres fra midt på 500-tallet til omkring 600, og settes i sammenheng med overgangen til Stil II (Gjessing 1934:101ff, Solberg 2000:198ff). Ringsverdene er knyttet til ledende germanske krigerledere eller følget, og representerer høystatusverd blant germanerne (Steuer 1987, Härke 2000). Ringen er tolket som en eds-ring, og som et uttrykk for forholdet mellom krigerleder og følget. Det går en linje fra Snartemosverdet til disse praktsverdene fra merovingertid. Utover i merovingertid fortsetter spathaen som et praktsverd forbeholdt eliten på kontinentet. I Norden finnes det tveeggete sverdet kun i såkalte rike graver med et kontinentalt preg (Gaustad 1966:104ff). På kontinentet ender spathaen opp som et rent paradesverd.

På 500-tallet og tidlig 600-tall finnes det svært rike graver med et kontinentalgermansk preg. Disse gravene karakteriseres ved at de er gullbelagte og utsmykket med Stil II.

Praktgjenstandene består av tveeggede sverd, noen ganger et enegget sverd eller en våpenkniv, hjelmer, skjold, spyd og økser. De rike kontinentalpåvirkede gravene hører som gruppe sammen med funnene fra Uppland i Sverige som har gitt betegnelsen Vendeltid. De fleste sporene etter Vendeltiden i Sverige finnes i Mälardalen (spesielt båtgravene), Öland og Gotland (Lundström 1980). Det som karakteriserer de rike funnene er at de er preget med ornering i Stil II, og de er utpreget kontinentalgermanske (Lundström 1980:16, Müller-Wille 1980, Wilson 1980). Det er spesielt de rike båtgravene i Vendel og Valsgärde som knytter funnene blant annet til den rike båtgraven i Sutton Hoo (Carver 1992, Hines 1992, Müller-Wille 1980).

Det vanlige sverdet i merovingertid er imidlertid det eneggete sverdet. Det eneggete sverdet ansees som å være en utvikling fra den store eneggete våpenkniven. I utgangspunktet hadde denne en lang odd, og var primært et stikkvåpen. De eldste og korteste knivene har en lengde på 30–35 cm. Med tiden blir knivene lengre, og odden kortere, og de utvikler seg til et mer utpreget huggvåpen (Gjessing 1934:70). Dette er en konklusjon også Gudesen kommer fram til (1980:39). Jørgensens fase II (560/70–610) karakteriseres ved Sax1, hvor lengden på kling er 22–38 cm. Sax1 svarer til den kontinentale schmalsaxen (Jørgensen 1999:179, 183). Fase III (610/20–680) karakteriseres ved at saxen er blitt hovedvåpenet. Typen er SAX2 hvor kling er 40,5–69 cm. Denne typen kjennes ikke fra kontinentet (1999:179, 185). På 700-tallet er det eneggete sverdet fullt utviklet.

Utviklingen fra en sverdkniv er lik den på kontinentet, hvor scramasaxen også utvikler seg fra en kortere våpenkniv til et enegget sverd. Scramasaxen finnes i hele det kontinentalgermanske området.

I England kom kniven, med en bladlengde på 13–17 cm, inn som vanlig gjenstand fra slutten av 500-tallet. Härke tolker disse som å uttrykke mannlig status i graver som ikke var rik våpengraver. Tolkningen av kniven, ikke som våpen, men som redskap, skyldes bladets lengde. Lengden på knivene grupperer seg i fire grupper som kan knyttes til ulikheter i alder og kjønn (Härke 1992).

6.4.3 Øksen

På kontinentet var franciscaen det dominerende våpenet i våpenutstyret. Franciscaen var en kasteøkse som ble lagt i våpengravene tidlig på 500-tallet. I Norge er det kjent én francisca (Bø i Hopperstad, Sogn og Fjordane) (Gjessing 1934:62, Jørgensen 1999:102). Etter hvert utviklet den kontinentale øksen seg til ulike typer (Jørgensen 1999:99). I Norden er øksa et

utpreget vestnordisk fenomen, men øksa finnes også i våpengraver på Gotland og Bornholm (Ystgaard 2014:112).

De øksetypene som ble introdusert i våpensettet i Norden, var hovedsakelig regionale typer.

Når øksen kom inn i våpenutvalget på slutten av folkevandringstid i Norge var det ikke i form av en spesialisert våpenøks, men som redskapsøks. Dette er en øksestype som finnes gjennom store deler av jernalderen. Det spesielle i tidlig merovingertid er at den opptrer i våpengravene og er tolket som en del av våpensettet (Gjessing 1934:63, Gaustad 1966:117, Helgen 1982:48). I tillegg opptrer den i redskapsgraver sammen med andre redskaper (Helgen 1982:48). Dette gjelder de øksene Gjessing beskriver som smale økser med smalt blad og svakt innbuet over- og underkant. Øksene har gjerne en innknipning bak, som muligens har vært brukt som hammer (1934:62–63). Jørgensen benevner disse øksene AX5 (1999:104) og daterer dem til fase II.

6.4.4 Spyd/lanse

Ved siden av sverd og skjold domineres eldre jernalders våpensett av spyd og lanse. Lansen har røtter tilbake til førromersk jernalder og var det dominerende våpenet ut folkevandringstiden. Kastespydet kom inn i bevæpningen i løpet av romertid. Ved overgangen til merovingertid forsvant kombinasjonen lanse og spyd, mens et kraftigere spyd kom til (Solberg 2000:46, 81). Spydet som kom inn i bevæpningen i merovingertid var en ny type som utviklet seg i løpet av 500-tallet, og som ikke hadde noen forløpere i det eldre materialet (Gjessing 1934:40). Ystgaard omtaler dette spydet som et støtspyd (2014:105).

Ystgaards gjennomgang viser at i Trøndelag var lanser et viktig nærkampvåpen i romertid og folkevandringstid, som ble erstattet av et større støtspyd i merovingertid. Spydet var det dominerende distansevåpenet i eldre jernalder (2014:121).

Mye tyder på at lanser/spydet hadde en spesiell betydning blant mange germanske grupper. Tacitus beskriver hvordan en del av overgangsritualet for unge menn var å motta spyd og skjold (G13.1–3). Spydet var også Odins våpen Gungnir (Gugne), som ble smidd av dverger. Gungnir traff alt Odin siktet på og vendte alltid tilbake (Hedeager 2011:7f). I rituell sammenheng synes spydet å ha hatt som rolle å gi eller innvie krigere til Odin. Dette forgikk enten ved at Odin kastet spydet over fienden, eller ved at man ble stukket med spydodd. Odin kaster spyd over vanene i «den første feide i verden» (Voluspå strofe 24, Steinsland og Sørensen 1999). Samme motiv gjengis blant annet i Olav den helliges saga i Flatøybok, med ordene «Odin eier dere alle» (Røthe 2010:85). I Håvamål berettes hvordan Odin ofret seg

selv til seg selv for å oppnå rituell kunnskap om runene. Odin hang ni netter i et tre, såret av spyd-odd (Håvamål strofe 138ff, Mortensson-Egnlund og Eggen 2002). Et lignende motiv finnes i historiene om ofringen av kong Vicar (fortalt mest utfyllende i Gautreks saga), hvor kong Vicar blir ofret ved å stå på en stubbe med en kalveløkke om halsen. Krigeren Starkad stikker en røstengel, som forvandler seg til et spyd, inn i kongen. Historien er tolket som en myte om krigerinitiasjon og at spydet er et symbol på dette. Kvisten eller staven som forvandler seg til et spyd, finnes også i andre sammenhenger (Røthe 2010:82ff).

Kongen blant langobardene ble valgt ved akklamasjon i en forsamling kalt «gairthing» – «spydting» – bestående av krigere. Kongen ble også gitt en lanse under innvielsesseremonien, og flere av de lombardiske kongene er beskrevet som avstammet fra Gungnirs slektlinje – «ex genere Gugingus» (Hedeager 2011:43). Fenomenet er mindre kjent hos andre germanske grupper, men det finnes en beskrivelse hos Paulus Diaconus om hvordan den merovingiske kongen Guntram i 585 gav en lanse til nevøen med ordene «this is the proof that I grant you all my kingdom» (Gasparri 2000).

6.4.5 Germansk dyreornamentikk

Overgangen mellom eldre og yngre jernalder ble i utgangspunktet tidfestet på bakgrunn av endringer i stil. Nydamstilen og Stil I regnes som fellesgermansk, men utviklet seg i det sørlige Skandinavia fra tidlig i det 5. århundre (Hedeager 1999:128). I Norge regnes Sørvest- og Vestlandet som de primære områdene for stilen (Kristoffersen 1995). Nydamstilen karakteriseres ved geometriske mønstre, spesielt spiraler, og halvnaturalistiske dyrefigurer. Den oppfattes som å være påvirket fra både romersk og asiatisk kunst. Ved overgangen til Stil I ble dyrene mer dominerende, mens spiralene forsvant. Dyrefigurene ble oppløste og abstrakte. Ornamentikk med Stil I finnes på relieffspenner, draktspenner, sverd, sverdbeslag og braketeater. Hovedelementene i Stil II er båndfletting og dyrehoder. Dyrekroppene er oppløst men gjenkjennelige. Stilen var også fellesgermansk, og både Skandinavia og kontinentet er foreslått som opphavssteder (Hedeager 1999b:60). Gjenstander som er dekorert med Stil II var gjerne høystatusgjenstander. Både draktspenner og våpen ble dekorert i Stil II. Stil II blir også kalt Vendelstilen, på grunn av sin nære tilknytning til funnene i Uppland, som Vendel og Valsgårde. Stil II opphørte på siste del av 600-tallet, og var den siste stilen som var fellesgermansk. Det er ingen som samlet har behandlet dyreornamentikken i Trøndelag, men både Stil I og Stil II er godt representert. Av de mest kjente funnene med dyreornamentikk er spennene fra kvinnegraven fra Hol i Inderøy (Nydamstil) (Magnus 2015b) og praktspenna fra Dalem i Nord-Trøndelag (Stil I) (Hedeager 2015, Kristoffersen

2015, Magnus 2015a) og. Av funn med Stil II er ryttergraven fra Torgårdsletta mest kjent (Gjessing 1934, Ledsten 2011).

6.4.6 Redskapsgraver

Et karakteristisk trekk ved yngre jernalders gravskikk er at mengden redskaper lagt i gravene økte i forhold til eldre jernalders graver. Det nye var at kjøkkenutstyr, smed- og snekkerredskaper, tekstilredskaper og jordbruksredskaper nå ble lagt i gravene (Solberg 2000:196). Dette er et forhold som ikke bare gjelder Norge som helhet, men også Midt-Norge (Marstrander 1956:53). Det interessante her er at redskaper i yngre jernalder ble en vesentlig del av gravinventaret.

6.4.7 Import i eldre jernalder – Trøndelag

«Import» er en fellesbetegnelse på produkter fra Romerriket som havnet i graver i Nord-Europa. Importen skiftet karakter og tyngdepunkt gjennom romertiden og folkevandringstiden. Rent generelt utviklet importen seg fra å være unike gjenstander i tidlig romertid til å bli mer standardisert. Dette er tolket som en utvikling fra gavebytte til langdistansehandel (Solberg 2000:69f). Det meste av importmaterialet i Norge stammer fra graver. I Danmark er det i tillegg kjent importvarer fra plasser som Lundeborg. I norsk romertid er det primært snakk om bronsekjeler og glass i form av skåler, begre og perler. Det er også funnet et lite antall romerske mynter i Norge. Disse er vanligvis påmontert hempe, slik at de kunne bæres som smykke. I tillegg finnes romerske medaljonger og etterligninger av disse (Solberg 2000:84, Magnus 2009).

I diskusjonen omkring hvordan importgjenstandene kom til ikke-romerske områder har fokuset tidligere vært på handel. Etter hvert har også diplomatiske kontakter, klientkonger, avtaler i form av tributt, betaling for tjenester i den romerske hæren, plyndring, og handel og vareutveksling, også kommet med i diskusjonen (Grane 2007:ff).

I Trøndelag var det i 2003 registrert 36 importfunn i Trøndelag. Av bronsekar er det funnet 15–16 bronsekjeler, 2 vinøsestett, 1 sil, 2 bronsebekken, 1 bronseskål og 1 hanke til en situla. I tillegg kommer glass i 11–12 eksemplarer (Johansen 2003:57ff). I denne opptellingen er ikke våpnene tatt med.

Importen fortsatte i folkevandringstid. Fremdeles var bronsekjeler og glass vanlige, men i tillegg kom store mengder gull (Solberg 2000:142). De store mengdene gull som havnet i Nord-Europa kom sannsynligvis via hunerne (Heather 2005:365, Hedeager 2011:195). Det meste av gullet er gjenstander lagt ned som depoter eller markfunn. Gullet fra

folkevandringstid i Skandinavia finnes som armringer, halsringer, brakteater, betalingsringer, og som beslag på sverd og sverdskjeder. I Trøndelag består gullfunnene av fingerringe, brakteater og betalingsgull.

Utviklingen av mengden import fra Romerriket over tid er vanskelig å beregne. Dette er delvis fordi tallene hos ulike forskere er brutt ned i regioner/mindre områder og perioder, i tillegg til at ulike ting er vektlagt. Hvis man legger sammen Ulla Lund Hansens tall for hele Skandinavia, øker importen kraftig fra eldre til yngre romertid (1987).

6.4.8 Merovingertidsgjenstander i Trøndelag

Trøndelags merovingertid har aldri vært behandlet i sin helhet. Her er funnene gjennomgått ved en eksport fra Musits gjenstandsbase av funn som er datert til merovingertid. Allerede her ligger det en svakhet, ettersom ikke alle funn i gjenstandsbasen er datert med periode. Eksporten er kontrollert opp mot museets gamle kortkatalog, som ble ført fram til 1999. De enkelte funnene er datert ved enkeltgjenstander. Sentral litteratur har vært Ystgaard (2014) for våpenfunnene, og Gjessing (1934), Jørgensen (1999), Rundkvist (2015), og Ystgaard (2014) for periodisering. I gjennomgangen er det primært lagt vekt på 5- og 600-tallet, det vil si Jørgensens periode II (560/70–610/20) og III (610/20–680).

Appendiks fig.18 viser at det er gjort til sammen 26 funn fra Jørgensens fase II og III. Dette svarer til perioden 560/570–680. Fase II dominerer, med mange funn og gjenstander.

Ystgaard konkluderte med at antall våpengraver falt fra yngre romertid til fase IV i merovingertid (2014:80f), og at det dermed ikke var mulig å se et fall i funnene ved overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid. Gjennomgangen her er begrenset i forhold til Ystgaards gjennomgang, men synes å bekrefte denne trenden også for alle typer funn sett sammen. At fase II peker seg ut med mange funn er interessant, siden dette er introduksjonsperioden for endringene i den materielle kulturen.

Av de 21 funnene som er datert til fase II er sju gravfunn og 14 løsfunn. Blant løsfunnene er åtte funnet med metalldetektor siden 2015. Disse utgjør dermed 38% av alle funn datert til fase II. Sannsynligvis vil funnbildet av denne tidligste fasen av merovingertid endre seg radikalt med nye detektorfunn i årene som kommer. Alle funn gjort med metalldetektor datert til fase II er koniske spenner av Gjessings Nordenfjeldske type. Tidligere er det funnet 8 slike spenner (fordelt på sju funn). Av disse åtte er fire gravfunn og tre løsfunn. Det er derfor nærliggende å tro at også detektorfunnene kan stamme fra utpløyde graver.

Ett gravfunn peker seg ut fra fase II, nemlig ryttergraven fra Torgård. Torgårdgraven (T14716) er behandlet av Gjessing (1934:32ff), og nylig av Ledsten (2011). Funnet består av et tveegget sverd, en enegget sverdkniv, spydspiss, øks, pilspisser, skjoldbule, et munnbitt, samt flere beslag av bronse til bissel. I tillegg til rideutstyret er det sverdkniven som peker seg ut. Knivens hjalte er dekorert med to gapende hoder, sannsynligvis villsvin, bestemt som stil B av Ørsnes undergruppe av Salins Stil II (Ledsten 2011:33). Det var ingen spor etter haug på stedet, men selve graven var dekket med kuppelstein. Den nærmeste parallellen til graven på Torgård finner Gjessing i Vendelgrav XIV (1934:32ff).

I januar 2017 kom det inn et nytt detektorfunn til museet. Dette er en sverdknapp (T27421) (fig. 6.25) som synes å ha nærmeste parallell i grav 6 fra Valsgårdet. Funnet ble gjort på gården Fløan i Skatval, like nedenfor tunet på gården, og i utkanten av to større gravhauger. Funnet knytter seg dermed til gruppen med kontinentalgermanske graver, sammen med Torgårdfunnet, og dateres til Jørgensens fase III.

Fig. 6.25: Sverdknapp (T27421) fra Fløan, Stjørdal. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet.

Gjessing la vekt på Trøndelags kontakter østover i merovingertiden. Dette gjelder ikke bare Torgårdfunnet og sverdknappen fra Stjørdal, men også ryggknappspennene og de runde koniske spennene (1929). Nevnes må også spydspissen (T1269) fra By i Stod, som har en liggende bjørnefigur på falen. Nærmeste parallell til denne kommer fra en av vendelgravene. På gården Hunn i Overhalla er det funnet et sverdhandtak (avbildet som R512 i Rygh 1885)

som har sin nærmeste parallell fra Ultuna. Gjessing forklarte denne kontakten med innvandring, men dette temaet er ikke diskutert i nyere forskning.

Med disse funnene knyttes Trøndelag til samme kompleks som gravene i Uppsala, Vendel og Valsgårde, Åkerfunnet, Sutton Hoo, og en rekke rike kontinentalgermanske gravfunn.

6.4.9 Endringer i materiell kultur i Trøndelag - oppsummering

Blant de mange endringene som skjedde ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder har jeg her lagt vekt på endringer i våpensettet, det vil si introduksjonen av øksen (gjennom arbeidsøksen), det eneggete sverdet (via våpenkniven), samt introduksjonen av et nytt spyd uten forløpere i eldre materiale. I tillegg kommer gruppen med rike kontinentalgermanske graver, som i Trøndelag er representert ved Torgårdgraven, sverdknappen fra Fløan på Skatval (Stjørdal), sverdknappen fra Hunn i Overhalla og spydspissen fra By i Stod.

Et annet markert trekk er den store mengden redskaper i gravene som kommer inn som en del av gravmaterialet i løpet av merovingertid/vikingtid. Dette er redskaper som gjenspeiler ulike håndverksaktiviteter på en gård.

Selv om det er relativt få funn i Trøndelag fra den tidligste fasen av merovingertid, viser funnene at Trøndelag var en del av de begivenhetene som skjedde både i Norge, Skandinavia og på kontinentet. Den kraftige økningen av funn med metalldetektor de siste årene tilsier at funnbildet vil endre seg radikalt de neste årene.

Endringene i gjenstandstypene kan sees som endringer i de heterogene relasjonelle nettverkene de er en del av. Når typene endrer seg er dette endringer i inskripsjonene som igjen er en del av translasjonsprosessene.

6.5 Trøndelags relevans i forhold til resten av Norge

Skiller endringene som kan sees regionalt i Midt-Norge seg fra resten av Norge, eller Skandinavia? Regionale forskjeller finnes åpenbart, men helhetsbildet synes å være det samme over hele Skandinavia: overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid markerer betydelige endringer i det arkeologiske datamaterialet. De endringene som synes å skje i bosetningen rundt 200 f. Kr på Torgårdsletta faller sammen med introduksjonen av lokalprodusert jern. Dette er tilfellet også for andre deler av Norge (Myhre og Øye 2002:110). Også på Forsand i Rogaland skjer det en endring i bosetningen rundt 200 f. Kr ved at husene blir lengre (Løken 2006:311). Samme hustype dukker opp på Veien i Ringerike (Gustafson 2000).

Selv om datamaterialet er relativt mindre i Trøndelag enn flere andre steder i Norge, og det aldri er gjort en samlet gjennomgang av materialet, kan det synes som om bosetningen i Midt-Norge følger utviklingen i resten av landet. Ekspansjonen i bosetningen som synes å skje andre steder i Sør-Norge i løpet av romertid/folkevandringstid, er imidlertid vanskelig å se på Torgårdsletta.

Dyrkningslag er påvist i de fleste landsdeler. De synes oftest å være undersøkt ved at de er dokumentert gjennom profiler, og deretter fjernet (for eksempel Lempiäinen-Avci og Tjemsland 2017, Loktu og Rundberget 2015, Olsen 2010). På enkelte prosjekter er imidlertid ulike dyrkningslag gravd stratigrafisk med maskin, uten mekanisk underinndeling (Mjærum og Gjerpe 2013:27).

Kulturlag på gårdstun er kjent i noen tilfeller på Vestlandet og Sør-Vestlandet (personlig meddelelse Trond Meling og Søren Diinhoff, Grønnesby 2016). På Østlandet er fenomenet bedre kjent (Skre 1988, Østmo 1991, Pilø 2005). Kulturlagene på slike steder er assosiert med store mengder skjørbrent stein. I Nord-Norge er lag med skjørbrent stein funnet i enkelte gårdshauger (Wik 1988, Oppvang og Kjellman 2015). Lag med store mengder skjørbrent stein er også kjent fra Danmark og Sverige (Christensen 1991 (Lejre); Nielsen og Fiedel 2001; Fiedel, Nielsen and Loveluck 2011 (Stavnsager); Jørgensen 1998; Söderberg 2002 (Järrestad)). Dette er gjerne på steder som er definert som sentralsteder, og lagene er vanligvis tolket som rester etter håndverksaktivitet eller rituell aktivitet. De litt upresise opplysningene om størrelsen på disse lagene viser at de varierer mellom 150 og 1200 m³. På Ranheim i Trondheim ble det fjernet anslagsvis 700 m³, og da er det sannsynligvis tilsvarende mengder igjen som ikke er utgravd (Grønnesby and Petersen 2015). På Egge i Steinkjer er laget anslått å være ca. 1080 m³ (Farbregd 1985), og på Vik i Flatanger 1471 m³ (Farbregd 1979). Dette er usikre tall men de antyder at lagenes omfang i Trøndelag ikke er mindre enn på de danske og svenske lokalitetene.

6.6 Oppsummering: arkeologisk empiri i Trøndelag

Det viktigste ved denne gjennomgangen er å vise at markante endringer i bosetningsstrukturen også kan påvises arkeologisk. For det første kan det sees at bosetningen i eldre jernalder er arealkrevende, det vil si at bosetningssporene finnes over store områder og også utenfor der de historiske gårdstunene ligger. For det andre gir dyrkningslagene innblikk i en vekslning mellom arding og andre aktiviteter. For det tredje viser de tykke kulturlagene på de historiske gårdstunene at tunet i mange tilfeller har ligget på samme sted siden 600-tallet.

Disse endringene i bosetningen synes å skje parallelt med de mange andre endringene i ulike kulturminnekategorier og i gjenstandstypene.

For å følge dette videre, og for å følge tanken om at måten å se landskapet på er avgjørende for å forstå samfunnet i eldre jernalder og endringene på 5-600-tallet, skal jeg først diskutere ulike analytiske måter å forholde seg på landskapet på.

KAPITTEL 7: LANDSKAPET SOM AKTANT OG PRAKSISELEMENT

Som vist i kapittel 5 finnes det ikke spesifikke signaturgjenstander eller andre trekk ved den materielle kulturen som definitivt skiller ut arkeologiske data fra pastorale nomader. Det er den analytiske modellen vi tolker dataene inn i som avgjør om de kan defineres inn i en pastoral-nomadisk eller agrar/sedentær kontekst. Flere forskere på pastoral nomadisme og arkeologi har vist at den analytiske tilnærmingen må gå via landskapet. I stedet for å se landskapet ut fra en plass-sentrert landskapsmodell, kan landskapet i eldre jernalder sees som et nettverk av noder med bevegelser mellom. Slike noder kan være boplasser, graver/gravfelt, åkre, beiter, bygdeborger, naust, huler/hellere, haller og jernframstillingsplasser, men kan også være plasser som ikke viser spor etter menneskeskapte inskripsjoner. En slik modell kan karakteriseres som en landskapsmodell for et mobilt samfunn, fordi landskapet oppfattes ut fra bevegelser i landskapet i tillegg til handlinger på spesifikke steder. Hvis forskjellen mellom eldre og yngre jernalder er en forskjell i labilitet kontra stabilitet, slik det er definert her, vil kulturminnene og de praksiser som var knyttet til dem være vesentlige for å forstå samfunnet i eldre jernalder. Spørsmålet er hvordan interaksjonen mellom mennesker, objekter og landskap skjedde i et samfunn som ikke opplevde landskapet ut fra en plass-sentrert landskapsmodell. Som aktant med inskripsjoner vil landskapet ha forskjellige roller i nettverkene i de to ulike måtene å oppfatte landskapet på.

7.1 Landskapsmodeller – praksiotoper, kronotoper og mobil praksis

For å skille ulike måter landskapet inngår i nettverkene på vil jeg her bruke tre begreper: *praksiotop*, *kronotop* og *mobil praksis*.

En *kronotop* (gresk: kronos-topos, tid-sted) er et begrep den russiske litteraturviteren Mikhail Bakhtin hentet fra fysikken for å beskrive hvordan tid og rom forenes i ett begrep (Olsen 2010:108). Keith Basso brukte begrepet på hvordan plasser fungerte innen apasjemytologien (1984).

Points in the geography of a community where time and space intersect and fuse. Time takes on flesh and becomes visible for human contemplation; likewise, space becomes charged and responsive to the movements of time and history and the enduring character of a people Chronotopes thus stand as monuments to the community itself, as symbols of it, as forces operating to shape its members' images of themselves (Bakhtin 1981:7 sitert i Basso 1984:44f).

Stefan Brink har brukt begrepet i betydningen «historiske meningsbærende plasser» (2002). Til forskjell fra Bakthin og Basso vil begrepet her bli brukt på et fysisk rom definert av sine grenser. En egenskap ved kronotopene er at de også fungerer som praksis-komplekser, det vil si mange praksiser bundet sammen, med et krav om samlokalisering, sekvensering og synkronisering. Begrepet vil bli nærmere diskutert i kapittel 9.

En *praksiotop* (gresk: praxis-topos, praksis-sted) er sted, som identifiseres, defineres, og navngis av det relasjonelle forholdet mellom inskripsjoner i landskapet og de praksiser som ble utført på stedet. Rommet i denne sammenhengen er ikke et definert territorium, men landskapsformasjoner og kulturminner, det vil si inskripsjoner. Som inskripsjoner vil det være knyttet spesifikke handlinger til disse. En praksiotop er et sted hvor ting gjøres. Hva som gjøres på stedet styres av inskripsjonene, og i hvilken grad de er sterke eller svake inskripsjoner.

I et samfunn hvor evnen, viljen og muligheten for mobilitet er viktigere enn evnen, viljen og muligheten for bundet sedentisme, vil mange praksiser være løsrevet fra plassen. Slike handlinger er knyttet til nettverk hvor stedet, eller den geografiske plasseringen for handlingen, ikke er en viktig aktant i det aktuelle nettverket. Slike handlinger kan klassifiseres som uttrykk for en *mobil praksis*, altså handlinger som karakteriseres ved at andre aktanter i nettverket er viktigere enn hvor det skjer. Hvor det skjer er ikke av betydning, men det er aktanter i form av mennesker og mobile objekter som definerer situasjonen. Innenfor praksisteori kan en si at mobil praksis karakteriseres ved at landskapet eller plassen ikke er et vesentlig praksiselement. Det nomadiske teltet, slik det er beskrevet i kapittel 5, er et godt eksempel på en slik mobil praksis. Mens kronotoper er et uttrykk for en plass-sentrert landskapsmodell, er både praksiotoper og mobil praksis begreper som kan brukes i en landskapsmodell med utgangspunkt i kontinuumet mobil–ubundet sedentisme. Disse tre begrepene vil være sentrale i diskusjonen om hvordan forholdet mellom mennesker og landskap endret seg i løpet av jernalderen, og vil også bidra til å kaste lys over endringene i mer overordnede nettverk (fig. 7.1).

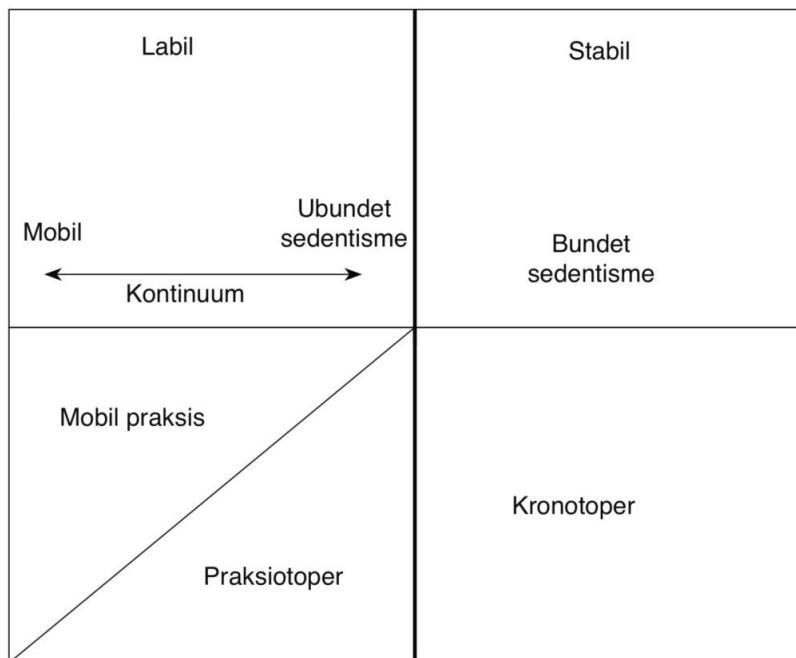

Fig. 7.1: Sammenhengen mellom labil – stabil og ulike typer praksiser. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Jeg skal videre diskutere de ulike kulturminnene og gjenstandene i forhold til disse begrepene og kulturminnenes rolle innen nettverkene, med utgangspunkt i forholdene i Trøndelag.

KAPITTEL 8: PRAKSITOPER OG MOBIL PRAKSIS – ELDRE JERNALDER I TRØNDELAG

Diskusjonen om eldre jernalder i Trøndelag vil være todelt. Først en del om kulturminnene i landskapet, så en del om objekter i ulike type praksiser. Til slutt vil Inderøy/Steinkjer bli diskutert som et eksempelområde.

8.1 Kulturminner i landskapet som praksiotoper

Alle kulturminner fra jernalderen er fast knyttet til et punkt i landskapet, men vi vet ikke om det var av avgjørende betydning at kulturminnet ble lagt der det ligger i dag. I dette delkapittelet skal jeg diskutere noen av eldre jernalders kulturminner med tanke på om de kan karakteriseres som resultat av en mobil praksis, eller som praksiotoper. Et utgangspunkt for å diskutere ulike måter å forholde seg til landskapet på, er et fenomen som ennå i dag er virksomt, nemlig allemannsretten/allmenningen. Dette fordi allemannsretten/allmenningen representerer en bruk av landskapet som landskapsoppfatning med utgangspunkt i det eide landskapet.

8.1.1 Allmenningen som et pastoralt-nomadisk prinsipp

Tolkningen av navnet til den germanske konføderasjonen alemannerne har som regel tatt utgangspunkt i den språklige oversettelsen til «alle mann», og blir gjerne satt i sammenheng med at de utgjorde en konføderasjon som forente «alle menn», men også andre forslag er diskutert (se Grane 2007:113ff).

Språklig sett er dette det samme ordet som vi finner i de norske ordene «allmenning» og «allemannsretten». I dag brukes allemannsretten til å beskrive alles rett til å sette opp telt, plukke bær og ferdes i utmark, også den som er privateid. Allemannsretten ble først lovfestet i Friluftsløven i 1957, men bygger på gammel sedvane (allemannsrett.no). Allmenningen brukes om en begrenset rett for et sett med allmenningsberettigede, for eksempel et bygdelag (Solem 2003). Både Gulatingsloven, Frostatingsloven og landslovene har bestemmelser om allmenningen. I Gulatingslover står det «Kvar mann skal ha ålmenningen sin, som han har hatt han frå gamal tid.» (Robberstad 1981:156) mens i Frostatingsloven er det formulert slik «Allmenningane skal vera som dei har vore frå gamalt av...» (Hagland og Sandnes 1994:204). Retten har blitt mer formalisert og spesifisert gjennom senere lovgivning. Hva som egentlig lå bak denne retten, som i våre eldste lover beskrives som «frå gamal tid», er

mer uklart. Hvor gammel allmenningen/allemannsretten egentlig er, er også vanskelig å si, men den må regnes blant de eldste juridiske prinsippene vi har (Solem 2003:243 note 3).

Det interessante med dette er at det er en beskrivelse av alles rett til ressurser i land som ikke er eid. Dette kan således være en rett som går tilbake på et pastoral-nomadisk prinsipp hvor ingen eier landet, men hvor det er spørsmål om retten til å utnytte ressursene.

Allemannsretten fremstår som en anakronisme i vår tid, hvor respekten for den private eiendomsretten til land er stor. Kanskje har dette prinsippet hatt en annen rolle tidligere?

We can move anywhere, everywhere. Are we not all Turkana? You own stock and things; you do not own the country. (Gulliver 1955:34).

What is land? Land is nothing. Today I cultivate here, tomorrow I cultivate in another place. Today land exists but tomorrow it vanishes. Cattle stay forever. (Spencer 1998:loc.400).

Utsagnene fra menn fra hhv. Turkana (Kenya) og Dassanetch (Etiopia, Kenya og Sudan) beskriver på en illustrerende måte at det å eie land ikke nødvendigvis er en selvfølge. Blant pastorale nomader i Øst-Afrika er forestillingen om at noen kan eie landet nærmest en absurd tanke.

Det er en mulighet for at alemannerne kalte seg Alemannere i en overbevisning om sin rett til å gå hvor de ville. Denne muligheten til å «move anywhere» er selve grunnprinsippet i en levemåte som nettopp baserer seg på en mobil livsførsel. Romerne kunne ikke nekte dem å ta seg inn i de romerske områdene, for «you do not own the country». Ved å kalle seg «Alemannere» sa de noen om sin rett, samtidig som de markerte avstand/annerledeshet i forhold til romerne.

Vi vet ikke hvor gammel verken allemannsretten/allmenningen eller odelsretten er, men begge kan føres tilbake til før lovene ble nedskrevet, og representerer således en rett basert på sedvane. Allemannsretten fremstår som et motstykke til den private eiendomsretten. Det at lovene virker som en motsetning i forhold til hverandre, gjør at de i prinsippet ikke kan praktiseres på samme sted til samme tid. De må enten praktiseres i ulike geografiske/topografiske områder, eller den ene retten må stå over den andre. Det vil si at den underordnede retten må vike for den overordnede i konfliktsituasjoner. I moderne rett kalles dette prinsippet for «lex superior».

I et pastoral-nomadisk samfunn vil «allemannsretten»/«allmenningen» som juridisk prinsipp stå over eiendomsretten. Endringen i bosetningen fra en labil til en stabil bosetning ved overgangen mellom folkevandringstid og merovingertid kan således representere et skifte hvor prinsippet om allemannsretten/allmenningen må vike plass for eiendomsretten som dominerende juridisk prinsipp, men forblir hovedprinsippet i ikke-eid land (utmarken). Dette bringer oss tilbake til spørsmålet om hvordan de arkeologiske dataene skal oppfattes i et ikke-eid landskap, hvor alle har rett til å bevege seg hvor de vil, og til å utnytte ressursene.

At allmenningen som prinsipp har vært overordnet eiendomsretten til land i eldre jernalder rimer med de arkeologiske bosetningsdataene, og tolkningen av disse som spor etter en labil bosetning. Det kan også bety at dikotomien innmark-utmark ikke eksisterte i denne perioden. Denne todelingen har sitt utspring i en landskapsoppfattelse som er plass-sentrert, hvor det er et sentrum og en periferi, og hvor det er kvalitative forskjeller mellom disse to.

«Hjem», «bosetning» og/eller «gård» var ikke sentrum i landskapet, men kunne i prinsippet være hvor som helst. Nodene i landskapet var karakterisert ved sine inskripsjoner og de handlingene som skjedde på stedene.

Alle former for topografiske klassifikasjoner kunne være noder i et nettverk. I eldre jernalders kosmologi synes flere naturformasjoner å ha hatt spesielle betydninger. Myrer og tjern ble brukt til offerhandlinger også åstopper og framtrede punkter i terrenget synes å ha hatt en spesiell betydning (Herschend 2009:334; Wall 2003:174). Procopius sier om innbyggerne i Thule at «...they reverence great numbers gods and demons both of the heavens and of the air, of the earth and of the sea, and sundry other demons which are said to be in the waters of springs and rivers...» (Procopius *The wars of Justinian* Book VI, XIV, Dewing 1961:III:403). I tradisjonelle samfunn kan slike topografiske klassifikasjoner være «åndelige» plasser i kraft av sine inskripsjoner og deres evne til å virke styrende på menneskelig adferd. Vanligvis er det knyttet myter, historier og sanger til slike steder, som plasserer dem innen en større kosmologi (Basso 1996, Oetelar and Oetelar 2006). Særlig høyder og framtrede punkt i landskapet synes å ha vært viktig i jernalderssamfunnet. Per Vikstrand har diskutert navnet Hov (1992). Etymologisk går navnet tilbake til *hov*, *hof* - høyde, klippe, høydedrag (Bjorvand og Lindeman 2000:400, Brink 1996a:260). Vikstrand konkluderer med at navnet Hov betegner «en konstituerende egenskap hos visse samlingsplasser som endast i visse fall blivit namngivande» (1992:133). Relasjonene mellom de ulike aktantene i nettverkene og menneskenes handlinger kan resultere i en forsterkning av inskripsjonene, ved at det blir

konstruert nye og gjerne sterkere inskripsjoner på disse plassene. Hvis en høyde ble oppfattet som spesiell, eller som et sted hvor kontakten med det «hellige» ble oppfattet som sterkere enn andre plasser, var dette en del av det relasjonelle mellom høyden og relevante aktanter. Dette relasjonelle forholdet skapte nye inskripsjoner, for eksempel i form av graver, som forsterket (og dermed endret) det relasjonelle forholdet mellom aktantene. Disse nye og sterkere inskripsjonene påvirket i enda større grad menneskelige handlinger på stedene. Slike steder kan karakteriseres som hybrider, ved at de ikke fremstår som «menneske» eller «natur».

I det moderne samfunnet har vi et institusjonelt skille mellom politikk, religion, produksjon, krig og lignende. Disse institusjonelle skillene kan sees som en del av det sorteringsarbeidet som gjøres for å skape en verden delt i kultur og natur (Latour 1996:46ff). I et ikke-moderne samfunn som ikke skiller mellom natur og kultur, og hvor alt er «besjelet», vil det ikke være mulig å skille mellom ulike funksjoner som hellig/kultisk, militær og produksjon, annet enn på et rent analytisk nivå. Det betyr eksempelvis at bygdeborgene ikke kan defineres som «militære» eller «kultiske» anlegg. Hvis de var «militære» anlegg var de sannsynligvis også «kultiske» anlegg. Det vi kan gjøre er å si noe om hvilke praksiser som har foregått på et sted, og på et analytisk nivå se på hvilke nettverk stedet og praksisene inngikk i. Forståelsen av disse praksisene må komme ut fra en identifisering av relevante aktanter og nettverk knyttet til praksisene og stedet. Det fantes mange noder i landskapet som vi ikke har forutsetninger for å gjenkjenne i dag, men som kan defineres som å være praksiotoper eller del av en mobil praksis. Vi skal starte diskusjonen med den mye diskuterte hallen.

8.1.2 Hall/sal

Forestillingen om den germanske hallen har sitt utgangspunkt i skriftlige kilder og begrepene hall og sal. Begrepet sal ble latinisert til «sala», mens hall ble oversatt til «aula». Isidor av Sevilla, som skrev på 600-tallet, brukte ordet «aula» om den kongelige bygningen. På fransk ble sal brukt om et aristokratisk bosted, men utviklet seg til å bli betegnelsen på et rom. Både på fransk og tysk, ble hall ordet for et bondehus eller et markedshus. I gammelengelsk ble ordene «sele» og «heall» brukt. I Beowulf brukes disse to begrepene om hverandre, som betegnelse på *Hrotgars* hall *Heorot*. I engelsk har utviklingen gått motsatt av den franske, og det er begrepet hall som har overlevd, mens sele er gått ut av bruk (Thompson 1995:8ff). På rent språklig grunnlag er det dermed ikke klart hva som er forskjellen på de to begrepene. Stefan Brink mener begrepet sal var det opprinnelige ordet for «festsal» i Skandinavia, og at «hall» er et låneord fra vest-germansk. En av grunnene til dette er at vi ikke finner ordet hall i

gårdsnavn. Derimot finner vi ordet sal brukt (Brink 1996a:254f). Rob Rentenaar (1996) har gått gjennom bruken av ordet sal i de ulike germanske språkene, og kommet fram til at ordet opprinnelig har hatt betydningen «midlertidig bolig». Denne betydningen ser ut til å ha vart i alle fall til det første århundre e.Kr.. Først senere har ordet fått ulike betydninger. Orden sal kan også kobles til husdyr, ved at ordet i belgiske og nederlandske stedsnavn ofte har en betegnelse på dyr som et forledd (for eksempel Ossele - «okse-sal»). Tilknytningen til husdyrhold vises også i de skandinaviske språkene, hvor ordet («sel») er knyttet til setring. Navn som Herzele, Hersel («Hær-sal») viser at ordet også hadde en tilknytning til krigergruppen. På dette grunnlaget har enkelte ment at stammebetegnelsen «salere» (de saliske frankerne) har samme opprinnelse. Interessant nok kan det synes som om det er en kobling mellom betydningene «midlertidig bolig», «kveg» og «kriger». Ordet «sal» kan ha hatt sin opprinnelse i betydningen «midlertidig bygning for gjeter/krieger». Som materielt praksiselement inngikk «salen» i praksiser både knyttet til husdyr/gjeting og til raiding/krig (fig.8.1).

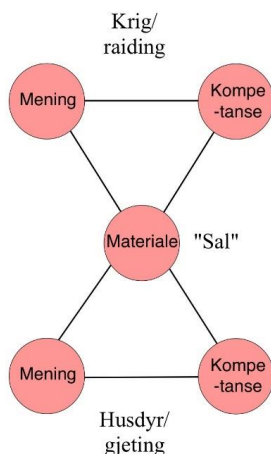

Fig. 8.1: Sal som praksiselement i ulike praksiser. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Fra skriftlige kilder kjennes hallen primært fra siste del av 500-tallet og fra yngre jernalder. Det som kan klassifiseres som den «klassiske hallen» er hallen slik den beskrives i de gammelengelske diktene, og da spesielt Beowulf. Den klassiske hallen synes i utgangspunktet å ha vært et sted for krigerlederen/krigerfølget, hvor det ble holdt gilder, fordelt bytte/gaver, og fortalt historier og genealogier. Disse aktivitetene må sees som ritualiserte hendelser, hvor både bygninger, mennesker, landskap og ting inngikk i et nettverk

som knyttet krigerfølget sammen (Enright 1996, Evans 1997). Det synes å være relativt godt samsvar mellom hallen i de skriftlige kildene og de arkeologiske hallene fra denne perioden (for eksempel Uppsala). Det er spesielt heltediktningen som har vist en nær sammenheng mellom krigerlederen og følget. Hallen var rammen rundt festene, hvor det ble servert mjød og gitt gaver. Begrep som «earning one's mead» brukt om heltegjerningen, «mjødbenkene» («medubenc») om setene i salen, «gavesetet» («giftstol») om høysetet, «ildstedskamerater» («heorðgeneatas») om følget, vitner om den nære sammenhengen mellom hærleder, følget, gaven og hallen (Evans 1997). Handlinger som festing, drikking, skryting, distribusjon av gaver, sanger og resitering av genealogier beskrives som «hall-gleder» i tidens heltelitteratur. Disse bidro til å styrke de interne relasjonene i følget, og styrket dermed krigerlederens status (Evans 1997:89).

*I remember the time when mead was flowing, how we pledged loyalty to our lord
in the hall, promised our ring-giver we would be worth our price, made good the
gift of the war-gir those swords and helmets, as and when his need required it.*
(Heaney 1999, Beowulf linje 2633).

Hallen (Heorot) beskrives på følgende vis:

*They marched in step, hurrying till the timbered hall rose before them, radiant
with gold. Nobody on earth knew of another building like this. Majesty lodged
there, its light shone over many lands.* (Heaney 1999, Beowulf linje 306–311).

Sammenhengen mellom hallen, følget og krigerlederen synes å være så sterk at hallen ble symbolet på relasjonen mellom hærlederen og følget. I Beowulf beskrives hallens (Heorot) vekst og forfall parallelt med følgets seire og tap. Hallens skjebne fremstilles som en analogi til krigerfølgets skjebne. (Evans 1997:101f).

Andre beskrivelser, også fra yngre jernalder/middelalder, som er gjort av haller beskriver at de er lagt på høye plasser, gjerne på kunstige plattformer, ofte i nærheten av vannveier, og de gjenoppbygges på samme sted. Ofte finnes de på steder hvor det senere i middelalderen ble satt opp kirker (Andersson 2001:72, Sundqvist 2016:206). I Beowulf strofe 285 sies det om Hrodgars hall Heorot «...as his hall stands at the horizon, on his high ground» (Heaney 1999).

Tolkningen av hallen, enten det er et rom eller en bygning, baserer seg vanligvis på en oppfattelse av samfunnet som et hierarkisk samfunn med basis i en agrar produksjon.

Hvordan skal så hallen tolkes innen en modell hvor samfunnet sees som labilt og akefalt?

Utgangspunktet for defineringsen er de skriftlige kildene, som forteller om krigerfølget og hallen, samt arkeologiske spor som passer inn med de skriftlige kildene. Hallen må oppfattes som en bygning knyttet til et mannsfelleskap, og til en krigerideologi. Både Cæsars/Tacitus og den senere heldediktningen levner liten tvil om at heldedåd i kamp/krig var en av de viktigste verdiene i samfunnet i eldre jernalder. Siden det institusjonelle ved hallen, nemlig forholdet mellom hærleder og krigere, har vært viktig gjennom hele eldre jernalder, er det mulig at også et fysisk uttrykk for denne relasjonen, i form av en bygning, har eksistert gjennom hele perioden. Dette stemmer bra med Rentenaars (1996) forestillingen om «sal» som et midlertidig oppholdssted assosiert med februk og krigere.

Siden statusframvisningen i mobile samfunn skjer via bærbare objekter (våpen, klær, smykker, osv.), skal en være forsiktig med å tillegge variasjoner i størrelse på bygninger som uttrykk for hierarkiske statusforskjeller. Når dette skjedde, må det bety at det skjedde betydelige endringer i nettverkene, eller at balansen i nettverkene ble endret. Det å være leder i krig var i utgangspunktet ikke en permanent maktposisjon, men en midlertidig status i krig/konflikt/raiding-situasjoner. De skriftlige kildene (Heather 2009a:43ff) og de arkeologiske funnene (Heather 1996:75ff, 2005:86ff, Hedeager 2001:109, Todd 1995:29ff) tyder på at krigerlederne styrket sin posisjon i løpet av eldre jernalder. Som aktanter ble krigerlederen i løpet av siste del av eldre jernalder en mer innflytelsesrik aktant, som i konkurranse med andre krigerleder søkte etter mer permanente maktposisjoner. I en slik situasjon kan hallens relasjon til krigergruppen ha utviklet seg i retning av å være krigerlederens hall hvor framvisning av krigerlederens status var en av de viktigste funksjonene, der nye aktanter i form av plyndret gods og våpen fikk en tyngre rolle. Å bygge en stor hall for statusframvisning krevde ressurser som krigerlederen tidlig i eldre jernalder sannsynligvis ikke hadde. Hvis det fantes en bygning i tilknytning til krigerfølget tidligere, har den sannsynligvis hatt et annet uttrykk, som følge av at krigerlederen ikke hadde den samme posisjonen som senere. Hvis «gården» ikke fantes (forstått som lik den historiske gården) og bosetningen ikke var forankret i landskapet, er det grunn til å tro at den klassiske hallen ikke kan sees som en del av «bosetningen» men heller som en praksiotop, altså spesifikke handlinger knyttet til et bestemt sted. I folkevandringstid og senere er det mulig å bruke statusframvisning som et kriterium for å identifisere hallen arkeologisk, siden hallen var så nært knyttet til hærlederens status og suksess. Hallen som statusframvisning for krigerlederen gjorde den til en materiell manifestasjon av deltagelse i overregionale nettverk, hvor mobile praksiser fungerte som obligatoriske passeringpunkt. Dette er et kriterium som

kan være vanskeligere å bruke i tidlig jernalder, siden hallen (eller «salen») muligens representerte følget i større grad enn hærlederens status.

I mange kulturer eksisterer det såkalte *mannshus*, spesielt i Melanesia og Sør-Amerika. Mannshusene kan brukes til flere typer aktiviteter. De er gjerne assosiert med aldersgrupper hvor menn og kvinner organiseres på tvers av andre typer organisering (Barnard and Spencer 1996). I Øst-Afrika finnes ikke mannshus, men unge krigere bor gjerne i egne landsbyer definert av hvilken aldersklasse de tilhører (se for eksempel Århem 1991:67). Det betyr at ulike aldersgrupper er knyttet til ulike bygninger. «Mannshus» kan således også representerer de eldre, eller «rådet», som de kalles i de klassiske kildene. Som aktanter vil husene og andre ikke-menneskelige aktanter inngå i relasjonelle nettverk med samme formål, som gjerne er definert i en gitt sosial organisering. Med et slikt utgangspunkt virker det mindre sannsynlig at hallen skal ha utviklet seg fra «bolighus» til «bolighus med et hallrom», og deretter til en egen bygning. Hvis vi løsriver oss fra tanken om at et hus = hjem/bosetning = kjernefamilie, åpner det seg en rekke tolkningsmuligheter. En mulighet er at de husene vi finner under flateavdekking representerer andre sosiale grupperinger enn bolig for en familie.

Den klassiske hallen kan dermed ha sitt utgangspunkt i et «mannshus» knyttet til krigere/gjetere, og endret seg til å bli en bygning som i større grad framviste krigerlederens individuelle status. Det kan også ha eksistert andre «mannshus» for andre aldersklasser, for eksempel de eldre.

Begrepet «sal», slik Rentenaar beskriver det, kan ha vært en bygning knyttet til krigerfølget. Hvis dette stemmer kan det i tidlig eldre jernalder ha eksistert «mannshus» i form av bygninger knyttet til krigergruppen. Unge menn assosieres i pastoral-nomadiske samfunn med mobilitet, raiding og gjeting, noe som passer med koblingen av begrepet «sal», både med «midlertidig bolig», husdyr og krigere.

I dette perspektivet blir Herschends fem kriterier (se 6.3.1) for å identifisere haller problematisk, fordi det ikke er noe én-til-én forhold mellom de arkeologiske kriteriene og de sosiale/politiske kriteriene for en hall. Kriterium 1 forutsetter at samfunnet var organisert i et gårdssamfunn. De resterende kriteriene er avhengig av bevaringsforhold, utgravningsmetodikk og dokumentasjon. Ved maskinell flateavdekking er gulvnivået i husene som regel bortpløyd. I tillegg kommer forhold som rydding/tømming av husene før de forlattes. Mange hus kan ikke defineres som haller fordi bevaringsforholdene ikke har gitt rom for det. Det betyr at mange hus kan ha vært haller uten at vi kan erkjenne dem. Vi kan skille

ut bygninger på bakgrunn av en arkitektur som skiller seg fra det vanlige (forutsatt at vi vet hva det vanlige var). Vi kan også skille ut bygninger på bakgrunn av størrelse og plasseringen i landskapet, og relaterte funn som kan knyttes til et gavesystem. Det er flere bygninger som skiller seg ut med slike kriterier under senere del av eldre jernalder enn i den tidligere delen. Det betyr ikke at institusjonen krigerleder/kriger ikke fantes, og det trenger heller ikke bety at det ikke fantes egne bygninger som stod for denne relasjonen. I tillegg til å være bevisst hvilken modell vi tar utgangspunkt i, er det viktig å diskutere de arkeologiske kriteriene for en hall og relasjonen til den skriftlige hallen. I stedet for å gjøre kriteriene enda strengere, slik som Carstens (2015) har tatt til orde for, bør vi være mer romslig i de formelle kriteriene, og heller stille strengere krav til diskusjonen i hvert enkelt tilfelle. Olausson er inne på dette, da han mener at det er vanskelig å formulere en generell definisjon av en hall fordi hallens funksjoner kan ha skiftet over tid (2014:172). Dette er et viktig poeng siden mye tyder på at krigerledernes/følgets rolle og relasjon til andre aktanter endres over tid.

Alle bygningene på Torgårdsletta, Hovde, Hallem og Bertnem beskrevet i kapittel 6.3.1 skiller seg ut. Husene på Torgårdsletta (Q/1998, 2000/VIII) skiller seg ut fra de samtidige bolig- og stallbygningene, det samme gjør hus D på Hovde, men da innenfor et anlegg bestående av tre bygninger. Husene på Hallem og Bertnem er store bygninger som ligger like ved gravfelt med storhauger. Alle bygningene skiller seg ut ved å ha dimensjoner som går utover mer vanlige bygninger. De kan, i kraft av sin annerledeshet, representere bygninger med definerte roller innen en et nettverk hvor bygninger, objekter, mennesker og landskap inngikk. De to bygningene som utmerker seg i så måte er husene på Hallem og Bertnem, som begge ligger på markerte plasser nært gravfelt hvor noen av haugene er storhauger. Det er forskjell på dateringene til de to bygningene (førromersk jernalder/romertid og folkevandringstid), men begge er plassert på markerte topografiske plasser og kan således sees som inskripsjoner på en naturlig inskripsjon. De er i kraft av de naturlige inskripsjonene at både husene og haugene ble lagt på disse plassene.

Huset på Bertnem er datert til folkevandringstid (Løken 1992b). Det finnes ingen funn fra storhaugene på Bertnem, men de blir som regel sett i sammenheng med storhaugene i Uppsala (Farbregd 1980b, Sundqvist 2016:439ff). Langhuset som ble utgravd i 1978/1980 fortsatte sannsynligvis under den ene haugen. Det betyr at haugene sannsynligvis er yngre enn folkevandringstid.

Potensielle bygninger som «mannshus», og som uttrykk for krigerfølget/gjetere («sal») og eventuelt bygninger for de eldre, kan ha eksistert tidligere i eldre jernalder. Hvordan slike hus eventuelt har sett ut, vet vi lite om. De eldste av de nevnte husene (Hovde og Hallem) kan ha vært «mannshus» i form av bygninger for den eldste aldersklassen. Krigernes «saler» kan ha hatt en mer temporær karakter, og er kanskje ikke like lette å identifisere arkeologisk.

Den klassiske hallen i folkevandringstid/merovingertid synes å etablere seg på steder som kan klassifiseres som praksiotoper. Ved å etablere seg på slike steder innruller krigerlederne disse plassene inn i sitt nettverk, og på sikt gjør dette at «hallen» selv får status som praksiotop.

8.1.3 Naust

I deler av landet finnes det store nausttufter datert til ulike perioder av eldre jernalder. Det er spesielt naustene på Sør-Vestlandet som har vært gjenstand for forskning. På samme måte som for «bygdeborgene» synes de å gå ut av bruk i yngre jernalder. Det er egentlig visse likhetstrekk mellom naustene og bygdeborgene. Som bygdeborgene (Ystgaard 1998:4) er naustene som kulturminnekategori «låst» i et begrep («bygdeborg» og «naust») som er funksjonsbeskrivende, og leder tolkningen i visse retninger. Begge blir gjerne tolket inn i en militær sammenheng.

Myhre (1977, 1985, 1997) har tolket naustene inn i en sjømilitær sammenheng. Siden naustene har en annen spredning i landskapet enn middelalderens leidangnaust, må det imidlertid ha vært en annen organisering, som Myhre knyttet til utviklingen av småkongeriker i yngre romertid/folkevandringstid. Andre har pekt på naustene som multifunksjonelle (Grimm 2002). Hinsch hadde to interessante observasjoner. Den første var at funn av båtnagler under den ene vollen i et naust i Lervik, Stord, måtte bety at båten ble bygget før naustet, og at det var en forbindelse mellom byggingen av båten og den senere byggingen av naustet. Hinsch' andre poeng var en funksjonell sammenheng mellom hallen og naustets sosiale rolle, hvor Hinsch gjør et poeng av at verken bygging eller bruk kunne være en privat sak og knytter naustet til hallen. Naustet ble «flyttet på land» og gjort til en hall (1961:18, 22f). Rolfsen (1974:89ff) knyttet naustene til handel, etter funn av store mengder keramikk. Mengden og kvaliteten på keramikken overgår det som finnes i samtidige hustufter og i de ringformede tunanleggene. Mange av tuftene Rolfsen gikk gjennom hadde bevarte kulturlag. I lagene ble det, i tillegg til keramikk, funnet smeltedigler, bryner, fiskeredskaper og ravbiter. Rolfsen mener dette kan knyttes til en allsidig aktivitet i naustene.

Naustene er datert fra Kristi fødsel og gjennom hele eldre jernalder (Grønnesby og Ellingsen 2012, Myhre 1985:47). På Lænn ble det påvist deler av en bygning som kan være et eldre naust. Den store spredningen i tid og rom viser at naustene er uttrykk for en systemboende egenskap, og ikke et historisk-spesifikt trekk. Det betyr at naustene må sees som en integrert del av nettverkene i eldre jernalder, og ikke som uttrykk for krise.

Myhre har sett på forholdet mellom lengde/bredde på henholdsvis skip og naust og kommet fram til at naustene fra eldre jernalder var mer enn 4,5 (lengde/bredde) og at dette forholdstallet stemmer med størrelsene på skipene (1985). Vi vet imidlertid ikke om bygningen bare har vært brukt til å oppbevare båt. Naustet på Lænn kan synes å ha oppbevart en båt som var mindre enn naustet. Både Lænn 1 og naustet på Lø er også langt bredere enn naustene på Vestlandet og Sør-Vestlandet (Grønnesby og Ellingsen 2012). Det er en allmenn oppfatning at skipene i eldre jernalder har vært brukt i krig/raiding. I Nydam mose ble det lagt ned tre skip sammen med store mengder våpen. Skipene er dendrodatert til 190 e.Kr, 300 e.Kr. og 310-320 e.Kr. (Rieck 2002). Hjortspringbåten, datert til førromersk jernalder, var også del av en rituell nedlegging av våpen i myr (Crumlin-Pedersen and Tradakis 2003).

Både skip, bygningen, keramikk, slagg, nagler, smeltedigler, rav og bryner kan sees som aktanter som inngår i heterogene relasjonelle nettverk. Skipene må primært sees som offensive våpen beregnet på angrep/raiding. Siden skipene sannsynligvis ikke egnet seg til å frakte store ting eller store mengder, var det sannsynligvis snakk om verdigjenstander som kunne fraktes. Vi har ingen direkte funn som forteller hva målet for raidingen var, men det at det i enkelte naust i Rogaland er funnet store mengder keramikk av høy kvalitet kan være uttrykk for raiding av mobil rikdom.

Av åpenbare grunner måtte naustene legges nær sjøen, men det kan også synes som om den topografiske plasseringen på en liten høyde og i nærheten av en (eller flere) gravhauger er et trekk av betydning for de eldste naustene. Naustene må, i kraft av størrelsen, plasseringen og utformingen, sees som monumentale bygninger som har ruvet i landskapet (Grønnesby og Ellingsen 2012). Naustets assosiasjoner til skip og raiding gjør at det er nærliggende å knytte naustet til det germanske følget. Selv om det er hallen som står som det materielle uttrykket for forholdet mellom hærlederen og følget i sen eldre jernalder/tidlig yngre jernalder, kan en lignende assosiasjon gjøres for naustene. Naustenes viktigste relasjonelle forhold var til plyndret gods, krigere og hærlederen. Naustene stod som fysiske manifestasjoner av krigerfølget. Selve bygningen og gravene knyttet følget til et større nettverk hvor landskap og

følget smeltet sammen i ett uttrykk (Grønnesby og Ellingsen 2012). Ystgaard har treffende kalt skipet for en «flytende hall» (2014:218).

Navnet Lø, i betydningen «å legge i stabel» (se kapittel 8.1.4) (Stemshaug 2010), var ikke bare en beskrivelse av en aktivitet men også en praksiotop som koblet sammen den topografiske inskripsjonen høyde med de menneskeskapte inskripsjonene naust og haug. Dette tilsier at plasseringen ikke var tilfeldig, men nært knyttet til det landskapsmessige rommet, og at bygningen ikke bare skal sees som et funksjonelt rom for oppbevaring av en båt, men også som uttrykk for relasjonelle forbindelser til andre aktanter.

Det at det er de eldste naustene som synes å ha en hevet plassering i landskapet kan indikere at behovet for å markere naustet ble svakere etter hvert. Kanskje overtok hallen som fysisk aktant for krigerfølget i folkevandringstid og da med større vekt på krigerlederens statusframvisning. Herschend har sammenlignet organiseringen av Osebergskipet med organiseringen av hallen og, fremmer det synet at Oseberggraven både er en grav, en hall og et skip (Herschend 2000). Naustet kan ha hatt den samme rollen i forhold til haug (grav) og skip, i kraft av å være en aktant i krigernetverket. Kanskje har hallen overtatt denne rollen i løpet av siste del av eldre jernalder, men med større vekt på krigerlederens statusframvisning.

Naustene må sees som monumentale bygninger som inngikk i et nettverk hvor både landskapet, skipene, krigerne og det plyndrede godset bidro til å dra nettverket krigerlederens vei. Kanskje skal også naustene sees som en form for «mannshus» hvor tyngdepunktet ikke lå hos krigerlederen, men på krigerne, eller følget. Naustet, skipet, haugen og hallen inngikk i samme nettverk, men med en vektforskyvning i siste del av eldre jernalder mot hallen framfor naustet. Koblingen opp mot gravhauger og den hevede plasseringen i landskapet tilsier at naustene skal sees som praksiotoper. Naustene var inskripsjoner som forsterket en tidligere, naturlig inskripsjon og, dermed forsterket denne. Det viktige med naustene var deres lokalisering i landskapet og de handlinger som ble foretatt i tilknytning til naustet.

Det er bemerkelsesverdige at naustene gikk ut av bruk ved overgangen til yngre jernalder (Myhre 1985). Ingen av de undersøkte naustene i Trøndelag har dateringer fra yngre jernalder eller senere (Johansen 2007:68). Både båtgravene og de senere vikingtoktene tilsier at både båt, skip og ferdsel til sjøs var en sentral del av samfunnet i yngre jernalder. Dette understreker at naustene i eldre jernalder ikke bare skal sees ut fra en funksjonell vinkel. Behovet for å beskytte båter mot vær og vind ble neppe noe mindre i yngre- enn i eldre jernalder.

Vi kan altså ha to eller tre bygninger i tidlig eldre jernalder som kan ha vært knyttet til krigerne/krigerlederne: sal og naust, hvor salen kan knyttes til følget (unge menn) og eventuelt til de eldre, og naustet til raiding til sjøs. Det Tacitus kaller «rådet» kan ha vært gruppen med eldre, gifte menn. Hypotetisk kan vi også ha en bygning for «de eldre». Alle disse bygningene leder opp mot den klassiske hallen, som i større grad står for framvisning av krigerlederens individuelle status.

8.1.4 Bosetning, åker og gårdsnavn i eldre jernalder

Hva så med bosetningen? Jeg har allerede argumentert for at bosetningen i eldre jernalder var labil, i den forstand at den ikke var knyttet til punkt i landskapet på samme måte som yngre jernalders bosetning. Spørsmålet er om bosetningen skal defineres som utslag av mobil praksis, eller som praksiotoper?

«Å bo» var ikke knyttet til én plass, det var noe man gjorde. På tross av en høy grad av ubundet sedentisme kan både bosetning og åker sees som uttrykk for mobile praksiser. Noen forhold må være til stede. Man kan ikke dyrke jorda uten eksistensen av dyrkbar jord, men hvor den dyrkbare jorda befinner seg, var kanskje av underordnet rolle. Det er ikke sikkert at man bodde på samme sted hele tiden, det er heller ikke sikkert at alle innen en familie bodde på samme plass hele tiden, eller i det hele tatt. Biform, eller hvordan man strukturerer hvordan man bor, er avhengig av sosial struktur, ideologi og subsistensøkonomi. Det er i skjæringspunktet mellom disse at bosetningens struktur skapes.

Vi vet egentlig lite om hvordan den sosiale organiseringen var. Det finnes flere kilder som forteller at germanerne praktiserte polygyni (Geary 1988:104, Herschend 2002:64, Todd 1995:32), noe som sannsynligvis påvirket hvordan bosetningen ble organisert. I tillegg vet vi lite om forekomsten av ikke-familiære bygninger som «mannshus», for eksempel i form av naust og bygninger som av forskjellige grunner avviker fra det normale.

Vi vet også lite om forholdet mellom sosial organisering og bosetningene. Hus, gjerder og lignende var aktanter som inngikk i nettverk med menneskene. Til en viss grad kan/vil sosial organisering sees i måten bosetningene organiserer seg på. Noen ganger er det en relativ tydelig sammenheng mellom sosial organisering og bosetningens form, andre ganger er sammenhengen mindre åpenbar (Creese 2014:3). Det betyr at man må være forsiktig med å tillegge grupper med mennesker en spesiell sosial organisering basert på bosetningens struktur og organisering, spesielt uten systematisk kunnskap om hvem som har foretatt seg hva og hvor.

Det er ikke et én-til-én forhold mellom bosetningens organisering og sosial organisasjon. Likevel kan det være nyttig å se på organiseringen av husene, der bevaringsforhold og kontroll på kronologi/samtidighet gjør dette til en mulighet. På Torgårdsletta lå bebyggelsen i yngre bronsealder og tidlig jernalder i den vestlige skråningen. Her er det tolket å være fire typer hus (se kap. 6.2.1): Et bolighus med stalldel (type I), en større bygning med massive stolper og større dimensjoner enn de ordinære bolighusene (type II), en hustype uten bevarte veggstolper (og med en annen indre stolpesetting enn bolighusene) (type III), samt et firestolpershus (type IV). Type II er representert ved ett hus fra utgravningene i 1998 (hus 1998/Q) og ett hus fra 2000 (2000/VI) (se appendiks fig. 6 og 7). Hvis vi løsriver oss fra kjernefamiliemodellen er det mulig å tolke dette inn i alternative boformer. En enhet (eventuelt et hushold eller deler av et hushold) kan ha bestått av et bolighus, et lagerhus og eventuelt et firestolpershus. Siden det er så få av hus i type II, kan disse ha representert noe utover den enkelte grunnleggende enheten. I stolpehullene til hus 1998/Q (II) ble det funnet store mengder forkullede byggkorn sammen med en steinkølle. Hvilken sosial gruppe disse husene representerte kan vi ikke svare på, men de kan peke mot flere typer organisering enn kjernefamilien som det grunnleggende husholdet.

På grunn av bevaringssituasjonen er det ikke mulig å følge bosetningen på samme måte i senere deler av eldre jernalder på Torgårdsletta. Vi kan imidlertid gå til bosetningen på Hovde i Ørland kommune (kapittel 6.2.1) (se fig. 6.4). Her er husene definert som å stamme fra to faser, hvor det synes å være kontinuitet i husenes funksjoner fra den ene fasen til den andre. Hver fase bestod av ett bolighus med sannsynlig stalldel (henholdsvis hus E og F). En lagerbygning (hus C og B) samt et hus som skiller seg ut ved store stolper, stolpesettingen og plassering av ildsteder (D og A). I tillegg var anleggene i begge faser inngjerdet. Her ser vi konturene av litt av det samme, nemlig en grunnleggende husholds-/produksjonsenhet (hus E og C i den eldste fasen og hus F og B i den yngste). I tillegg kommer de to husene D og A. Disse synes å skille seg ut fra den ordinære husholdsenheten. Forskjellen i forhold til Torgårdsletta er at her representerer disse husene ikke flere husholds-/produksjonsenheter, men synes å være knyttet til én husholdsenhet.

I Sørvest-Norge finnes det mange bevarte gårdsanlegg under betegnelsen «folkevandringstidsgården», som ble forlatt ved overgangen til yngre jernalder. Dateringer viser imidlertid at mange av anleggene går tilbake til romertid. Anleggene består av ett eller flere, tun innen et steingjerde. Ut fra tunene går det en geil, eller fegate, ut i utmarka. Området innenfor gjerdet har vært dyrket. At dette arealet har vært dyrket er påvist ved

utgravninger og forekomsten av rydningsrøyser. Åkre og rydningsrøyser finnes ofte også utenfor gjerdet. Disse er lite utforsket, men kan være resultat av en utvidelse av dyrkningsområdet (Myhre 1972:15). I tillegg finnes det gravhauger innenfor gjerdet, men også utenfor. Det er knyttet en viss usikkerhet til hvilket anlegg haugene/røysene utenfor skal sees i sammenheng med. Anleggene deles inn i to hovedtyper, *den enkle typen* og *den sammensatte typen* hvor den sammensatte typen er flere tun innen samme inngjerding (1972:165).

Situasjonen med flere enheter innen en inngjerding med en åpning ut fra hver enhet er et trekk vi finner igjen i landsbyer med inngjerding i Danmark, blant annet Hodde og Galstad (Ethelberg 2003, Herschend 2009:204).

Dette kan tolkes som at husdyr er privatisert i den forstand at de tilhører hver enkelt enhet, mens dyrkamarka/innmarka er felles for alle innenfor gjerdet (eventuelt underlagt en eller annen form for bruksrett/underordnet eiendomsrett) (fig. 8.2).

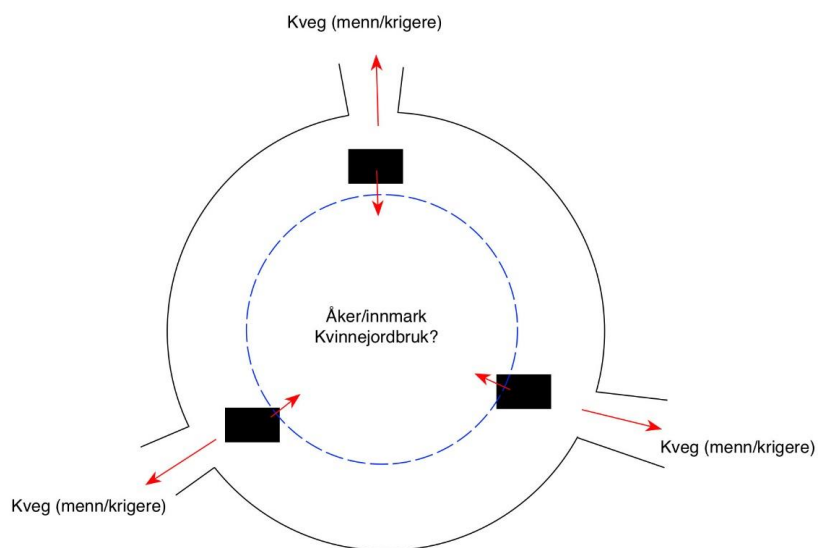

Fig. 8.2: Prinsippkisse for folkevandringstidsgården. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Karimojong i Uganda er en semi-sedentær gruppe ved at kvinner, barn og eldre bor i permanente landsbyer mens mennene tar med kveget rundt på beite og bor i mer midlertidige leire. Fig. 8.3 viser en Karimojong-landsby. På utsiden av gjerdet ligger åkrene som dyrkes av individuelle kvinner (Smith 1992:176f). Hos masaiene utgjør en slik enhet en familie hvor

husholdet, ledet av en ektemann, er delt inn i flere kvinnehushold med egne dyr og egne åkre (Århem 1991).

Fig. 8.3: Karimojonglandsby. Hentet fra Google Earth.

Tacitus hevder at det blant germanerne var kvinnene som tok seg av åkrene (G 15.1). Hvis vi går ut fra en modell hvor kvinner er assosiert med åkerbruk og menn med kveg, kan en slik organisering være uttrykk for polygyni, hvor de enkelte husholdene representerer kvinnehushold innen et større hushold. En annen mulighet er at noen av husholdene er grunnlagt av gifte sønner av husholdsoverhodet.

Hensikten med disse eksemplene er å vise at den sosiale organiseringen som hører til de fysiske sporene etter bosetningen kan representere andre og kanskje mer komplekse organisasjonsformer enn hus = kjernefamilie (evt. storfamilie med utgangspunkt i kjernefamilien) = hushold = gård. Når det gjelder den eldste bosetningen på Torgårdsletta er det ikke mulig å gi et definitivt svar på hva hus av typen 1998/Q og 2000/VI representerer, men de viser sannsynligvis til en annen organisering enn den klassiske hus-kjernefamilie-gård tenkningen. Husene på Hovde er datert litt senere (førromersk jernalder/romertid) og synes å representere noe annet. Her er det også hus som synes å skille seg ut i kraft av

dimensjonene og i kraft av plasseringen av ildstedene. Disse husene, med spor etter en inngjerding kan være samme fenomen som «folkevandringstidsgården» i Sørvest-Norge. Den spesielle organiseringen vi ser på noen av folkevandringstidsgårdene hvor tunene har en egen fegate men felles gjerde og muligens felles åkre, forteller at dette er en enhet på tross av at det er to, eller flere enheter/tun, innenfor gjerdet. Det er noe som forbinder disse tunene. Svaret på dette ligger i den sosiale/økonomiske organiseringen. Det må ligge en spesifikk organisering bak den fysiske organiseringen av bosetningen.

Stort sett fokuserer de romerske skriftlige kildene på menn og krig i sine beretninger, men hvis Tacitus har rett i at «... care for hearth and home and fields is left to the women and old men, to all the frailest members of the family, while they themselves loll about in stupor.» (G 15.1), så er ikke en modell hvor deler av befolkningen bor i mer eller mindre permanente bosetninger, mens andre deler beveger seg i landskapet, usannsynlig. I løpet av eldre jernalder ser vi en økende grad av ubundet sedentisme som vi for eksempel ser på Hovde. Dette kan ha skjedd ved lengre opphold på ett sted og/eller at man i gjentakende grad vendte tilbake til de samme plassene. En mulighet er at deler av gruppen har holdt til på stedfaste plasser, mens andre har beveget seg rundt i landskapet. Pollenanalyser viser at graden av åkerbruk økte i samme periode. I slike situasjoner kan utviklingen ha gått i retning av at kvinner, barn og eldre har hatt tilhold i bosetninger som har hatt karakter av ubundet sedentisme, mens menn/krigere har passet dyrene og deltatt i raiding (fig. 8.4).

Oppsummert kan vi si at bosetning og åker var plasser som ikke var forankret i landskapet fordi handlingene ikke var forankret i bestemte inskripsjoner i landskapet. Handlingene knyttet til bosetning og åker kunne skje på mange plasser. De kan således ikke kalles praksiotoper, men er uttrykk for det jeg har kalt en mobil praksis. På slutten av eldre jernalder hadde sannsynligvis bosetningen en høy grad av ubundet sedentisme, enten ved at menneskene holdt til på samme sted i lengre tid, eller ved en gjentakende tilbakevending til samme sted.

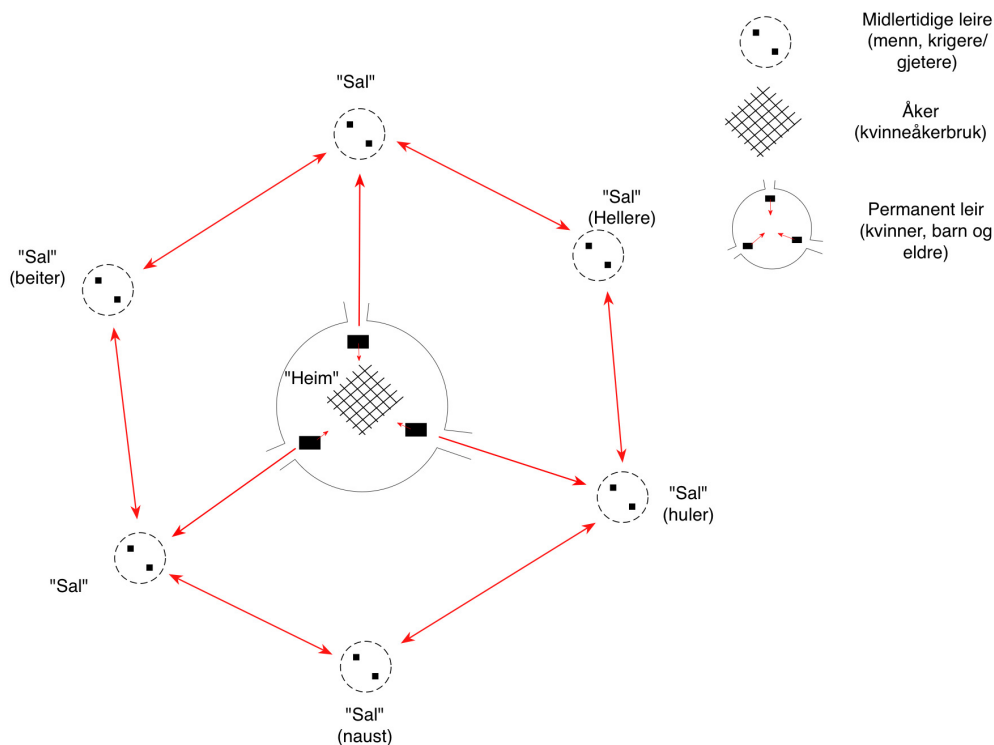

Fig. 8.4: Prinsippskisse som viser en labil bosetning med utgangspunkt i en høy grad av ubundet sedentisme. III. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Gårdsnavn som stedsnavn og praksiotoper i eldre jernalder

Å se bosetningen i eldre jernalder som labil, må få konsekvenser for hvordan vi ser på «gårdsnavnene». Innen steds- og gårdsnavnforskningen har det vært vanlig å føre en del av navnene tilbake til eldre jernalder som gårdsnavn. Ut fra koblingen gårdsnavn = gård har gårdsnavnforskningen vært en garantist for at gårdens historie gikk tilbake til eldre jernalder. Hvis navnet kunne spores til eldre jernalder, kunne også gården det. Hvis det er riktig at den historiske gården først oppstod på 600-tallet, og at bosetningen i eldre jernalder hadde en labil karakter, hvordan skal vi da forstå gårdsnavnene? Selv om bosetningssporene fra eldre jernalder viser en høy grad av «bofasthet» i den forstand at det har stått boliger på et sted gjennom svært lang tid, trenger ikke dette bety at bosetningen var forankret i et definert territorium eller i et bestemt punkt i landskapet.

Det som går igjen hos de fleste mobile grupper, forstått som grupper hvor bosetningen ikke er forankret i et punkt i topografien og uavhengig av graden av mobilitet, er at boligen er regelbundet organisert. Det vil si at alle ting og personer har sin faste plass, og at husets organisering gjenspeiler en kosmologisk orden. Gjennom den formaliserte struktureringen av huset konstrueres og rekonstrueres et strukturert «rom», som, på tross av fysiske

forflytninger, er det samme (Prussin 1995:42, Mauvieux et al. 2014, Lane 2016:210–13). Det er denne regelbundetheten som erstatter «hjem» som et sted forankret i topografien.

«Hjemmet» blir et varig sted gjennom regelbundetheten uavhengig av hvor de befinner seg. Dette gjør at identiteten ikke er knyttet til plasser, men til bevegelser gjennom landskapet. Et folks historier, myter, sanger er skrevet inn i landskapet gjennom stier hvor det ikke handler om *når* ting skjedde, men *hvor* ting skjedde. Plassene får sin betydning gjennom stiene som binder dem sammen. Den nære sammenhengen mellom stier og sosiale relasjoner er uttrykk for den kontinuerlige rekonstruksjonen av heterogene nettverk.

Hvis bosetningen var labil, det vil si at den ikke var forankret til et fast punkt i geografien, er det ingen grunn til å tro at bosetningen ble omtalt med stedsnavn i det hele tatt. Det var sannsynligvis den sosiale gruppen som var den viktigste referanserammen. Steder forankret i topografien med et navn er steder hvor ting har skjedd, skjer, eller skal skje, og er altså ikke knyttet til eiendom, men til hendelser.

Problemene med å datere gårdsnavnene gjør at vi ikke uten videre kan avgjøre hvilke navn som kan føres tilbake til eldre jernalder, men noen synes å være noenlunde sikre. Blant annet usammensatte naturnavn og -vin-, -heim-, -bø/-by-navn.

Mens de to siste nettopp skal spores tilbake til aktiviteten «å bo» eller «å holde til på et sted», så kan -vin-navnene spores tilbake til beiting. Alle disse kan sees som beskrivende for betydningsfulle aktiviteter eller praksiser som inngikk i heterogene relasjonelle nettverk hvor landskapet var en betydningsfull aktant. Mange av gårdsnavnene som kan føres tilbake til eldre jernalder synes å henvise enten til en naturbeskrivelse eller til en aktivitet.

De usammensatte naturnavnene viser til fremtredende topografiske kjennetegn. Når disse navnene har overlevd så lenge, og blitt «oversatt» til gårdsnavn, må det være fordi de har vært betydningsfulle plasser hvor det har foregått viktige hendelser. Begrep som berg, ås, dal og lignende trenger imidlertid ikke å ha vært navn, men kan like gjerne vært appellativer (Neumüller 2012). Her vil de imidlertid bli sett på som navn, på bakgrunn av at de har overlevd over så lange tidsrom.

Et eksempel på dette er navnet «Lund», som egentlig betegner en naturformasjon, men i enkelte tilfeller er knyttet til hellige lunder. Tacitus beskriver hellige lunder blant germanske stammer på kontinentet og Adam av Bremen beskriver en hellig lund i Uppsala. Innen stedsnavnforskningen er det aksept for at hellige lunder har eksistert i Skandinavia, blant annet på bakgrunn av at navnet ofte har et gudenavn som førsteledd (Vasshus 2011). På

samme måte kan andre steds- og gårdsnavn som beskriver topografiske framtrekkende trekk i naturen, som ås, berg, dal osv., ha fått sin betydning gjennom de handlinger og historier som har foregått på slike plasser i kraft av å være åndelige steder gjennom de topografiske trekkene. Markerte topografiske trekk er inskripsjoner fordi de fører til visse handlinger. Stedene fikk sin betydning og sitt navn gjennom relasjonen mellom inskripsjonene og menneskelige handlinger. Det er i kraft av sine inskripsjoner at naturnavnene har overlevd.

Et annet eksempel er gården Egge i Steinkjer. Arkeologien på Egge har vist at gården sannsynligvis oppstod ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder (Grønnesby 2013, 2015). Selve inskripsjonen, eller det topografiske trekket «egg», har påvirket menneskene til visse praksiser, blant annet etableringen av et gravfelt. Gravfeltet er i seg selv en inskripsjon som etablerte stedet som et objekt, eller som en svart boks. Et sted det var knyttet historier og myter til. Et sted som knyttet visse handlinger til rommet, en praksiotop. Inskripsjonen «gravfelt» kan sees som en sterkere inskripsjon enn de naturlige topografiske trekkene, fordi gravfeltet innsnevret aktuelle handlinger på stedet. Både Lund og Egge var praksiotoper fordi de ble definert av relasjonen mellom inskripsjonene og de praksiser som ble utført på stedet. I motsetning til eldre jernalders bosetning, som her er definert som labil, er et karakteristisk trekk ved praksiotopene at de var forankret til landskapet, det vil si de var definert ved sin plass i rommet. «Egge» var navnet på den relasjonelle forbindelsen mellom inskripsjoner (topografi og gravfelt) og praksis, og ble transformert til gårdsnavn på grunn av betydningen som praksiotop. Navnet Hov fikk, på samme måte, sin betydning gjennom relasjonen mellom inskripsjonen «høyde» og de handlinger som skjedde på stedet. Siden praksis både kan sees som en handling («performance») og en enhet («entity») det kan snakkes om, var stedsnavnet essensielt for praksisene som enhet.

Andre navn synes å vise til en eller annen aktivitet, for eksempel -vin-navnene, som kan være en referanse til beitemarker (Stemshaug 1985:92). Usammesatte navn som By (å bo), Mære og Horg kan vise til religiøs aktivitet. Nede ved sjøen under gården Lø i Steinkjer kommune ble det i 2002–03 utgravd et båtnaust fra eldre jernalder og en gravhaug (haug 1) med en vikingtids båtgrav i toppen (se kapittel 6.3.2). I haugen (fig. 8.5) var det enda en gravhaug med en urnegrav fra folkevandringstid og fire skjelettgraver fra romertid (Ellingsen og Grønnesby 2012). Naustet ble datert til 400-tallet e.Kr. (Grønnesby og Ellingsen 2012, Ellingsen 2012). Gravhaugen lå like ved naustet. Navnet Lø kan føres tilbake til samme opprinnelse som navnet Lade i betydningen, «lad, oppbygd mengd, stabel» (Stemshaug

2010:103). Lø får da betydningen «sted der ein legg i lad, stabelplass, lagringsstad, kanskje og omlastingsstad» (2010:103f).

Fig. 8.5: Haug 1 på Lø, Steinkjer. Vikingtidshaug (båtgrav) lagt over en urnegrav (yngre romertid) og fire skjelettgraver (romertid). Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Navnet Lø tilhører i tillegg gruppen navn som kan føres tilbake til eldre jernalder. Det er ikke urimelig å se navnet som et uttrykk for aktiviteten nede ved sjøen og naustet i eldre jernalder. Betydningen av denne aktiviteten kan sees i gravhaugen som ble oppført like ved siden av naustet (Ellingsen 2012). Navnet Lø har altså en opprinnelse som beskrivelse på en praksis nede ved sjøen, navnet var uttrykk for en praksiotop.

Det kan se ut til at de usammensatte naturnavnene har vært navn på inskripsjoner som fikk sin betydning gjennom den praksis som foregikk på stedet (f.eks. Berg, Lund, Egge). Andre navn refererer direkte til den aktiviteten som har foregått (Lø, -vin-navn). I begge tilfeller er de uttrykk for praksiotoper.

For apasjene er fortiden opplevd via «fotavtrykk» eller «spor»/«stier». Fotavtrykk kan være sanger, historier og stedsnavn, og det er en nær sammenheng mellom fotavtrykkene og stedene. Apasjenes historie er ikke knyttet til en lineær fortelling med fokus på når ting skjedde, men på hvor ting skjedde. Basso mener stedsnavnene, på grunn av deres evne til å fremkalle mentale og emosjonelle assosiasjoner knytte til plasser, er blant de mest ladete av

alle lingvistiske tegn (Basso 1984, 1996:31f, 76). Hendelser blir forankret og får sin betydning gjennom tilknytningen til plasser. Stiene mellom plassene blir viktige for å knytte sammen historie, identitet og forholdet til det gudommelige.

Det kan derfor ha vært slik at de senere gårdsnavnene i utgangspunktet var navn på betydningsfulle plasser, men ikke navn på bosetninger. Mens stedsnavnene i yngre jernalder kan karakteriseres som «gårdsnavn», var stedsnavnene i eldre jernalder uttrykk for praksiotoper. Bosetningen ble referert til ved appellativer som «hjem», «sted» og «bo». Hvor det skjedde var ikke viktig. Bosetningen i eldre jernalder kan dermed karakteriseres som uttrykk for en mobil praksis. Goterne opererte med begrepene «anahaims» – «hjemme» og «afhaims» – «ikke-hjemme» (Wolfram 1988:103-4), kanskje det var nok? Dette rimer med en labil bosetning, som ikke er forankret i faste punkter i landskapet. De navnene som har sin opprinnelse i eldre jernalder og som senere blir gårdsnavn, kan ha vært stedsnavn, ikke navn på gårder/boplass. Det at disse stedene ble videreført som gårdsnavn, må forklares med at de var betydningsfulle steder.

De spesifikke praksisene i landskapet skapte en serie noder i heterogene nettverk. Betydningen til disse stedene kom gjennom en relasjon mellom stedet med dets inskripsjoner og stedets relasjon med de praksisene (både i fortid, nåtid og framtid) som foregikk der. Navnet «Lund» var like mye knyttet til praksisene på stedet som til den topografiske betegnelsen «lund». I tillegg til Bradleys (2000) tre måter naturlige plasser manifesterer seg på arkeologiske, vil jeg hevde at stedsnavnene også er en måte naturlige plasser manifesterer seg på. Når navnet Berg har overlevd gjennom nesten 2000 år, er det fordi stedet har vært et betydningsfullt praksiotop før det ble en definert territoriell enhet.

8.1.5 Bygdeborgene

Bygdeborgene er komplekse og vanskelige kulturminner. For det første fordi det er stor variasjon i utformingen og for det andre fordi det er foretatt relativt få arkeologiske utgravninger i borgene. Et vesentlig element ved bygdeborgene er eksistensen av murer (Thuestad et al. 2016:307). Dette vises også av tilfeller der anleggene blir beskrevet som usikre, eller avskrevet som «bygdeborger», fordi murene er lave eller uanselige. Vi vet imidlertid ikke om anleggenes funksjon var avhengig av om murene var høye eller lave, eller om det i det hele tatt var nødvendig med steinmurer. Som kulturminnekategori har imidlertid tydelige, eller høye og markerte, murer/voller blitt stående som et definerende kriterium. Den videre tolkningen må sees i lys av de fåtallige undersøkelsene som er gjort. Nye og større

undersøkelser kan fort endre synet på borgene. Mens naustene synes relativt spesialiserte, og med klare forbindelser til et krigernettverk, gir funnene fra bygdeborgene et mer «dagligdags» inntrykk. Funnene, både på de norske og de svenske, må sies å være vanlige, i den forstand at de ikke peker i retning av en spesialisert funksjon. I stedet gir de inntrykk av bosetningsaktivitet. På tross av disse varierte og «vanlige» funnene er det vollene/murene og den topografiske plasseringen som har blitt det definerende trekket ved borgene. Funnene synes å vise at hele befolkningssegmentet har holdt til på borgene og kulturlagene viser at folk har holdt til der i lengre tid. Med forbehold om at datagrunnlaget for bygdeborgene er svakt, er den nærmeste tolkningen, basert på funn i Norge og Sverige, at de må karakteriseres som befestede boplasser. Dette er ikke til hinder for at de også kan være kultiske. Med sin plassering på høyder, og med gravrøyser innenfor murene, er det ikke urimelig å tenke seg at de kan ha vært like mye kultiske plasser som boplasser. Bygdeborgene kan dermed representere plasser hvor folk har holdt til ved spesielle anledninger (eller praksiser), og eventuelt steder der de har søkt tilflukt ved behov. Det trenger ikke å ha vært hele befolkningssegmenter som har holdt til på borgene, men funnene indikerer at både kvinner og menn har vært representert.

Bygdeborgene synes dermed ikke å ha den klare tilknytningen til krigernettverket som antatt. I stedet bør de sees i sammenheng med bosetningen, sannsynligvis som en periodevis eller tidsspesifikk bosetning. I tillegg kan borgene ha hatt funksjon som «militære», fordi de i gitte situasjoner gav beskyttelse. Den hevde beliggenheten plasserer borgene i gruppen praksiotoper. De identifiseres som «borger» i kraft av inskripsjonene (høyde og murer). Kombinasjonen sterke landskapsmessige inskripsjoner og bosetning, gjør borgene til det nærmeste bosetningen kom å være praksiotoper. Gitt inskripsjonene er det nærliggende å se for seg at borgene også har representert rituelle plasser.

Regulariteten som vises i borgene på grensen mot Verdal synes også å gjenta seg flere steder i Steinkjer/Inderøy. I snitt er avstanden mellom de fire borgene 3238 m. Det er flere av de andre anleggene som har en tilsvarende avstand. I de områdene det mangler et anlegg, er det enten omtrent det dobbelte av denne avstanden, eller det er naturlige «åpninger» i den sirkelen som dannes rundt Steinkjer, Sparbu og østre del av Inderøy (fig. 8.6). Der det mangler et anlegg i Inderøy, ligger en høyde med en gård med navnet Herstad, mens i Beitstad ligger en høyde med navnet Storvarden. Gravfunn fra eldre jernalder som er gjort i området befinner seg innenfor «sirkelen» av bygdeborger. Denne spredningen gir inntrykk av at anleggene ligger i et system, og at de rammer inn et område rundt Børgin (Borgenfjorden).

Flere forhold må tas med i betraktningen. Vi kjenner ikke brukstid for de enkelte anleggene og vet således lite om samtidigheten. Dateringene fra stikkprøvene gjort av Ystgaard (1998, 2003) og Hemmendorf og Smedstad (1997) viser stor variasjon i tid. Både yngre bronsealder, førromersk jernalder romersk jernalder og folkevandringstid er representert. På mange av anleggene er det dokumentert bruksfaser i flere perioder.

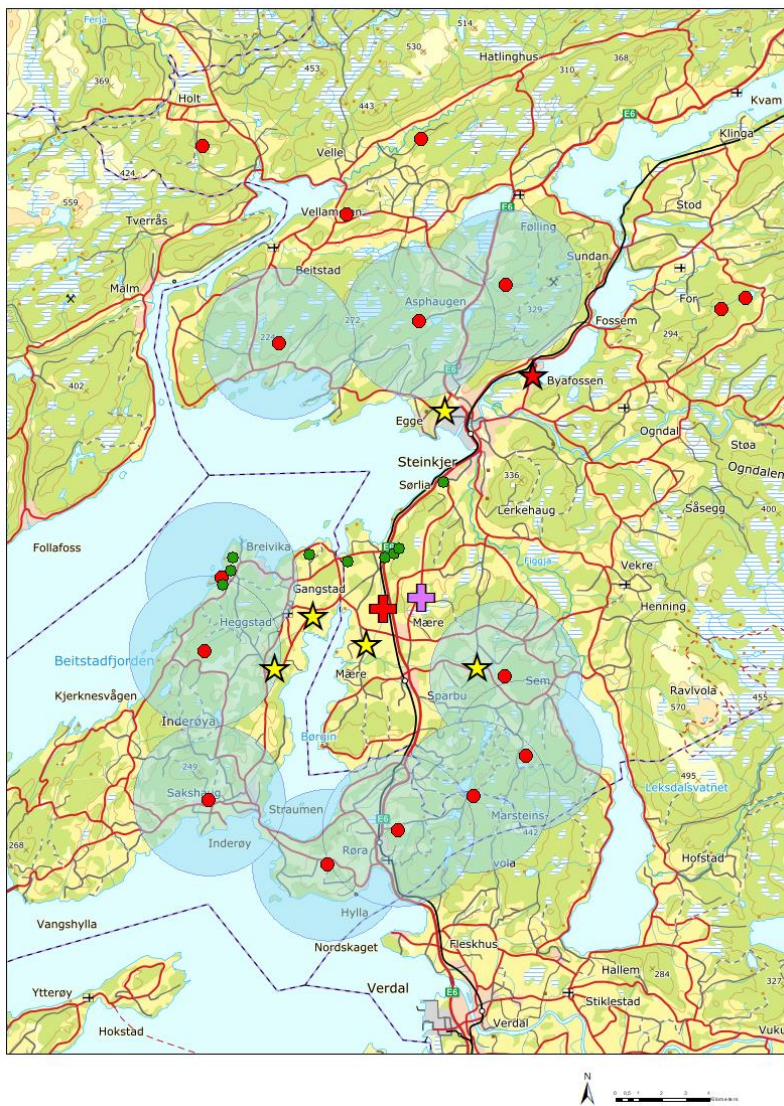

Fig. 8.6: Bygdaborger i Steinkjer og Inderøy (røde prikker) med en buffersoner på 3238 m (radius) rundt hver. De grønne prikkene er kjente naustufter, det røde korset er beregnet midtpunkt for bygdaborgerne og det lille korset er beregnet midtpunkt for gravfunnene. Punktene er fremkommet med funksjonen «Mean Center» i ArcGIS. De gule stjernene er fra vest: Hol, Gjør, Mære, Dalem og øverst Egge. Den røde stjernen markerer gården Helge. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Ystgaard selv fremhever at en svakhet ved slike begrensede stikkprøver er at man ikke fanger opp alle bruksfasene til anleggene, og at det kreves større undersøkelser for å overkomme denne svakheten (2003:23). Det er også forskjeller i størrelse på anleggene, fra Hallstein i Levanger på 17000 m² til Johalla i Steinkjer på 1250 m². Hva denne forskjellen egentlig representerer er ikke klart. Det er imidlertid en mulighet at mange av anleggene har vært samtidige. Anleggene kan ha hatt ulike funksjoner. Flere anlegg er overflatisk registrert, og noen har bare svake spor etter voller/murer. Dette gjelder for eksempel anlegget på Verstad i Inderøy. Området er gjengrodd, og her er det bare svake spor etter murer. En arkivopplysning sier imidlertid at det skal være tatt stein fra murene til nærliggende gårdsbruk (Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet). På tross av usikkerhetene gir regulariteten et inntrykk av at anleggene inngår i et organisert mønster. En mulighet er at dette gjenspeiler en oppfatning av territorialitet. Jeg skal diskutere dette nærmere i kapittel 8.3.

8.1.6 Gravhauger/røyser

Det er en stor variasjon i den topografiske plasseringen av gravminner i eldre jernalder. På den ene siden finnes røyser (gjerne i felt) som ligger på berg, og ofte ved sjøen. Dette er røyser hvis plassering ligner på plasseringen av bronsealders gravrøyser. Det kan også synes som om mange av de store gårdsgravfeltene ble etablert i romertid. De karakteriseres ved at de ligger i gode jordbruksbygder, og på høyder og markerte framspring i terrenget. Ofte er det mange hauger, og ofte er det en blanding av yngre og eldre jernalders graver. Et annet kjennetegn er at de gjerne ligger i nærheten av tunet til den historiske gården. Registreringen av kulturlag på gårdstun i Sparbu indikerer at der slike gravfelt ligger alene, er sannsynligvis gårdstunet flyttet fra sitt opprinnelige sted. Plasser som Geite, Hallem og Egge er de mest typiske for dette fenomenet. Dette er steder som også karakteriseres ved import og rike våpengraver. Spørsmålet er om høyden, haugene, importen og våpengravene inngår i samme nettverk, krigernettverket, og om disse plassene skal sees i sammenheng med dette. Ofte er det storhauger med diameter over 20 m på slike gravfelt.

En del av storhaugene kan ha blitt etablert i siste del av eldre jernalder. Dette skal diskuteres nærmere i kapittel 8.3.

8.1.7 Jernframstilling

I en av steinringene fra Egge, Steinkjer, ble det i 1997 funnet en jernlupp. Steinringen ble undersøkt av løytnant Ziegler i 1870, og i innberetningen fortelles det at han fant et kammer med en mengde slagg (som sannsynligvis var jern) (Stenvik 2006). Å finne ubearbeidet jern

(blesterjern) i gravkontekst er unikt i Trøndelag. Zieglers innberetning er interessant fordi det vitner om en bevisst sammenheng mellom jernproduksjon og gravritualer. Jernluppen som ble funnet i 1997 hadde sannsynligvis ikke havnet i steinringen ved en tilfeldighet. Det er flere ting som tyder på at det å fremstille jern var omfattet av mytiske forestillinger, og et visst hemmelighold omkring selve produksjonsmetoden: En veldig konservatisme i fremstillingsmetoden fra førromersk jernalder og ut folkevandringstid, og den systematiske destruksjonen av ovnsstaktene (Rundberget 2002), kan vise til en beskyttet kunnskap som forsøkes hemmeligholdt. Etnografiske analogier (Barndon 2005, Haaland 2004) viser en nær sammenheng mellom jernframstilling og rituelle og kosmologiske forestillinger. Myter og sagn i norrøn mytologi knytter metallbearbeiding til den overnaturlige sfæren (Barndon 2005, Hedeager 2011:140, Haaland 2004). Det som går igjen er at smeden hører til utenfor det menneskelige samfunnet (Hedeager 2011:143). Smedens betydning ligger i den hemmelige kunnskapen vedkommende hadde. Smeden behersket runer, og kunne transformere seg. Smeden stod utenfor det ordinære samfunnet (Barndon 2005). Forbindelsen mellom smeden/smia og huler/hellere (Barndon 2005, 2009) indikerer også en relasjon til det rituelle.

Jernframstillingens nære tilknytning til hemmelig/rituell kunnskap gjør det nærliggende å spørre om hvem som drev med jernframstilling. Gitt det spesielle utgangspunktet var det sannsynligvis ikke noe alle kunne gjøre. Det må dermed enten ha vært egne rituelle/metallurgiske spesialister innenfor «stammen», eller en egen gruppe mennesker utenfor de ordinære sosiale grupperingene.

Gitt den nære sammenhengen mellom naturressursene (myrmalm, vann og skog) og selve prosessen med å framstille jernet, er det nærliggende å oppfatte jernframstillingsplassene som praksiotoper. Samtidig har disse plassene visse likheter med bosetningen, ved at noen forhold måtte være tilstede, mens selve plassen kan ha vært tilfeldig. Anleggene er ikke plassert på steder som peker seg ut for eksempel høydemessig. Derfor er det også en mulighet for at jernframstillingsplassene skal oppfattes som resultat av en mobil praksis.

8.1.8 Huler/hellere

Huler og hellere slås gjerne sammen som én kategori, men det er ganske stor forskjell på de to kategoriene i utforming. Spesielt hulene utmerker seg ved å være lite egnet til mere enn korte opphold. Som inskripsjoner kan de karakteriseres med stikkord som avsondring, fravær av lys og at de ligger dypt inne i jorden. Over hele verden er huler brukt som rituelle plasser, nettopp på grunn av egenskapene hulene har (Moyes 2012). De er klassiske plasser for

liminalfasen i ritualer. Liminalfasen karakteriseres av avsondring fra den ordinære virkeligheten. Dette er fasen i ritualer hvor de normale kategoriene brytes sammen og oppløses, før de settes sammen i en ny orden. Liminalfasen er karakterisert ved fantastiske symboler, hvor elementer fra den dagligdagse verden er satt sammen på fantastiske måter (Turner 1967, Van Gennep 1960). Ofte sammenlignes liminalfasen med fødsel, og hulene er velegnet som metaforer for gjenfødselen. Det er mye som tyder på at framstilling og bearbeiding av jern var knyttet til en forestilling om transformasjon, og en hellig aktivitet som også muligens innebar beskyttet, hellig kunnskap (Barndon 2005, 2009, Hedeager 2011:140ff). Det spesielle er at det er funnet få jernframstillingsanlegg på kysten, der de fleste huler/hellere er. Om dette er reelt, eller et resultat av at de er lettere å finne i landskap med mindre vegetasjon, er usikkert. Forekomsten av hellere med kulturlag i innlandet, viser at de ble brukt her også.

Huler, og i enda større grad hellere, kan også sees som midlertidige oppholdsplasser, som følge av vandring med husdyrene.

Huler og hellere kan dermed knyttes til ritualer/hemmelig kunnskap, jernbearbeiding, gjeting, oppholdssteder og fangst. Spesielt hulene, men sannsynligvis også hellerne, må oppfattes som praksiotoper. De praksiser som var knyttet til stedet kan ha vært knyttet til (unge) menn og overgangsritualer.

8.1.9 Oppsummering

Bosetningen i eldre jernalder er her definert som labil, det vil si at den ikke var forankret i landskapet på samme måte som andre kulturminner. Det samme gjelder åkrene. Utgravninger av «dyrkningslag» på Torgårdsletta, Trondheim og Gimse i Melhus har vist at dette er lag som ble akkumulert over svært lang tid, og i en veksling med annen type aktivitet. Det er også grunn til å tro at bosetning og åker hørte sammen, det vil si at hvis bosetningen flyttet, flyttet også åkrene. Både bosetning og åker er definert som deler av en mobil praksis.

Både bygdeborgene, naustene, gravene og huler/hellere var praksiotoper, definert av inskripsjoner i landskapet og de hendelser som foregikk på stedet. Landskapet må dermed oppfattes som en serie steder der *ting ble gjort*. Forståelsen av hvordan disse hendelsene hang sammen blir da knyttet til bevegelsene gjennom landskapet, mellom praksiotopene. Stedene ble navngitt ut fra relasjonene praksis og inskripsjon.

8.2 Objekter og mobil praksis

I mobile samfunn vil statusframvisning primært skje via mobil rikdom, snarere enn faste installasjoner som for eksempel bygninger. Status kan vises med bærbare gjenstander (våpen, smykker), kroppsmaling, tatoveringer, klær og annen pynt. Dette er i tråd med Cribbs betoning av at verdifulle gjenstander fraktes fra sted til sted (1991:68).

Her skal jeg ta for meg stil, våpen og importgjenstander. For å forstå hvordan objekter oppfører seg i nettverkene, skal jeg først diskutere stil som praksis.

8.2.1 Stil som mobil praksis

Dyreornamentikken har innen post-prosessuell arkeologi blitt sett i sammenheng med etableringen av en krigerelite, identitet (etnogenesis) og de germanske kongedømmene. Karen Høiland Nielsen (1997, 1998) har sett utviklingen av Stil II som uttrykk for territoriell forening av det sørlige Skandinavia (Jylland, Sjælland, Fyn, Skania). Myter, sagn, religion uttrykkes via ornamentikken, som fungerte som en politisk «badge». På samme tid skjer det en territoriell forening i det sentrale Sverige, rundt Mälaramrådet. På kontinentet var Stil II uttrykk for politiske konfrontasjoner mellom germanske og romerske tradisjoner. Opphavsmyter, religion, myter og Stil II stod i opposisjon til kristendommen og romersk påvirket stil. Lotte Hedeager har publisert en rekke arbeider hvor opphavsmyter, sagn og kosmologi har blitt diskutert i sammenheng med utviklingen av etnogenesis og nasjonsdannelser på kontinentet (Hedeager 1996, 1997, 1999a og b, 2000, 2001, 2004, 2005, 2011). Hedeager fremhever at dyreornamentikken representerte myter, og fungerte som et middel for eliten, for politisk kontroll. Utviklingen av Stil II representerte noe nytt ved de nye elitene, som brukte stil (på samme måte som myter, ritualer, legender og opphavsmyter) for å utvikle en ny identitet, og som middel for kontroll. Sentralt hos Hedeager er hypotesen om at hunerne påvirket utviklingen av dyreornamentikken, og også var til stede i Skandinavia i den tidligste perioden av merovingertid.

Forskere på typologi og kronologi er vanligvis opptatt av stilistisk opphavssted/produksjonssted. Dette fokuset på opphavssted har sin bakgrunn i en plass-sentrert romlig oppfatning. Utgangspunktet er at stil må utvikle seg på et sted, og komme fra et sted. I samfunn hvor prinsippet er mobilitet framfor sedentisme, og kanskje spesielt i de turbulente årene etter det vest-romerske rikets fall og noen hundre år framover, bør stil sees som uttrykk for relasjonelle nettverksforbindelser, og ikke som å komme fra et «sted». Spesifikke stiler var organiske og tøyelige, og ble hele tiden tilpasset spesielle relasjonelle

nettverkskontekster. Variasjoner i stilistisk uttrykk må sees i lys av at de inngikk i ulike typer praksiser, i ulike typer nettverk. Hjelmer med kristne motiver i merovingersamfunnet, og hjelmer med hedenske motiver i Skandinavia (Steuer 1987), inngikk som aktanter i større overordnede nettverk, og samtidig i mindre lokale nettverk. Dette skjedde ved at hjelmer med kristne motiver, som praksiselementer, ikke kunne knyttes til lokale praksiser i hedenske områder. Praksiselementene *materiale* og *kompetanse* var kanskje til stede, men ikke *meningen*. Hjelmer med hedenske motiver kunne sannsynligvis lettere inngå i forbindelse med lokale praksiselementer. Som materielle praksiselementer kunne hjelmer med hedenske motiver knytte bånd til eksisterende praksiselementer av mening. En forutsetning for at de kunne inngå i de lokale nettverkene var at de ble tilpasset repertoaret for de lokale nettverkene formål. Stil i samfunn hvor mobilitet er et overordnet prinsipp må sees som uttrykk for en mobil praksis, hvor stedet er uvesentlig. Andre aktanter, som mennesker og objekter, er viktigere enn stedet. Dette må ha endret seg etter hvert som ulike områder ble stabile, sedentære kongedømmer. Endringen kan sees i at dyreornamentikken etter Stil II ble splittet opp og regionalisert. Stil II var den siste varianten av dyreornamentikken som fungerte innen overordnede germanske nettverk (Hedeager 2011:62). Det betyr at tiden fram mot slutten av 600-tallet, da Stil II opphørte, må sees som en formativ periode hvor overordnede nettverk fremdeles var aktive. Senere stiler utviklet seg og virket innen lokaliserte sedentære samfunn og fikk dermed regionale særpreg.

8.2.2 Import

Importgjenstander er et fellesbegrep for gjenstander som kom til Nord-Europa fra romerske områder via plyndring, som gaver, fra byttehandel, og som del av tributtavtaler. Begrepet omfatter både glass, våpen, bronsekjeler og tekstiler. Sannsynligvis har det i mengden varer også inngått store mengder organiske objekter som ikke er bevart. Disse gjenstandene har vært statusobjekter, som sannsynligvis inngikk i et omfattende gave- og alliansesystem. Det var disse objektene som var limet i de, etter hvert store, germanske konføderasjonene. Importen kan ha erstattet kveget som objekt for å bygge relasjoner, men mens kveget var «*total social facts*», det vil si objekter som var innvevd i hele kulturen med strikte regler for hvordan de kunne brukes, var importgjenstandene utenfra, og dermed i utgangspunktet løsrevet fra den tradisjonelle sosiale orden. På samme måte som med kveg, ble det å skaffe «import»-objekter en strategi for å bygge sosiale og politiske relasjoner i de lokale nettverkene. I så måte representerte importen en ny aktant som endret eksisterende nettverk, i kraft av å være et element utenfra. Dette kan ha styrket krigergruppens evner til å bygge

eksterne relasjoner på bekostning av resten av samfunnet, og på denne måten skapt ubalanse i de tradisjonelle nettverkene. En ekstra dimensjon med importen var dens opprinnelse i nettverk utenfor de germanske. Importen skapte en relasjonell forbindelse til Romerriket og siden den kom fra en fremmed verden, var det knyttet forestillinger om en mystisk eller gudommelig opprinnelse til gjenstandene (Hedeager 2007:145) (fig. 8.7).

Fig. 8.7: Bronsekjel og neverkar funnet i steinring på Egge, Steinkjer (T18261). Foto: NTNU Vitenskapsmuseet.

Hedeager bygger på Mary Helms (1988) når hun definerer importen som *fremmede objekter*. Som gjenstander hadde de en symbolsk mening, eller kraft, fordi de kom fra «utsiden». Det at importen ble en del av de etablerte nettverkene viser at krigergruppen i romertid fremdeles var en integrert del av de dominerende nettverkene. Et vesentlig poeng her er at tilgangen på import gikk via krigergruppen. Det var krigergruppen som kontrollerte tilgangen til import. Standardiseringen i utvalget av gjenstander som ble «importert», støtter opp om at gjenstandene, som nye praksiselementer, inngikk i eksisterende praksiser i *dominante prosjekter* (se kapittel 2.2).

Via krigergruppen inngikk importen i relasjoner med andre aktanter i de germanske nettverkene. Dette kan understøttes av at importgjenstander ble en vesentlig del av gravinventaret. Importen finnes for det meste i graver og må derfor ha hatt en rolle i det rituelle omkring døden. Det er ikke urimelig å knytte dette til forhold som ære og

relasjonsbygging. Importen gav krigergruppen en mulighet til å bygge seg selv som sosiale personer ved aktanter brakt inn utenfra.

Den romerske importen er et godt eksempel på hvordan materielle praksiselementer forflyttet seg. Deres bånd til eksisterende praksiselementer innen det romerske imperiet ble oppløst ved forflytningen. På det nye stedet inngikk de i kombinasjoner med lokaliserte praksiselementer (mening og kompetanse), og dannet dermed nye eller endrede praksiser.

I folkevandringstid sirkulerte store mengder gull blant «barbarene» i Europa. Depoter med gullsolidus funnet utenfor Romerriket er tolket som betalinger germaner fikk fra romerne for militære tjenester (Fischer and Lind 2015:14). Hedeager har sett transformasjonen av gullet og dets sammenheng med det utenom-menneskelige som en del av et gavebyttesystem som var sentralt i politiske strategier for den nye eliten (2011:144). I motsetning til romertidens import, som ikke ble endret, ble gullet «germanifisert» og gjort til germanske kulturelle objekter. Gullet ble transformert, samtidig som det inngikk i etablerte nettverk. Gjennom innlemmelsen av det transformerte gullet i etablerte nettverk, hadde gullet i større grad potensiale til å endre nettverkene enn den tidligere importen. Ved den fysiske transformasjonen av gullet, kunne også meningsinnholdet manipuleres (fig. 8.8).

Fig. 8.8 Betalingsringer av gull (T27224). Ølsholm, Skaun. Foto: Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet.

Hedeager mener nedgangen i importen fra sent 300-tall resulterte i at de germanske institusjonene (det jeg har kalt de tradisjonelle nettverkene) som konsumerte importen

opplevde uorden og tap av «kunnskap» (2007:5), og at overgangen til stil II henger sammen med disse endringene. Transformasjonen kan sees som et uttrykk for at krigergruppen manipulerte eller destabiliserte de etablerte nettverkene ved å manipulere meningsinnholdet. Dette markerte en ytterligere forskyvning av maktbalansen i favør av krigergruppene, og da spesielt krigerlederne. Når importen, eller plyndret gods, dukket opp igjen i sen merovingertid/tidlig vikingtid, var det i en annen kontekst, og i relasjon til andre nettverk.

Den mobile rikdommens rolle i nettverkene kan dermed deles i tre (fig. 8.9):

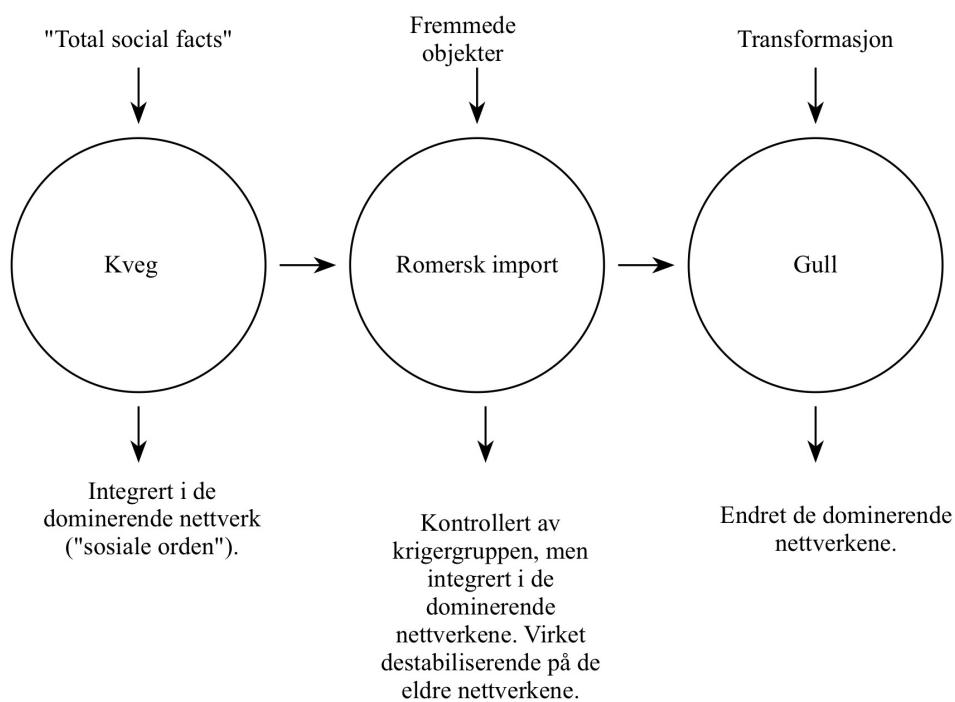

Fig. 8.9: Gavebytte endret seg fra "total social facts" via fremmede objekter til manipulerede objekter. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

- 1) kveg som «total social facts», dypt integrert i de etablerte lokale nettverkene og del av dominante prosjekter.
- 2) Romersk import, som fremmede gjenstander utenfra. Denne importen kan ha erstattet kveg som betydningsfulle aktanter i nettverk hvor gavebytte var vesentlig for den sosiale orden. Som fremmede objektene kan de sees som nye materielle praksiselementer som gikk inn i kombinasjoner med lokale og eksisterende praksiselementer. Som «fremmed» materielt praksiselement hadde importgjenstandene potensial til å transformere/endre praksis i mottakerområdene.

3) Romersk gull, som ble transformert til nye «germanske objekter». Ved denne transformasjonen hadde de kraft til å skape nye og endrede praksiser.

En vesentlig del av importen var at tilgang og fordeling ble kontrollert av krigergruppen. Disse stadiene representerer dermed tre stadier hvor maktbalansen ble forskjøvet fra de tradisjonelle etablerte nettverkene, hvor eldre gifte menn satt med makten, til krigergruppene, og da spesielt krigerlederne. Importen, eller mobil rikdom, ble i løpet av eldre jernalder aktanter det ikke ble mulig å komme utenom. Objektene, som uttrykk for mobil praksis, ble obligatoriske passeringpunkt.

8.2.3 Våpen

Ting/objekter har den egenskapen at de er mobile og kan inngå i ulike type nettverk på ulike plasser. Forutsetningen for at ting skal kunne «reise» som praksiselementer er at de danner nye forbindelser med lokale praksiselementer. Våpen har, på samme måte som importen, den egenskapen at de både kan inngå i mobile praksiser, men også knyttes til praksiotoper. Ved å bli nedlagt i graver blir de en del av stedets inskripsjoner.

Det er mange måter å tolke et gravmateriale på. Heinrich Härke (2014) har gått gjennom ulike gravpraksiser kjent fra skriftlige kilder og grupper tolkningene i:

- 1) Ting som ikke kan avhendes/gis videre til andre, en idé basert på tysk lovgivning fra 1200-tallet, hvor eiendeler ble delt inn i det som kunne gis videre og det som ikke kunne videreføres.
- 2) Potlach - en rituell destruksjon av objekter for å vise rikdom (overflod).
- 3) Indikatorer av rang, status og identitet.
- 4) Metaforer.
- 5) Gaver til den døde.
- 6) Gaver til en guddom.
- 7) Rester fra begravelsesfesten.
- 8) En måte å kvitte seg med forurensede objekter på.
- 9) Beskyttelse for levende og døde.
- 10) Uttrykk for en prosess for å glemme.

Flere av disse tolkningene kan gjelde samtidig, og de kan variere over tid og rom. Dette gjør det svært vanskelig å avgjøre hva som ligger bak nedleggelsen av våpen i graver. Samtidig forteller praksisen med å legge våpen i graver noe om hvilke kulturelle verdier som ble vektlagt. Härke har også påvist at toppen for våpengraver i Anglo-saksisk England faller sammen med en periode hvor de historiske kildene karakteriseres ved et fravær av militær aktivitet. Samtidig er våpengravene blant de rikeste gravene, og de kan knyttes til anglo-saksere, ikke til keltere/romere (1990). Härke fant en klar korrelasjon mellom alder og våpen i 291 anglo-saksiske graver. Spyd fantes i alle aldre, mens piler fantes blant gutter opp til 14 år. To spyd, skjold eller sverd fantes fra 12 år, men var vanligst hos voksne menn. Spyd, sverd eller skjold var vanligst blant menn med gjennomsnittsalder 28–31, mens saks og øks var vanligst blant menn med gjennomsnittsalder 35–39 (1992:5).

Her skal jeg se nærmere på enkelte av våpnene.

Lanse og spyd: Eksistensen av våpen i gravene synes å henge sammen med en æreskultur, hvor våpen er knyttet til menn, ære, og det å skaffe seg mobil rikdom. Våpen inngikk i nettverk hvor menn, ritualer (innvielse, graver), raiding og følget var viktige aktanter. Våpnene var sannsynligvis også knyttet til et system av aldersklasser blant menn. De inngikk i et rituelt nettverk, noe som vises gjennom ornamentikken og ved at de opptrer som gravmaterialet og i offerfunn. Våpnene var selvfølgelig også viktige i kamp og raiding, og i prosessen med å skaffe objekter til et gavebyttesystem.

Lansen (se kapittel 6.4.4) peker seg ut som det sentrale våpenet gjennom hele eldre jernalder. Både lansens tilstedeværelse i graver gjennom hele perioden, Härkes korrelasjon mellom alder og våpen i Anglo-saksiske graver, hvor lansens/spydet fantes i alle aldre, samt Tacitus beskrivelse av overgangsritualet (G 13.1), tyder på at lansens primært er et symbol på mannlighet, og på krigerrollen. I G 6.1 og G 13.1 bruker Tacitus ordet «framea» om spydet (som han beskriver som germanernes eget ord), og sier at få bruker lanse, men mange bruker spydet eller «framea». Betydningen av ordet er uklart. Det vanlige ordet om spyd er «gêr», «gâr» og «geirr» (Falk og Torp 1991:220) (fig. 8.10). I de skriftlige kildene går det ikke bestandig klart fram om det er lanse eller spyd det er snakk om. Hos Lombardene kan det synes som om lansens hadde en betydning også for krigerlederen/kongen. Generelt synes det imidlertid som at lansens er et uttrykk for mann og kriger. Det er mer usikkert om kastespydet skal oppfattes på samme måte, eller om det har en tilleggsbetydning. Mange av våpengravene har kastespyd i tillegg til lansens, og et fåtall har bare kastespyd.

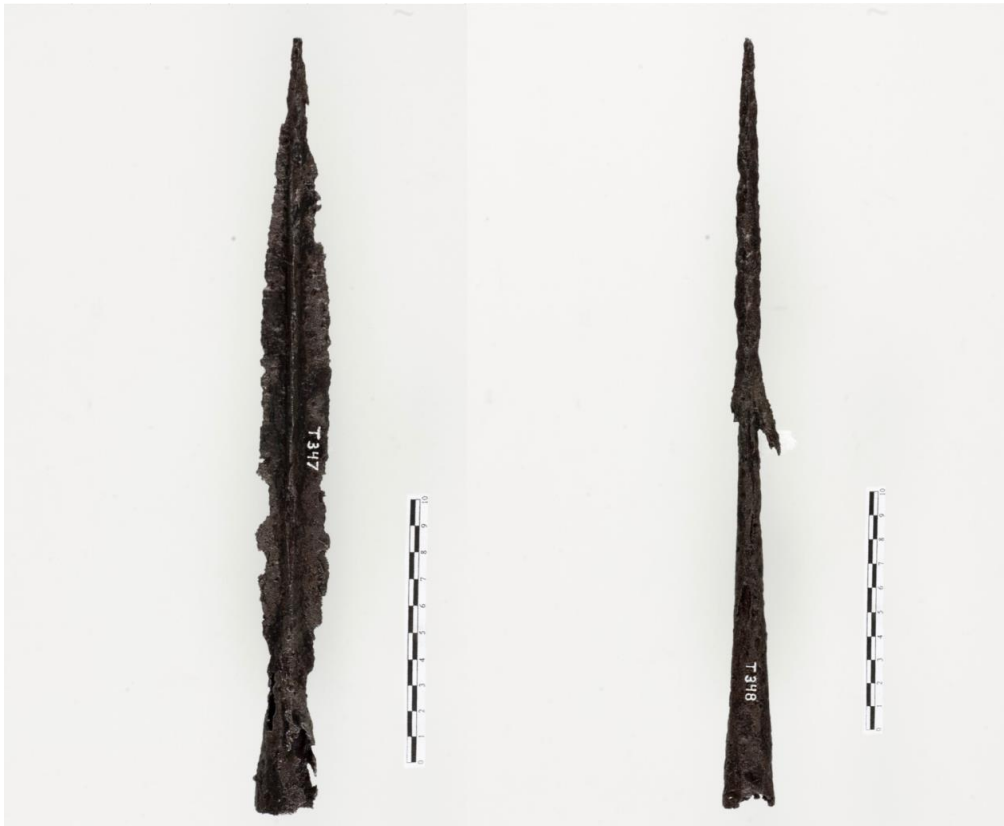

Fig. 8.10: Lanse og spyd fra Trana (T347 og 348), Steinkjer. Foto: Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet.

Det kan bety at den symbolske betydningen av kastespydet gikk ut over å være et generelt tegn på mann/kriger. Både den tradisjonelle lansen og spydet forsvinner ved overgangen til yngre jernalder, og blir erstattet av et kastespyd (Ystgaard 2014:105).

Den klare aldersfordelingen i hvilke våpen som legges i gravene kan være et uttrykk for aldersklasser. At alle menn kunne ha spyd, tyder på at spydet var et generelt uttrykk for mannlighet, mens sverd, saks, skjold og øks var et mer spesifikt uttrykk for ulike aldersklasser. I frankiske og alemanniske områder er også fordelingen av våpen i graver tolket som uttrykk for et alderssystem (Halsall 2003:52).

Det tveeggete sverdet: i motsetning til lansen synes ikke sverdet å ha vært et generelt symbol for menn, men for krigslederen, eller et uttrykk for forholdet mellom krigslederen og følget. Det er et statusobjekt for krigerne, men ikke for alle krigere. I utgangspunktet kan det tveeggete sverdet ha vært forbeholdt en gruppe krigere. I løpet av folkevandringstiden

utviklet de tveeggete sverdene seg til å bli gullbelagte praktgjenstander med ornering i stil I. Den økende utsmykking av det tveeggete sverdet i folkevandringstid og tidlig merovingertid kan tolkes som et uttrykk for betydningen av å betone krigerlederens økte status. Det vi si at det tveeggete sverdet ble en mer betydningsfull aktant i krigernetverket. At det tveeggete sverdet fortsatt hadde en rolle som høystatusobjekt inn i merovingertid, tyder på at krigerlederne var sentrale aktanter i å endre nettverkene. Mange forskere har sett de tveeggete sverdene, og spesielt ringsverdene, som objekter av sosial, kulturell og symbolsk betydning, og som uttrykk for våpen som *regalia*. I 41% av anglo-saksiske og 61% av skandinaviske bildefremstillinger av sverd, er avbildningene av ikke-voldelige situasjoner, noe som forsterker synet på sverdet også som en symbolgjenstand. Samme forhold gjør seg gjeldende for spydet (Brunning 2013:84). Det er imidlertid ikke konsensus om hvilke våpen som var *regalia* (Brunning 2013:24). Både ringsverdet, spydet, hjelmen, skjoldet, septeret (Sutton Hoo) og hammerøksen har blitt foreslått som *regalia*. Undersøkelser av sverdet som *regalia* i anglo-saksisk kunst har vist at det først på 1000-tallet blir brukt som symbol på kongelig makt (Karkov 2004 sitert i Brunning 2013:23). Det er imidlertid generell enighet om at de tveeggete sverdene, og spesielt ringsverdene, hadde en symbolsk betydning. De er blitt sett som gaver for tro tjeneste, og som redskaper i edsavleggelse mellom hærleder og kriger. Flere av sverdene i de gammelengelske diktene har navn (Mimming, Hrunting, Nægling), mens sverdene i den norrøne litteraturen omtales med kenninger, som kan ha vært navn i tillegg (Brunning 2013:184). De fleste kenninger i gammelengelske og norrøne dikt ærer individet framfor gruppen (2013:200). Både arkeologiske og tekstlige kilder indikerer at ikke alle kriger hadde sverd, og ringsverdene viser at det sannsynligvis var forskjell mellom ulike sverdbærere (2013:245). Generelt kan sverdene sees som uttrykk for forholdet mellom hærlederen og én kriger og dermed som et uttrykk for en individuell status, og ikke et symbol for krigergruppen som helhet (Brunning 2013). Det er ikke følget som gruppe som markeres, men den enkelte kriger.

Det eneggete sverdet: At det eneggete sverdet har sin opprinnelse i den eneggete våpenkniven synes i utgangspunktet som en pussighet. I løpet av merovingertid blir det eneggete sverdet det mest sentrale våpenet. Ystgaard kobler disse endringene til krigføringens strategi og ser dermed endringene som endringer i funksjon (2014). Det har vært foreslått både en hunisk og bysantinsk opprinnelse for kampkniven/det eneggete sverdet. Forløperne er muligens et kortere huggvåpen på de eurasiatiske steppene i 1. århundre e.Kr.. I perioden for hunernes inntreden på den historiske arena, det vil si på 300-tallet, økte antallet kombinasjoner av

sverd og enegget huggkniv. De første på den ungarske slette dukker opp på begynnelsen av 400-tallet. Det eneggete huggvåpenet dukker opp i merovingiske rekkegravfelt etter den huniske perioden i siste halvdel av 400-tallet, og begynnelsen på 500-tallet, og er da funnet sammen med gjenstander av østlig opprinnelse. Det er også foreslått en bysantisk opprinnelse for det eneggete sverdet, men dette synes mer usikkert (Kiss 2014).

En annen forklaring enn den funksjonelle kan være at rekrutteringsgrunnlaget for krigerne endres. Siden det tveeggete sverdet i økende grad ble et symboltungt våpen, var det ikke mulig å fortsette å bruke det tveeggete sverdet. Det tveeggete sverdet inngikk i en tett relasjon til krigerlederen, og legitimering av ledernes status gjorde at sverdet var inkompatibelt med de nettverkene den vanlige kriger inngikk i. Overgangen til det eneggete sverdet skjedde over hele Nord-Europa, slik at forklaringen også må ha en overregional ramme. I de tidlige kontinentale kongedømmene var det tveeggete sverdet i utgangspunktet et symbol for germanerne, eller for krigerne/krigerlederne. Skillet mellom det tveeggete og det eneggete sverdet kan være et materielt uttrykk for «the dual organization», slik det ble praktisert på kontinentet. Spørsmålet blir hvorfor det samme skjer i de nordlige områdene.

Øksa: Det er gjort to funn av økser i våpengraver i Trøndelag (Ystgaard 2014:113), men øksa var ikke en vanlig del av våpenutrustningen før i sen folkevandringstid/merovingertid. I utgangspunktet var det den vanlige arbeidsøksa som kom inn i våpensettet (fig. 8.11).

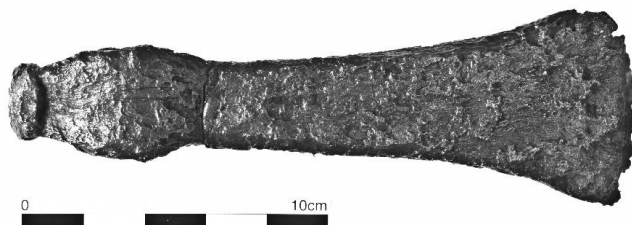

Fig. 8.11: Øks fra graven på Torgård, Trondheim (T14716). Foto: Bruce Sampson, Vitenskapsmuseet.

I løpet av merovingertid og vikingtid utviklet den seg til en spesialisert våpenøks. På kontinentet kan det synes som om øksa (fransica) kom inn i våpensettet tidlig på 500-tallet. Det oppsiktsvekkende er at to nye våpen ble utviklet av objekter som i utgangspunktet var redskaper.

Det sentrale her er at det skjedde viktige endringer i våpnene som må ha vært relevante for de nettverksrelasjonene de inngikk i. Det tveeggete sverdet ble et statussymbol forbeholdt de få. Våpenkniven/det eneggete sverdet ble det vanlige våpenet. Lansen/spydet ble erstattet av et

støtspyd, og øksa, i form av arbeidsøksa, kom inn i våpensettet. Disse endringene kan tolkes som at relasjonene «mann» (som sosial rolle) og lanse/spyd ble endret. Det betyr i så fall at krigerrollen kan ha endret seg fra å være en integrert rolle i det sosiale system, til å bli noe annet. Kanskje skal dette knyttes til endringer i hvordan krigerne ble rekrutert. Introduksjonen av dikotomien mellom det tveeggete og det eneggete sverdet kan tolkes som at det skjer en økt vektlegging av differensiering i krigergruppen.

8.2.4 Oppsummering - objekter og mobil praksis

Objekter som våpen, import, smykker og stil kan, i utgangspunktet, sees som uttrykk for en mobil praksis. I det øyeblikk de ble lagt i en grav ble de en del av inskripsjonene i landskapet, og bidro dermed til å koble mobil praksis med lokalisert praksis. De ble del av en praksiotop. Dette blir spesielt tydelig for importen, som i utgangspunktet var objekter knyttet til praksiser i Romerriket. Ved å bli fraktet til områder utenfor imperiet, ble de, som praksiselementer, knyttet til nye lokaliserte praksiselementer, for så å bli en inskripsjon i landskapet. På denne måten transcenderte de fra de overregionale mobile nettverkene til de lokale nettverkene manifestert i landskapet som praksiotoper. En forutsetning for at dette kunne skje var at det eksisterte lokale praksiselementer de «fremmede» objektene og andre mobile statusmarkører kunne knytte bånd, til for så å danne nye praksiser. Det samme gjelder for de rike våpen- og importgravenes plassering på steder som Egge, Hallem og Geite. Ved å bli lagt i graver på slike steder ble det dannet en forbindelse mellom de mobile nettverkene og de lokaliserte praksiotopene.

8.3 Steinkjer/Inderøy i eldre jernalder – territoriell modell

Inntrøndelag, med sine mange kulturminner fra jernalderen, er et godt eksempel på hvordan mobile nettverk møtes i et landskap. Området danner en naturlig topografisk enhet hvor Beitstadfjorden, Inderøy og Sparbu danner et midtpunkt. Jernframstillingsanleggene ligger øst for dette området, og de fleste huler/hellere ligger på kysten i vest. I sentrum av denne øst-vest-aksen ligger bygdene Inderøy, Sparbu, Henning og Ogndal, alle områder med gode forutsetninger for åkerbruk, og dermed best forutsetning for en høy grad av ubundet sedentisme. Det er nettopp i dette området vi finner størst opphopning av kulturminner fra eldre jernalder: bygdeboger, gravminner, importfunn og våpengraver. Unntakene er altså jernframstillingsanleggene og huler og hellere.

På tross av forbeholdene tatt i kapittel 8.1.5 er det en regelmessighet i plasseringene av bygdeborgene som fortjener oppmerksomhet (se fig. 8.6). Linja i sørsørøst faller sammen

med en topografisk grense i form av berg og utmark. Dette har vært, og er, en politisk grense. Middelalderens fylkesgrense gikk her, og nyere tids kommunegrense mellom Steinkjer/Inderøy og Verdal går her. Det er derfor lett å tro at denne linja med bygdeborger representerte en politisk grense mellom to landskapsområder, eventuelt med to forskjellige sosiale/politiske grupper med mennesker. Linja som går nord-sør over Inderøy representerer også en topografisk grense, i og med at borgene er plassert i høyden. Denne grensa er imidlertid vanskelig å se som en politisk grense. Det finnes ingen undersøkelser på østsiden av linjen gjennom Inderøy som kan fortelle oss om bosetning i dette området i eldre jernalder, men det er vanskelig å se for seg at det ikke har vært bosetning her. Linjene i øst og i nord er også topografiske grenser, da de avgrensner de mest fruktbare jordbruksområdene mot utmark og fjell. Bygdeborgene «rammer inn» et område rundt Børgin/Borgenfjorden, som i eldre jernalder må ha vært svært betydningsfullt. Innenfor bygdeborgene finnes alle gravfunnene i kommunene Inderøy og Steinkjer. Det betyr at alt av våpengraver og importfunn med kjente lokaliteter som Hol, Gjørsv, Mære, Dalem og Egge finnes innenfor den avgrensningen som bygdeborgene utgjør. I sentrum av dette område ligger også de 11 nausttuftene som er kjent mellom nordenden av Inderøy og Steinkjer. Alle vender ut mot Beitstadfjorden. Det røde korset i fig. 8.6 markerer beregnet midtpunkt for bygdeborgene, og det lilla korset markerer beregnet sentrumspunkt for eldre jernalders gravfunn i Steinkjer og Inderøy (dette er gjort med funksjonen «Mean Center» i ArcGis). Ikke langt fra disse punktene ligger Hol, Gjørsv og Mære, alle på markerte høyder. Landskapsmessig har Mære en svært markert posisjon i et ellers relativt flatt landskap, og er svært synlig fra omkringliggende områder. Adam av Bremen fremhever at Uppsala ligger som et teater i et flatt område med fjell rundt (Sundqvist 2016:112). Mære har en lignende plassering, på en høyde i et relativt flatt landskap med høyder rundt, og er synlig fra svært mange steder i områdene rundt.

Mens Hol er et usammensatt naturnavn forklarer Rygh gårdsnavnet Gjørsv slik:

*... Disse Navne kan udledes af gor n., Dynd, Mudder. S. Bugge formoder, at Gyrfi kan komme af *Gor-vé. Med Hensyn til Formen jfr. Kvindenavnet Pырfi af *Dór-vé og svensk Skøfde af Skøpve. *Gor-vé kan som 1ste Led indeholde gor n., i Betydning: levret, størknet Blod, hvoraf oldn. gyrja, besudle med Blod. Gyrfi har da egentlig betydet: en Helligdom, som er klæbrig af det udgydte Blod af de slagtede Offerdyr, jfr. Hyndlulj. (Rygh 1897).*

Mære antas av Rygh å være utledet av «Mærin», hvor førsteleddet kommer av «herlig, priselig, berømt» og andreleddet er en vin-endelse (Rygh 1898).

Ifølge Nanna Løkka navngis gudeboligene i norrøn mytologi etter naturformasjoner eller med referanse til bestemte kvaliteter ved stedet (2010:223). Ved omtale av gudeboligene refereres det ofte til gull og sølv, og dette er en del av symbolspråket rundt beskrivelsen av boligene.

Vi kan ane lignende kvaliteter ved navnene på høydene rundt Børgin. Den sentrale plasseringen i forhold til bygdeborger, naust og graver viser at Mære og området rundt kan ha representert en form for kosmologisk sentrum hvor mennesker møttes ved spesielle og gjentagende anledninger (fig. 8.12).

Fig. 8.12: Mære fra nordøst. Foto: Geir Grønnesby.

Forslaget her er at dette må forstås som innen rammen av mobile praksiser og at bygdeborger, huler/hellere, jernframstillingsplasser og graver, er praksiotoper. Landskapet ble identifisert gjennom hva som ble gjort på plassene. Når dette området ble et sentrum, henger det for det første sammen med den sentrale topografiske plasseringen i regionen. For det andre førte områdets gode muligheter for åkerbruk til at dette området kunne ha en høy grad av ubundet sedentisme. Gravplasser som Egge, Dalem og Hol viste til deltagelse i overregionale mobile nettverk. De mobile nettverkene ble skrevet inn i landskapet ved at «fremmede» objekter ble praksiselementer i gravritualene. Bygdeborgene var praksiotoper,

knyttet både til bosetningen, ritualer og tilfluktssteder. I dette landskapet av noder og bevegelse mellom nodene var bosetning og åkre, på tross av en høy grad av ubundet sedentisme, uttrykk for en mobil praksis. Den samme mobile praksisen kunne sannsynligvis sees i bevegelsene knyttet til dyr og raiding, en raiding som i løpet av romertid dreide seg mer mot romersk import. Området rundt Børgin må oppfattes som et sentrum, ikke først og fremst som et «makt»-sentrum, men som en landskapsmessig og kosmologisk sentrum.

8.4 Trøndelag i eldre jernalder. Oppsummering.

Dette kapittelet har diskutert eldre jernalder i Trøndelag, og da spesielt Inntrøndelag, innen rammen av en pastoral-nomadisk tolkningsramme. Kulturminner som bygdeborger, nausttuffer og graver er sett som praksiotoper, det vil si steder som er identifisert ved relasjonen mellom stedets inskripsjoner og de praksiser som har foregått på stedene. Dette gjør landskapet til et landskap av praksiser, og et landskap som ble identifisert ved hva som ble gjort hvor. De navnene som senere ble gårdsnavn var navn på praksiotoper, steder der ting ble gjort. Praksiotopene dannet noder i et nettverk med bevegelser mellom. Bosetning og åkre er her definert som deler av en mobil praksis, ikke så mye på grunn av graden av sedentisme, men på grunn av at mobilitet bestandig var et alternativ og en mulighet. Bosetningen ble sannsynligvis primært referert til ved appellativer og med henvisning til sosiale grupper. Bosetningen var ikke en stedfast aktivitet, men en bevegelse i landskapet. Menneskene «does not move to a dwelling, but dwells by moving» (Casey 1993 sitert i Lane 2016:206). Fordi bosetningen ikke var knyttet til et sted, kan den heller ikke ha hatt et stedsnavn, men må ha blitt referert til i kraft av den sosiale gruppe. Dette kan sees som en grunnleggende måte å forholde seg til verden og landskapet på. Dette er en situasjon som sannsynligvis var rådende gjennom hele eldre jernalder. Det som endret seg var de økonomiske betingelsene langs kontinuumet mobil–ubundet sedentisme og store endringer i nettverksforbindelsene.

Dataene fra Torgårdsletta og Hovde indikerer at det i løpet av førromersk jernalder skjedde et skifte i bosetningsstrukturen. Skiftet synes å skje samtidig med at jernproduksjonen startet opp. Overgangen fra bronsestøping av importert tinn og bronse til lokal jernproduksjon kan ha bidratt til å endre den samfunnsmessige strukturen. Forskjellen i bosetningsstrukturen som kan sees mellom yngre bronsealder/tidlig førromersk jernalder på Torgårdsletta og bosetningen på Hovde i førromersk og romersk jernalder, peker mot endringer i graden av labilitet ved at bosetningen har fått en høyere grad av ubundet sedentisme. Høyere grad av ubundet sedentisme betyr høyere grad av økonomisk avhengighet av agrar produksjon, lavere

grad av mobilitet og færre dyr. Siden pastorale nomader framhever mengden kveg som mål på rikdom, er det grunn til å tro at dette er noe som har skjedd av nødvendighet og ikke som resultat av et valg. Mulige forklaringer kan være en ubalanse i forholdet mennesker - dyr, noe som kan være forårsaket av økt befolkning, sykdom blant dyrene eller endringer i klima. Agrar produksjon er mer effektiv for å brødfø en større befolkning, fordi en kan øke utbyttet av jorda ved å øke arbeidsinnsatsen, eller ved teknologisk innovasjon i større grad enn det som er mulig innenfor et pastoralt produksjonssystem. Som en første løsning på befolkningsøkning vil pastorale nomader forsøke å øke mengden kveg og beite. Hvis alt beiteland allerede er tatt i bruk, vil dette resultere i økt konflikt, som kan forplante seg over et større område og til slutt resultere i «untied nomadism», hvor migrasjoner skaper en dominoeffekt av kontinuerlig migrasjon (Cribb 1991:59). Økende sedentisme innen pastoral-nomadiske samfunn er en økonomisk strategi, og ikke et kulturelt/ideologisk valg. I et samfunn hvor kveg er «total social facts», eller betydningsfulle aktanter i nettverkene, og avgjørende for bygging og utvikling av sosiale relasjoner, vil mangelen på kveg skape stress i den sosiale organisasjonen. Dette forsterkes ved at det vanligvis er et skille mellom yngre ugifte menn/krigere, og eldre gifte menn i deres tilgang til kveg. Færre husdyr reduserer de unge krigernes muligheter for å bygge nødvendige sosiale relasjoner. Pollendata synes å vise en økning i agrar produksjon gjennom eldre jernalder. Hvis dette er uttrykk for en ubalanse i de lokale nettverkene, vil økt raiding etter kveg og annen mobil rikdom sannsynligvis være resultatet.

I løpet av romertid skjedde det en økning i de krigerske relasjonene mellom germanerne og Romerriket, noe som resulterte i økt tilgang på romerske gjenstander i germanske områder. Denne importen kan ha erstattet kveg som bytteobjekt for å bygge sosiale relasjoner. I motsetning til kveget var ikke de romerske gjenstandene «total social facts», men fremmede objekter/aktanter som hadde andre spirituelle egenskaper. Det at importen kom utenfra og ikke var avhengig av de eldre etablerte nettverkene, gav krigerguppen en mulighet til å bygge relasjoner uavhengig av de etablerte nettverkene. Importgjenstander kan sees som nye aktanter som destabiliserte de gamle nettverkene. Plyndret gods (import) kan ha vært aktanter som styrket krigerne/hærlederen i forhold til de opprinnelige politiske strukturer hvor eldre gifte menn med kveg satt med makten. På samme måte som unge kvinner blant Karimojong i Uganda ser opp til unge menn som har skaffet seg mobiltelefoner, radioer og drikker øl på flaske (Onyango 2010:140), kan importprodukter fra Romerriket ha representert nye aktanter som skapte ubalanse i nettverkene, slik at krigere og krigere fikk større innflytelse enn

de eldre. Våpen inngikk i krigernetverket ved at de definerte en person inn i kjønn og aldersgrupper. Kanskje er gravfelt som Egge i Steinkjer etablert nettopp for å markere krigergruppens nye status i kraft av i de fremmede objektene, eller importen. I så måte forsterket gravene stedet som praksiotop i tillegg til at selve praksiotopen styrket krigergruppen som en gruppe «utenfor» de gamle etablerte nettverkene. Det samme gjaldt muligens for naustet, som i utgangspunktet stod for krigergruppen eller følget som helhet. I romertid synes naustet å ha vært knyttet til graver, og plassert på små høyder. Det kan synes som om denne koblingen ikke var like viktig senere i eldre jernalder. Hallen, slik den utviklet seg helt på slutten av eldre jernalder, kan også ha stått for følget, men vektla krigerlederens rolle og status i større grad enn tidligere. Krigerlederne legitimerte og viste fram sin status ved å bygge hus, eller «haller», som i seg selv var en framvisning av status, i tillegg til at de knyttet seg til praksiotoper, ved at hallene ble lagt på steder med eldre inskripsjoner. Den klassiske hallen representerte en ny praksis i forhold til tidligere. En praksis som styrket krigerledernes posisjon på bekostning av eldre nettverk.

En ny situasjon inntraff med hunernes inntreden på den historiske arena. Hunerne var et asiatisk nomadefolk fra de østlige steppene. Alt tyder på at også de var organisert etter prinsippet om segmentær opposisjon (Kelly 2008), hvis primære mål var å plyndre Romerriket etter en «outer frontier strategy», på samme måte som germanerne gjorde det mot Romerriket og Hsiung Nu mot Kina. Attila klarte å forene hunerne i en stor konføderasjon. For å klare dette måtte han sørge for en kontinuerlig flyt av romerske varer, især gull, nedover i organisasjonen. Konføderasjonen gikk i oppløsning etter Attilas død, og hunerne forsvant nesten like raskt som de dukket opp. Årsaken til at mange germanske stammer forsvant fra kildene under Attila, og dukket opp igjen etter Attilas død, var sannsynligvis fordi de gikk inn i hunernes konføderasjon. Dette var mulig fordi de begge var organisert etter prinsippet om segmentær opposisjon. Flexibiliteten som ligger i dette organisasjonsprinsippet gjorde det mulig å gå inn i konføderasjonen, for så å gå ut igjen som intakte enheter. Hunernes forkjærlighet for gull kommer tydelig fram i de skriftlige kildene. Det var primært gull hunerne fikk utbetalt av de romerske sentralmaktene. Mye av gullet som finnes i skandinavisk folkevandringstid kom sannsynligvis via de allianser germanske stammer gikk inn i med hunerne. Tilgangen på gullet som mobil rikdom kom via deltagelse i overregionale nettverk. «Importen» fra romerske områder og folkevandringstidens gull representerte en mobil praksis det ikke var mulig å komme utenom. En vesentlig mekanisme i

destabiliseringen av «den gamle orden» var å knytte plyndret gods, våpen og smykker som praksiselementer til nye lokale praksiser, ved å forsterke inskripsjonene på praksiotopene.

Under hele denne perioden var det fire forhold som kan ha destabilisert de gamle nettverkene:

1) Den økende graden av ubundet sedentisme kan ha kommet av en ubalanse i forholdstallet mellom mennesker og kveg, forårsaket av befolkningsøkning og/eller sykdom blant dyrene. Dette førte til et indre press forårsaket av mangel på kveg/beite. Resultatet av dette var et økt motsetningsforhold mellom de eldre, som satt med den reelle makten, og de yngre krigerne.

2) Produkter fra romerske områder representerte nye aktanter som dro maktforholdene i krigerne/krigerledernes favør. Selv om krigerlederinstitutionen ikke utviklet seg til absolutte, faste maktposisjoner, var det satt i gang en prosess med konkurranse mellom et stort antall krigerledere om en posisjon på toppen av et skjørt hierarki. Det var også mobil rikdom fra Romerriket som muliggjorde de store konføderasjonene som oppstod på 300-tallet. Begge disse hovedprosessene dro de tidligere akefale germanske enhetene i retning av en større grad av hierarkisering.

3) «Germaniseringen» av gull fra Romerriket i folkevandringstid. Dette tyder på at krigerlederne allerede i folkevandringstid har fått omfattende makt på bekostning av de tradisjonelle nettverkene.

4) Vest-Romerrikets fall og etableringen av etterfølgerrikene endret mengden og måten plyndret gods beveget seg gjennom nettverkene på.

KAPITTEL 9: FRA PRAKSIOTOP TIL KRONOTOP – OVERGANGEN MELLOM ELDRE OG YNGRE JERNALDER

Vi har sett at eldre jernalder kan tolkes inn i en pastoral-nomadisk landskapsmodell hvor mobilitet i landskapet dannet utgangspunktet for hvordan menneskene forholdt seg til landskapet. Hvilke konsekvenser har det for synet på overgangen mellom eldre og yngre jernalder at vi definerer eldre jernalder som et samfunn hvor mobilitet er et strukturerende prinsipp? For å svare på dette må diskusjonen inkludere et større geografisk område. Trøndelag var del av større, vidtrekkende og overregionale nettverk, med betydningsfulle aktanter som grep inn i hverandre og påvirket de lokale nettverkene.

Når vi skal diskutere overgangen mellom eldre og yngre jernalder må vi ikke bare ha en forestilling om hva det endret seg fra, men også hva det endret seg til. Jeg skal derfor starte med en presentasjon av yngre jernalder/middelalder, og utviklingen av samfunnet fram mot statsdannelsen. Samfunnet i yngre jernalder og middelalder vil således fungere som et «bakteppe» for å diskutere eldre jernalder og overgangen til yngre jernalder. Siden yngre jernalder/middelalder ikke er temaet for denne avhandlingen, er følgende framstilling ikke en diskusjon av sentrale problemstillinger, men en gjengivelse av forhold det synes å være konsensus om blant historikere/arkeologer, og som er relevante for diskusjonen. Spørsmålet er om de strukturelle prosessene i yngre jernalder/middelalder oppstod ut av de endringene som skjedde på 5–600-tallet. Jeg skal deretter diskutere lokale nettverk, overregionale/mobile nettverk og nye praksiser.

9.1 Prosesser i yngre jernalder/middelalder

Å bruke yngre jernalder/middelalder som analogi til eldre jernalder er langt mer problematisk enn å bruke middelalderen som analogi til yngre jernalder. Årsaken til dette er at de mange endringene mellom disse to periodene innebærer en manglende homologi i analogien, i den forstand at det er store endringer i utviklingslinjen mellom periodene. Det betyr at man ikke uten videre kan sammenligne forhold i middelalder/yngre jernalder med forhold i eldre jernalder uten å ta hensyn til de endringene som fant sted, samt ha en forestilling om karakteren av endringene. Det å sette det mer kjente yngre jernalder-/middelalder-samfunnet opp mot eldre jernalder som en kontrast, kan være fruktbart, fordi man ved å fremheve annerledesheten genererer noen interessante spørsmål. Et eksempel på dette er forekomsten

av store naust i eldre jernalder, og mangelen på naust i yngre jernalder – en periode som framfor alt er kjent for sine skip, og vikingraider over Nordsjøen.

Yngre jernalder kan oppfattes som kontinuerlige prosesser av sentralisering, territorialisering og hierarkisering – prosesser som med tiden endte opp i rikssamling og statsdannelse, og et territorielt definert samfunn med absolutte og faste makthierarkier. Statsdannelsen følges av kristning, nedskrivning av lover og historie. Dette er prosesser som også skjedde som en del av riksdannelsene i etterfølgerrikene på kontinentet. Det er nærliggende å tro at årsaken ligger i at germanerne på kontinentet etablerte rikene ved såkalt «dual organization», det vil si på de delene av romersk samfunnsstruktur som overlevde imperiets «fall». Disse strukturene manglet i Skandinavia, slik at hele prosessen tok lengre tid. Etableringen av stater på kontinentet og i Skandinavia hadde karakter av ikke-samtidig parallellitet. Prosessene hadde mange likheter i de to områdene, men de skjedde ikke samtidig. Det betyr at det var likheter og forskjeller i årsaksforholdene bak prosessene på kontinentet og i Skandinavia, og at prosessene startet med Vest-Romerrikets «fall» og etableringen av etterfølgerrikene.

En følge av dette er at kontrastene og likhetene mellom eldre og yngre jernalder blir interessante, fordi de forteller om hva som måtte endres/ble endret, og hvilke forutsetninger som var tilstede i samfunnet i eldre jernalder.

Det betyr også at det ikke er mulig å se endringene på overgangen mellom eldre og yngre jernalder som isolerte hendelser. De må sees både i forhold til lokale forutsetninger og i forhold til hendelsene på kontinentet.

9.1.1 Territorialisering, sentralisering, hierarkisering og rutinisering i yngre jernalder/middelalder

Jeg skal ta utgangspunkt i samfunnet slik det fremstod på 12–1300-tallet. Dette er tiden da historikere mener at staten begynte å formes. I 1247, i forbindelse med kroningen av Håkon Håkonson, ble loven om enarvekongedømmet vedtatt. Rundt 1300 ble Bergen og Oslo hovedsete for kongemakten. Veien til makt var basert på militær kontroll og uttak av overskudd av jordbruksproduksjonen (Moseng et al. 2007:212ff). Gården var den primære produksjonsheten i samfunnet, og samfunnets grunnstein. På grunn av de praktiske problemene med å ta ut overskuddsproduksjonen fra jordbruket var dette imidlertid et resultat av prosesser som hadde gått over lang tid. Fredrik Charpentier Ljungqvist har analysert statsdannelsene i Norden mellom 900 og 1300 med utgangspunkt i lovene, og ut fra fire kriterier: sentralisering, institusjonalisering, hierarkisering og territorialisering. Han finner at

disse prosessene skjedde i alle skandinaviske land (Ljungqvist 2016:392). Jeg vil også legge til prosesser av *rutinisering*, det vil si å danne faste etablerte strukturer eller nettverk, for praksiser innen nettverkene. Dette kan beskrives som *dominante prosjekter*, hvor deltagerne i nettverkene prioriterer sin tid og ressurser inn i visse kombinasjoner av praksiser (Shove et al. 2012:78). Alt tyder imidlertid på at disse prosessene startet langt tidligere, og at statsdannelsen må sees i sammenheng med nettopp disse prosessene.

Harald Hårfagre samlet deler av Vestlandet og Sør-Vestlandet (og muligens Agder) til ett kongerike. For å kontrollere dette området utnevnte han jarler i hvert fylke som hadde fire eller flere herser under seg. Jarlene skulle stille med 60 menn som krigere, hersene med 20 menn hver. Hersene var menn med forankring i det lokale bondesamfunnet. Ifølge Snorre var dette en bedring for stormennene, siden mange stormenn fra Trondheim slo seg sammen med kongen. Dette var imidlertid et *ambulerende* kongedømme hvor makten var basert på private hærer betalt med plyndret løsgods og veitsler. Gjennom veitslene ble ressurser tatt ut av bondesamfunnet i form av mat og drikke som måtte serveres kongen og hans følge. Også jarlene og hersene hadde krav på veitsler. Som symbol på rettmessigheten i kravet om veitsler sier Snorre at Harald «tok all odel under seg som sin eiendom». Hvordan denne formuleringen skal tolkes er omdiskutert (Dørum og Holberg 2017:130), men kan sees som et symbolsk uttrykk for kongens territorielle rett, gjerne med utgangspunkt i en konstruert genealogi med guddommelig opphav.

Håkon den gode Adalsteinsfostre gjennomførte to betydningsfulle reformer. Den ene var å innføre leidangen. I hvert skipreid, som var territorielt definert, hadde bøndene ansvar for å bygge og å utruste ett skip. Den andre var å reformere rettssystemet ved at lagtinget ble representativt (og ikke allment, som tidligere), samt å utvide og definere grensene for lagtingene (Moseng et al. 2007:67). Begge disse reformene kan sees som uttrykk for prosesser av sentralisering og territorialisering – prosesser som på sikt gav kongen økt kontroll og dermed styrket den hierarkiske maktstrukturen. Både Olav Tryggvason og Olav Haraldsson regnes som misjonskonger, fordi de aktivt gikk inn for å innføre kristendommen som ny religion. Begge hadde sin makt fra plyndret gods på kontinentet og England. Olav Haraldsson forsterket sentraliseringsprosessen ved å innføre lendmenn. Disse var knyttet til kongen som ombudsmenn, og var kongens menn fremfor jarler og herser, som i større grad hadde lokalt utspring. Lendmennene administrerte kongens gårder og fikk en del av utbyttet (Moseng et al. 2007:74).

Det norske kongedømmet regnes som et ambulerende kongedømme i den forstand at kongen og hans følge måtte dra rundt for å utnytte ressursene i stedet for at ressursene kom til kongen. Det ambulerende kongedømmet var det vanlige gjennom store deler av middelalderens Europa. Det var først rundt 1300 at Bergen og Oslo ble hovedsete for kongemakten. I løpet av 1100-tallet ble deler av leidangskatten gjort til en skatt i fredstid, såkalt «bordleidang» (i motsetning til den militære som ble kalt «utfareleidangen»). I Landslovene fra 1200-tallet brukes landskylden til å regulere betalingen for leie av jord til jordeierne.

Resultatet av disse prosessene var mer hierarkiske og fastere maktstrukturer, noen som får sin endelige bekreftelse i det arvelige enekongedømmet i 1247. Det er først på 1200- og 1300-tallet man kan begynne å snakke om statslignende trekk ved det norske forvaltningsapparatet. Det synes å være enighet blant norske historikere om at samfunnet i løpet av perioden 1240–1350 utviklet seg på områdene jurisdiksjon, administrasjon, militærvesen og skattelegging, men det er uenighet om karakteren av disse endringene (Moseng et al. 2007:179ff). Diskusjonene rundt dette viser med tydelighet hvor krevende det var for en samfunnsklasse å klare å utnytte en overskuddsproduksjon til sin egen fordel. Problemer med lagring og transport, og fraværet av en pengeøkonomi, gjorde at kongen og det øvrige maktapparatet måtte reise rundt og spise seg gjennom overskuddsproduksjonen.

Gjennom vikingtiden og middelalderen kan en se flere prosesser virke: territorialisering og sentralisering, hierarkisering og rutinisering. Gradvis fikk kongene mer makt, og gradvis ble denne makten territorialisert (på bekostning av plyndringsøkonomien) og formalisert. Det vil si at maktgrunnlaget i økende grad kom fra bondesamfunnets overskuddsproduksjon, og i mindre grad fra plyndringsøkonomien.

De viktige aktantene i vikingtidens/middelalderens nettverk var ting som plyndret gods, eid land, gravhauger, skip, våpen (sverd, øks, skjold, spyd), smykker o.l. I et slikt nettverk vil det bestandig være ulike interessenter som forsøker å mobilisere «venner og allierte» for å få tilslutning til sine oppfatninger av «tingenes orden», med det formål at oppfatningene skal fremtre som svarte bokser, eller innlysende sannheter ingen stiller spørsmål ved. En viktig aktant i nettverket var «gården», eller det eide landet. Eiendommen til land var så grunnleggende at det kan sees som et obligatorisk passeringspunkt. Det eide landet bidro imidlertid til en prosess av *interessering*, hvor nettverkets formål var å få de ulike aktantene til å dra nettverket i samme retning. Gården og landbruksproduksjonen kan sees som et

repertoar, eller som et hjelpemiddel for prosessene av territorialisering, sentralisering, hierarkisering og rutinisering. Gården utviklet seg relativt fort til en svart boks som, gjennom en prosess av *punktualisering*, selv ble en aktant i nettverket, og etter hvert et obligatorisk passeringsspunkt for kongemakten. Det ligger i det eide landets natur at maksimering av verdier fører til at flest mulig vil eie mest mulig land. I det eide landets natur ligger det i utgangspunktet en prosess av territorialisering, som ligger som en del av problematiseringen/interesseringen som på sikt vil føre til at andre aktanter innrulleres i nettverket og defineres av sine felles interesser. De norske plyndrings(viking)kongene brukte plyndret gods for å støtte en prosess av territorialisering, sentralisering og hierarkisering. Plyndringen var så viktig at økonomien i perioden er blitt karakterisert som en plyndringsøkonomi (Dørum og Holberg 2017:93ff), som igjen la grunnlaget for hierarkiseringsprosessene i Norge (2017:100). Det plyndrede godset kan sees som et repertoar for territorialiseringen, hvor godset ble innrullert i et nettverk der eid land var et obligatorisk passeringsspunkt. Det plyndrede godset ble, gjennom en prosess av interessering og innrulling, definert som å ha felles interesser med nettverket. I et agrarsamfunn hvor eiendommen til land var et grunnleggende strukturerende prinsipp, var odelen viktig for å sikre at eiendommen gikk fra generasjon til generasjon. At odelen ble så viktig tyder på at medfødt status ble viktigere enn oppnådd status. Medfødt status ble viktigere og viktigere etter hvert som samfunnets økonomi dreide fra en plyndringsøkonomi til uttak av overskuddsproduksjon.

Yngre jernalder/middelalderen kan altså sees som en transformasjonsperiode som endret samfunnet fra løse, mindre hierarkiske maktstrukturer hvor veien til makt og rikdom var plyndret gods, til et samfunn hvor makt og rikdom var basert på å ta ut en overskuddsproduksjon. I denne prosessen var gården sentral, og en nøkkel til å forstå gårdens rolle ligger i å forstå gårdsnavnenes rolle i endringene.

9.1.2 «Garðr er granna sættir» – gårdsnavn i yngre jernalder som kronotoper

Som vist i kapittel 6.2 er det sannsynlig at de fleste navnegårdene har kulturlag på tunet datert fra ca. 600 e.Kr.. Det betyr at den norske historiske gården har en historie fra starten på yngre jernalder. Gårdsnavnene har vært sentrale i forskningen på jernalderens bosetning i over 100 år, og innsikt i hva gårdsnavnene var kan gi verdifull innsikt i forholdet mellom landskap og mennesker. I tillegg er gårdsnavnene/stedsnavnene viktige fordi de forteller noe om de relasjonelle nettverkene landskapet var en del av.

Den historiske gården må forstås som en spesifikk politisk, økonomisk og sosial organisasjon. De viktigste kjennetegnet ved gården er at den er basert på eiendomsrett til et definert stykke land, og at denne retten overføres fra generasjon til generasjon via odelsretten. Begrepet «gård» har språklig opprinnelse i begrepet «gjerde». Når begrepet gjerde har blitt utgangspunkt for appellativet «gård», skyldes dette sannsynligvis at gjerdet som grense var avgjørende for gårdens konstituering. Det mest essensielle med en gård er dens grenser. Uttrykket «Garðr er granna sættir» («gjerder holder granner forlikte») fra Gulatingsloven (Robberstad 1981:109) beskriver gjerdenes/grensene betydningen. Grensene kan sees som sterke inskripsjoner fordi de styrte hvordan menneskene handlet i landskapet. Grensene var avgjørende for tilgang på ressurser, regulerte forholdet til andre mennesker utenfor gården, og bidro til å definere menneskene på gården. Grensene markerte også et kosmologisk skille mellom gården (orden) og utmarka (uorden).

Betydningen av dette er at appellativet «gård» betegner en romlig avgrensning. I seg selv er det ikke bosetningen som er det viktigste med gården, men grensene. Bosetningen, og navnet, er imidlertid forankret i det definerte territoriet.

Retten til territoriet, eller gården, på tvers av generasjonene, ble regulert via odelsretten. Man regner med at ordet odel er et gammelt ord som går tilbake til den eldste runerekken. Dette er imidlertid en antagelse basert på kilder fra middelalderen (Spurkland 2001:20). Ordet finnes primært på runeinnskrifter fra yngre jernalder i tilknytning til eiendomsforhold. Odelsretten manifesterte seg i odelshaugen, og det er som inskripsjon i landskapet odelshaugen må forstås. Odelshaugen, som aktant, inngikk i en relasjon med grensene, tunet og eieren av gården. Mens grensene ivaretok det romlige, ivaretok odelshaugen det tidsmessige aspektet av gården. Ved at odelshaugen også inngikk i en relasjon med eldre inskripsjoner som topografi og eldre hauger, legitimerte bonden sin rett til gården. Ved å inngå i alle disse relasjonene viste odelshaugene ikke bare til tidligere eiere av gårdene, men også til langt eldre personer og hendelser.

Gårdsnavnene hadde den egenskap at de forente inskripsjonene «grenser» og «odelshaug» i tid og rom – som en kronotop. Som inskripsjoner inngikk både grensene og haugene i et relasjonelt nettverk, som over tid «oversatte» objektet «gård» til et uomtvistelig faktum, eller en svart boks (Latour 1987). Sentralt i denne prosessen stod gårdsnavnene, som forente det fysiske landskapet med menneskelig adferd. Som aktanter i nettverk bidro også gårdsnavnene til å stabilisere objektet gård, forstått som et eid stykke land.

I Trøndelag har vi ingen spor etter de opprinnelige grensene. I Sverige mener imidlertid Zachrisson at skattedepoter og runesteiner kan ha hatt som funksjon å markere grenser (1998). Siden grensene kan sees som sterke inskripsjoner i landskapet, må introduksjonen av grensene ha representert ganske omfattende endringer. Sannsynligvis har det vært en form for markører. Dette trenger ikke å ha vært store markante markører – i nyere tid har det for eksempel vært vanlig med små kryss hugget inn i steiner og berg. I Setesdal finnes det sagn fra 1600-tallet og opp til 1800-tallet om *deildegasten* (Jacobsen 2002). Deildegasten var en gjenganger etter en person som hadde flyttet *deildesteinene* (merkestein, grensestein). Straffen for å flytte grensesteinene var å gå igjen etter døden. Deildegasten prøvde å flytte steinene tilbake til sin opprinnelige plass, uten å klare det. De mange sagnene om ulovlig flytting av grensestein knyttet til forestillinger om døden og gjengangere, er sannsynligvis uttrykk for sosial kontroll knyttet til eiendomsgrenser. Også Gulatingsloven har strenge straffer for å flytte grensesteinene: «Har han grave upp merkesteinar og sett dei ned på ein annan stad og ført dei inn på den luten som hin eig til møtes med han, då er han jordtjuv og utlæg.» (Robberstad 1981, Kap. 18 *Um merkesteinar*). Selv om grensesteinene i mange tilfeller var fysisk sett små markeringer, må de oppfattes som sterke inskripsjoner i landskapet.

Det er spor etter både beiting og åkerbruk ganske langt opp i fjellområder, men det er først i yngre jernalder at bruken intensiveres. Både funn og pollenanalyser viser at det på slutten av 500-tallet og i begynnelsen av 600-tallet skjedde en nedgang i bruken av fjellnære områder, før bruken intensiveres, og vi får et bruksmønster som ligner bruken opp til moderne tid. Formålet med setrene sees som å skaffe forråd til en gård. Setrene er dermed definert som en del av gården. Dette avviker fra bruken i eldre jernalder, der setra defineres som sommerbeite. Forskjellen mellom disse vil gi ulik landskapspåvirkning, fordi det å skaffe forråd innebærer en bearbeiding av sekundære produkter (ost og lignende) (Sjögren et al. 2015:162ff).

Kosmologien og inskripsjonene (grenser og hauger), og dermed gårdsnavnene var sentrale deler av repertoaret for å etablere gården, først som eget nettverk, og senere som svart boks i et større nettverk. Noen grupper gårdsnavn er tolket som å ha vært i bruk som gårdsnavn siden eldre jernalder.

9.1.3 Oppsummering – yngre jernalder/middelalder: fra plyndring til overskuddsproduksjon

Oppsummert kan vi si at i yngre jernalder/middelalder førte prosesser av sentralisering, territorialisering, hierarkisering og rutinisering til at staten og kirken etablerte og styrket seg.

I løpet av samme periode skjedde det en forsyvning av maktgrunnlaget fra plyndret gods til utnytting av overskuddsproduksjonen fra landbruket. Både gården og plyndret gods kan sees som repertoar for rikssamlingsprosessen. For å få dette til, måtte sentraliseringen gå via gården som en svart boks. Plyndret gods var avgjørende i den første fasen, på grunn av manglende evne til å ta overskuddsproduksjon ut av det eide landet. Det plyndrede godset førte imidlertid til prosesser av sentralisering, territorialisering og hierarkisering, som etter hvert førte til at nettopp overskuddsproduksjonen ble avgjørende for statsdannelsen.

Gården ble etablert allerede på slutten av 500-tallet og begynnelsen av 600-tallet, fungerte sannsynligvis som en svart boks relativt tidlig, og ble etterhvert en aktant i det større nettverket «staten Norge». Gårdsnavnene og kosmologien var sentrale i prosessen med å etablere gårdene som kronotoper, og som svarte bokser. Dette skjedde via to inskripsjoner i landskapet: grensene og odelshaugene. Spørsmålet er: hvordan ble disse til? Hvis grensene og odelshaugene var sentrale aktanter i etableringen av gården som en svart boks, må de ha oppstått og fått sin betydning på et tidspunkt.

9.2 Lokale nettverk – nye praksiser og uvirksomme praksiselementer

Både arkeologiske spor etter bosetning, dyrking, hauger, haller, bygdeborger, huler/hellere og jernproduksjon er levninger etter materielle praksiselementer. Når disse ble forlatt eller endret og nye kom til, representerer dette endringer i praksiser hvor gamle bindinger mellom eldre praksiselementer gikk i oppløsning og nye ble dannet. Som en konsekvens av nye praksiser må dette bety at også nettverkene ble endret. I det følgende skal vi se på nye praksiser og praksiser som endret seg, for deretter å se på praksiser som opphørte.

9.2.1 Høyden, haugen, hallen

Storhaugene

En viktig praktiotop i eldre jernalder var gravfeltene som ble etablert på markerte høyder i terrenget, som for eksempel på Egge (Steinkjer), Hallem (Verdal) og Geite (Levanger). Topografien på disse stedene – framtrepende høyder i terrenget – var i seg selv inskripsjoner som til en viss grad styrte menneskenes praksis. Betydningen til disse stedene kan sees av den store mengden importgjenstander og statusvåpen som er funnet i begravelsene. Allerede her begynte krigergruppen å markere sin mer betydningsfulle posisjon, i nettverkene i kraft av at de var del av overregionale nettverk.

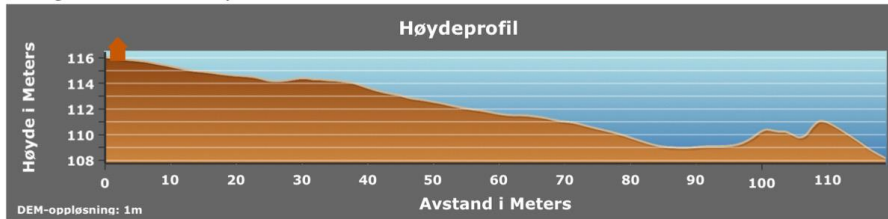
Et spesielt fenomen er de store haugene plassert på markerte topper, gjerne i nærheten av gårdstunet, og der det i middelalderen ble bygget kirker. I Nord-Trøndelag er det registrert over 118 hauger med en størrelse på over 30 m i diameter. Av disse er 19 hauger over 40 m i diameter. Alle 19 ligger i nærheten av ferdselsårer i form av vann/sjø – 11 (78,57%) ligger i nærheten av tunet til en navnegård. Avstanden mellom tun og haug varierer mellom ca. 40 m og ca. 180 m, hvor gjennomsnittlig avstand er 118 m. Samtlige av de største haugene (>40 m) på Helge, Bertnem, Alstadhaug, Viklem, Opphaug og Vestgården ligger tett ved tunet, ca. 58 m unna i snitt. Herlaugshaugen utmerker seg ved å ligge ca. 139 m fra tunet. Der hvor tun, haug og eventuelt middelalderkirke ikke ligger på samme høyde, ligger alltid haugene litt lavere enn kirkene og tunet. På Helge ligger to av haugene på samme nivå, mens den tredje ligger nedenfor tunet. På Alstadhaug ligger muligens gården litt høyere enn kirken og haugen. På Bertnem er situasjonen lik den på Helge. To av haugene ligger på samme nivå som tunet, mens den tredje ligger litt lavere. På Viklem ligger kirken litt høyere enn tunet og haugen. De aller største haugene ser altså ut til å ligge tett inn til gårdstunet og ofte på samme nivå. I noen tilfeller (Helge og Bertnem) ligger en tredje haug like nedenfor.

Det at disse plassene hadde graver og gravfelt fra eldre jernalder betyr at ikke alle hauger som ligger i nærheten av et gårdstun kan tolkes som «odelshauger». Mange av storhaugene har imidlertid en karakteristisk beliggenhet i forhold til tunet, ved å ligge litt lavere på samme rygg/høyde som er fortsettelse av høyden gården ligger på. Dette gjelder spesielt de mindre storhaugene (>20 m). Klassiske «odelshaug»-landskapsprofiler i Inntrøndelag kan sees i fig. 9.1.

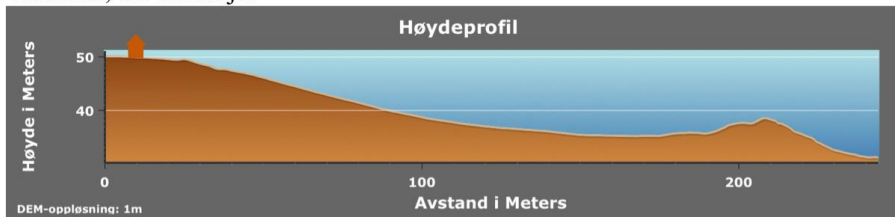
Så lenge man ikke kjenner dateringene på haugene er det ikke mulig å komme med alt for sikre utsagn om den landskapsmessige fordelingen. Eksemplet med Olvishaug, Alstadhaug i Levanger, viser at man skal være forsiktig med å datere alle storhauger til yngre jernalder, og gravfeltet på Egge vitner om at mange hauger ble lagt på markerte høyder før gården ble lagt der. Både det tette forholdet mellom tun og haug, samt det gjentakende mønsteret, tilsier imidlertid at hauger med en plassering som i fig. 9.1 kan karakteriseres som odelshauger. Sverdknappen fra Fløan på Skatval, Stjørdal (T 27421), datert til merovingertid fase III, ble funnet i kanten av to hauger med denne typen plassering.

Av de største haugene (over 50 m) vil jeg argumentere for at Bertnem, Herlaugshaugen, Helge og Opphaug kan være fra yngre jernalder. Den ene haugen på Bertnem ligger over deler av et hus datert til folkevandringstid.

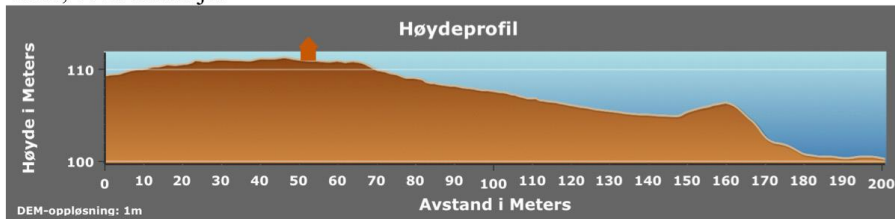
Berg, 208/1, Inderøy

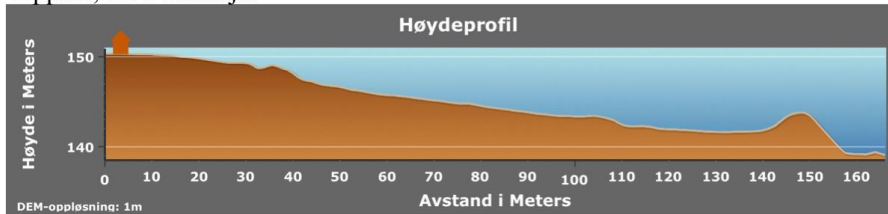
Lønnem, 6/1 Steinkjer

Sem, 77/1 Steinkjer

Oppem, 56/1 Steinkjer

Bruem 138/1, Steinkjer

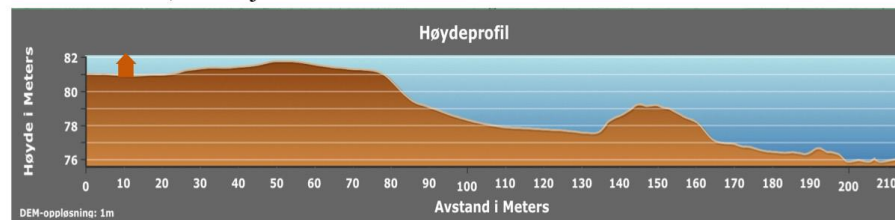

Fig. 9.1: Landskapsprofiler av fem gårder som viser plassering av tun og hauger tolket som odelshauger. Data hentet fra hoydedata.no. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Både på Bertnem og Helge har det vært steinlagte veier. På Bertnem skal veien ha gått mellom haugene og en kirke på naboeiendommen Engstad. Man kan tenke seg av veien opprinnelig har gått mellom haugene og et hov i hedensk tid. At en slik vei også har vært kjent på Helge er en indikasjon på at feltet på Helge skal sees som samme fenomen. Dateringen fra steinringen på Helge, og funnet av den eneggete kniven, antyder også at feltet stammer fra overgangen folkevandringstid-merovingertid. Herlaugshaugen skal etter de eldre innberetningene å dømme ha inneholdt en skipsgrav, og på Opphaug ble det observert båtsaum under gravingen. Dette setter begge haugene i sammenheng med de eldste skipsgravene på Sør-Vestlandet (Opedal 2010).

Et interessant fenomen er at mange av storhaugene har navn (Sundqvist 2016:446). I Sverige gjelder dette Björn Järsidas hög, Ottarshögen, Kung Nordians hög (Arrhenius 2001) og Anundshaugen (Bratt 2004). I Norge kjennes blant annet Haraldshaugen, Gudbrandshaugen, Ridderhaugen, Farmannshaugen (Brøgger 1937b), Halvdanshaugen (Larsen og Rolfsen 2004) og Raknehaugen (Skre 1997). I Trøndelag kjennes Olvishaug (Alstadhaug, Levanger), Helgeshaugen (Helge, Steinkjer), Ormshaugen (Helge, Steinkjer) og Herlaugshaugen (Leka). Under gården Sakshaug i Inderøy skal det ha vært en haug med navnet Saurshaug. På tunet på Okkenhaug, Levanger finnes også en stor haug. Ifølge Rygh (1898) kommer navnet av Ókunnahaugr, den ukjentes haug. Det pussige er at her er det fraværet av et navn som har gitt gården navn. I tillegg kjennes navn som Tinghaugen, Gullhaugen osv. Mange av disse navnene kan vært navn haugene har fått i løpet av middelalderen eller senere. Flere hauger fikk navn i etterkant av nasjonalromantikken. Noen av haugnavnene kan imidlertid vært fra hedensk tid, noe som indikeres av at både Olvishaug og Saurshaug er eldre former av dagens gårdsnavn.

Hallen

Det er nettopp i et slikt miljø den klassiske hallen ble bygget. Selv om vi har få arkeologiske beviser for hallen i Trøndelag fra denne tiden, vitner språk, senere sagaberetninger og likheter i annet arkeologisk materiale om at hallen skal sees som et fellesgermansk fenomen. Hallen fra denne perioden er plassert på markerte topografiske plasser, gjerne i nærheten av gravfelt. Både Egge, Hallem, Helge, Bertnem, Viklem og Alstadhaug er plasser hvor en kan forvente å finne haller. Når hallene ble plassert på slike steder, var det fordi krigergruppen, med krigerlederne, etablerte en praksis knyttet til praksisotopene som praksiselement. Dette ble gjort ved å innrullere hallen og gravene inn i et nettverk hvor krigerlederne stod for problematiseringen og interesseringen. Det ble forsterket med flere inskripsjoner i form av

nye graver, gjerne i form av store gravhauger. Som praksiselement ble plassene knyttet til nye elementer av kompetanse og mening, og fikk dermed nye roller i nettverkene.

Den senere norrøne hallen i vikingtid/middelalder er også kjent fra mange kilder. Hallen nevnes i Håkon Håkonssaga fra 1200-tallet («Da det led mot jul kom en mængde folk til kongen da folk kom i hallen, blev de bænket etter gammel sed»). Både sal og hall brukes i den Eldre Edda som beskrivelse på festsalen. Begrepet «veizluhall» viser til samme bruk. I Ynglingesaga berettes det om kong Ingjald som «...lot bygge en sal som var like stor og like gildt utstyrt som Uppsal...» (Holtmark og Seip 1985:33) (Brink 1996a:242f). I vikingtid/middelalderen er hallen utvilsomt et symbol for stormannen, knyttet til framvisning av status. Et interessant poeng er at i *Rigstula* blir det beskrevet at også den vanlige bonden har en hall, mens jarlens bygning blir benevnt sal.

Ifølge skriftlige kilder var hallen et langhus hvor høysetet var plassert på den ene langsiden. Veggene var dekorert med tepper, gjerne med mytiske motiver (Sørensen 2003:266) (se for eksempel Sagaen om laksdølene kap. 29 - Fjalestad 1964). Hallen ble brukt til fester, mottakelser og veitsle. I kildene fra 1200-tallet blir ordet «hall» brukt om gudenes og stormennenes haller. Ordene «skáli» og «stofa» brukes mest, og spesielt «skáli» brukes om det mest fornemme rommet. I Egil Skallagrimssons saga er ordet «stofa» brukt om festsalen, mens i sagaen om Eirik Blodøks brukes «hall» om Eiriks bygning i York. I *Rigstula* brukes «hus» om trellens bolig, «hall» om bondens bolig og «sal» om jarlens bolig (Sørensen 2003). Det er i det hele tatt uklart hva som menes med begrepene hall, sal, stofa og skáli. Det er også vanskelig å avgrense disse i forhold til begrep som horg og hov. Religionshistorikeren Olof Sundqvist antyder at det kan ha vært spesielle rom, objekter, tilstedeværelsen av spesielle personer eller type aktivitet som foregikk, som avgjorde hvilken terminologi som ble brukt (Sundqvist 2016:104ff). En nærliggende tolkning er at valg av terminologi varierte som følge av forskjeller i status, type handlinger, og over tid.

Mange forskere har sett de største haugene og hallene i sammenheng med legitimering av en ny type makt (se blant annet Bratt 2008, Brøgger 1937b, Myhre 2015, Opedal 2010, Sundqvist 2016). Sundqvist (2016) har sett på hvordan politisk autoritet ble religiøst legitimert gjennom det han kaller seremonielle bygninger i merovingertid og vikingtid. Områdene han sammenligner er Mälaronrådet, Trøndelag og Island. Sundqvist definerer hallen som en multifunksjonell bygning hvor også kultisk aktivitet foregikk. Sentralt i Sundqvists arbeidet er et fokus på materialitet. Både seremonielle bygninger og rituelle

objekter *er* religion, i stedet for at de *representerer* religion. Det immaterielle kan bare uttrykkes gjennom materialitet, og skillet mellom det materielle og det immaterielle må oppheves. Sundqvist kommer fram til at makten i utgangspunktet var desentralisert både i Mälardalen og i Trøndelag. Gjennom religiøse strategier, hvor seremonielle og monumentale bygninger og gravhauger var essensielle, ble sentralisering av makten legitimert. Det Gamle Uppsala blir stående som en modell for teorien. Ved siden av å være knyttet til Ynglingeættens opphav, finnes det i Uppsala monumentale hauger datert til tidlig merovingertid. Her er det gjort utgravninger hvor det er påvist en hall og områder for håndverk. Hallen og de andre aktivitetsområdene er hevet i landskapet, ved at de er bygget på kunstige plataer. Det finnes også beskrivelser av kultiske aktiviteter gjennom Adam av Bremens beretning. Ved haugene i Uppsala ble det i middelalderen satt opp en kirke (Ljungkvist og Frölund 2015). Tilsvarende hall–haug relasjon er registrert flere steder i Sverige (Sundqvist 2016:436ff). Alle, både haug, tun og kirke, forholder seg til høyden som topografisk trekk (eller som inskripsjon). Det synes imidlertid som om det primært er tunet og, kirkene som ligger på det høyeste punktet.

9.2.2 Gården - fra praksiotop til kronotop

Koblingen mellom historiske gårdstun, markerte plasser i topografien, «odelshauger» og hallen, tyder på at *den historiske gården utviklet seg fra høyden, hallen og gravfeltene*. Ved en redefinering av disse plassene fra praksiotoper til kronotoper, ble det nye nettverket «gård» etablert. Nettverket utviklet seg rundt krigerlederen, hallen og haugene, og med disse som sentrale aktanter. I denne prosessen ble grensene og forestillingen om eiendom til land som et overgripende juridisk prinsipp, etablert. Det er i skjæringspunktet mellom haugene (tid) og grensene (rom) at gården framstår som en kronotop. Det skjer altså en transformasjon fra en praksiotop til en kronotop. Gjennom en prosess av grensesetting ble de enkelte kronotopene avgrenset fra hverandre. Hvordan denne prosessen skjedde i praksis vet vi lite om. Vi vet også lite om hvor fort prosessen med å etablere gårdene skjedde, men eksisterende dateringer tyder på at det skjedde rundt år 600, og at det skjedde relativt raskt. Ved å innføre nye aktanter, og å omdefinere gamle, ble praksiotopene endret til kronotoper. Praksisen knyttet til disse plassene ble endret ved at elementet landskap etablerte nye bånd med praksiselementene mening og kompetanse. Det var i kraft av koblingen opp mot de eldre nettverkene at gården ble etablert som kronotop.

Fig. 9.2 Gård, kirke og haug. Alstadhaug i Levanger. Foto: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

I løpet av yngre jernalder synes hallen å ha blitt en del av gården. De mange beskrivelsene av en festsal for mottagelser og fester i yngre jernalder som finnes i sagalitteraturen (Sørensen 2003) tyder på at alle gårder hadde et rom for hall-funksjonen. Begrepet som blir brukt om denne bygningen/rommet varierer mellom hall, sal, stofa og skáli. Det betyr i så fall at rommet/bygningen «hall» etter hvert inngikk i en relasjon med gården, bonden, høyetet og forestillinger om ære og status. Forskjellen gikk ikke på hvem som hadde og ikke hadde hall/sal, men var en forskjell i dimensjon og statusuttrykk. I vikingtid er begrepet hall/sal en integrert del av gårdens nettverk. Dette synes å avvike i forhold til de eksepsjonelle stormannshallene som finnes i sen eldre jernalder og tidlig yngre jernalder, hvor hallen synes å inngå i et nettverk hvor krigerlederen, krigerne, storslåtte bygninger, plyndring, heltehistorier, statusvåpen, gullringer, landskap og kult, stod sentralt. Dette kan bety at hallen/salen var knyttet til gården som sådan, forskjellen lå i hvor stor innsats som ble lagt i statusframvisningen. Kanskje hadde alle gårder en hall, eller en hallfunksjon.

Mytologi

Gårdens sentrale betydning gjenspeiles også i kosmologien hvor yngre jernalders/middelalderens bosetningsmønster kan beskrives som en cellestruktur hvor hver celle representerte en gård med en kjernefamilie (eller utvidet kjernefamilie). Utenfor gårdene lå utmarka hvor bruken ble regulert som en form for allmenning. Dette har fått flere forskere til, på strukturalistisk grunnlag, å sammenligne den norrøne mytologiske inndelingen i *Midgård* og *Utgård* med begrepene «innangards» og «utangards» som også hadde juridiske implikasjoner. Modellen, som består av en vertikal og en horisontal del, plasserer Midgård, menneskenes hjem, i sentrum. Åsgard, gudenes hjem, befinner seg øverst i den vertikale

delen. Midgård representerer orden mot Utgård hvor kaoskreftene holder til. Det er spesielt Kirsten Hastrup (1990) som har blitt kjent for denne teorien selv om flere andre har diskutert fenomenet. Teorien har også blitt kritisert for å være for enkel (se Steinsland 2005 for oversikt over diskusjonen). Steinsland kritiserer teorien og mener at denne delingen mellom det horisontale og det vertikale ikke passer inn i norrøn kosmologi. Åsgård mister sin plass i sentrum av menneskenes tilværelse og dermed elimineres de hellige plassene i landskapet og dermed kommunikasjonen med gudene. Midgård blir meningsløs hvis ikke menneskenes verden står mellom gudenes verden og kaoskreftene i Utgård (2005:141). Steinsland tegner i stedet et horisontalt konsentrisk bilde med Åsgård i sentrum med Midgard utenfor og Åsgård ytterst (2005:98f).

Selv om både samfunnet og kosmologien var mer komplisert enn dette, er det en besnærende likhet i modellene. I middelalderen og senere i nyere tid har også utmarka vært stedet for kaoskrefter som de underjordiske, huldra osv. Innenfor innskripsjonene «grense» samles alle aktanter relevante for det grunnleggende nettverket i yngre jernalder/middelalder. Her ble åker, dyr, mennesker, gjenstander, gravhauger og rituelle plasser, definert innenfor en territoriell enhet. Likevekt, orden og struktur i menneskenes verden balanseres mellom det hellige og kaoskreftene i Utgård/utmarka. I så måte blir gårdens grenser også grensene mot kaos og nedbrytende krefter. Både grensene, utmarka og kosmologien ble aktanter i samme nettverk og bidro til å dra nettverket i samme retning. Kosmologien bidro til å legitimere eiendomsretten til land. Hvis eiendomsretten/grensene ikke ble respektert, ville samfunnets orden gå i oppløsning.

De nye nettverkene som inkluderte et radikalt omstrukturert landskap, måtte mobilisere en rekke aktanter for å stabilisere objektene gård. Blant disse finner vi også de mest grunnleggende forklaringene i kosmologien på hvorfor verden var strukturert som den var. Norrøn mytologi med sin konsentriske verdensoppfatning med Åsgård, Midgård og Utgård (Steinsland 2005:98f) fordeler guder, mennesker og andre skapninger i tre landskap. Gudene blir i litteraturen ofte referert til som å bo i navngitte gårder eller haller. Løkka framhever at både gudeboligene og jotungårdene regelmessig er assosiert med edelmetaller som gull og sølv (2010). Dette kan bety at hallen representerte kosmologiens midtpunkt. På samme måte var hallen/salen på gården midtpunktet, det som senere ble stufa og finstua på gården. Den norrøne litteraturen gir mange forklaringer på hvorfor verden var som den var. I Rigstula beskrives det hvordan de tre sosiale gruppene i samfunnet, treller, bønder og storfolk, oppstod ved at guden Rig avlet barn med kvinner på tre gårder med store forskjeller i velstand. For det

første kan diktet sees som en kosmologisk legitimering av den sosiale orden. Når det er forskjeller i velstand mellom folk er dette en gudegitt forskjell (Steinsland 2005:386). I tillegg beskriver diktet hvordan Jarl, sønnen til det mest velstående ekteparet, blir opplært i kampteknikk og i jakt. Rig lærte også Jarl runene og gav ham odelen.

Ut av skogen

kom Rig skridende,

Rig skridende,

lærte ham runer;

sitt navn gav ham;

sønn kalte ham;

bød ham eie

odelsvoller, odelsvoller,

eldgamle bygder

(Rigstula 36. Steinsland 2005:389)

Diktet forteller at den øverste klassen hadde et slektskap med gudene, kjente rituelle hemmeligheter og fikk odelen av gudene. Moren til Jarl er sammen med sin ektemann beskrevet som å bo i en hall. Diktet fremstår, ikke bare som en kosmologisk legitimering av den sosiale orden, men viser også at *den øverste klassen hadde en guddommelig rett til landet. Det er guden Rig som påbyr Jarl å eie «odelsvoller, eldgamle bygder».*

Når kosmologien er innrettet mot en legitimering av gårdssamfunnet og eiendomsretten til jord, er det grunn til å tro at også religionen, på lik linje med endringer i landskapet, kulturminner, objekter og språk, også gikk gjennom ganske grunnleggende endringer. Dessverre er kildene for religion blant germanerne i perioden før yngre jernalder få, slik at det er vanskelig å se hvilke endringer som fant sted. Dette betyr at man ikke uten videre kan forutsette at trosforestillingerne i eldre jernalder var lik de i yngre jernalder. Når utmarka (eller allmenningen) er et truende sted innen kosmologien, kan dette muligens spores tilbake til konflikten som lå i et eldre pastoral-nomadisk prinsipp og agrar-modellen med gårde og jorda i sentrum.

Den sosiale tredelingen vi ser i Rigestula er ikke ulik den tredelingen som er beskrevet hos sakserne og kan indikere at samfunnene på utsiden av det tidligere romerske imperiet ikke utviklet en kongemakt. Når Rigestula introduserer «kon ungr» kan dette sees som en begynnende legitimering av kongemakten (Steinsland 2005:390f).

Gårdsnavn - fra praksiotop til kronotop

Den radikale endringen i relasjonen mellom mennesker og landskap må også ha fått konsekvenser for hvordan landskapet ble omtalt. Det at navn på hauger som Olvishaug og Saurshaug også ble gårdsnavn viser det tette forholdet mellom de to. Hvis navnene i landskapet i eldre jernalder var navn på betydningsfulle plasser knyttet til menneskelig aktivitet, og bosetningen ikke hadde noe egennavn, så må de senere gårdsnavnene ha gjennomgått det Anders Andréén (1987) har beskrevet som en prosess av territorialisering. Middelalderens territorielle inndelinger som syssel (å sysle), herred (hær, å ride), sogn (å søke) har opprinnelig betegnet en organisering som har hatt en sosial og ikke en territoriell betydning. Andréén mener territorialiseringen av begrepene har skjedd suksessivt og til litt ulik tid i de skandinaviske landene. Alle disse begrepene peker på en sosial aktivitet og dermed på en sosial organisering. Andréén deler begrepene inn i: 1) begreper som uttrykker en sosial tilhørighet uten en romslig tilhørighet. Organiseringen av tinget på Island er et eksempel på dette. Hver bonde måtte knytte seg til en *gode* uavhengig av hvor goden eller bonden hadde tilhold, 2) begreper som uttrykker en sosial tilhørighet med en romslig forankring, 3) begrep som uttrykker en romslig enhet. Disse tre prinsippene kan sees som faser i en utvikling som beveger seg fra et samfunn basert på sosiale organiseringsprinsipper, til et samfunn som er organisert ut fra definerte avgrensede territorielle enheter.

Overgangen fra et landskap som ikke er eid og hvor bosetningen ikke er en plass, til et eid landskap, representerer nærmest en revolusjon i hvordan forholdet mennesker og landskapet struktureres. I den tidligste fasen av territorialiseringen måtte det skapes et nettverk med sterke allierte for å «oversette» landskapet til et eid landskap. En viktig aktant i et slikt nettverk må ha vært betydningsfulle plasser. I kraft av at de var «svarte bokser», ble stedsnavnene (som praksiotoper) innrullert i det nye nettverket som mektige allierte i en prosess av translasjon av det eide landskapet fra en påstand/ide til et uomtvistelig fakta. I den samme prosessen ble stedsnavnene selv oversatt til gårdsnavn på grunn av sin hybride karakter, det vil si det tette forholdet mellom gårdsnavnet og det fysiske landskapet de representerte. En viktig del av denne translasjonen var gårdsgrensene som sterke inskripsjoner i landskapet og deres evne til å virke tilbake på menneskelig atferd.

Når vi finner navnet Lø (Steinkjer) i de skriftlige kildene i middelalderen var naustet gått ut av bruk og Lø var blitt navnet på et definert territorium, en kronotop. Navnet har gått fra å være navn på (eller en beskrivelse av) en betydningsfull aktivitet knyttet til naustet, til å være et navn på et territorium definert av sine grenser, stedet har blitt en «gård».

Oversettelsen har skjedd innen et nettverk hvor det fysiske landskapet, blant annet ved gravhaugen og gårdsnavnet Lø, har vært allierte med stor gjennomslagskraft. Både gravhaugen og navnet kan sees som svarte bokser som hadde et annet meningsinnhold tidligere. I kraft av å være anerkjente «fakta» (eller svarte bokser) har det vært avgjørende å innrullere disse stedene inn i det nye nettverket. Den tidligere aktiviteten på stedet har virket legitimerende på det nye gårdsterritoriet. Gravhaugen (haug 1) (se fig. 6.20 og 8.5), med flere begravelser fra eldre jernalder som må sees i sammenheng med naustet ved siden av, gjennomgikk den samme translasjonen ved at vikingtidens haug dekket den eldre haugen fullstendig og dermed på samme tid fjernet og bevarte den.

Samme mekanismer kan ha vært virksomme på Egge. Stedet som praksiotop i eldre jernalder ble innrullert i et nytt nettverk som en alliert for å legitimere nye inskripsjoner i landskapet, nemlig grensene. Grensene, som inskripsjoner, medførte nye og annerledes praksiser knyttet til stedet Egge. Stedet ble transformert fra å være en praksiotop bestående av en plass med inskripsjoner (topografien og gravfeltet), til en kronotop bestående av grensene og nye gravfelt. Stedet er blitt en «gård». På samme måte som gravhaugen på Lø både fjernet og bevarte fortiden, gjorde gårdsnavnene det samme. De bevarte fortiden samtidig som de bidro til å endre menneskenes praksiser i landskapet.

Hvis dette stemmer er det også grunn til å tro at dette var en prosess som også andre begreper/betegnelser som kom til å angi territorielle enheter, gikk gjennom. Et nærliggende eksempel er fylkesorganisasjonen. De trønderske og vestlandske fylkene kjennes fra *Aslak Bolts jordebok* ca. 1430, *Magnus Lagabøtes* testamentet fra 1277 og de tidligste lovene (Frostatingsloven 1260). På dette tidspunktet var de territorielle enheter. Begrepet fylke kjennes også fra sagalitteraturen (Skevik 1997:185). Den eldste bruken av ordet stammer fra et skaldedikt i Olav Tryggvasons saga. Mange som har arbeidet med temaet har ment at fylkesinndelingen har eldre opphav, muligens tilbake til eldre jernalder (Skevik 1997, Hagland og Sandnes 1994). Både bygdeborgene og den omfattende jernproduksjonen i Trøndelag i eldre jernalder har blitt brukt som et argument for fylkenes alder (Stenvik 2005:144). Ordet «fylke» kan knyttes til «folk», «flokk» og «følge» og knyttes i vikingtiden

til en militær hærorganisasjon (Skevik 1997:188, Falk og Torp 1991). Kanskje har begrepet opprinnelig hatt en betydning i retning av å samles til strid og dermed vært sosialt, og ikke territorielt, definert. Siden begrepet fylke har sammenheng med ord som flokk og følge kan disse begrepene muligens knyttes til det germanske følge. Det kan tenkes at fylkesbegrepet har vært gjennom den samme prosess av territorialisering, fra å være et sosialt organiseringsprinsipp til et territorielt. Dette passer godt med at det germanske krigerfølget beskrives gjerne som en sosial enhet hvor det er relasjonen mellom de krigerne og lederen som er det viktige (Grønnesby og Ellingsen 2012, Rives 1999). I løpet av yngre jernalder endres «fylkene» til betegnelse på territorielle enheter.

Den navneklassen som kanskje har fått mest oppmerksomhet blant forskere er flertallsformen av -stad, -stadirnavnene. I utgangspunktet ble navneklassen datert til yngre jernalder (Rygh 1898, Sandnes 1976, Stenvik 1978). Etter hvert har flere forskere ført datering (og dermed gården) til eldre jernalder (spesielt til folkevandringstid). Denne tilbakedateringen til eldre jernalder har skjedd på bakgrunn av arkeologiske funn (som regel gravfunn) og pollenanalyser som viser agrar aktivitet i eldre jernalder (Skevik 1997:67). Ifølge argumentasjonen fremført her, kan dette sees som en feilslutning. De arkeologiske gravfunnene og pollenanalysene daterer ikke nødvendigvis gården og navnet som gårdsnavn. Det spesielle med -stadirnavnene er flertallsformen og at de ofte er knyttet til personnavn og tradisjonelt er sett i sammenheng med landnamfasen på Island (Sandnes 1976). Hvis vi holder fast ved den opprinnelige dateringen til yngre jernalder, blir det spesielt interessant at flertallsformen -stadir i betydningen «å stå» knyttet til et personnavn. Hvis «å stå» kan tolkes i retning av å være en betegnelse på «å oppholde seg på et sted» kan -stadirnavnene sees som en betegnelse for et sted hvor flere bor/oppholder seg. Spørsmålet er om denne sammenbindingen med personnavn skal sees som et uttrykk for prosessen med etablering av eiendomsrett til land, dvs. fra et kollektivt til en personlig rettighet. Et sted hvor flere/mange mennesker har hatt tilhold og kanskje hatt en form for rettighetsforhold til, blir overtatt av et individ. Begrepet -stadir kan ha sagt noe om en aktivitet, et sted hvor flere «står i ro», bor, holder til. Når dette begrepet blir territorialisert så stivner det i flertallsformen og knyttet til personen som har fått definert eiendomsrett til stedet. Lignende tanker er framført for gårdsnavn med flertallsform i Sverige (Ericsson et al. 2010).

Spørsmålet er når betegnelse/navnene gikk fra å være praksiotoper, til å bli kronotoper. Andrén mener territorialiseringen har vært en gradvis prosess som skjedde til litt ulik tid i ulike deler av Norden (Andrén 1987:27). Starten på en slik prosess kan imidlertid ha startet

med overgangen mellom eldre og yngre jernalder og da knyttet til etableringen av eiendomsrett til land som et grunnleggende strukturerende legalt prinsipp. Etableringen av grenser i landskapet fungerte som nye menneskeskapte inskripsjoner i landskapet som igjen virket tilbake på menneskelig adferd. De navn/begreper som ble brukt til å angi plasser, endret seg fra å være navn knyttet til topografiske trekk, eller navn assosiert ved aktiviteter på stedet, til å bli «lukkede» territoriale enheter definert ved sine grenser.

Ved overgangen til yngre jernalder ble landskapet innrullert i et nytt nettverk hvor formålet var et annet. At stedsnavnene fremdeles var med skyldes at de var repertoar i innrulleringen av andre aktanter i nettverket og bidro til å etablere og å stabilisere «gården» som en svart boks. I navnenes overgang fra stedsnavn til gårdsnavn blir betydningen av å forene tid og rom langt viktigere for gårdsnavnenes del. Dette skyldes at grensene var avgjørende for konstitueringen av «gården».

Hvis stedsnavnene ble transformert til gårdsnavn, må dette ha skjedd parallelt med transformasjoner i de materielle elementene. Hvilke materielle elementer fulgte etableringen av gården som ny praksis?

Gården som praksiskompleks og aktant

De store haugene som sannsynligvis ble bygget i denne perioden var kraftfulle manifestasjoner av denne prosessen. Haugene og hallene bidro til å ta landet i besittelse i kraft av at de var betydningsfulle aktanter i repertoaret som ble aktivisert. De første haugene i denne prosessen, og muligens de største, kan sees som *proto-odelshauger*. De er svært store, de ligger kloss inntil tunet og de er plassert ved vannveier (fig. 9.3). De senere odelshaugene, som er mindre og vanligvis ligger lengre fra tunet, kan ha representert en videreføring av denne praksisen. Det å bygge haug var en gammel praksis, de nye praksiselementene knyttet til haugbygging var knyttet til ideer og praksiser omkring hallen, haugene og det eide landet. De store proto-odelshaugene hentet sin kraft fra sin størrelse, innlemmelsen av objekter fra mobile nettverk, og fra eldre inskripsjoner og praksiser i landskapet i form av graver/gravfelt.

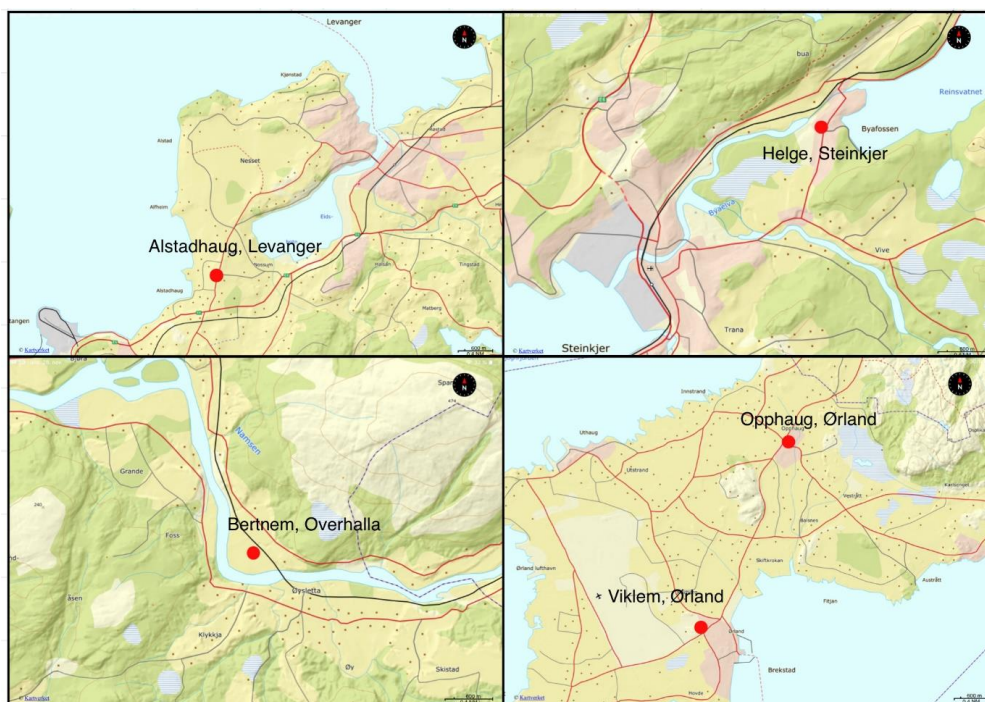

Fig. 9.3: Store gravhauger på Alstadhaug (Levanger), Helge (Steinkjer), Bertnem (Overhalla) og Opphaug og Viklem (Ørland). Alle disse plassene har ligget tett opp til vann (også Opphaug med høyere havnivå). Alle ligger kloss opptil gårdstunet. På Viklem og Alstadhaug er det middelalderkirker. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Kriggerlederne, med krigere og andre, var utgangspunktet for det som ble gården. Gjennom en serie praksisendringer ble eldre praksiselementer integrerte i nettverket «gård». Nye praksiser ble dermed etablert som en del av nettverket. Både produksjon (åker, jernframstilling, håndverk), sosial reproduksjon, bolig, naust og skip, og religionsutøvelse ble en del av gårdens nettverk. Praksisendringene materialiserer seg i skillet mellom eldre jernalders «dyrkningslag» og åkerreine datert til yngre jernalder og middelalder, og i kulturlagene på de historiske gårdstunene. Den eldre måten å produsere jern på med store produksjonsanlegg i utmarka synes å endres til mindre gårdsproduksjonsanlegg. Fenomenet med kokegropfelt i nærheten av vann/våtområder opphørte, det samme gjorde bruken av huler/hellere, mens kulten i yngre jernalder ble organisert rundt gården. Både skriftlige kilder og funn av gullgubber i stolpehullene på Mære, vitner om denne endringen. I et praksisperspektiv kan vi se at hallen/gården etablerte nye bånd til gamle praksiselementer og etablerte dermed nye praksiser knyttet til gården (fig. 9.4).

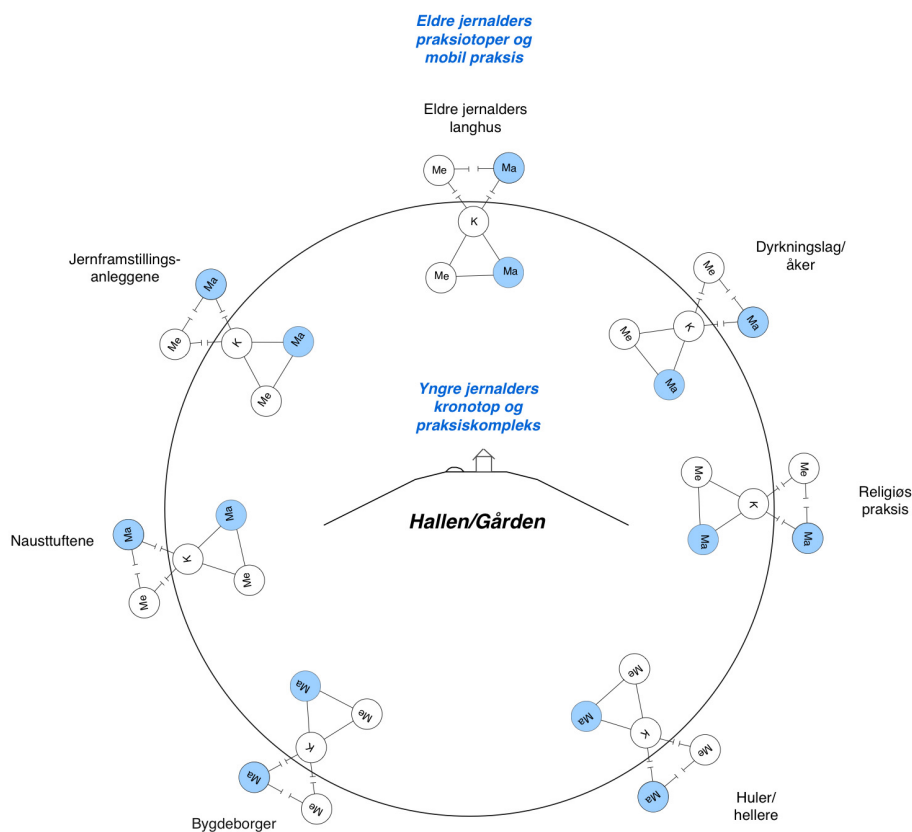

Fig. 9.4: Hvordan praksiselementer ble «overtatt» av hallen/gården og integrert i nye praksiser i et praksiskompleks. Ma = materiale, Me = mening og K = kompetanse. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Gjennom denne redefineringen av praksis ble praksiotopen endret til kronotopen «gård». Mange praksiser som tidligere hadde vært spredd på ulike praksiotoper og som mobil praksis, ble med gården samlet i *praksiskomplekser*. De mange praksisene ble bundet sammen som følge av et krav om samlokalisering, sekvensering og synkronisering, samt et krav til romlig struktur på de materielle elementene.

I kjølvannet av transformasjonen fra praksiotop til kronotop og praksiskompleks, ble nettverket «gård» en aktant i et større nettverk. Som aktant var gården byggesteinen i prosessene av sentralisering, territorialisering, hierarkisering og rutinisering. Gården ble, etter hvert, utgangspunktet for leidangen, representasjon til tinget og skatt (i form av overskuddsproduksjon). Både religionsutøvelse, produksjon og krig var i utgangspunktet en del av praksisen i nettverket «gård». Etter hvert ble de aktanter i større, overgripende nettverk ved å bli «løftet» ut av gården. 124 (87,9%) av middelalderkirkene i Trøndelag ble bygget i relasjon til tunet. De ble enten bygget av kongen, kirkens representanter eller bønder

(Brendalsmo 2006:85, 263ff). Utgangspunktet for kirkebyggingen på gårdene var gården som praksiskompleks. Religionsutøvelsen i førkristen tid skjedde med gården både som kosmologisk sentrum og som praksiskompleks. Kirkebyggingen på gårdene kan sees som en fortsettelse av denne praksisen, men med visse praksiselementer byttet ut, mens andre ble beholdt. Stedet var det samme (Brendalsmo 2006:121f), bygningene var like (Gansum 2002), ølbryggingen fortsatte som en del av kulten (Grønnesby 2016), mens selve guddommen og trossystemet rundt, ble endret. Etter hvert som prosessene med sentralisering, territorialisering, rutinisering og hierarkisering skred fram, ble religionsutøvelsen, på samme måte som overskuddsproduksjon og militær- og juridisk organisasjon, aktanter i større nettverk hvor også gården var en aktant. Disse nettverkene dannet etter hvert grunnlaget for rikssamlingen og statsdannelsen.

Omstruktureringen av landskapet var også en endring i den økonomiske bruken av landskapet gjennom at landskapet ble utbyttet på en annen måte. I en pastoralt-nomadisk organisasjon vil dyrenes behov gå foran andre behov. I valg av oppholdssted vil kravet til åkerproduksjon være sekundært. Når åkerbruket blir økonomisk viktigere kan dette løses ved en semi-sedentær modell hvor deler av befolkningen holder til i sedentære bosetninger mens deler av befolkningen tar med dyrene ut på ulike beiteplasser. I et samfunn som er organisert med utgangspunkt i eid land og agrar produksjon vil land best egnet til åkerproduksjon bli bosatt først. Relativt sett vil det meste av jorda bli omdisponert til åkerproduksjon. Dette betyr at åkerbruket ble intensivert innenfor gårdens arealer. Åkerreina på Torgårdsletta (kapittel 5.2.1) vitner om denne prosessen. Et annet vitnemål om dette økte fokuset på åkerbruket er teknologiske endringer og nyvinninger. Arden ble påmontert et ardskjær av jern i løpet av merovingertiden, noe som må ha gjort arden langt mere effektiv, og Ljåen fikk et lengre blad (Myhre og Øye 2002:197f). Myhre og Øye oppsummerer endringene med at det ble færre tun enn tidligere, innmarka ble utvidet, flere og større åkrer ble dyrket intensivt og større utmarksområder ble bruket til beite (2002:194f). En konsekvens var at mye av beitingen ble flyttet ut av det eide landet, til utmarka, eller allmenningen. Dette kan forklare hvorfor setrene for alvor oppstod i yngre jernalder. Interessant nok refererer Bjørn Hougen i *Fra seter til gård* (1947) til John Frødin som mente at det norske seterbruket og det svenske febodvesenet var en overgangsform mellom nomadisme og fast bosetning. Jeg mener det er riktigere å si at setringen og almenningen er en arv etter et pastoralt prinsipp ved at beitingen og almenningens prinsipp ble flyttet til utmarken. Det er kanskje ikke tilfeldig at kaoskreftene i mytologien var lokalisert i utmarka. De pastorale prinsippene med vektlegging på husdyr,

mobilitet og alles rett til jorda, var krefter som var truende for det agrare samfunnet basert på eid jord.

9.2.3 Kulturminner fra eldre jernalder som avsluttede praksiser og uvirksomme praksiselementer

Mens noen av gravfeltene overlevde gjennom å bli omdefinert til kronotoper, var det andre praksiotoper som gikk ut av bruk. De store nausttuftene, bygdeborgene, huler/hellere, jernproduksjonen samt bosetning og åker gikk ut av bruk ved overgangen til merovingertid. Det betyr at de som aktanter i nettverkene ble irrelevante. Som praksiser gikk båndene til andre praksiselementer i oppløsning og de ble liggende som passive, uvirksomme materielle praksiselementer uten et sosialt og kulturelt meningsinnhold.

Eldre jernalders bosetning og åker

Hvis gården utviklet seg fra de transformerte praksiotopene betyr det at gården som bosetning ikke stod i noe direkte forhold til eldre jernalders bosetning og åkerbruk. Som praksis gikk forbindelsene mellom praksiselementene i eldre jernalders bosetning og åkerbruk i oppløsning. På et tidspunkt rundt år 600 oppløses den labile bosetningen og det «å bo» ble en del av hallen, haugene og høyden som kronotoper. Det «å bo» og det å dyrke jorda ble praksiser innen gården som praksiskompleks.

Naust

Hvis tanken om at naustene representerte krigerfølget like mye som et båthus, kan dette forklare hvorfor bruken av naustene opphørte ved overgangen til yngre jernalder. Selv om rester av aldersklassesystemet kan ha eksistert på kontinentet så sent som under Karl den store (Ausenda 2002), må aldersklassesystemet ha utspilt sin rolle da krigerne ble landeiere. Å være landeier hvor arv var vesentlig for å opprettholde politisk og sosial posisjon innebar en overgang fra oppnådd til medfødt status. En konsekvens av dette var at rekrutteringen av krigere kan ha skjedd på en annen måte. «Kriger» var ikke lengre en aldersklasse i et sosialt system. Gitt at plyndringsøkonomien fremdeles var viktig i store deler av vikingtid ble sannsynligvis krigerne betalt av plyndret gods. Samtidig representerte innføringen av leidangen under Håkon den gode en territorialisering av krigerne og viser til en overgang til et system hvor krigerne ble utskrevet basert på et territorielt system. Naustene gikk ut av bruk fordi krigergruppen opphørte som gruppe utgått fra den sosiale organisasjonen. Sammenbindingene som holdt praksisen rundt naustene aktive, ble brutt. Nausttuftene er imidlertid eksempel på et praksiselement som overlevde en viss tid som «sovende» praksiselement og ikke som en del av en levende praksis. Når vikingtidshaugen på Lø (haug

1) i Steinkjer ble lagt på en haug fra eldre jernalder som hadde en relasjon til naustet og aktiviteten på stedet, viser dette at naustet/haugen hadde gått inn i en uvirksom tilstand som kunne aktiviseres ved behov. Minnet om naustet og aktiviteten hadde inngått i nye relasjoner til praksiselementene mening og kompetanse.

Som aktanter ble de løsrevet, eller unødvendige, i de nye nettverkene. Båndene til landskap, krigere, skip og plyndret gods ble brutt. Når naust igjen ble bygget inngikk de i nye og annerledes nettverksrelasjoner enn hva tilfellet var i eldre jernalder.

Bygdeborger

På samme måte som naustene gikk bygdeborgene ut av bruk ved overgangen til merovingertid. Forklaringen kan være den samme som for naustene. Båndene mellom praksiselementene som bygdeborgene var en del av ble oppløst. Basert på et relativt tynt arkeologisk materiale er bygdeborgene her sett som befestede boplasser som har vært brukt ved spesielle anledninger og som tilfluktssteder ved behov. Dette var det nærmeste bosetningen kom til å være praksiotoper. Gitt plasseringen på markerte høyder og avgrensningen med murer er det også grunn til å se bygdeborgene som rituelle plasser hvor bosetningen har holdt til ved kosmologisk bestemte tidspunkt. Både praksiselementer knyttet til ritualer, bosetning og beskyttelse fikk sine forbindelser til andre praksiselementer oppløst og ble definert inn i nye praksiskombinasjoner innrullert i gården som nettverk.

Jernframstilling, huler og hellere

På samme måte som for naustene og bygdeborgene representerer både jernframstillingen og aktiviteten i huler og hellere, praksiser som fikk sine bånd til praksiselementene mening og kompetanse brutt. Det beste argumentet for at jernframstillingen representerte en skjult, hemmelig og rituell kunnskap er den konservatisme som anleggene utviste over ca. 8-900 år, samt den relativt brå endringen i produksjonsteknikk, omfang og plassering av anleggene. I stedet ble praksiselementet kompetanse knyttet opp mot nye elementer av mening og materialer innenfor nettverket «gård».

Det samme kan sies om bruken av huler og hellere. Både mobilitet som praksis og det rituelle knyttet til gjeting, endret seg. Hvis aldersklassesystemet endret seg, eller ble oppløst, vil dette også ha innvirket på praksisen knyttet til den rituelle bruken av huler og hellere. Unge menns praksis, både i mobiliteten knyttet til dyrene og i det rituelle rundt bruken av aldersklasser, ble irrelevante i de nye nettverkene.

Både bygdeborgene og huler er eksempler på materielle praksiselementer som senere, i middelalder og nyere tid, inngikk i nye forbindelser andre praksiselementer og dannet dermed grunnlaget for nye praksiser.

9.2.4 Gjenstander og stil som aktanter

I prosessen med å gjøre landskapet til et eid landskap og krigerlederne/krigerne til jordeiere ble en rekke aktanter mobilisert, noen ble introdusert utenfra, andre var nye og noen var transformerte aktanter. Mobile gjenstander med sine inskripsjoner (inkludert stil) var en vesentlig del av repertoaret for å gjøre gården/det eide landet til et obligatorisk passeringspunkt. De mobile gjenstandene knyttet nettverket gården var en del av til et langt større overregionalt nettverk. Alex Woolf (2014) mener at funn som Vendel/Valsgårde/Uppsala og Sutton Hoo, opptrer i marginale områder i Europa fordi det på disse plassene ikke var et etablert hierarki, men en kamp om makt hvor framvisning av status var en del av denne kampen.

Våpen

I eldre jernalder fungerte våpen som markører for en krigergruppe. Det kan synes som om det internt i krigergruppen var en differensiering på alder noe som gjenspeiles i gravsammensetningen i anglosaksiske graver og i germanske graver på kontinentet.

Den økende differensiering som skjedde mellom krigerne og krigerlederne vises i at enkelte våpen, spesielt de tveeggete sverdene, fikk inskripsjoner som viste til mytisk kompetanse og status (fig. 9.5). Det tveeggete sverdet som tidligere i eldre jernalder markerte en gruppe krigere, sannsynligvis innen et aldersklassesystem, ble i løpet av folkevandringstid og tidlig merovingertid et høystatusvåpen som ikke bare markerte en gruppe krigere innen et aldersklassesystem, men som ble en egen aktant i nettverkene i forhold til andre krigere. Det betyr at praksisen knyttet til henholdsvis de tveeggete og eneggete sverdene besto av forskjellige elementer av mening.

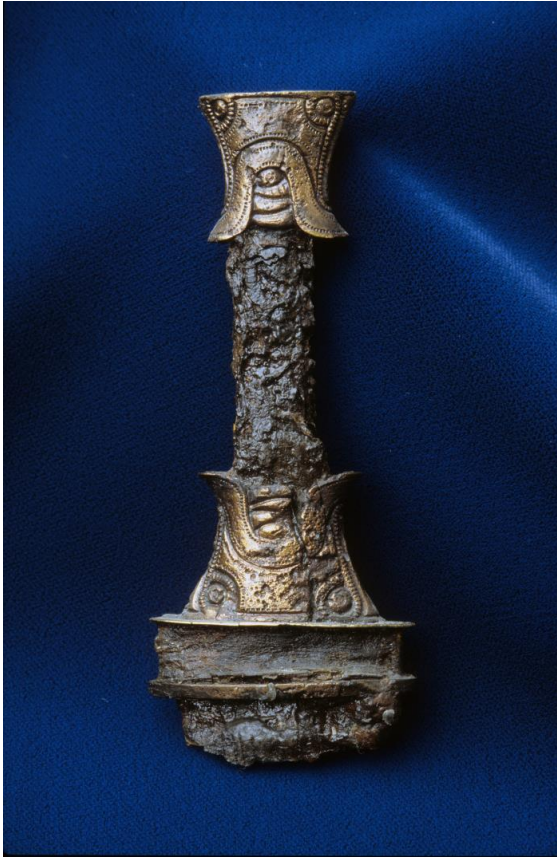

Fig. 9.5: Hjalte til kniv fra Torgård, Trondheim (T14716). Foto: Per Fredriksen, NTNU Vitenskapsmuseet.

I løpet av folkevandringstiden/tidlig merovingertid ble det etablert et kosmopolitisk kunnskaps- og kompetansereservoar som krigerlederne og de nye landeierne kunne høste av i prosessene av interessering og innrulling av andre aktanter. Stil II kan sees som et slikt kosmopolitisk reservoar som fungerte som repertoar for det nye nettverket av krigerherrer/landeiere. Når våpen og andre gjenstander blir utsmykket med ornamentikk i Stil II markere dette deltagelse i overregionale nettverk. Som praksiselement kunne ikke Stil II flyttes uten å transformeres. Stilen måtte lokalt forankres i allerede etablerte praksiselementer. Derfor endret stilen seg etter hvert som den «reiste». Forskjeller innen Stil II bør sees som uttrykk for at det kosmopolitiske reservoaret av måtte bindes sammen med lokalepraksiselementer for å virke i lokale kontekster.

Redskaper

En markant endring i gravskikken er at redskaper ble lagt i gravene i langt større grad enn tidligere. Dette er redskaper som gjenspeiler et vidt spekter av aktivitetene på en gård (Myhre

og Øye 2002:198, Solberg 2000:196) og viser at gården med dens mange aktanter også strakk seg inn i den rituelle verden. Redskapene står i relasjon til religion/ritualer (grav), produksjon og mennesker. Ulike former for håndverk ble brukt til produksjon av ulike typer objekter. Det at produksjonsredskapene ble brukt som gravgaver tilsier at produksjonen i seg selv var viktig å betone. Ulike former for håndverk ble utført innen rammen av gården som praksiskompleks. Både graven med redskaper, produksjonsprosessen og menneskene som utførte håndverket var viktige aktanter innen nettverket «gård» og bidro til å konstituere gården som objekt. Redskapene ble en del av repertoaret for å etablere gården som en svart boks.

Det finnes redskaper i eldre jernalders graver også, men i langt mindre antall og med en lavere variasjon i type gjenstander. Det betyr at redskapene i eldre jernalder inngikk i andre nettverk med et annet formål enn i yngre jernalder og at behovet for å betone dette gjennom gravskikken var lavere. Gjennom å legge redskaper i gravene ble, i overført betydning, gårdens praksis integrert i forestillingen om gården i tid og rom.

9.3 Mobile nettverk og praksiselementer på reise

Hvis det var sånn at eid jord ble introdusert i Trøndelag som et overgripende juridisk prinsipp ved overgangen til yngre jernalder, hvorfor og hvordan skjedde dette? Det er her de overregionale nettverkene spilte en rolle. Hvis de rike gravene på slutten av folkevandringstid og tidlig merovingertid er uttrykk for et overregionalt nettverk av krigere, må hendelsene på kontinentet ha spilt en vesentlig rolle. Vi må derfor starte med det større overregionale perspektiver ved å dra det kontinentale Europa inn i diskusjonen.

9.3.1 Endringer i de kontinentale nettverkene

Utviklingen innen de merovingiske områdene medførte store endringer i nettverkene i etterfølgerrikene ved at restene etter de romerske samfunnsstrukturene smeltet sammen med de germanske. Nye aktanter og relasjoner kom til, noen forsvant og nye relasjoner mellom eksisterende nettverk ble etablert. I disse prosessene ble nye svarte bokser etablert som igjen ble noder i nye nettverk. Både det eide landet og kristendommen (og deres representanter) kan sees som nye vesentlige aktanter innen de germanske nettverkene. Det vanlige mønsteret i etterfølgerrikene var gjerne en periode med hard maktkamp mellom ulike hærledere eller krigsherrer før én gikk av med seieren. Men seierherren og etterkommerne måtte kjempe hardt for å beholde makten. Dette var før kongeinstitusjonen hadde oppnådd en status av absolutt makt. Samtidig med dette ble krigergruppene i økende grad knyttet til land og hentet

sine ressurser ut av eid land. Land ble dermed en vesentlig aktant på slutten av 400-tallet og begynnelsen på 500-tallet, men perioden rundt år 600 synes å ha vært spesielt viktig for den endelige etableringen av en absolutt landbasert elite med røtter i de frankiske germanerne. På samme måte som i Skandinavia i vikingtiden/middelalderen var plyndret gods et repertoar for prosesser av territorialisering, rutinisering, sentralisering og hierarkisering. I motsetning til i Trøndelag eksisterte det eide landet som et dominerende juridisk prinsipp fra før. De germanske krigerne fikk tilgang til land via andeler som i løpet av relativ kort tid gjorde germanske krigere til landeiere. De tradisjonelle germanske nettverkene må parallelt med denne utviklingen ha blitt destabilisert og til slutt irrelevante eller transformerte.

Ifølge Nielsen (1997) finnes hele dyrefigurer i Stil II i det anglosaksiske England, alemanniske og frankiske områder rundt Rhinen, Rhinområdet, i deler av burgundiske områder og lombardiske områder i Italia samt noen funn i Ungarn og det tidligere Jugoslavia. Dette korresponderer med de områdene Åberg påviste for Stil II i sin helhet. De frankiske kjerneområdene utmerker seg ved å være omtrent tom for Stil II. I dette området er de stilistiske uttrykkene påvirket av romersk og kristen tradisjon. Områdene for Stil II var områder som var mindre romanisert, mer germanske og hvor den hedenske tro stod sterkere. Nielsen mener at Stil II på kontinentet ble brukt i politiske situasjoner hvor romerske og germanske tradisjoner stod mot hverandre (1997:145). Spørsmålet er om det er mulig å presisere hvilke elementer i de romerske områdene Stil II opponerte mot? Den kristne ornamentale kunsten innenfor de tidligere romerske områdene kan sies å ha vært aktanter i nettverk som promoterte sentraliserte, rutiniserte og hierarkiske strukturer. Hvis Stil II kan sees som en markør mot den kristne kunsten kan også Stil II sees som en markør mot nettopp sentraliserte, rutiniserte og hierarkiske strukturer. Halsall hevder at det som formet denne perioden innen de merovingiske områdene var nettopp konflikten mellom kongen og de store landeierne (1992). Det kan bety at Stil II, i germanske områder utenfor de tidligere romerske provinsene, fungerte som en markør mot utviklingen av en kongemakt og samtidig legitimerende for krigerherrene/landeiernes posisjon i nettverkene.

Det synes dermed som vi kan dele de germanske samfunnene inn i ulike nettverk som samtidig var deler av større nettverk (fig. 9.6).

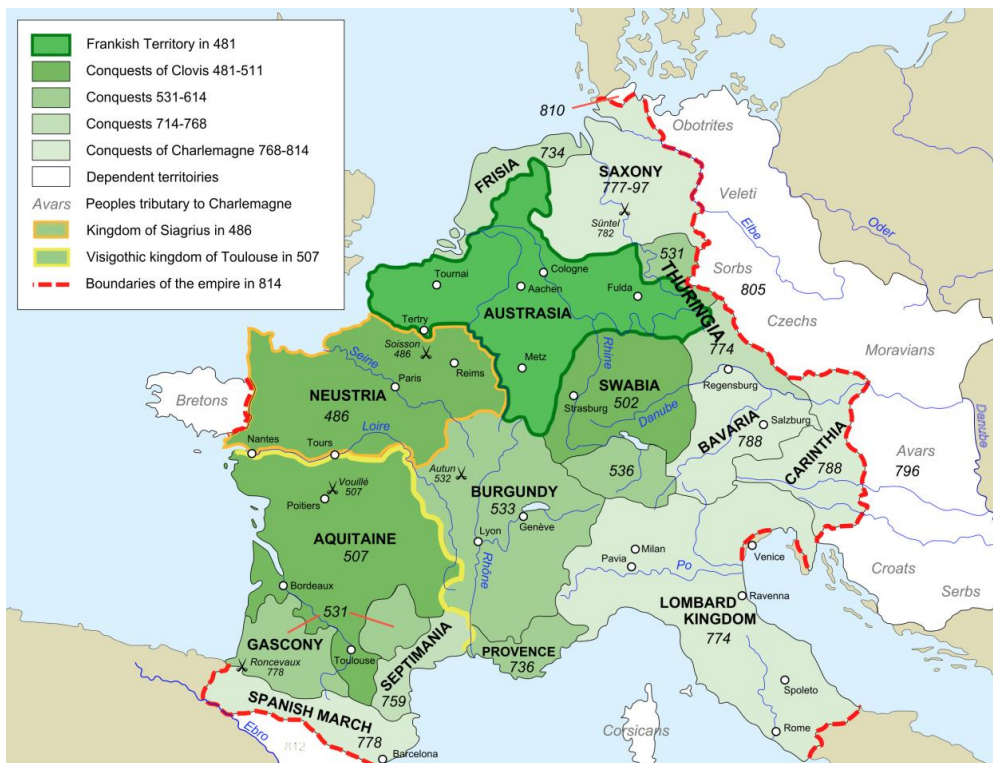

Fig. 9.6: Frankisk ekspansjon fra 400 – 800-tallet. (Kilde: https://en.wikipedia.org/wiki/Frankish_language).

- 1) Områder sør for Loire hvor de romerske strukturene var mest intakte samt Neustria hvor kristendom, latinsk språk og skrift var dominerende. Dette var et system med en iboende motsetning mellom kongemakten og landeierne. Bakgrunnen for en slik konflikt synes åpenbart å ligge i kontroll over landet og dets ressurser. En annen kilde til motsetningen kan ha vært av ideologisk karakter. I et pastoral-nomadisk akefalt system med store muligheter for sosial mobilitet vil det i utgangspunktet ligge en motvilje mot å underlegge seg en sentralisert kongemakt. Dette var også en del av kampen om på komme på toppen, eller lengst oppe, i de nye hierarkiske maktstrukturene.
- 2) Austrasia hvor germanere dominerte og hvor deler av befolkningen adopterte dyreornamentikken. I begge disse områdene var relasjonelle forbindelser til kongemakten av stor betydning for en persons sosiale og politiske posisjon. I mer perifere områder av Austrasia kan det synes som om forbindelsene til kongen var av mindre betydning og framvisningen av rikdom skjedde vie hedensk gravskikk.
- 3) Saksiske områder hvor det utviklet seg hierarkiske strukturer men uten en kongeinstitusjon på toppen. De kan synes å ha beholdt institusjoner som lignet på det rådet som Tacitus

beskrev for germanerne nesten 600 år tidligere. Overgangen til kristendommen og etableringen av en kongemakt skjedde først med karolingernes erobring av området på 800-tallet. Årsaken til at de saksiske områdene ikke utviklet en sentralisert kongemakt kan ligge i at de manglet de etablerte strukturene som eksisterte innen deler av de tidligere romerske provinsene, samt at de manglet det ideologiske grunnlaget for å utvikle hierarkiske absolutte strukturer i form av en kongemakt. Muligens skal motstanden mot å underlegge seg en sentralisert kongemakt sees som en arv fra en pastoral-nomadisk akefal tradisjon.

Utviklingen i etterfølgerrikene kan generelt beskrives slik:

Land ble en viktig aktant i nettverkene i den forstand at krigerherrene var avhengig av produksjonen fra det eide landet. Plyndringsøkonomien ble etter hvert gradvis erstattet av overskuddsproduksjon hentet ut av eid land. Dette førte til at mindre plyndret gods kom i omløp og dermed til stress i nettverkene utenfor kongedømmene. De tradisjonelle germanske nettverkene ble svekket innen kongedømmene. «The dual structure» med et romersk administrasjonsapparat og et germansk krigeraristokrati gjorde eldre germanske institusjoner overflødige. Blant annet kan aldersklassesystemet/krigeren som en rolle i den sosiale organisasjonen ha blitt svekket. Krigerne ble i større grad profesjonelle krigere. På grunn av reduksjon i sirkulasjonen av mobil rikdom ble også tradisjonelle strukturer utenfor de tidligere romerske provinsene skadelidende. Siden mobil rikdom var essensielt i å bygge sosiale og politiske relasjoner skapte fraværet av denne typen rikdom stress i strukturene. Innen de frankiske områdene foregikk prosesser av territorialisering, sentralisering, rutinisering og hierarkisering. De samme prosessen kan ha foregått i områdene utenfor de tidligere romerske provinsene. Forskjellen var at de tok mye lengre tid. For det første fordi de manglet infrastrukturen som var intakt i deler av det tidligere romerske imperiet og, for det andre, manglet de det ideologiske grunnlaget for å bygge hierarkiske absolutte strukturer. Det kan synes som om det i de merovingiske områdene skjedde avgjørende og viktige endringer i løpet av den siste fjerdedelen av 500-tallet og den første fjerdedelen av 600-tallet (Halsall 1992).

De områdene som utviklet seg til riker og stater i denne perioden, var områder innenfor det tidligere romerske imperiet. Her var samfunnet allerede territorialisert og gjennom kristendommen hadde samfunnet en ideologi som legitimerte hierarkiske og rutiniserte strukturer. For å bli en del av et slikt samfunn måtte germanerne både bli territorialiserte og de måtte akseptere de hierarkiske strukturene. Områdene som lå utenfor, men inntil de

tidligere romerske provinsene ble stater gjennom to prosesser. For det første måtte samfunnet bli territorialisert ved at eiendomsrett til land ble innført som et grunnleggende juridisk prinsipp. Mye tyder på at de endringene som kan sees i de arkeologiske bosetningsdataene i deler av Nederland og Nord-Tyskland nettopp er en overgang fra et labilt til et stabilt bosetningsmønster. For det andre måtte store landeiere ble en del av de kirkelige, og dermed de statlige, nettverkene i merovingerriket ved å gi land til kirken. Dette var åpenbart ikke nok siden territoriell erobring måtte til for å fullføre prosessene. Det som manglet i disse områdene var en religion som ideologisk kunne legitimere absolutte hierarkiske maktstrukturer i form av en kongemakt. Det er derfor det er så viktig for karolingerne å ødelegge og utslette hedensk praksis i saksiske områder. En forutsetning for at de saksiske områdene ble en del av det store karolingiske nettverket var at vesentlige aktanter måtte erstattes av nye. Den viktigste var sannsynligvis kristendommen som erstatning for eldre germanske tro og ritualer.

De germanske gruppene som etablerte seg innenfor det tidligere imperiets grenser gjennomgikk to grunnleggende endringer. For det første endret økonomien seg gradvis fra en plyndringsøkonomi til en økonomi som baserte seg på overskuddsproduksjon fra landbruket. For det andre førte prosessene med hierarkisering til at det på sikt ble etablert en mer eller mindre stabil kongemakt. De germanske grupper utenfor det tidligere imperiets grenser synes også å ha blitt jordeiere, men de ble ikke kristne og de utviklet ikke en etablert kongemakt.

Disse endringene kan sees som endringer i praksis. Innenfor det tidligere imperiets grenser skjedde endringen i praksis som følge av nye aktanter og nye nettverk. To avgjørende aktanter/nettverk var det eide landet og kristendommen. Disse var en del av de etablerte samfunnsstrukturene og representerte obligatoriske passeringspunkt for germanerne i etableringen av en «dual structure». Endringene i områdene hvor det ikke fantes tilsvarende overlevende romerske samfunnsstrukturer kan sees som endringer i praksis som følge av at praksiselementer «beveget» seg via de mobile nettverkene.

Begrep som «etterfølgerriker» og «kongedømmer» leder oss til å tro at de germanske krigersgruppene også oppfattet dette som «riker». Sannsynligvis tok det tid før de germanske krigerne oppfattet rikene, og de som bodde der, som noe annet enn områdene utenfor. I de formative årene hadde sannsynligvis germanerne større identitetstilknytning og lojalitetsbånd til mennesker, og da spesielt andre germanerne, enn til forestillingene om en territoriell enhet. Det betyr at det tok tid før de «germanske», mobile nettverkene ble underordnet de

territorielle. I utgangspunktet var det å eie land i «etterfølgerrikene», et middel til makt i de mobile nettverkene.

9.3.2 Hjemvendte krigere - mobile nettverk

Gjennom folkevandringstid og tidlig merovingertid har visse funngrupper blitt karakterisert som å stamme fra hjemvendte krigere. Nylig er dette diskutert av Fabech og Näsman (2013) og Fischer (2017). De fleste forskere i dag har en implisitt forståelse av at det var en utstrakt kontakt mellom kontinentet og Skandinavia. Funn som Sösdalafunnet, Snartemo, Vendelfunnene, Högom, Åkerfunnet, Torgårdsletta, og en rekke andre vitner om denne kontakten. Problemet er at forekomsten av både likheter og ulikheter i det stilistiske og materielle uttrykket gjør det vanskelig å se definitive sammenhenger mellom ulike geografiske steder. Det finnes argumenter for at Sutton Hoo-funnet skal sees som impulser fra Vendelkulturen i Sverige, men det kan også sees impulser fra merovingiske områder i gjenstandsmaterialet. Årsaken til problemet ligger i det plass-sentrerte utgangspunktet i jakten på et stilistisk «opphavssted». Likhetene bør sees som uttrykk for sammenheng i nettverkene og ulikhetene sees som at de store nettverkene kobles opp mot, eller tilpasses, mindre lokale nettverk. De «hjemvendte krigerne» bør sees som aktanter i mobile, overregionale nettverk. Det at Stil II fungerte som et fellesgermansk uttrykk fram mot slutten av 600-tallet viser at de overregionale nettverkene var operative til da. Jeg vil også hevde at Stil II var den siste stilen med grunnlag i en mobil praksis. De stilene som preget germansk dyreornamentikk senere ble utviklet innen sedentære samfunn og utviklet dermed tydeligere regionale særpreg.

Stil II viser at de germanske krigerlederne i det nordlige Europa var del av større nettverk hvor stil var en viktig aktant. Det betyr at krigerledere i Skandinavia stod i en nettverksmessig relasjon til hverandre og til krigerledere/landeiere på kontinentet hvor land i løpet av 500-tallet hadde blitt en viktig aktant. Vi vet ikke om de «hjemvendte krigerne» var hjemvendte eller om de var uttrykk for kontinuerlige forbindelser mellom deler av Skandinavia og kontinentet. Bortsett fra beskrivelse av Herulerne som sendte en gruppe til Skandinavia for å hente en konge (Heather 2009a:225f), samt at mange av de germanske gruppene beskrev Skandinavia som sitt mytiske opprinnelsessted (Hedeager 2011:33ff), sier kildene ikke så mye om hvordan kontakten med Skandinavia var. Funn av romerske solidus blir sett som betaling for tjenester i den romerske hæren (Fischer 2017). Fischer viser til hvordan tyske kavaleriavdelinger under 1. verdenskrig kunne bevege seg 1150 km på 21 dager (55 km om dagen), noe som tilsvarer Danmark - Italia på 3 uker (Fischer 2005:102).

Med moderne veier er det omtrent 2000 km mellom Trondheim og Metz. De tyske kavalerisoldatene ville brukt 37 dager på denne strekningen. Selv om det ville tatt lengre tid uten moderne veier var det fullt mulig å reise mellom steder i Skandinavia og kontinentet for så å vende tilbake i løpet av en sesong. Mye tyder på at «folkevandringene» som beskrives i de romerske kildene bestod både av krigere, kvinner, barn og eldre (Heather 2009a:133ff, 153,176f). Det var altså ikke rene krigergupper på tokt. Dette forhindrer ikke at også raidingstokter med krigere utgikk fra den større sosiale gruppen. Grupper fra Skandinavia kan også ha dratt fram og tilbake til kontinentet på raiding for å vinne gods og ære og for å bygge nettverk. Dette kan forklare hvordan krigerledere i Skandinavia var en del av nettverk som strakk seg ned til kontinentet. Opplysningen om at medlemmer av den saksiske landeiende gruppen, *edhilingui*, ikke giftet seg med de to andre gruppene forhindrer ikke at de giftet seg med medlemmer av landeiende grupper andre steder. Hvis krigerlederne/de nye landeierne eksklusivt giftet seg med hverandre i et større germansk nettverk kan dette bidra til å forklare det fellesgermanske preget på Stil II og deler av gjenstandsinventaret. En slik situasjon ville vært avgjørende for å skape en gruppe over hele det nordlige Europe med sterke forbindelser. På samme tide var medlemmene av denne gruppen lokalisert til et landskap i kraft av at de var landeiere.

9.3.3 Praksiselementer på «reise»

Praksis er forankret i tid og rom og kan ikke flyttes eller «reise». Det kan imidlertid elementene mening, kompetanse og materialer som praksis består av. Her skal vi følge praksisene knyttet til kristendommen, kongemakten og det eide landet/åkerbruk. Disse synes å ha oppført seg forskjellig ved at praksiser knyttet til eid land etablerte seg utenfor det tidligere Romerriket, mens kristendom og kongemakt primært ble etablerte innenfor det tidligere imperiet. Det betyr at deres evne til å «reise» har vært ulik.

Kristendom/kongemakt som praksis

Når Clovis lot seg døpe i 508 ble han innrullert i et nettverk hvor en absolutt kongemakt var en legitim ide. Dette styrket Clovis i hans kamp mot ulike utfordrere. Hans og kirkens interesser dro i samme retning (Geary 1988:85ff). Som praksiselement ble derfor kristendommen et viktig og nødvendig element i praksisen som konge. Når kristendommen som praksiselement ikke «reiste» utenfor det tidligere Romerrikets grenser, skyldtes det sannsynligvis at det ikke fantes lokale praksiselementer kristendommen kunne binde seg til for å skape nye praksiser. I tillegg ville spredning av det sterke meningsaspektet i kristen praksis bli vanskeliggjort av manglende muligheter for reklassifikasjon og assosiasjoner i de

eksisterende meningsstrukturene i de hedenske områdene. Kristendommen kunne dermed bare spres med vold og tvang, noe som skjedde med karolingernes tvangsomvendning av sakserne på 800-tallet. Siden kristendommen som praksiselement ikke kunne «reise», kunne heller ikke ideen om kongemakten etablere seg som en ny praksis i saksiske områder.

Det eide landet/åkerbruk som praksis

Når praksisen omkring eiendom til land etablerte seg i områdene utenfor etterfølgerrikene ligger sannsynligvis svaret i de mobile nettverkene og at de germanske krigerne først og fremst identifiserte seg med nettopp de mobile nettverkene, og ikke med de territoriale statene. De germanske krigerherrenes mål, var ikke nødvendigvis å bli «konge» i et territorielt rike, men å bedre sin posisjon i de germanske mobile nettverkene. Innenfor etterfølgerrikene var tilgangen til eid land og rikdommen fra landet, avgjørende for hvilken posisjon i nettverkene en person hadde. De tette båndene som var mellom germanerne i og utenfor etterfølgerrikene gjorde at dette var en praksis som også ble avgjørende for krigere utenfor etterfølgerrikene. På sikt ville imidlertid forholdet mellom det eide landet og krigerne føre til at krigerne ble langt tettere integrert i de post-romerske nettverkene og tilsvarende svakere i de germanske.

Land som det materielle elementet i praksis kunne ikke forflytte seg. Det kunne imidlertid ideene om det eide landet gjennom praksiselementene meningen og kompetansen. For at praksiser omkring eid land skulle etableres seg som nye praksiser måtte det være praksiselementer lokalt som praksiselementene mening og kompetanse kunne knytte nye forbindelser til. Grunnen til at dette kunne skje var at samfunnet i Trøndelag hadde utviklet en høy grad av økonomisk avhengighet av åkerbruket og en høy grad av ubundet sedentisme. Forholdene lå dermed til rette for å introdusere eid land som et dominerende juridisk prinsipp. Ideen om det eide landet kunne knyttes opp mot andre eksisterende, lokale praksiselementer. Det måtte imidlertid samtidig skje endringer i de lokale nettverkene og det er disse endringene som vi ser i endringene i det arkeologiske materialet. Hvordan skjedde endringene i praksis? Jeg skal videre diskutere Trøndelag for å se på hvordan territorialiseringen skjedde med utgangspunkt i endringer i praksis.

9.4 Trøndelag i tidlig merovingertid – territoriell modell

Hvordan kom et cellestrukturert landskap med eiendom til gårder til? Det er mange ukjente faktorer i dette. Spesielt siden mange av storhaugene i Trøndelag har ukjent alder og vi har alt for lite data på etableringen av de historiske gårdene. Flere utgravninger av gårdstun vil

kunne gi et svar på hvor fort prosessen med å transformere landskapet til et eid landskap skjedde. Beskrivelsen nedenfor er et forslag til et hendelsesforløp som fort kan endre seg med nye data.

Magnus Olsen så en sammenheng mellom -haug endelsen i navnene og fylkene/fylkeskirkene (1926). Problemet er at på flere av disse stedene mangler det store hauger. Det eneste stedet det finnes en eksisterende gravhaug er på Alstadhaug i Levanger (Stenvik 1996a). Et annet problem er at det kan være århundrer mellom haugene og den kjente fylkesorganisasjonen.

Gustav Indrebø mente at Inntrøndelag og Utrøndelag svarte til det som i Gulatingsloven er fylker og at de åtte trønderske fylkene svarer til det som i Gulatingsloven kalles *Fjordunger* (1935:19). Han mente også at Frostatinget ikke representerte det eldste lovområdet i Trøndelag, men at begrepet *Prændalog* representerte et eldre lovområdet. Det interessante her er at han så en historisk utvikling for de trønderske fylkene som kjennes fra middelalderen. Indrebø viser til to viktige forhold, for det første at det skjedde en utvikling over tid og, for det andre, at det skjedde en utvikling i rom. Mens de sentrale områdene for Gulatingsloven hadde både fylker og fjordunger, hadde de mer perifere områdene bare fylker noe som Indrebø tolker som en utvikling fra de sentrale områdene til de mer perifere (1935:13f). Hvis vi ser middelalderens fylker som resultat av en prosess av territorialisering, trenger ikke inndelingen å ha vært slik i utgangspunktet. Hele området karakteriseres av de store elveløpene og fjordbassengene og sannsynligvis har en opprinnelig territoriell inndeling i større grad fulgt topografien. Middelalderens fylkesinndeling kan også gi inntrykk av å ha vært gjennom flere oppdelinger. Grensene mellom Sparbyggjafylket og Øynafylket, og mellom Verdølafylket og Skeynafylket synes å være en senere inndeling. Ut fra konsentrasjonen av de store haugene kan en hevde at Namdalen og området Steinkjer/Verdal var sentrale i den første fasen. Det er her de største konsentrasjonene av storhauger befinner seg. Hvis vi fjerner noen av de grensene som kan være senere får vi kart som fig. 9.7 og 9.8. De største haugene med en diameter over 50 meter befinner seg noenlunde sentralt i disse enhetene. I Overhalla er det en haug på Bertnem og en haug på Øyem med en diameter på over 50 meter som ligger sentralt i det som ble Naumdølafylket. I Øynafylket/Sparbyggjafylket finnes et midtpunkt på Helge og i Skeynafylket/Verdølafylket finnes et på Alstadhaug. I tillegg er det en haug på Ørlandet i det som ble Nordmørefylket. Det er fristende å tenke seg at steder som Bertnem, Helge, Alstadhaug, Opphaug og Herlaugshaugen var utgangspunkter i en territorialiseringsprosess. Det var disse stedene som først ble konvertert til kronotoper. Disse stedene var de første «strongholds» for den nye

krigereliten/landeierne og proto-odelshaugene står som fysiske manifestasjoner av territorialiseringen.

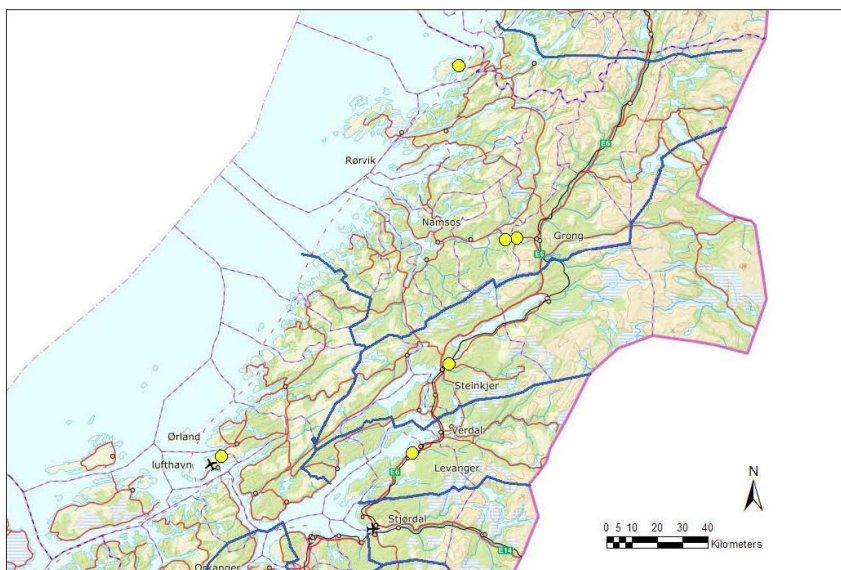
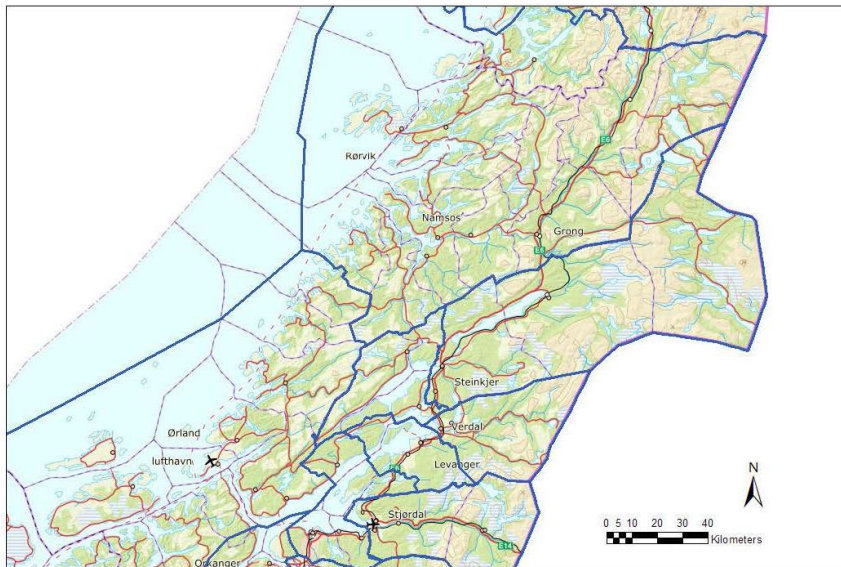

Fig. 9.7: Det øverste kartet viser middelalderens fylkesgrenser. Det nederste viser tenkt opprinnelig inndeling med gravhauger over 50 m i diameter. Data samlet av Lars Forseth og Kristin Fosnes. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

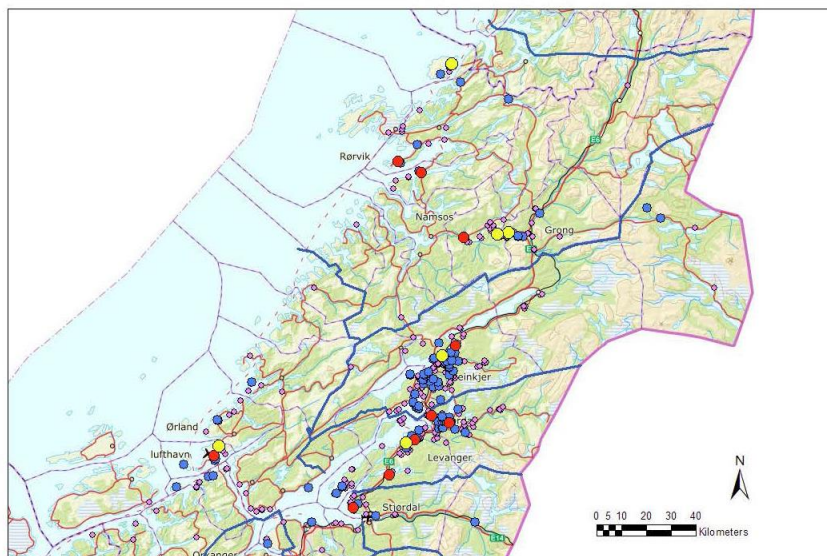
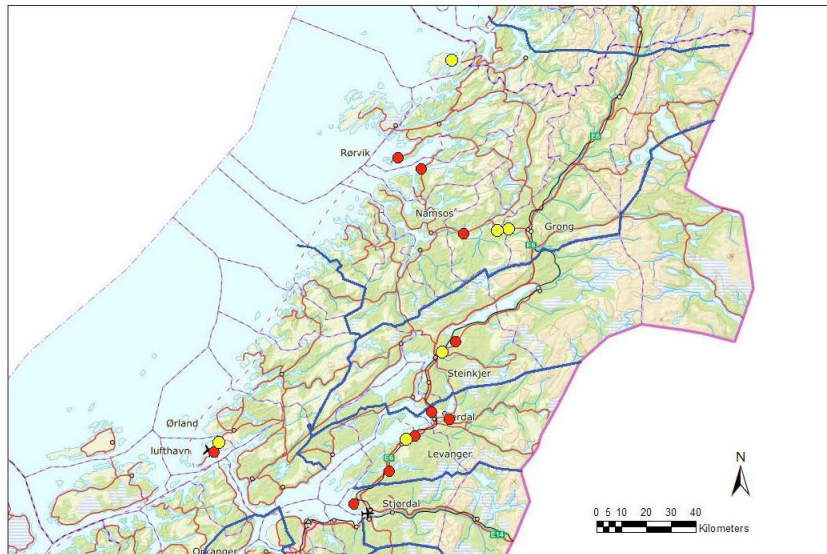

Fig. 9.8: Hauger med en diameter over 50 m (gul), hauger med en diameter over 40 m (rød), hauger med en diameter over 30 m (blå) og hauger med en diameter over 20 m (lilla). Data samlet av Lars Forseth og Kristin Fosnes. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Dette betyr ikke at haugene var formaliserte sentre eller at grensene representerte formaliserte grenser, men heller at de skal sees som utgangspunkt for prosesser av territorialisering. I denne sammenhengen er det interessant at de store haugene ligger på Helge og ikke på Mære. Helge ligger i utkanten av det området som ble «innrammet» av bygdeborgene i eldre jernalder noe som kanskje skal sees i sammenheng med at de representerte en utfordring for

de gamle nettverkene (se fig. 8.6). Resten av landskapet ble territorialisert i rask rekkefølge fordi den nye eliten utgjorde obligatoriske passeringpunkt som andre måtte forholde seg til. På samme måte som på kontinentet ble eid land en betydningsfull aktant i de nye nettverkene. Å eie land var en måte å bygge relasjoner på og dermed konstruere seg selv som sosial person. De store haugene var en materialisering av forholdet mellom krigereliten/jordeierne og landskapet. De mindre odelshaugene representerte det samme men i mindre skala og kanskje noe senere. Det er imidlertid en dårlig korrelasjon mellom spredningen av haugene og gjenstandsfunnene fra tidlig merovingertid. Forklaringen på dette kan være at det er snakk om et lite funnmateriale som for en stor del er påvirket av hvor metallsøkere har gått og en usikkerhet omkring haugenes dateringer.

Steder som Mære fikk sin betydning gjennom sin tidligere rolle som betydningsfullt praksiotop. Gårder som Egge, Trana, Dalem, Hallem og Geite utviklet seg alle som betydningsfulle gårder på samme måte. Hvis forestillingen om et samfunn uten konger stemmer, var alle gårder og deres status et resultat av betydningen som praksiotop/kronotop, eierens personlige egenskaper og gårdens ressursgrunnlag.

Vi vet lite om hvor raskt landskapet ble gjort om til et eid landskap. Dette skjedde samtidig med at plyndring fremdeles var et viktig element i det å skaffe seg en posisjon og å bygge relasjoner. Kanskje skal fenomener som kampen om kongemakten, vikingtoktene og koloniseringen av Island sees som uttrykk for at territorialiseringen var mer eller mindre fullført. Menn med ambisjoner hadde to muligheter. Enten å bli for å kjempe om kontroll over territorier (i form av overregional kontroll) eller å søke lykken utenfor landet for plyndring og kolonisering. Det er også vanskelig å vite om vold var et element i endringene. Funnet og dateringene av de åtte skjelettene på bygdeborgen Kverkillen i Inderøy kan indikere at vold var et element.

9.5 Oppsummering - overgangen mellom eldre og yngre jernalder

På 500-tallet hadde det vest-romerske imperiet gått i oppløsning og det fantes ingen sentralmakt. Deler av infrastrukturene i det oppløste imperiet var imidlertid intakt i varierende grad innenfor det tidligere imperiet. Spesielt i Italia (inntil de gotiske krigene), Spania og det sørlige Gallia fantes store romerske landeiere, kirker, biskoper og lover. Da det ikke var en sentralmakt som de germanske gruppene kunne praktisere en «inner frontier strategy» i forhold til, måtte de få ressursene ut av lokale-/regionale samfunn i stedet. På samme måte som asiatiske hestennomader som etablerte riker i kinesiske områder etablerte de

en «dual structure» hvor germanerne hadde militær kontroll, mens romerske ressurser stod for det administrative. Det viktigste var at disse områdene var landbaserte i den forstand at de primært var agrare samfunn som praktiserte eiendomsrett til land. De germanske grupperingene fikk «betalt» for sin militære rolle ved å få tredjedeler av land. Etter hvert ble dette arvelig jord og de germanske krigerne ble også en landeiende elite. Dette representerte en grunnleggende endring i form av en overgang fra et samfunn basert på oppnådd status til et samfunn basert på medfødt status. Dette innebar ikke bare kontroll over ressurser, men like viktig var at det representerte kontroll over mennesker. I de germanske nettverkene ble det eide landet en betydningsfull aktant det ikke var mulig å komme utenom.

Hvis eliten i de merovingiske områdene styrket sin landbaserte maktposisjon i perioden rundt 600, hvordan kan det ha seg at overgangen til eiendomsrett til land synes å oppstå på samme tid i Trøndelag/Skandinavia? Svaret på dette må søkes i de tette nettverksforbindelsene som må ha eksistert mellom medlemmene av den landeiende gruppen i de ulike områdene.

Siden land som praksiselement i de kontinentale nettverkene ikke kunne forflytte seg måtte det være andre elementer i praksiser knyttet til land som forflyttet seg. Land som praksiselement inngikk i en rekke essensielle praksiser som var nødvendige og avgjørende for krigereliten i de tidligere romerske provinsene. Land som element var knyttet til praksiser i forhold til kongen, økonomisk overskudd og kontroll over mennesker. I et samfunn hvor eiendom til land både var et sentralt nettverk og en sentral aktant i større nettverk, måtte andre aktanter forholde seg til det eide landet. Både produksjon og sosiale nettverk med alle sine forskjellige aktanter måtte være en del av det eide landets nettverk.

Eid land som aktant var ikke bare viktig økonomisk og symbolsk, men også som en måte å få kontroll på mennesker og ikke-mennesker. Denne posisjonen kom av at landet, både som nettverk og aktant i større nettverk, ble et obligatorisk passeringspunkt for andre aktanter. Eiendom til land etablerte en struktur hvor noen eide land og andre ikke. Eiendom til land skapte dermed sosiale skiller som sannsynligvis ikke fantes i de germanske samfunnene tidligere. Å bli landeiere var den vesentligste strategien for å oppnå absolutt og hierarkisk makt.

Når land som aktant også ble viktig utenfor de merovingiske områdene, skyldtes dette at det var etablert et nettverk av krigerledere hvis identifikasjon var basert like mye på deltagelse i overregionale mobile nettverk som på geografisk lokaliserte nettverk. Når utviklingen til et eid landskap i Skandinavia skjedde mer eller mindre parallelt med at germanerne på

kontinentet ble landeiere, skyldes dette at mengden mobilt gods i omløp sank som følge av Vest-Romerrikets fall og etableringen av kongedømmene. Dette må ha skapt store friksjoner i et system hvor det mobile godset var selve limet i sosiale og politiske relasjoner. Et alternativ for germanske krigerledere utenfor de tidligere romerske provinsene var å knytte seg til nettverk som inkluderte de nye kongedømmene. Tidligere var sosial og politisk posisjon definert innen nettverk hvor gaveøkonomien var viktig. Det nye var å knytte seg til nye nettverk og aktanter hvor land var en vesentlig aktant.

Nøkkelen til å forstå hvordan landet ble transformert til et eid land over så store områder mer eller mindre innen samme tidsrom ligger i at transformasjonen ble gjort innen mobile nettverk og mobil praksis. På samme måte som Stil II hadde et fellesgermansk preg med lokale tilpasninger, må transformasjonen til eid land sees som et fellesgermansk fenomen, men sannsynligvis med lokale tilpasninger.

For at praksiselementer skal kunne forflytte seg innebar det også eksistensen av en infrastruktur. Infrastrukturer kan ha vært bytte av prestisjeobjekter, handel, krigshandlinger, erobring, ideologi eller ekteskapsallianser. Hvis det var sånn, etter modell av sakserne, at en gruppe med krigerledere/landeiere gjennomførte ekteskap kun internt i gruppen, var dette et element i å bygge nettverk på tvers av regionene. En studie av ekteskapsinngåelser bland de merovingiske kongene har vist at de gikk inn i ekteskap på samme nivå, det vil si med andre kongelige slekter og at dette var en del av strategiene kongene brukte for å oppnå høyere legitimitet og status (Crisp 2003). Ved at krigerne utenfor etterfølgerrikene stod i et relasjonelt nettverksforhold til krigere innenfor etterfølgerrikene, ble også det eide landet en nødvendig aktant, og et obligatorisk passeringspunkt for krigerne utenfor etterfølgerrikene.

Siden land som materielt praksiselement ikke kunne flyttes, måtte de andre praksiselementene (mening og kompetanse) flyttes. I tillegg måtte det være lokalt eksisterende praksiselementer som kunne bindes sammen til nye praksiser. I et samfunn med høy grad av ubundet sedentisme og høy grad av økonomisk avhengighet av åkerbruket lå forholdene til rette for at dette kunne skje.

Innenfor etterfølgerrikene var både det eide landet, men også kristendommen sentrale aktanter. Kristendommen medførte en praksis som rutiniserte og legitimerte hierarkiske strukturer og spesielt kongen som en sentralisert og absolutt maktfigur. I områdene utenfor etterfølgerrikene manglet kristendommen og dermed ble det ikke etablert praksiser i forhold

til kongemakten. Disse områdene forble kongeløse (forstått som en sentralisert, hierarkisk og absolutt maktposisjon) enda i noen århundrer.

Transformeringen av landskapet i Trøndelag skjedde ved at de tidligere praksiotopene ble transformert til kronotoper. Dette skjedde ved at krigerlederne etablerte hallene på de eldre praksiotopene for å styrke og bekrefte sin sentrale rolle i dannelsen av nye nettverk. Som obligatoriske passeringpunkt måtte andre mennesker i samfunnet forholde seg til denne gruppen. Krigerherrene var på dette tidspunktet i en posisjon at de kunne definere seg selv og landet som obligatoriske passeringpunkt. Vi vet ikke om hallen som sådan eksisterte før den klassiske hallen slik den beskrives i Beowulf oppstod. I så fall kan hallens funksjoner ha vært ivaretatt av naustet og/eller andre bygninger som skilte seg ut. Den klassiske hallen synes å ha blitt etablert i løpet av folkevandringstid og da på steder som Uppsala, markerte høyder med gravfelt. I så måte representerte hallen, sammen med de store haugene, nye inskripsjon i landskapet i tillegg til de eldre gravfeltene. I utgangspunktet etablerte dermed hallen seg som del av en praksiotop. På slutten av 500-tallet var krigerlederen/hallen/haugen blitt et nettverk av betydelige aktanter som har etablert seg som obligatoriske passeringpunkt. Gjennom denne posisjonen får nettverket en så stor tyngdekraft at det trekker til seg praksiselementer fra eldre praksiser. Når de eldre praksiselementene knyttes sammen med andre nye praksiselementer ble det etablert et nytt nettverk som ble gården. Gården tok opp i seg elementer fra alle vesentlige praksiser i eldre jernalder. Mange eldre praksiser ble dermed oppløst i sine forbindelser og enkeltelementer ble irrelevante. Når nettverket «gård» var etablert ble hallen, eller praksiser knyttet til hallen, også integrert i nettverket «gård».

Vi kan dermed skissere følgende utviklingstrinn:

- 1) Høyden og hallen ble etablert som praksiotoper i løpet av eldre jernalder, muligens som følge av krigernes endrede posisjon. Som praksiotoper ble de navngitt enten etter inskripsjonene, eller etter de praksiser som har foregått på stedet.
- 2) Hallen ble etablert som ny inskripsjon på de samme plassene. I hallens kjølvan ble proto-odelshaugene bygget. Med dette utviklet «gårdens» nettverk seg med utgangspunkt i krigerherrens nettverk. Som betydningsfull aktant og obligatorisk passeringpunkt fikk hallen/hovet, høyden og haugen så stor betydning at det trakk til seg praksiselementer fra eldre praksiser. I løpet av relativt kort tid ble disse praksiselementene bundet til nye praksiselementer knytte til hallen, haugen og høyden. Parallelt med dette ble grensene, gårdsnavnene og nye odelshauger etablert. I denne prosessen ble praksiotopenes navn

transformert til kronotoper, det vil si at navnene forente tid og rom via inskripsjonene grenser og gravhauger – de ble gårdsnavn.

3) Hallen, som i utgangspunktet var en egen bygning, ble en aktant i gårdens nettverk og et praksiselement integrert med gården som praksiskompleks.

4) Praksiser knyttet til hallen ble, på sikt, splittet opp i ulike rom og bygninger. «Hallen» ble et rom i bolighuset og i løpet av vikingtid middelalderen blir hallen/salen til stoffa, skáli og finstua. Når kirkene ble etablert var dette en videreføring av den kultiske praksisen innenfor hallen/gården/hovet som praksiskompleks.

Man kan dermed se for seg en hypotetisk utviklingslinje fra et «mannshus» til den klassiske Beowulfhallen og videre til en hall/mottagelsesrom på gården.

De aktantene som var knyttet til de gamle nettverkene gjennom praksis fikk sine bånd til de andre praksiselementene brutt som følge av at den nye jordeiende elitens posisjon som betydelige aktanter bidro til å etablere det eide landet som en svart boks og destabilisere gamle nettverk. Dette skjedde gjennom prosesser av problematisering, interessering, innrulling og mobilisering. Gjennom disse prosessene ble eksisterende og nye aktanters interesser definert som felles med det eide landets nettverk. De eldre bosetningsmønsteret, bygdeborgene, naustene, hulene/hellerne og jernproduksjonen ble irrelevante fordi praksisen knyttet til disse gikk i oppløsning i sine enkelte elementer. De fysiske levningene ble liggende som uvirksomme praksiselementer. De nye nettverkene etablerte nye praksiser hvor bosetning, sjøfart, ritualer og produksjon ble innrullert som en del av gårdens nettverk.

Noe som er vanskelig å forklare innen denne rammen er de store språklige (tale og runer) endringene som synes å ha skjedd. De eksemplifiserer imidlertid hvor store endringene synes å ha vært og kan være en indikasjon på at også menneskene i samtiden oppfattet dette som store endringer.

Om endringene ble gjennomført med vold, vet vi ikke. I visse deler av Skandinavia kan det synes som om vold var involvert. Dateringen av skjelettene på bygdeborgen Kverkillberget, Inderøy, kan indikere at vold var involvert i prosessen (Fyllingen 2010).

9.5.1 Relevans for resten av Skandinavia

I denne avhandlingen har jeg diskutert Trøndelag i forhold til tekster og arkeologi på kontinentet. Jeg har også hentet eksempler fra arkeologien andre steder i Skandinavia. Jeg har imidlertid ikke diskutert resten av det skandinaviske området i forhold til modellen. Å

diskutere Trøndelag i relasjon til kontinentet har vært et metodisk grep for å si noe om overordnede prosesser i tid og rom. Det betyr ikke at utviklingen, på et historisk nivå, har skjedd likedan og til samme tid over hele Skandinavia. I avhandlingen er forestillingen om bosetningen i eldre jernalder i Trøndelag som et sedentært agrarsamfunn karakterisert som en svart boks. Muligens kan oppfatningen om bosetningen som agrar og sedentær i Syd-Skandinavia og i Nord-Europa også karakteriseres som en svart boks. Å åpne svarte bokser om eldre jernalders bosetning i Syd-Skandinavia betyr, på samme måte som for Trøndelag, å gå til «science in the making», eller til da spørsmålet om bosetningen var en kontrovers. Vi må inn i laboratoriene og studere hvordan fakta ble dannet. I praksis betyr dette å analysere forskningshistorien og å gå inn i artikler, rapporter, tegninger og tabeller for å se hvordan fakta har blitt laget. Dette er en stor oppgave som ligger utenfor denne avhandlingen. Det er imidlertid forskjeller og likheter i materialet mellom Norge og Syd-Skandinavia. De naturgitte forutsetningene variere svært mye i Skandinavia, noe som må ha skapt ulike forutsetninger for beite og åkerbruk. Danmark utmerker seg ved å ha hav på de fleste kanter noe som også påvirket mobilitetsmønstre. En stor forskjell mellom Norge og det sydlige Skandinavia/Nord-Europa, er forekomsten av landsbyer kontra enkeltgården. Fra eldre jernalder kjennes én landsby i Norge, Forsand i Rogaland. Det kan ikke utelukkes at dette har med størrelse og antall undersøkelser å gjøre. Å påvise landsbyer krever at store arealer avdekkes og analyseres. I yngre jernalder og senere er det enkeltgården som karakteriserer den norske bosetningen på landsbygda, mens i Syd-Skandinavia og i Nord-Europa er det også forekomsten av landsbyer. Dette er en grunnleggende forskjell som gjør det vanskelig å sammenligne det norske landskapet med landskapet lengre sør. Jeg vil hevde at det er lettere å se relasjonen mellom bosetning og eid land i et landskap med enkeltgårder. Landsbyene synes å ha en annen dynamikk i forhold til landskapet enn enkeltgården i Norge. Landsbyene i Nord-Europa og i Syd-Skandinavia fortsetter å «vandre» i yngre jernalder. Det som skjuler seg bak denne vandringen kan være andre mekanismer enn eiendomsrett til jord. Både i Gasselte og Odoorn i Drenthe, er det for eksempel bemerkelsesverdig sammenfall mellom eiendomsgrensene på 1800-tallet og inngjerdinger fra rundt år 700 (Hamerow 2002:63, 66). Selv om landsbyene flyttet på seg, kan eiendommene til land ha vært faste. Både landsbyer og «strip fields» som ble introdusert på 600-tallet (2002:140ff) gjør det langt vanskeligere å se sammenhengen mellom bosetning og eiendom.

Bosetningen i det nordlige Europa i folkevandringstid og tidligere blir oppfattet som mobil (2002:104ff). Begrepet «Wandersiedlung», eller «vandrende bosetning» blir brukt for å

beskrive dette. De tidligste bosetningene var knyttet til de såkalte «Celtic fields», senere i siste del av den romerske perioden og i tidligste del av middelalderen synes bosetningen å stabiliseres. Også i den nordligste delen av kontinentet utenfor de tidligere romerske provinsene skjedde det tilsynelatende store strukturelle endringer i bosetningen mellom det 5. og 7. århundre. Bosetningen ble reorganisert og stabilisert (2002:100ff). Enkelte områder synes å bli mer eller mindre forlatt. Dette sees også i pollensøylene som viser en markant nedgang i åkerproduksjonen. Tidligere ble dette «gapet» i bosetningen forklart med utvandringen av anglere og saksere til England.

Det mønsteret man finner i Kempenregionen i Nederland minner om det som kan ha skjedd i Trøndelag. Krigereliten stod for en omorganisering av bosetningen/landskapet ved å etablere nye bosetninger. Disse kjennetegnes med nye gravplasser hvor de eldste gravene representerer grunnleggerne og det ble etablert kirker på slike steder (Theuws 1994:196f).

Hvis samfunnet i Trøndelag i eldre jernalder kan karakteriseres som en form for pastoral nomadisme, har dette vært i form av en relativt høy grad av ubundet sedentisme og en viss avhengighet av agrar produksjon. Dette kan ha skapt friksjoner i samfunnet og tendenser mot hierarkisering. Det er denne hierarkiseringen vi ser uttrykt gjennom krigerledernes økende betydning i løpet av eldre jernalder og som får sin forløsning med overgangen til et samfunn med bundet sedentisme, eller eiendomsretten til land. Det som «forløser» denne situasjonen var sannsynligvis en kombinasjon av flere faktorer. En indre spenning i Trøndelag, vesentlige hendelser i de overregionale nettverkene og klimatiske faktor (som følge av klimakrisen i 536). De hendelser som skjedde ved overgangen mellom eldre jernalder kan sees som starten på de prosesser som dannet grunnlaget for rikssamlingen, statsdannelsen, og det som etter hvert ble det historiske Norge.

KAPITTEL 10: OPPSUMMERING OG VEIEN VIDERE

Avhandlingen har som målsetting å undersøke om samfunnet i eldre jernalder i Trøndelag kan tolkes som et pastoral-nomadisk samfunn, og å drøfte om overgangen mellom eldre og yngre jernalder kan forstås som et en overgang fra et pastoral-nomadisk organisert samfunn til et agrart sedentært samfunn.

Dualiteten i synet på eldre og yngre jernalder som har fulgt jernalderforskningen siden Rygh så endringene som resultat av innvandring av et beslektet folk, ligger i praksisendringene. I et praksisperspektiv kan overgangen mellom eldre og yngre jernalder sees som en gigantisk praksisendring hvor noen elementer var gamle og andre nye. Endringene vi ser i det arkeologiske materialet er uttrykk for hvordan nye praksiser etablerte seg og gamle ble avsluttet. Med disse endringene i praksis, ble også relasjonen mellom mennesker og landskap radikalt endret.

Jeg har kommet fram til denne konklusjonen ved å drøfte hvorvidt tolkningen av samfunnet i eldre jernalder som et sedentært agrarsamfunn, som utviklet seg fra det enkle mot det mer komplekse i løpet av jernalderen, i stor grad er basert på utviklingen av historie og arkeologi innen rammen av den nasjonalromantiske konstruksjonen av Norge som en nasjon. Jeg har redegjort for min forståelse av Cæsars og Tacitus' utsagn som beskriver germanerne med pastoral-nomadiske trekk. Mange av trekkene, både de skriftlige kildene som beskriver germanerne og de arkeologiske kildene, passer godt inn i en modell av germanerne som pastoral-nomadiske med en høy grad av ubundet sedentisme. Diskusjonen om arkeologi og pastoral nomadisme i kapittel 5 viste at det ikke finnes noen signaturrekk ved det arkeologiske materialet som definitivt kan identifisere pastoral nomadisme. Dette er en stor metodisk utfordring når pastoral nomadiske samfunn også varierer i graden av sedentisme. Den arkeologiske forskjellen mellom det jeg her har kalt ubundet og bundet sedentisme, kan være svært liten og høy grad av ubundet sedentisme kan tolkes som bundet sedentisme. Det viktigste argumentet i denne avhandlingen for at utviklingen fra eldre til yngre jernalder kan forstås som en utvikling fra ubundet til bundet sedentisme ligger i den stabiliteten som kan sees i kulturlag på gårdstun fra starten på yngre jernalder, og den labilitet som kan sees i «dyrkningslagene» og det arkeologiske boplassmaterialet (hus, stolpehull og kokegroper i eldre jernalder). Forskjellen mellom pastorale nomader og sedentære agrarsamfunn kan sees best ut fra hvordan landskapet brukes. På bakgrunn av dette har blant annet Lane (2016) etterlyst en mobil landskapsmodell. Veien inn i diskusjonen om samfunnet i eldre jernalder

som pastoral-nomadisk, og overgangen mellom eldre og yngre jernalder som en systemmessig overgang mellom et pastoral-nomadisk og et sedentært agrart samfunn, har dermed vært aktør-nettverksteori, hvor landskapet var en viktig aktant. Begrepene *praksiotop*, *mobil praksis* og *kronotop* er blitt brukt for å diskutere relasjonen mellom mennesker, objekter og landskap. Diskusjonen har vist at kulturminnene hall, naust og haug i eldre jernalder kan beskrives som praksiotoper. Dette er steder som er karakterisert ved relasjonen mellom inskripsjoner og handlinger på stedet. Praksiotopene ble skapt innen nettverk som er beskrevet som mobile praksiser. Objekter som aktanter i mobile nettverk kan iakttas og beskrives som inskripsjonene i landskapet, og dermed en del av de lokaliserte nettverkene. Den mobile praksisen var nært knyttet til krigergruppen, og etablerte seg i løpet av eldre jernalder som et obligatorisk passeringspunkt. Ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder ble de eldre, tradisjonelle nettverkene destabilisert og svekket som følge av at det plyndrede godset ble kontrollert av krigergruppen, som dermed styrket sin posisjon i nettverkene. Dette ble forsterket av en ideologisk motsetning mellom en økonomisk praksis med høy vektlegging av agrar virksomhet og en høy grad av ubundet sedentisme på den ene siden, og en ideologi som vektla mobilitet, raiding og gavebytte på den andre. Kriigerlederne, som aktanter i overregionale mobile nettverk, etablerte hallen som sterk inskripsjon på praksiotopene hvor gravfeltene lå. Gjennom denne etableringen startet en praksisendring som etablerte høyden, haugene og hallen som et praksiskompleks, og som en kronotop – den norske historiske gården.

Dette mener jeg åpner for en del nye perspektiver som kan diskuteres i framtidig forskning. Hva var karakteren og dynamikken i eldre jernalders bosetning, åkerbruk og dyrehold? Hvordan skjedde territorialiseringen? Hvordan utviklet gården, og gårdsnavnene seg? Er det mulig å forklare de språklige endringene ut fra en sosiolinvistisk vinkel? Og, ikke minst, er dette perspektiver som kan diskuteres i forhold til resten av Skandinavia?

Min forklaringsmodell, der krigergruppen, hallen, våpen og stil II er tillagt betydning som viktige aktanter i de endringene som skjedde ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder, avviker ikke mye fra dagens etablerte forskning. Forskjellene er større i synet på hvilke samfunnsformer som fantes i eldre jernalder, og hvilke prosesser som var virksomme ved overgangen mellom eldre og yngre jernalder. Forskjellene ligger også i påstanden om at den historiske gården, som praksis, utviklet seg gjennom en transformasjon av praksiotopene høyden, hallen og haugen, og ikke fra eldre jernalders bosetning og åkerbruk. Den historiske gården har sitt utspring i endringene som skjedde mellom eldre og yngre jernalder. Med

etableringen av gården startet en prosess av territorialisering, sentralisering, hierarkisering og rutinisering, som førte fram mot rikssamlingen og statsdannelsen.

LITTERATUR

- Alderman, Derek H. 2008. "Place, Naming, and the Inter-Pretation of Cultural Landscapes." In *Place, Naming, and the Inter-Pretation of Cultural Landscapes.*, edited by P. Graham, B. Howard, 195–213. Aldershot: Ashgate.
- Allentoft, Morten E., Martin Sikora, Karl-Göran Sjögren, Simon Rasmussen, Morten Rasmussen, Jesper Stenderup, Peter B. Damgaard, et al. 2015. "Population Genomics of Bronze Age Eurasia." *Nature* 522: 167–184.
- Almagor, Uri. 1979. "Raiders and Elders: A Confrontation of Generations among the Dassanetch." In *Warfare among East African Herders.*, edited by Katsuyoshi Fukui and David; Turton, *Ethnologic*, 119–146. Osaka: National Museum of Ethnology.
- Amory, Patrick. 1997. *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489–554*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Anderson, David M.; Broch-Due, Vigdis. 1999. *The Poor Are Not Us. Poverty and Pastoralism in Eastern Africa*. Oxford: James Currey.
- Andersson, Christoffer. 2012. "Runsa – A Hilltop Settlement during the Migration Period." Stockholm University.
- Andersson, Maud Cecilia. 2001. "Om problemet att lokalisera hallar." In *Uppåkra. Centrum Och Sammanhang.*, edited by Birgitta Hårdh, 71–86. Stockholm.
- Andrén, Anders. 1987. "Avgränsning eller tillhörighet? Olika principer för social organisation." In *Nordisk TAG. Rapport fra den første nordiske TAG-konferencen i Helsingør, 15-17 November 1985*. København.
- Anfinset, Nils. 2009. *Nomads and Culture Contact. The Middle East and North Africa*. Routledge.
- Anthony, David. 2007. *The Horse, Wheel, and Language. How Bronze Age Rider from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Arrhenius, Birgit. 2001. "Hur har högarna fått sina namn?" In *Vi får tacka Lamm.*, edited by Bente Magnus, Carin Orrling, Monika Rasch, and Göran Tegnér, 29–37. Stockholm: Statens historiska museum.
- Ausenda, Giorgio. 2002. "The Segmentary Lineage in Contemporary Anthropology and among the Langobards." In *After Empire. Towards an Ethnology of Europe's Barbarians*, edited by Giorgio Ausenda, 15–50. Woodbridge: The Boydell Press.
- Axboe, Morten. 1999. "The Year 536 and the Scandinavian Gold Hoards." *Journal of the Society for Medieval Archaeology* 43: 186–88.
- . 2001a. "Amulet Pendants and a Darkened Sun." In *Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Symposium in Stockholm.*, edited by Bente Magnus, 119–136. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historia och Antikvitets Akademien. Konferenser 51.
- . 2001b. "Året 536." *Skalk* 4: 28–32.
- Bakhtin, Mikhail M. 1981. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press.
- Barfield, Thomas. 2001. "The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese–Nomad Frontier." In *Empires Perspectives from Archaeology and History*, edited by Susan Alcock, Terence N. D'Altroy, Kathleen D. Morrison, and Carla M. Sinopoli, 10–41. Cambridge University Press.

- Barfield, Thomas J. 1993. *The Nomadic Alternativ*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, Inc.
- . 2011. "Conclusion." In *Nomadic Pathway in Social Evolution*, edited by Nikolay Kradin, Dimitri Bondarenko, and Thomas J. Barfield, 172–179. LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Barfield, Thomas J. 1989. *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. Cambridge Oxford: Blackwell.
- Barnard, Alan, and Jonathan Spencer, eds. 1996. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Routledge.
- Barnard, Hans. 2008. "Suggestion for a Chaîne Operatoire of Nomadic Pottery Sherds." In *The Archaeology of Mobility. Old World and New World Nomadism. Costen Advanced Seminars 4*, edited by Hans Barnard and Willeke Wendrich, 343–365. Costen Institute of Archaeology, University of California.
- Barndon, Randi. 2005. "Metall og myter – magi og transformasjon. Refleksjoner omkring den norrøne smedens kunnskap og identitet i et komparativt perspektiv." *Primitive tider* 8: 61–74.
- . 2009. "Caves and Rock Shelters – Sacred Crafts and Smiths' Graves in a Long Term Regional Perspective." In *Liminal Landscapes. Beyond the Concepts of "Marginality" and "Periphery"*, edited by Ingunn Holm, Kathrine Stene, and Eva Svensson, 47–66. Oslo: Unipub.
- Barnes, Michael P. 1998. "The Transitional Inscriptions." In *Runeinschriften Als Quellen Interdisziplinärer Forschung. Ergänzungsbände Zum Reallexikon Der Germanischen Altertumskunde, Band 15*, edited by Klaus Duwel, 448–461. Berlin: Walter de Gruyter.
- Barth, Frederik. 1956. "Ecologic Relationships of Ethnic Groups in Swat, North Pakistan." *American Anthropologist* 58: 1079–1089.
- Barth, Fredrik. 1961. *Nomads of South Persia. The Basseri Tribe of the Kamesh Confederacy*. London.
- Basso, K.H. 1996. *Wisdom Sits in Places: Landscape and Language among the Western Apache*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Basso, Keith H. 1984. "'Stalking with Stories': Names, Places, and Moral Narratives Among Western Apache." In *Western Apache Language and Culture: Essays in Linguistic Anthropology*, edited by E Bruner, 19–55. Berlin New York.
- Baudou, Evert. 2004. *Den Nordiska Arkeologin - Historia Och Tolkningar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historia och Antikvitets Akademien.
- Bazelmans, Jos. 1991. "Conceptualising Early Germanic Political Structure: A Review of the Use of the Concept of Gefolgschaft." In *Images of the Past: Studies on Ancient Societies in Northwestern Europe*, edited by Nico Roymans and Frans Theuws, 91–129. Amsterdam: Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen.
- Berg, Edel. 2001. "Arkeologi i grenseland." Upublisert hovedfagsoppgave. Universitetet i Tromsø.
- Berglund, Birgitta. 1997. "Utvikling av gårdsbruk i Midt-Norge. Status og nye prosjekter." In *Arkeologi i Mittnorden. Ett Symposium Kring Nya Arkeologiska Forskningsrön*, 137–150. Scriptum.
- . 2003. "Hus Og Gård - Den Arkeologiske Bakgrunnen." In *Middelaldergården i Trøndelag. Foredrag Fra to Seminarer*, 25–62. Stiklestad Nasjonale Kultursenter AS.
- Berglund, Birgitta, and Thyra Solem. 2017. "Maktkontinuitet i munningen av Trondheimsfjorden." *Heimen*, no. 3: 206–234.
- Bergsvik, Knut Andreas, and Gitte Hansen. 2015. "Medieval Rochshelters in Western Norway -

- Activities, Functions and Social Identities.” In *Nordic Middle Ages – Artefacts, Landscapes and Society. Essays in Honour of Ingvild Øye on Her 70th Birthday*, edited by Irene Baug, Janicke Larsen, and Sigrid Samset Mygland, 49–76. Bergen: Archaeological series 8. University of Bergen.
- Binns, Kari Støren. 2003. “Rapport i forbindelse med prøvestikk i en steinsetning på Helge gravfelt (195/37), Steinkjer Kommune.”. Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Birkeli, Emil. 1938. *Fedrekult i Norge. Et forsøk på en systematisk-deskriptiv fremstilling*. Oslo: Skrifter utgitt av Det norske videnskaps-akademi i Oslo. 2, Historisk-filosofisk klasse, Jacob Dybwad.
- Bjorvand, Harald, and Fredrik Otto Lindemann. 2000. *Våre låneord. Etymologisk ordbok*. Oslo: Novus forlag.
- Blench, Roger. 1999. “Why Are There so Many Pastoral Groups in East Africa?” In *Pastoralists Under Pressure*, edited by Azarya, Breedveld, De Bruijn, and Van Dijk, 29–49. Brill.
- Bolig, Michael, Clemens Greiner, and Österle, Matthias. 2014. “Inscribing Identity and Agency on the Landscape: Of Pathways, Places, and the Transition of the Public Sphere in East Pokot, Kenya.” *African Studies Review* 57 (3): 55–78.
- Bonte, Pierre, and John G. Galaty. 1991. “Introduction.” In *Herders, Warriors, and Traders: Pastoralism in Africa*, edited by John G. Galaty and Pierre Bonte, 3–30. Boulder: Westview Press.
- Bower, John. 1991. “The Pastoral Neolithic of East Africa.” *Journal of World Prehistory* 5 (1): 49–82.
- Bradley, Rebecca J. 1992. *Nomads in the Archaeological Record*. Berlin: Akademie Verlag.
- Bradley, Richard. 2000. *Archaeology of Natural Places*. Routledge.
- Bratt, Peter. 2008. *Makt uttrykt i jord och sten. Stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm: Stockholm studies in archaeology 46. Institutionen för arkeologi och antikens kultur.
- Bratt, Petter. 2004. “Anundshög – Ett maktsentrum i Västmanland under yngre järnålder.” In *Halvdanshaugen - Arkeologi, historie og naturvitenskap*, edited by Jan H. Larsen and Perry Rolfsen, 277–301. Oslo: Universitetets kulturhistoriske museer.
- Brattli, Terje. 2006. “Fortid og forvaltning. En analyse av norsk kulturminneforvaltning i perioden 1990-2005, med hovedvekt på arkeologiske forhold.” Avhandling for graden Dr. Art. ved Norges teknisk-vitenskapelige universitet.
- Brendalsmo, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Unipub forlag.
- Brink, Stefan. 1996. “Political and Social Structures in Early Scandinavia. A Settlement-Historical Pre-Study of the Central Place.” *Tor* 28: 235–281.
- . 2002. “Landskap och plats som mentala konstruktioner.” In *Facets of Archeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on Her 60th Birthday*, edited by Konstantinos Chlidis, Julie Lund, and Christopher Prescott, 109–120. Oslo: Archaeological Series vol. 10.
- Broch-Due, Vigdis. 1991. “Cattle Are Companions, Goats Are Gifts: Animals and People in Turkana Thought.” In *From Water to World Making. African Models and Arid Lands*, edited by Gisli Palson, 39–58. Uppsala: The Scandinavian Institute of African Studies.
- . 1999. “Remembered Cattle, Forgotten People: The Morality of Exchange and the Exclusion of the Turkana Poor.” In *The Poor Are Not Us. Poverty and Pastoralism in Eastern Africa*,

- edited by David M. Anderson and Vigdis Broch-Due, 50–88. Oxford: James Currey.
- . 2000. “A Proper Cultivation of Peoples: The Colonial Reconfiguration of Pastoral Tribes and Places in Kenya.” In *Producing Nature and Poverty in Africa*, edited by Vigdis Broch-Due and Richard A. Schroeder, 54–93. Stockholm: Nordiska Afrikainstitutet.
- Brunning, Susan Elaine. 2013. “The ‘Living’ Sword in Early Medieval Northern Europe: An Interdisciplinary Study.” Ph. D. University College London.
- Brøgger, Anton Wilhelm. 1925. *Det norske folk i oldtiden*. Oslo: Aschehoug.
- . 1928. “Norsk Arkeologmøte, Oslo 9.–10. Desember 1927.” *Universitetets Oldsaksamlings Årbok*.
- . 1929. “Nasjonen og fortiden.” *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter II*, 5–16.
- . 1937a. “Norsk Arkeologmøte, Oslo.” *Universitetets Oldsaksamlings Årbok*.
- . 1937b. “Gullalder.” *Viking* 1: 134–195.
- Büntgen, Ulf, Vladimir S. Myglan, Fredrik Charpentier Ljungqvist, Michael McCormick, Nicola Di Cosmo, Michael Sigl, Johann Jungclaus. 2016. “Cooling and Societal Change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD.” *Nature Geoscience* 9 (3): 231–236.
- Burnham, Philip. 1979. “Spatial Mobility and Political Centralization in Pastoral Societies.” In *Pastoral Production and Society. Proceedings of the International Meeting on Nomadic Pastoralism*, 349–360. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bury, John Bagnell. 1967. *The Invasion of Europe by the Barbarians*. New York, London: W.W. Norton.
- Caplan, Pat. 1997. “Approaches to the Study of Food, Health and Identity.” In *Food, Health and Identity*, edited by Pat Caplan, 1–31. London: Routledge.
- Carneiro, Robert L. 1981. “The Chieftdom: Precursor of the State.” In *The Transition to Statehood in the New World*, edited by Grant Jones and Robert Kautz, 37–79. New directions of archaeology, Cambridge University Press.
- Carstens, Lydia. 2015. “Powerful Space. The Iron-Age Hall and Its Development during the Viking Age.” In *Viking Worlds. Things, Spaces and Movement*, edited by Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget, Irmelin Axelsen, and Heidi Lund Berg, 12–27. Oxford: Oxbow Books.
- Carver, Martin O.H. 1992. *The Age of Sutton Hoo. The Seventh Century in North-Western Europe*. The Boydell Press.
- Casey, Edward. 1993. *Getting Back into Place*. Bloomington: Indiana University Press.
- Christensen, Tom. 1991. “Lejre Beyond Legend. The Archaeological Evidence.” *Journal of Danish Archaeology* 10 (1): 163–185.
- Christie, Neil. 1995. *The Lombards: The Ancient Longobards*. The Peoples of Europe. Blackwell.
- Cohen, Y. A. 1974. *Man in Adaption: The Cultural Present*. Chicago: Aldine.
- Collins, Roger. 2004. *Visigothic Spain 409–711*. Blackwell Publishing.
- Creese, John L. 2014. “Village Layout and Social Experience: A Comparative Study from the Northeast Woodlands.” *Midcontinental Journal of Archaeology* 39 (1): 1–29.
- Cressman, Darryl. 2009. *A Brief Overview of Actor-Network Theory: Punctualization, Heterogeneous Engineering & Translation*. Simon Frasier University.

- Cribb, Roger. 1991. *Nomads in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crisp, Ryan Patrick. 2003. "Marriage and Alliance in the Merovingian Kingdoms, 481-639." PhD Dissertation, Ohio State University.
- Crumlin-Pedersen, Ole, and Athena Tradakis, eds. 2003. *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age Warship in Context*. Roskilde: Ships and boats of the north vol 1. Viking Ship Museum.
- Dahl, Ottar. 1990. *Norsk historieforskning i det 19. Og 20. århundre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dell'Aitante, Stefano. 2013. "Kysten som arena for fremvisning av lokal makt i eldre Jernalder. Nausttufter og gravminner i landskapet i Hordaland og Rogaland." Masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Dewing, H. B. 1961. *Procopius with an English Translation in Seven Volumes. Book VI, XIV*. Harvard University Press.
- Dommasnes, Liv Helga. 2009. "Graves, Caves and Liminal Space in the Early Metal Age in Sunnmøre, North-Western Norway." In *Liminal Landscapes. Beyond the Concepts of "Marginality" and "Periphery,"* edited by Ingunn Holm, Kathrine Stene, and Eva Svensson, 29–46. Oslo: Unipub forlag.
- Drew, Katherine Fisher. 1991. *The Laws of the Salian Franks. Translated with Introduction by Katherine Fisher Drew*. University of Pennsylvania Press.
- Drinkwater, John. 2007. *The Alamanni and Rome 213-496. Caracalla to Clovis*. Oxford: Oxford University Press.
- Dyson-Hudson, Neville. 1966. *Karimojong Politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Dyson-Hudson, Neville, and Rada Dyson-Hudson. 1980. "Nomadic Pastoralism." *Annual Review of Anthropology* 9: 15–61.
- Dyson-Hudson, Rada. 1972. "Pastoralism: Self Image and Behavioural Reality." *Journal of Asian and African Studies* 7: 30–47.
- Earl, Timothy. 1987. "Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective." *Annual Review of Anthropology* 16: 279–308.
- Eerkens, Jelmer W. 2008. "Nomadic Potters: Relationships Between Ceramic Technologies and Mobility." In *The Archaeology of Mobility. Old World and New World Nomadism*, edited by Hans Barnard and Willeke Wendrich, 307–328. Costen advanced seminars 4. Costen Institute of Archaeology, University of California.
- Ellegård, Alvar. 1987. "Who Were the Eruli?" *Tidsskrift for historisk forskning* 53 (1): 5–34.
- Ellen, Roy. 1994. "Modes of Subsistence: Hunting and Gathering to Agriculture and Pastoralism." In *Companion Encyclopedia of Anthropology*, 197–225. London: Routledge.
- Ellingsen, Ellen Grav. 2005. "Rapport Kvennild Nordre 2005." Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- . 2012. "Forholdet mellom haug og naust på Lø – En markering av bruksrett?" In *Graver i veien. Arkeologiske undersøkelser E6 Steinkjer*, edited by Geir Grønnesby, 74–85. Trondheim: Acta Archaeologica Nidrosiensia. Vitark 8.
- Ellingsen, Ellen Grav, and Geir Grønnesby. 2012. "Gravene på Lø. Oversikt over hauger og funn." In *Graver i veien. Arkeologiske undersøkelser E6 Steinkjer*, edited by Geir Grønnesby, 12–28. Trondheim: Acta Archaeologica Nidrosiensia. Vitark 8.
- Ellingsen, Ellen, and Raymond Sauvage. In print. "The Viking Hall in Mid-Scandinavia. A Case Study from Viklem at Ørland." In *Human – environment interaction during the Iron Age*

- and Early Medieval Period in Vik. Archaeology at Ørland air base*, edited by Ingrid Ystgaard. Cappelen Damm Akademiske.
- Engtrø, Dag-Øyvind. 2011. "Rapport Torgårdsletta 2010, Felt N3." Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet. Trondheim.
- Enright, Michael. 1996. *Lady With a Mead Cup: Ritual Prophecy and Lordship in the European Warband from LA Tene to the Viking Age*. Dublin: Four Courts Press.
- Ericsson, Alf, Gert Franzén, and Jan Paul Strid. 2010. "Gårdar utan namn? 'Pluralitet' i namnskick och bebyggelse." *Namn och bygd. Tidsskrift för nordisk ortnamnsforskning* 98: 65–92.
- Eriksen, Marianne Hem. 2010. "Between the Real and Ideal. Ordering, Controlling and Utilising Space in Power Negotiations – Hall Buildings in Scandinavia, 250-1050 CE." Master of Arts Thesis in Archaeology Department of Archaeology, Conservation and History Faculty of Humanities. University of Oslo.
- Ethelberg, Per. 2003. "Gården i jernalder og vikingetid (500 f.Kr. – 1050 e.Kr.)." In *Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid & middelalder*, edited by Per Ethelberg, P. Hardt, B. Poulsen, and A. B. Sørensen, 123–374. Haderslev.
- Evans-Pritchard, Edward Evan. 1940a. *The Nuer. A Description of the Modes of Livelihood and Political Institution of a Nilotic People*. Oxford: Oxford University Press.
- . 1940b. "The Nuer of Southern Sudan." In *African Political Systems*, 272–296. Oxford: Oxford University Press.
- . 1956. *Nuer Religion*. Oxford: Oxford Clarendon Press.
- Evans, Stephen. 1997. *The Lords of Battle: Image and Reality of the Comitatus in Dark-Age Britain*. Woodbridge: Boydell Press.
- Fabeck, Charlotte, and Ulf Näsman. 2013. "A Lonely Rider? The Finding Place of the Sösdala Find and the Context of Its Finds." In *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, edited by I. Khrapunov and Frans-Arne Stylegar, 84–106. Kristiansand, Simferopol.
- Fahlander, Fredrik 2004. "Archaeology and Anthropology – Brothers in Arms? On Analogies in 21st Century Archaeology." In *Material Culture and Other Things—Post-Disciplinary Studies in the 21st Century*, edited by F. Fahlander and T. Oestigård, 185–211. Göteborg: Department of archaeology, University of Gothenburg.
- Falk, Hjalmar, and Alf Torp. 1991. *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Oslo: Bjørn Ringstrøms Antikvariat.
- Fanning, Steven. 2001. "Tacitus, Beowulf, and the Comitatus." *Haskins Society Journal* 9: 17–38.
- Farbregd, Oddmund. 1977. "Archaeological Field Work and Evidence." *Norwegian Archaeological Journal* 10: 119–126.
- . 1979. "Rapport. Tuftområde/Gårdshaug. Lindsetmoen av Vik prestegård." Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- . 1980a. "Arkeologi nordafjells. Noen resultater, synspunkt og funn frå seinare år." In *Årbok for Trøndelag*, 52–86.
- . 1980b. "Perspektiv på Namdalens jernalder." *Viking* 43: 20–80.
- . 1985. "Rapport. Prøveundersøkelse på tunområdet juli – 85. Egge Gård, Steinkjer." Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Fiedel, R., K. Høilund Nielsen, and C. P. Loveluck. 2011. "From Hamlet, to Central Place, to Manor.

- Social Transformation of the Settlement at Stavnsager, Eastern Jutland, and Its Networks.” In *Transformations in Northwest Europe, AD 300-1100*, edited by Titus Panhuysen and Frans Theuws, 161–176. Stuttgart: Konrad Theis.
- Fischer, Svante. 2005. *Roman Imperialism and Runic Litteracy. The Westernization of Northern Europe (150-800 AD)*. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.
- . 2017. “The Material Culture of 5th Century Returning Veterans.” In *The Sösdala Horsemen and the Equestrian Elite of the Fifth Century Europe*, edited by Charlotte Fabech and Ulf Näsman, 313–328. Jutland archaeological Society.
- Fischer, Svante, and Lennart Lind. 2015. “The Coins in the Grave of King Childeric.” *Archaeology and Ancient History* 15: 3–36.
- Fjalestad, Jacob. 1964. *Soga um Laksdølane*. Aschehoug.
- Forseth, Lars, and Kristin Fosnes. 2017. “Maktens monumentalitet. Frostatingets lokalisering sett i lys av storhaugene i Trøndelag.” In *Frostatinget i et Historisk Lys*, edited by Ole Risbøl, 41–70. Gunneria 81. NTNU Vitenskapsmuseet.
- Fortes, M., and E. E. Evans-Pritchard, eds. 1940. *African Political Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Fratkin, Elliot. 2001. “East African Pastoralism in Transition: Maasai, Boran, and Rendill Cases.” *African Studies Review* 44 (3): 1–25.
- Friedman, Jonathan and Michael J. Rowland. 1977. “Notes towards an Epigenetic Model of ‘Civilization.’” In *The Evolution of Social Systems: Proceedings of a Meeting of the Research Seminar in Archaeology and Related Subjects Held at the Institute of Archaeology, London University*, edited by Jonathan Friedman and Michael J. Rowland, 201–76. University of Pittsburgh Press.
- Frödin, John. 1941. *Zentraleuropas Alpwirtschaft*. Oslo: Instituttet for sammenlignende Kulturforskning. Serie B XXXVIII.
- Fukui, Katsuyoshi., and David Turton. 1979. “Introduction.” In *Warfare among East African Herders*, edited by Katsuyoshi Fukui and David Turton, 1–13. Osaka: Senri Ethnological Studies no. 3. National Museum of Ethnology.
- Fyllingen, Hilde. 2010. “Skjelettene på bygdeborgen.” *Spor*, no. 1: 28–30.
- Gansum, Terje. 1995. “Jernaldergravskikken i Slagendalen: Oseberghaugen og storhaugene i Vestfold - Lokale eller regionale symboler?” Magistergrad i nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.
- . 2002. “Hallene og stavkirkene - Kultbygninger i en overgangstid.” In *Facets of Archaeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on Her 60th Birthday*, edited by Konstatinos Childis, Julie Lund, and Christopher Prescott, 199–213. Oslo: Oslo Archaeological Series vol. 10. University of Oslo. Unipub.
- Gasparri, S. 2000. “Kingship Rituals and Ideology in Lombard Italy.” In *Rituals of Power. From Late Antiquity to the Early Middle Ages*, 95–114. Leiden, Boston, Köln: Transformation of the Roman World 8. Brill.
- Gaustad, Fredrik. 1966. “Til bevæpningens historie i nordisk folkevandringstid og merovingertid.” *Viking* 30: 97–132.
- Geary, Patrick J. 1988. *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*. Oxford: Oxford University Press.
- . 2002. *Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press.

- Gennep, Arnold Van. 1960. *The Rites of Passage*. The University of Chicago Press.
- Gjerpe, Lars Erik. 2014. "Kontinuitet i jernalderens bosetning. Et utdatert postulat arvet fra 1814-generasjonen?" *Viking* 77: 55–75.
- . 2017. "Gården i endring: Et radikalt nytt bilde av eiendomsrett i jernalder." Avhandling for Ph.d. graden. Universitetet i Oslo.
- Gjessing, Gutorm. 1929. *Norske ryggknappspenner fra vendetid*. Trondheim: DKNVS Skrifter 1929 Nr. 8. Det kongelige norske videnskabers selskab.
- . 1934. *Studier i norsk merovingertid*. Oslo: Skrifter utgitt av Det norske vitenskapsakademi i Oslo II. No. 2.
- Gjessing, Helge. 1921. "Setesdalen i forhistorisk tid." In *Norske Bygder II*, 30–45. Alb. Cammermeyers forlag.
- . 1925. "Vest-Agder i forhistorisk tid." In *Norske Bygder II*, 33–75. Bergen: John Griegs forlag.
- Goffart, Walter. 1980. *Barbarians and Romans, A.D. 418-584. The Techniques of Accomodation*. Princeton University Press.
- . 1988. *The Narrators of Barbarian History (AD 550-800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*. Princeton University Press.
- . 2006. *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*. University of Pennsylvania Press.
- Goldberg, Eric J. 1995. "Popular Revolt, Dynastic Politics, and Aristocratic Factionalism in the Early Middle Ages: The Saxon Stellinga Reconsidered." *Speculum* 70 (3): 467–501.
- Gordon, C. D. 1949. "Subsidies in Roman Imperial Defence." *Phoenix* 3 (2): 60–69.
- Grane, Thomas. 2007. "The Roman Empire and Southern Scandinavia - a Northern Connection! A Re-Evaluation of Military-Political Relations between the Roman Empire and the Barbaricum in the First Three Centuries AD with a Special Emphasis on Southern Scandinavia." Ph. thesis. Det Humanistiske Fakultet. Københavns Universitet.
- Gräslund, Bo. 2007. "Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536-537 e. Kr." *Saga och säd. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok*, 93–123.
- . 2009. "Ekki Nytr Sólar. När himlem färgades röd av gudarnas blod." In *Á Austrvega. Saga and East Scandinavia. The 14th International Saga Conference*, edited by Agneta Ney, Henrik Williams, and Fredrik Charpentier Ljungqvist, 318–326. Uppsala: Gävle University Press.
- Gräslund, Bo, and Neil Price. 2012. "Twilight of the Gods? The 'dust Veil Event' of AD 536 in Critical Perspective." *Antiquity* 86: 428–43.
- Green, Dennis H. 1998. *Language and History in the Early Germanic World*. University of Cambridge.
- Grieg, Sigurd. 1926a. *Hadelands eldste bosetningshistorie*. Oslo: Skrifter utgitt av Det Norske Videnskabers-Akademi i Oslo. I. Hist.-Filos. Klasse.No. 2.
- . 1926b. "Jernaldersproblemer i norsk arkeologi." *Nordisk Tidsskrift*, 343–60.
- . 1934. *Jernaldershus på Lista*. Oslo: Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B. Skrifter. XXVII.
- . 1938. *Listas jernalder*. Oslo: Universitetets Oldsaksamlings Skrifter I.

- Grillo, Katherine Mary. 2012. "The Materiality of Mobile Pastoralism: Ethnoarchaeological Perspectives from Samburu, Kenya." All Theses and Dissertations (ETDs). Washington University.
- . 2014. "Pastoralism and Pottery Use: An Ethnoarchaeological Study in Samburu, Kenya." *African Archaeological Review* 31: 105–130.
- Grimm, Oliver. 2002. "The Military Context of Norwegian Boathouses AD 1-550." In *Maritime Warfare in Northern Europe: Technology, Organisation, Logistics and Administration 500 BC-1500 AD: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum*, edited by Anne Nørgård Jørgensen, 105–125. Copenhagen: National Museum.
- Grønnesby, Geir. 1998. "Bronsealdergravfeltet på Toldnes og Holan i Sparbu." *Nord-Trøndelag Historielag. Årbok*, 148–163.
- . 1999. "Eldre jernalders hus og hall på Hovde i Trøndelag." *Viking* 62: 69–80.
- . 2000. "Langhus fra eldre jernalder på Hovde." *Fosen Historielag Årbok*, 41–52.
- . 2001. "Utgravning av hustomter fra bronsealder og førromersk jernalder på Kvenild 313/1, Trondheim Kommune, 1998." Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- . 2005. "Fra stolpehull til hushold. Utgravninger av hustomter på Kvenild, Trondheim 1998." In *Konstruksjonsspor og byggeskikk. Maskinell flateavdekking – Metodikk, tolking og forvaltning*, edited by M. Høgestøl, Trond Løken, Nærøy. Arne Johan, and Lisbeth Prøsch-Danielsen, 97–108. Stavanger: AmS-Varia 43, Arkeologisk museum i Stavanger.
- . 2009. "En reise gjennom liv og død, ild og vann. En bronsealders gravruin i Steinkjer." In *Det 10. nordiske bronsealdersymposium. Trondheim 5.-8. Okt. 2006*, edited by Terje Brattli, 66–78. Trondheim: Vitark 6, NTNU Vitenskapsmuseet.
- . 2012. "Bronsealdergravene på Toldnes og Holan. Markører av passasjen mellom Børgin og Beitstadfjorden." In *Graver i veien. Arkeologiske undersøkelser E6 Steinkjer*, edited by Geir Grønnesby, 172–185. Trondheim: Acta Archaeologica Nidrosiensia. Vitark 8. NTNU Vitenskapsmuseet.
- . 2013. "Bosetningen på Torgårdsletta, Trondheim og Egge, Steinkjer. Et innlegg i diskusjonen om den norske gårdens opprinnelse." In *Jordbruksbosetningens utvikling på vestlandet*, edited by Søren Diinhoff, Morten Ramstad, and Tore Slinning, 77–92. Bergen: UBAS 7. Universitetet i Bergen.
- . 2014. "Bryggesteiner og kulturlag – spor etter gårdens opprinnelse." *Spor*, no. 1: 32–35.
- . 2015. "Jernalderens bosetning i Trøndelag." In *Dalemfunnet.*, edited by Lotte Hedeager and Lars Forseth, 119–127. Oslo: Norske oldfunn XXX, Universitetet i Oslo.
- . 2016. "Hot Rocks: Remnants of Beer Brewing on Viking and Medieval Age Farms in Trøndelag." In *The Agrarian Life. Studies in Rural Settlement and Farming in Norway*, 133–149. Oslo: Portal forlag.
- Grønnesby, Geir, and Ellen Grav Ellingsen. 2012. "Naustene på Lænn og Lø. En manifestasjon i landskapet av krigerfølgets status." In *Graver i veien. Arkeologiske undersøkelser E6 Steinkjer*, edited by Geir Grønnesby, 124–139. Trondheim: Acta Archaeologica Nidrosiensia. Vitark 8, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Grønnesby, Geir, and Aina Heen Pettersen. 2014. "Vik – Forlatt vikingtidsgård." *Spor*, no. 2: 12–15.
- . 2015. "Gården i yngre jernalder – et spørsmål om erkjennelse? Belyst ved utgravningene av et yngre jernalders gårdstun på Ranheim." *Viking* 78: 169–188.
- Gudesen, Hans Gude. 1980. *Merovingertiden i Øst-Norge. Kronologi, kulturmønstre og*

- tradisjonsforløp*. Varia 2, Oldsaksamlingen, Universitetet i Oslo.
- Guest, Peter. 2008. "Roman Gold and Hun Kings: The Use and Hoarding of Solidi in the Late Fourth and Fifth Centuries." In *Roman Coins Outside the Empire – Ways and Phases, Contexts and Functions*, edited by A. Bursche, R. Ciolek, and R. Wolters, 295–307. Wetteren: Moneta 82.
- Gulliver, P. H. 1955. *The Family Herds: A Study of Two Pastoral Tribes in East Africa: The Jie and Turkana*. London: Routledge.
- Gustafson, Gabriel. 1906. *Norges oldtid*. Kristiania.
- Gustafson, Lil. 1995. "Forhistorisk jordbruk på Sandmoene på Romerike. Undersøkelser på Rud Øde, Nannestad, Akershus." *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1993/94*, 151–163.
- . 2000. "I Oluf Ryghs fotspor på Veien, Ringerike. Langhus, graver og stedsnavn." In *Oluf Rygh. Rapport fra et symposium på Stiklestad 13. - 15. Mai 1999*, edited by Berit Sandnes, 95–119. Uppsala: NORNA.
- . 2005. "Om kokegroper i Norge." In *De gåtefulle kokegroper: Kokegropseminaret 31. November 2001*, edited by Lil Gustafson, Tom Heibreen, and Jes Martens, 103–134. Oslo: Varia, vol. 58. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Haak, Wolfgang, Iosif Lazaridis, Nick Patterson, Nadin Rohland, Swapan Mallick, Bastien Llamas, Guido Brandt, et al. 2015. "Massive Migration from the Steppe Was a Source for Indo-European Languages in Europe." *Nature* 522: 207–211.
- Haaland, Gunnar. 1977. "Pastoral Systems of Production: The Socio-Cultural Context and Some Economic and Ecological Implications." In *Landuse and Development*, edited by P. O'Keefe and B. Wisner, 179–193. London: International African Institute.
- Haaland, Randi. 2004. "Technology, Transformation and Symbolism: Ethnographic Perspectives on European Iron Working." *Norwegian Archaeological Review* 37 (1): 1–19.
- Haavaldsen, Per. 1984. "Den bosetningsarkeologiske forskningstradisjon i Norge. En forskningshistorisk skisse." *Viking* 47: 165–183.
- Hagen, Anders. 1951. "Sostelid." *Viking* 15: 99–114.
- . 1953. *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Oslo: Universitetets Oldsaksamlings Skrifter IV.
- . 1955. "The Norwegian Iron Age Farm." In *Universitetet i Bergen Årbok. Historisk-Antikvarisk Rekke 1*, 49–58. Bergen: Universitetet i Bergen.
- . 1962. *Norges oldtid*. Oslo: Cappelen.
- . 1985. "Om ard kornavl og bosetning." *Viking* 48: 44–69.
- Hagland, Jan Ragnar, and Jørn Sandnes. 1994. *Frostatingslova. Omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes*. Det norske samlaget.
- Halsall, Guy. 1992. "Social Change around A.D. 600: An Austrasian Perspective." In *The Age of Sutton Hoo. The Seventh Century in North-Western Europe*, edited by Martin O.H. Carver, 265–278. The Boydell Press.
- . 1999. "Movers and Shakers: The Barbarians and the Fall of Rome." *Early Medieval Europe* 8 (1): 132–145.
- . 2003. *Warfare and Society in the Barbarian West, 450-900*. London and New York: Routledge.
- . 2007. *Barbarian Migrations and the Roman West 376-568*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hamerow, Helena. 2002. *Early Medieval Settlements. The Archaeology of Rural Communities in North-West Europe 400-900*. Oxford University Press.
- Hammond, Carolyn. 1996. *Gaius Julius Caesar*. Oxford World's Classics. Oxford University Press.
- Hansen, Ulla Lund. 1987. *Römischer Import Im Norden*. Copenhagen: Nordiske Fortidsminder serie B 10.
- Härke, Heinrich. 1990. "Warrior Graves? The Background of the Anglo-Saxon Weapon Burial Rite." *Past & Present*, no. 126: 22–43.
- . 1992. "Changing Symbols in a Changing Society: The Anglo-Saxon Weapon Burial Rite in the Seventh Century." In *The Age of Sutton Hoo. The Seventh Century in North-Western Europe*, edited by Martin O.H. Carver, 149–165. Woodbridge: The Boydell Press.
- . 2000. "The Circulation of Weapons in Anglo-Saxon Society." In *Rituals of Power from Late Antiquity to the Early Middle Ages*, edited by Frans Theuvs and J. L. Nelson, 377–399. Leiden: The Transformation of the Roman World, 8. Brill.
- . 2014. "Grave Goods in Early Medieval Burials." *Mortality* 19 (1): 41–60.
- Harrison, Dick. 2008. "Dark Age Migrations and Subjective Ethnicity: The Example of the Lombards." *Scandia. Tidsskrift För Historisk Forskning*, 19–36.
- Hårstad, Silje. 2016. "Arkeologisk Rapport. Arkeologiske Registreringer i Forbindelse Med E6 Melhus Reguleringsplan Røskaft - Skjerdingstad." Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Hastrup, Kirsten. 1990. *Cosmology and Society in Medieval Iceland: A Social Anthropological Perspective on World-View*. Odense: Island of Anthropology. Studies in Past and Present Iceland. Odense University Press.
- Haug, Anne. 2011. "Kontinuitet og erverv belyst ved hellerfunn fra Midt - Norge. Eksempler fra Nordmøre og Romsdal." *Årbok for Nordmøre Museum*, 57–70.
- Heaney, Seamus. 1999. *Beowulf. Bilingual Edition*. Faber and Faber.
- Heather, Peter. 1996. *The Goths*. Blackwell Publishing.
- . 1998. "Disappearing and Reappearing Tribes." In *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, edited by W. Pohl and H. Reimitz, 92–111. Leiden: Brill.
- . 2001. "The Late Roman Art of Client Management and the Grand Strategy Debate." In *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians. Proceedings of the Second Plenary Conference, European Science Foundation Transformation of the Roman World*, edited by Walter Pohl, Ian M. Woods, and Helmut Reimitz, 15–68.
- . 2005. *The Fall of the Roman Empire. A New History*. Pan Books.
- . 2009a. *Empires and Barbarians. Migration, Development and the Birth of Europe*. Macmillan.
- . 2009b. "Why Did the Barbarian Cross the Rhine?" *Journal of Late Antiquity* 2 (1): 3–29.
- Hedeager, Lotte. 1978. "Processes towards State Formation in Early Iron Age Denmark." In *New Directions in Archaeology*, edited by Kristian Kristiansen and Carsten Paludan-Müller, 217–223.
- . 1990. "Iron Age State Formation: Between Prehistory and History." In *Report from the Third Nordic TAG Conference 1990: Bergen 20.-23. Sept. 90*, edited by Christopher Prescott and Bergljot Solberg, 22–30.

- . 1992a. *Danmarks jernalder: Mellem stamme og stat*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- . 1992b. *Iron-Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700*. Oxford: Blackwell Publishing.
- . 1993. "The Origin of the State in Scandinavia." In *Report from the Tird Nordic TAG Conference 1990*, edited by Christopher Prescott and Bergljot Spolberg, 22–30.
- . 1996. "Myter og materiel kultur: Den nordiske oprindelsesmyte i det tidlige kristne Europa." *Tor* 28: 217–234.
- . 1997. *Skygger af en anden virkelighed. Oldnordiske myter*. Samlerens universitet.
- . 1999a. "Skandinavisk dyreornamentik: symbolsk repræsentation af en før-kristen kosmologi." In *Et hus med mange rom: vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, edited by Ingrid Fuglestad, Terje Gansum, and Arnfrid Opedal, 219–237. Stavanger: AmS-Rapport 11A fra Arkeologisk museum i Stavanger.
- . 1999b. "Myth and Art: A Passport to Political Authority in Scandinavia during the Migration Period. The Making of Kingdoms." In *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10. Papers from the 47th Sachsensymposium York, September 1996*, edited by Tania Dickinson and David Griffiths, 151–156. Exeter: Oxbow Books.
- . 2000. "Migration Periode Europe - The Formation of a Political Mentality." In *Rituals of Power: From Late Antiquity to the Early Middle Ages*, edited by Frans Theuvs and Nelson Janet L., 15–57. Brill.
- . 2001. "Asgard Reconstructed? Gudme - a 'central Place' in the North." In *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, edited by M. de Jong and Frans Theuvs, 467–507. Leiden: Brill.
- . 2004. "Dyr og andre mennesker - Mennesker og andre dyr. Dyreornamentikkens transcendentale realitet." In *Ordning Mot Kaos*, edited by A. Andrén, K. Jennbert, and C. Raudvere, 219–252. Lund: Nordic Academic Press.
- . 2005. "Animal Representations and Animal Iconography." In *Neue Forschungsergebnisse Zur Nordwesteuropäischen Frühgeschichte Unter Besonderer Berücksichtigung Der Altsächsischen Kultur Im Heutigen Niedersachsen .Studien Zur Sachsenforschung. Bd. 15*, edited by Hans Jürgen Hässler, 231–245. Oldenburg.
- . 2007. "Scandinavia and the Huns: An Interdisciplinary Approach to the Migration Area." *Norwegian Archaeological Review* 40 (1): 42–58.
- . 2011. *Iron Age Myth and Materiality: An Archaeology of Scandinavia AD 400-1000*. London and New York: Routledge.
- . 2015. "Prolog: Dalem i et europeisk perspektiv." In *Dalemfunnet.*, 9–18. Oslo: Norske oldfunn XXX: 9–18. Universitetet i Oslo.
- Hedeager, Lotte, and Lars Forseth, eds. 2015. *Dalemfunnet*. Oslo: Norske oldfunn XXX, Universitetet i Oslo.
- Hedeager, Lotte, and Henrik Tvarnø. 2001. *Tusen års Europa historie. Romere, germanere og nordboere*. Oslo: Pax Forlag A/S.
- Helgen, Geir. 1982. *Odd og egg. Merovingertidsfunn fra Hordaland, Sogn og Fjordane*. Bergen: Arkeologiske avhandlinger. No. 3. Historisk museum. Universitetet i Bergen.
- Helms, Mary. 1988. *Ulysses' Sail: An Ethnographic Odyssey of Power, Knowledge and Geographical Distance*. Princeton University Press.

- Hemmendorff, Ove, and Ingrid Smedstad. 1997. "Fornborgsundersökningar i Trøndelag. Ett mittnordisk samarbeite." In *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön*, edited by Kurt Gullberg, 117–126. Vasa: Studier i Österbottens förhistoria 4. Scriptum.
- Henriksen, Ronny. 1994. "Gårds- Og bosetningsutvikling i Sørvest- og Øst-Norge." Hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo.
- . 1999. "Et tosidig syn på jernalderens bosetningshistorie i Sør-Norge." In *Universitetets Oldsaksamling. Årbok 1999*, 75–90.
- Herschend, Frands. 1993. "The Origin of the Hall in Southern Scandinavia." *Tor*, no. 25: 175–200.
- . 1997. *Livet i hallen. Tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati*. Uppsala: Institutionen för arkeologioch antik historia, Uppsala universitet.
- . 2000. "Ship Grave Hall Passage – the Oseberg Monument as Compound Meaning." In *Old Norse Myths, Literature and Society*, edited by G. Barnes and M. C. Ross, 142–151. Odense: University Press of Southern Denmark.
- . 2002. "Tacitus' Description of the Life of the Germans Compared to the Houses They Lived In." In *Facets of Archeology. Essays in Honour of Lotte Hedeager on Her 60th Birthday*, edited by Konstantinos Chilidis, Julie Lund, and Christopher Prescott, 57–66. Oslo: Oslo Archaeological Series vol. 10. University of Oslo.
- . 2009. *The Early Iron Age in South Scandinavia. Social Order in Settlement and Landscape*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Herskovits, Melville J. 1926. "The Cattle Complex in East Africa." *American Anthropologist*, no. 28: 230–272.
- Hesjedal, Anders. 1990. "Helleristninger som tegn og tekst. En analyse av veideristningene i Nordland og Troms." Magistergradsavhandling. Universitetet i Tromsø.
- Hess, D. J. 1997. *Science in Action. An Advanced Introduction*. London and New York: New York University Press.
- Hines, John. 1992. "The Scandinavian Character of Anglian England: An Update." In *Sutton Hoo, Burial Ground of Kings?*, edited by Martin O.H. Carver, 315–329. London: British Museum.
- Hines, John, Karen Høilund Nielsen, and Frank Siegund, eds. 1999. *The Pace of Change. Studies in Early Medieval Chronology*. Oxbow Books.
- Hinsch, Erik. 1961. *Naust og hall i jernalderen*. Bergen: Universitetet i Bergen. Årbok.
- Hodder, Ian. 1982. *The Present Past. An Introduction to Anthropology for Archaeologists*. London: B. T. Batsford Ltd.
- Holden, Clare, and Ruth Mace. 1997. "Phylogenetic Analysis of the Evolution of Lactose Digestion in Adults." *Human Biology* 69: 605–628.
- Hole, Frank. 1974. "Tepe Tula'i: An Early Campsite in Khuzistan." *Paleorient* 2: 219–242.
- . 1978. "Pastoral Nomadism in Western Iran." In *Explorations in Ethno-Archaeology*, edited by R. A. Gould, 127–167. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Holm, Ingunn. 1995. *Trekk av Vardals agrare historie*. Oslo: Universitetets Oldsaksamling Varia 31. Universitetet i Oslo.
- . 1999. "Gårdsbegrepet - et styrende element i den arkeologiske forskningen omkring bosetning og landbruk." In *Universitetets Oldsaksamlings Årbok*, 91–106.

- Holmsen, Andreas. 1961. *Norges historie. Fra de eldste tider til eneveldets innførelse 1660*. 3rd ed. Universitetsforlaget.
- Holtmark, Anne, and Didrik Arup Seip. 1985. *Snorre Sturlasson. Kongssagaer*. Gyldendal norske forlag.
- Hougen, Bjørn. 1947. *Fra seter til gård. Studier i norsk bosetningshistorie*. Oslo: Tanum.
- Indrebø, Gustav. 1921. "Stadnamn frå ei fjellbygd." *Maal Og Minne*, 113–210.
- . 1929. *Stadnamn frå Oslofjorden*. Oslo: Skrifter utgitt av Det norske Videnskaps-Akademiet i Oslo. Hist.- Filos. Klasse. No. 5.
- . 1933. *Norske innsjønamn*. Oslo: Skrifter utgitt av Det norske Videnskaps-Akademiet i Oslo. Hist.- Filos. Klasse.
- . 1935. *Fjordung. Granskingar i eldre norsk organisasjonssoge*. Bergen: Bergens museums årbok. Historisk-antikvarisk rekke. Nr. 1.
- . 1951. *Norsk målsoga*. Bergen: John Grieg.
- Ingold, Tim. 1986. "Changing Places: Movement and Locality in Hunter-Gatherer and Pastoral Societies." In *The Appropriation of Nature: Essays in Human Ecology and Social Relations*, edited by Tim Ingold, 165–197. Manchester: Manchester University Press.
- Innes, Matthew. 2006. "Land, Freedom and the Making of the Medieval West." *Transactions of the Royal Historical Society* 16: 39–74.
- . 2007. *Introduction to Early Medieval Western Europe, 300-900. The Sword, the Plough and the Book*. Routledge.
- Irons, William. 1979. "Political Stratification among Pastoral Nomads." In *Pastoral Production and Society. Proceedings of the International Meeting on Nomadic Pastoralism*, 361–374.
- . 2011. "Cultural Capital, Livestock Raiding, and the Military Advantage of Traditional Pastoralists." In *Nomadic Pathway in Social Evolution*, edited by Nikolay Kradin, Dimitri Bondarenko, and Thomas J. Barfield, 63–72. LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Iversen, Frode. 2013. "Big Bang, Lordship or Inheritance? Changes in the Settlement Structure on the Threshold of the Merovingian Period, South-Eastern Norway." In *Hierarchies in Rural Settlements*, edited by Jan Klápste, 341–358. Ruralia volume 9. Turnhout Brepols Publishers.
- . 2016. "Estate Division: Social Cohesion in the Aftermath of AD 536-7." In *The Agrarian Life of the North 2000 BC - AD 1000. Studies in Rural Settlement and Farming in Norway*, edited by Frode Iversen and Håkan Petersson, 41–75. Oslo: Portal forlag.
- Iversen, Rasmus Birch. 2010. "Farvel til 'Germania': En kommentar inspireret af Søren Skriver Tillischs artikel i Kuml 2009." *Kuml*, no. 59: 265–272.
- Iversen, Tore. 1994. "Trelledommen. Norsk slaveri i middelalderen." Doktorgradsavhandling. Historisk institutt. Universitetet i Bergen.
- Jacobsen, Gaute. 2002. "«å stjele etter døden» - Komparativ analyse av konflikthåndtering og eiendom som kulturelt fenomen." Hovedfagsoppgave i etnologi, Institutt for Kulturstudier - Universitetet i Oslo.
- James, Edward. 1988. *The Franks*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Jensås, Henry Kristian. 1980. *Tiller bygd- og by*. Bruns bokhandel.
- Jerpåsen, Gro B. 1996. *Gunnerød - En arkeologisk landskapsanalyse*. Varia 35. Oslo: Universitetets oldsaksamling, Universitetets Oldsaksamling.

- Johansen, Arne B. 1972. "Forholdet mellom folkevandringstid og merovingertid i Norden." *Viking* 40: 168–192.
- Johansen, Hans Marius. 2007. "Nausttufter i Midt-Norge. Utbredelse, konstruksjon og datering. Naust og samfunn i jernalderen belyst ved eksempler fra Nord-Trøndelag." Hovedfagsoppgave ved NTNU Vitenskapsmuseet.
- Johansen, Torkel. 2003. "Jern og grav. Maktpolitiske kontekster i Trøndelags eldre jernalder." Hovedfagsoppgave i Arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.
- . 2012. "Trek Av Eldre Jernalders Dødekult i Trøndelag." In *Graver i veien. Arkeologiske undersøkelser E6 Steinkjer*, edited by Geir Grønnesby, 48–73. Trondheim: Acta Archaeologica Nidrosiensia. Vitark 8. Akademika forlag.
- Jonsson, Birgitta, and Lyder Marstrander. 1973. "Gravfeltet På Gjeite Ved Levanger." *Viking* 37, 133–139.
- Jonsson, Finnur. 1932. *De gamle Eddadigte*. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Juhl, Kirsten, and Lotte Selsing. 1997. "Fiskebønder på Karmøy i merovingertid." *Fra Haug Ok Heidni*, no. 1: 33–38.
- Jørgensen, A. Nørgård. 1999. *Waffen Und Gräber: Typologische Und Chronologische Studien Zu Skandinavischen Waffengräbern 520/30 Bis 900 n. Chr.* Copenhagen: Nordiske oldtidsminder, Serie B. Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab.
- Jørgensen, Lars. 1998. "En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland - En foreløbig præsentation." In *Centrala platser, centrala frågor. Samhällstrukturen under järnåldern. En vänbok til Berta Stjernquist*, edited by Lars Larsson and Birgitta Hårdh, 233–248. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia series in 8, No. 28.
- Jørgensen, Lars, and Anne Nørgård Jørgensen. 1997. *Nørre Sandegård Vest. A Cemetery from the 6th–8th Centuries on Bornholm*. København: Nordiske Fortidsminder Serie B., Vol. 12.
- Karkov, Catherine E 2004. *The Ruler-Portraits of Anglo-Saxon England*. Woodbridge: Boydell Press.
- Kelly, Christopher. 2008. *The End of Empire. Attila the Hun & the Fall of Rome*. New York: W.W.Norton & Company.
- Khazanov, Anatoly M. 1983. *Nomads and the Outside World*. The University of Wisconsin Press.
- Kim, Hyun Jin. 2016. *The Huns*. Routledge.
- Kiss, Attila P. 2014. "Huns, Germans, Byzantines? The Origins of the Narrow Bladed Long Seaxes." *Acta Archaeologica Carpathica* 49: 131–164.
- Klüver, Lorentz Diderik. 1823. *Norske mindesmærker aftegnede paa en reise igjennem en deel af det nordenfjeldske*. Trondheim: Faksimileutgivelse (1960) av originalen fra 1823, Foreningen Facsimilia Nidrosiensia.
- Kradin, Nikolay, Dimitri Bondarenko, and Thomas J. Barfield, eds. 2011. *Nomadic Pathways in Social Evolution*. LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Kristoffersen, Siv. 1995. "Transformation in Migration Period Animal Art." *Norwegian Archaeological Review* 28 (1): 1–17.
- . 2015. "«En ganske ualmindelig stor og pragtfuld spænde af sølv»." In *Dalemfunnet.*, edited by Lotte Hedeager and Lars Forseth, 29–36. Oslo: Norske oldfunn XXX.
- Lamphear, John. 1998. "Brothers in Arms. Military Aspects of East African Age-Class Systems in Historical Perspective." In *Conflict, Age and Power in North East Africa: Age Systems in Transition*, edited by Eisei Kurimoto and Simonse. Somon, 79–97. Oxford: James Currey.

- Lane, Paul J. 2016. "Places and Paths of Memory: Archaeologies of East African Pastoralist Landscapes." In *Cultural Heritage Landscapes in Sub-Saharan Africa*, edited by John Beardsley, 193–234. Harvard: Harvard University Press.
- Larsen, Jan Henning, and Perry Rolfsen. 2004. "Hva skjuler Halvdanshaugen?" In *Halvdanshaugen - arkeologi, historie og naturvitenskap*, edited by Jan Henning Larsen and Perry Rolfsen, 23–78. Oslo: Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3.
- Larsson, Lars. 2011. "A Ceremonial Building as a 'Home of the Gods'? Central Buildings in the Central Place of Uppåkra." In *The Gudme/Gudhem Phenomenon: Papers Presented at a Workshop Schleswig, April 26. and 27. 2010*, edited by Oliver Grimm and Alexandra Pesch, 189–206. Neumündter.
- Latour, Bruno. 1987. *Science in Action*. Harvard: Harvard University Press.
- . 1996. *Vi har aldri vært moderne*. Spartacus forlag as.
- Leach, Edmund R. 1961. *Rethinking Anthropology*. London: The University of London. The Athlone Press.
- Ledsten, Kristin. 2011. "Vendelkriger i Midt-Norge. En merovingertids grav fra Torgård." Masteroppgave i arkeologi. NTNU Trondheim.
- Lempiäinen-Avci, Mia, and Anne Elise Tjemsland. 2017. "Rapport fra undersøkelser av dyrkningslag fra bronsealder på Hana, Id 171179. Hana Gnr. 38 Bnr. 48, Sandnes Kommune, Rogaland." Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger.
- Leonardi, Michela, Pascale Gerbault, Mark G. Thomas, and Joachim Burger. 2012. "The Evolution of Lactase Persistence in Europe. A Synthesis of Archaeological and Genetic Evidence." *International Dairy Journal* 22: 88–97.
- Lidén, Hans-Emil. 1969. "Utgravningen av Mære." *Nord-Trøndelag Historielag. Årbok*, 45–55.
- . 1996. "Utgravningene i Mære kirke. Hvordan skal funnene tolkes?" In *Før og etter Stiklestad 1030*, edited by Øystein Walberg, 59–68. Stiklestad Nasjonale Kultursenter.
- Lillehammer, Arnvid. 1979. "Garden på Sørvestlandet i jernalderen." In *På leiting etter den eldste garden*, edited by Rolf Fladby and Jørn Sandnes, 23–39. Oslo: Universitetsforlaget.
- Little, Michael A., Sandra J. Gray, and Benjamin C. Campbell. 2001. "Milk Consumption in African Pastoral Peoples." In *Drinking. Anthropological Approaches*, edited by Igor de Garine and Valerie de Garine, 66–86. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Ljungkvist, John, and Per Frölund. 2015. "Gamla Uppsala – the Emergence of a Centre and a Magnate Complex." *Journal of Archaeology and Ancient History*, no. 16: 3–30.
- Ljungqvist, Fredrik Charpentier. 2016. *Lagfäst kungamakt under högmedeltiden: En komparativ internordisk studie*. Stockholm University, Faculty of Humanities, Department of History.
- Loktu, Lise, and Bernt Rundberget. 2015. "Rapport. Dyrkningslag, Spæren, 53/1 Øvre Eiker K., Buskerud."
- Looijenga, Tineke. 2003. *Texts & Contexts of the Oldest Runic Inscriptions*. Brill.
- Lossius, K. 1887. "Indberetning om udgravninger i 1877." In *Fortidsminneforeningen. Årbok*, 154–157.
- Lossius, K., and A. Larsen. 1880. "Indberetninger til direktionen for Den Thronhjemske Filialafdeling om udgravninger på Thorgaard." In *Fortidsminneforeningen. Årbok*, 14–17.
- Løken, Trond. 1984. "Et folkevandringstids landsbyanlegg på Forsandmoen, Forsand i Rogaland." In *Gård och kulturlandskap under järnåldern*, edited by Lars Liedgren and Mads Widgren, 59–77.

- Kulturgeografisk seminarium 2/84.
- . 1987. "The Settlement at Forsandmoen - an Iron Age Village in Rogaland, SW-Norway." In *Studien Zür Sachsenforschung, Band 6*, 155–168.
- . 1988. "Forsandmoen - et samfunn i blomstring og krise gjennom folkevandringstid." In *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellom ældre og yngre jernalder*, edited by Ulf Näsman and Jørgen Lund, 169–186. Århus.
- . 1990. "Sommerens utgravninger på Forsandmoen. Folkevandringstidslandsbyen igjen i sentrum for oppmerksomheten i den tiende og siste sesongen." *Fra Hauk Ok Heidni* 13 (4): 108–117.
- . 1991. "Forsand i Rogaland - Lokalt sentrum i de sørlige Ryfylkeheiene." In *Sentrum og periferi. Sentrum og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk Tid. Den 18. Nordiske Arkeolog-Kongress, Trondheim 1989*, edited by Birgitta Wik, 207–221. Trondheim: Gunneria 64.
- . 1992a. "En folkevandringstids gård – Bertnem i Overhalla." *Spor*, no. 2.
- . 1992b. "Forsand og jernalderens landsbyanlegg i Rogaland – Ressursbakgrunn og struktur." In *Gård-tettsted-kaupang-by. Nytt fra utgravningskontoret i Bergen (NUB) Nr. 3*, edited by S. Myrvoll, 53–69.
- . 1998. "Bofaste bønder eller jordbrukere på flyttefot? Hus og bosetning i bronsealderen på Opstad i Tune, Østfold, Vurdert på bakgrunn av de siste 20 års bosetningsforskning." In *Fra Østfolds oldtid. Foredrag ved 25-årsjubileet for Universitetets Arkeologiske Stasjon Isegran*, edited by Einar Østmo, 173–193. Oslo: Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke. Nr. 21.
- . 2001. "Oppkomsten av den germanske hallen - Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland." *Viking* 64: 49–86.
- . 2006. "Høvding, bonde, leilending og ufri i Rogalands eldre jernalder." In *Historien i forhistorien. Festskrift til Einar Østmo på 60-årsdagen*, edited by Håkon Glørstad, B. Skar, and Dagfinn Skre, 309–322. Oslo: Kulturhistorisk museum. Skrifter 4.
- Løken, Trond, Lars Pilø, and Olle Hemdorff, eds. 1996. *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser*. Stavanger: AmS-Varia 26. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Løkka, Nanna. 2010. "Steder og landskap i norrøn mytologi. En analyse av topografi og kosmologi i gudediktene av Den Eldre Edda." Avhandling for phd-graden. Det humanistiske fakultet. Institutt for lingvistiske og nordiske studier. Universitetet i Oslo.
- Löwenborg, Daniel. 2010a. *Excavating the Digital Landscape GIS Analyses of Social Relations in Central Sweden in the 1st Millennium*. Aun 42.
- . 2010b. *Järnålderns klimakris och landskapsanalyser av äganderätt. GIS-analyser av konsekvenserna av katastrofen 536 e.Kr.* CAA Norge.
- . 2012. "An Iron Age Shock Doctrine - Did the AD 536-7 Event Trigger Large-Scale Social Changes in the Mälär Valley Area?" *Archaeology and Ancient History*, no. 4: 3–29.
- Lund, Allan. 1993. *De etnografiske kilder til Nordens tidlige historie*. Højbjerg: Wormianum.
- Lundström, Agnete. 1980. "Vedel och vendetid." In *Vendetid*, edited by Ann Sandwall, 10–18. Statens historiska museum.
- Lyman, R. Lee, and Michael J. O'Brien. 2001. "The Direct Historical Approach, Analogical Reasoning, and Theory in Americanist Archaeology." *Journal of Archaeological Method and Theory* 8 (4): 785–788.

- Magnus, Bente. 2003. "Krigerens insignier: En parafrase over gravene II og V fra Snartemo i Vest-Agder." In *Snartemofunnene i nytt lys*, edited by Perry Rolfsen and Frans-Arne Stylegar, 33–52. Unioversitetes kulturhistoriske museer. Skrifter nr. 2.
- . 2009. "Bilder fra en svunnen tid." *Spor*, no. 2: 20–23.
- . 2015a. "Dalemfunnet og dets østlige forbindelser." In *Dalemfunnet.*, edited by Lotte Hedeager and Lars Forseth, 69–80. Norske oldfunn XXX, Universitetet i Oslo.
- . 2015b. "Kvinnene fra Krosshaug i Klepp og Hol på Inderøya." In *Et Akropolis på Jæren? Tinghaugplatået gjennom jernalderen*, edited by Siv Elna Kristoffersen, M. Nitter, and E. S. Pedersen, 71–87. Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.
- Manderscheid, Angela. 2001. "The Black Tent in Its Easternmost Distribution: The Case of the Tibetan Plateau." *Mountain Research and Development*, no. 21: 154–160.
- Marshall, Brooke. 2013. "A House Is Not (Necessarily) a Home: Nomads, American Truck Drivers, and the Creation and Conception of Home." Thesis, Georgia State University.
- Marstrander, Lyder. 1983. *Inntrøndelag i romertiden. Gravfunn og bosetning*. Gunneria 43, Universitetet i Trondheim.
- Marstrander, Sverre. 1956. "Hovedlinjer i Trøndelags forhistorie." *Viking* 20: 1–69.
- . 1958a. "Bygdeborgene - våre eldste militære anlegg." In *DKNVS Museet, Årbok*, 91–124. Oslo: Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab.
- . 1958b. "Datering av våre bygdeborger." In *DKNVS Forhandlinger B. 31. 1958, Nr. 28*, 174–180. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab.
- Martens, Jes. 2009. "Middelalderens jordbruksbebyggelse i de sentrale strøk. Den tapte middelalder?" In *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, edited by Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens, and Kathrine Stene, 7–22. Oslo: Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen.
- Martinussen, Renate. 2010. "Knutepunkt mellom fjord og fjell. En analyse av gravfunn fra Egge i Steinkjer, Nord-Trøndelag fra år 0-1000 e.Kr." Masteroppgave. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Mathiesen, Henrik. 1960. "Gaarden Vik i Strinden." *Ranheimsnytt (Gjengitt Fra 1903 Nor)*, no. 4.
- Mauss, Marcel. 1950. *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London and New York: Routledge.
- Mauvieux, Benoit, Alain Reinberg, and Yvan Touitou. 2014. "The Yurt: A Mobile Home of Nomadic Populations Dwelling in the Mongolian Steppe Is Still Used Both as a Sun Clock and a Calendar." *International. The Journal of Biological and Medical Rhythm Research* 31 (2): 151–156.
- McIntosh, Susan Keech. 1999. "Pathways to Complexity: An African Perspective." In *Beyond Chiefdoms: Pathways to Complexity in Africa*, edited by Susan Keech McIntosh, 1–30.
- Mehl, Andreas. 2014. *Roman Historiography*. Wiley-Blackwell.
- Merrills, Andy, and Richard Miles. 2010. *The Vandals*. Wiley-Blackwell.
- Midthjell, Harald Bugge. 2014. "Heimen i hallinga. Gården Hallem i tidlig jernalder." *Verdal Historielags Skrifter* 7–15.
- Mierow, Charles C. 1908. *The Origin and Deeds of the Goths*. Princeton: University Press, 1908. (Reprinted at Cambridge: Speculum Historiae, 1966.) Dodo Press.

- Mikkelsen, Dorthe Kaldal. 1997. "Bopladsudgravninger: En Forskningsmessig Status." *Arkeologiske Udgravninger*.
- Mikkelsen, Egil. 1973. "Overgangen folkevandringstid / merovingertid i Norge. Funnkomplekser og kronologi." In *Universitetets Oldsaksamling. Årbok 1970-1971*, 85–120.
- Mjærum, Axel, and Lars Erik Gjerpe, eds. 2013. *E18-Prosjektet Gulli-Langåker. Dyrking, Bøsetninger og graver i Stokke og Sandefjord. Bind 1*. Fagbokforlaget.
- Mokkelbost, Marte, and Raymond Sauvage. 2014. "Rapport. Arkeologiske undersøkelser, Valum-Hallem, Verdal Kommune." Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- . 2015. "Rapport. Arkeologisk utgravning Ørland Kirkegård, Ørland Kommune." Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Mortensson-Egnlund, Ivar, and Erik Eggen. 2002. *Edda. Edda-Kvede. Til Nynorsk ved Ivar Mortensson-Egnund*. Oslo: Det norske samlaget.
- Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen, and Erling Sandmo. 2007. *Norges historie 750–1537*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Moyes, Holley. 2012. *Sacred Darkness. A Global Perspective on the Ritual Use of Caves*. University Press of Colorado.
- Müller-Wille, Michael. 1980. "Kungliga och furstliga gravar under merovingertiden i Central- Och Västeuropa." In *Vendeltid*, edited by Ann Sandwall, 144–157. Statens historiska museum.
- Murray, Alexander Callander. 1983. *Germanic Kinship Structure: Studies in Law and Society in Antiquity and the Early Middle Ages*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies. I serie: (Studies and texts ; 65).
- Myhre, Bjørn. 1972. *Funn, fornminner og ødegårder. Jernalderens bosetning i Høyland Fjellbygd*. Stavanger: Stavanger Museums Skrifter 7.
- . 1977. "Naustuft fra eldre jernalder på Stend i Fana." *Viking* 40: 73–105.
- . 1978. "Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age." In *New Directions in Scandinavian Archaeology*, edited by K. Kristiansen and C. Paludan-Müller, 224–271. Copenhagen.
- . 1985. "Boathouses as Indicators of Political Organization." *Norwegian Archaeological Review* 18 (1–2): 36–60.
- . 1987a. "Chieftains' Graves and Chiefdom Territories in South Norway in the Migration Period." In *Studien Zur Sachsenforschung* 6, 169–187.
- . 1987b. "Fra smårike til stat." In *Fra rikssamling til lokalt selvstyre*, edited by H. Rommetvedt, 111–125. Stavanger: Dreyer.
- . 1993. "Rogaland forut for Hafrsfjordslaget." In *Rikssamlingen og Harald Hårfagre*, edited by Marit Synnøve Veia, 41–64. Karmøy kommune.
- . 1997. "Boathouses and Naval Organization." In *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 2-4 May 1996*, edited by Anne Nørgård Jørgensen and Birthe L. Clausen, 169–183. Copenhagen: National museum.
- . 2015. *Før Viken ble Norge. Borregravfeltet som religiøs og politisk arena*. Oslo: Norske oldfunn XXXI, Universitetet i Oslo.
- Myhre, Bjørn, and Ingvild Øye. 2002. *Norges landbruks historie I. 4000 f.Kr.–1350 e.Kr.* Oslo: Det norske samlaget.

- Møllenhuis, Kristen R. 1953. "En Germansk gullmedaljone fra Inderøy." In *Årbok for DKNVS Museet*, 73–79. Trondheim: Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab.
- . 1963. "Gravfeltet på Egge ved Steinkjer." *Viking* 27: 141–158.
- . 1973. "Den eldste bosetning på Inderøy." In *Inderøyboka I*, edited by I. Sakshaug and A. Ystad.
- Narmo, Lars Erik. 1996. "«Kokekameratene på Leikvin». Kult og kokegroper." *Viking* 58: 79–100.
- Näsman, Ulf. 1988. "Den folkevandringstida ?Krisen i Sydsandinavien, Inklusive Öland Och Gotland." In *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellom ældre og yngre Jernalder*, edited by U. Näsman and J. Lund, 169–186. Århus.
- . 1991. "Det syvende århundre - et mørkt århundre i ny belysning. Høvdningemagt og kongemagt." In *Fra Stamme til stat 2*, edited by P. Mortensen and B. M. Rasmussen, 165–176. Århus: Jysk arkeologisk selskabs skrifter XXII:2.
- . 1998. "Sydsavinsk samhällsstruktur i ljuset av merovingisk och anglosaxisk analogi eller i vad är det som centralplatserna är centrala?" In *Centrala platser centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok til Berta Stjernquist.*, edited by Lars Larsson and Birgitta Härdt, 1–26. Uppåkrastudier 1. Almqvist & Wiksell International.
- Näsman, Ulf, and Jørgen Lund, eds. 1988. *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellom ældre og yngre jernalder?* Århus: Aarhus universitetsforlag.
- Neumüller, Kristina. 2012. "Teori i Namn och bygd." *Namn och bygd* 100: 117–126.
- Nielsen, Hans Frede. 2009. "Language Change in the Runic Inscriptions of Denmark between 500 and 700." *RAS – International Journal of Language and Communication*, no. 30: 3–15.
- Nielsen, Karen Høilund. 1997. "Animal Art and the Weapon-Burial Rite – a Political Badge?" In *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, edited by Claus Kjeld Jensen and Karten Høilund Nielsen, 129–148. Aarhus: Aarhus University Press.
- . 1998. "Animal Style – a Symbol of Might and Myth. Sahlin's Style II in a European Context." *Acta Archaeologica* 69: 1–52.
- . 2005. "«...the Sun Was Darkened by Day and the Moon by Night... There Was Distress among Men... » - on Social and Political Development in 5th- to 7th-Century Southern Scandinavia." *Studien Zur Sachsenforschung*, no. 15: 247–285.
- Nielsen, Karen Høilund, and Reno Fiedel. 2001. "Stavnsager – Spredte glimt af et jernaldersamfund gennem mere end 700 år fra 400 til 1100 e.Kr.F." In *Årbog 2001*, 71–89. Kulturhistorisk museum Randers.
- Noble, Thomas F. 2006a. *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms*. London and New York: Routledge.
- . 2006b. "Introduction." In *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms*, edited by Thomas F. X. NOBLE, 1–23. London and New York: Routledge.
- Norderval, Live W. 2011. "Rapport. Torgårdsletta N1, N2, 2010, Trondheim Kommune". Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Nygård, Torill. 2011. "Rapport N4 Torgårdsletta 2010, Trondheim Kommune". Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Odner, Knut. 1973. *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder*. Bergen: Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- . 1974. "Economic Structures in the Early Iron Age." *Norwegian Archaeological Review* 7 (2):

104–112.

- Oetelar, Gerald, and D. Joy Oetelar. 2006. "People, Places and Paths: The Cypress Hills and the Niitsitapi Landscape of Southern Alberta." *Plains Anthropologist* 51 (199): 375–397.
- Olausson, Michael. 1995. *Det inneslutna rummet. Om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 9.
- . 1996. "Runsa fornborg – En befäst stormansgård från folkvandringstid." *Skrifter om Väsby*, no. 5.
- . 2014. "The Great House at Runsa – a House of Representation." In *Runsa Borg – Representative Life on a Migration Period Hilltop Site – A Scandinavian Perspective*, edited by Michael Olausson, 169–209. Tallin: Papers from the project Runsa Borg, Uppland no 2.
- Olsen, Bjørnar. 1997. *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiver i arkeologisk forskning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2006. "Ting – mennesker – samfunn. Introduksjon til en symmetrisk arkeologi." *Arkeologisk Forum*, no. 14: 13–18.
- . 2010. *In Defence of Things. Archaeology and the Ontology of Objects*. Alta Mira Press.
- Olsen, Magnus. 1915. *Hedenske kulturminner i norske stedsnavn*. Videnskabskabet's Skrifter II nr. 4.
- . 1926. *Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst*. Oslo: Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie A: Forelesninger IXa, Aschehoug og co.
- Olsen, Thomas Bruen. 2010. "Sandane Lufthavn Lok. 5. Bosetnings- og aktivitetsspor fra senneolittikum–høymiddelalder." In *Jordbruksbosetning ved Hjelmeset gjennom 4000 år. Arkeologiske undersøkelser ved Hjelmeset, Gloppen kommune 2007-2008*. Bergen: Arkeologiske rapporter fra Bergen Museum nr 6/2010. Årgang 4.
- Onyango, Eria Olowo. 2010. "Pastoralists in Violent Defiance of the State. The Case of the Karimojong in Northeastern Uganda." Dissertation for the degree of philosophiae doctor (PhD). University of Bergen.
- Opedal, Arnfrid. 1999. *Arkeologiens gårdsforskning og utforming av en norsk identitet*. Stavanger: AmS-Varia 35. Arkeologisk museum i Stavanger.
- . 2010. *Kongemakt og kongerike. Gravritualer og Avaldsnes-området politiske rolle 600-1000*. Oslo: Oslo arkeologiske serie 13.
- Oppvang, Janne, and Erik Kjellman. 2015. "Arkeologisk utgravning i gårdshaug Id. 8009, Vik, Saltdal k, Nordland." Tromsø: Tromsø museum.
- Pedersen, Ellen Anne. 1989. *Jernalderbosetningen på Hadeland. En arkeologisk-geografisk analyse*. Oslo: Universitetets oldsaksamling Varia 17.
- . 1990. "Rydningrøysfelt og gravminner – spor av eldre bosetningsstruktur på Østlandet." *Viking* 53: 50–66.
- . 1999. "Transformation to Sedentary Farming in Eastern Norway: AD 100 or 1000 BC?" In *Settlement and Landscape. Proceedings of a Conference in Århus, Denmark, May 4-7*, edited by C. U. Fabeck and J. Ringtved, 45–52. Århus: Jutland archaeological Society.
- Pedersen, Ellen Anne, Frans-Arne Stylegar, and Per G. Norseng. 2003. *Øst for Folden. Østfolds Historie. Bind 1*. Østfold fylkeskommune.
- Petersen, Jan. 1933. *Gamle gårdsanlegg i Rogaland*. Oslo: Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter. XXIII.

- . 1936. *Gamle gårdsanlegg i Rogaland. Fortsettelse: Utsira, Lyngaland, Håvødl, Birkelandsstølen, Hanaland.* oslo: Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter. XXXI.
- Petersen, Theodor. 1923. *Meldalsfundene.* Norske Oldfund IV.
- . 1942. “Bygdeboger i det nordenfjelske Norge.” *Viking* 6: 1–48.
- Pettersen, Kristian. 1980. “Gård og grav. Studier i økonomiske nivåer i Namsendalførets jernalder.” Magistergradsavhandling. Universitetet i Oslo.
- . 1988. “Namdalen – et båtbyggerdistrikt i yngre jernalder.” *Spor* 12–17.
- Pilø, Lars. 2000. “Urgården – en mytes død. Oluf Rygh.” In *Rapport fra symposium på Stiklestad 13.-15. Mai 1999*, 169–188. Norna rapporter 70 B.
- . 2005. *Bosted - urgård - enkeltgård. En analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesareologisk feltarbeid på Hedemarken.* Oslo: Oslo arkeologiske serie, vol. 3.
- Pitts, Lynn F. 1989. “Relations between Rome and the German ‘Kings’ on the Middle Danube in the First to Fourth Centuries A.D.” *The Journal of Roman Studies* 79: 45–58.
- Polyani, Karl. 1957. *Trade and Markets in the Early Empires.* Boston: McGill-Queen’s University Press.
- Possemai, Fábio Valenti. 2013. “Nature and Culture Dualism: Genesis of an Obsolete Dichotomy.” *Philosophy Study* 3 (9): 836–842.
- Prestvold, Kristin. 1999. *Trøndelag i støpeskjeen. Jernproduksjon og sosial organisasjon i Nord-Trøndelag mellom 350 f.Kr. og 500 e.Kr.* Gunneria 75. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- Prussin, L. 1995. *African Nomadic Architecture: Space, Place, and Gender.* Washington and London: Smithsonian Institution Press and National Museum of African Art.
- Ranciaro, Alessia, Michael C. Campbell, Jibril B. Hirbo, Wen-Ya Ko, Alain Froment, Paolo Anagnostou, Maritha J. Kotze, et al. 2014. “Genetic Origins of Lactase Persistence and the Spread of Pastoralism in Africa.” *American Journal of Human Genetics* 94 (4): 496–510.
- Rena, Eva Anita, and Sissel Holien. 2001. “Plassering av gravrøyser og gravhauger i førkristen Tid.” Upublisert prosjektoppgave til studium Ge608 GIS. Høyskolen i Nord-Trøndelag.
- Rentenaar, Rob. 1996. “Elementet -Sal(e), -Sel(e) i Vest- Og Nordgermanske sted-Navne. Nogle lighede og forskelle.” In *Den Ellevte Nordiske Navneforskerkongressen. Sundvollen 19.-23. Juni 1994*, 171–181. Uppsala: NORNA-rapporter 60.
- Reynolds, Susan. 1994. *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted.* New York, Oxford: Oxford University Press.
- Rieck, Flemming. 2002. “The Iron Age Ships From Nydam. Age, Equipment and Capacity.” In *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, Organisation, Logistics and Administration 500 BC–1500 AD*, edited by Nørgård A. Jørgensen, J. Pind, L. Jørgensen, and B Clausen, 73–81. Copenhagen: Publications from The National Museum, Studies in Archaeology & History Vol. 6.
- Ringstad, Bjørn. 2004. “Datering av storhauger.” In *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*, 239–254. Universitetets kulturhistoriske museer Skrifter nr. 3.
- Rives, James Boykin. 1999. *Tacitus. Germania.* Clarendon Press, Oxford.

- Robberstad, Knut. 1981. *Gulatingsslovi. Umsett Av Knut Robberstad*. Det norske samlaget.
- Rølfesen, Perry. 1974. *Båtnaust på Jærkysten*. Stavanger: Stavanger museum Skrifter 8.
- . 1976. Hustuffer, grophus og groper fra eldre jernalder ved Oddernes kirke, Vest-Agder. *Universitetets Oldsaksamling, Årbok 1972–74*.
- Rose-Redwood, Reuben, Derek Alderman, and Maoz Azaryahu. 2010. “Geographies of Toponymic Inscription: New Directions in Critical Place-Name Studies.” *Progress in Human Geography* 34 (4): 453–470.
- Rowlands, Michael. 1982. “Processual Archaeology as Historical Social Science.” In *Theory and Explanation in Archaeology. The Southampton Conference*, edited by C. Renfrew, M. Rowlands, and B. A. Segraves, 155–174. New York: London: Academic Press.
- Rullestad, Silje. 2013. “Rapport fra arkeologisk utgravning 2012. Gimsan 30/1, Kolbanstuen 31/1, Bortistuen 32/1, Melhus Kommune, Sør-Trøndelag.” Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Rundberget, Bernt. 2002. “Teknologi og jernvinne. En teoretisk og metodisk tilnærming til jernvinna som kilde for menneskelig kunnskap og handling.” Masteroppgave. Norges-teknisk naturvitenskapelige Universitet Vitenskapsmuseet.
- . 2010. “Jernproduksjonen i Norge i romertid: en marginal eller sentral ressurs?” In *På sporet av romersk jernalder. Artikkelsamling fra Romertidsseminaret på Isegran 23.–24. Januar 2010*, edited by Ingar M. Gundersen and Marianne Hem Eriksen, 36–49. Oslo: Nicolay Skrifter 3.
- . 2012. “Jernets dunkle dimensjon. Jernvinna i Sørlege Hedmark. Sentral økonomisk faktor og premiss for samfunnsutviklingen c. AD700–1300.” Avhandling for graden Ph.d. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Det humanistiske fakultet. Universitetet i Oslo.
- Rundkvist, Martin. 2015. “Domed Oblong Brooches of Vendel Period Scandinavia. Ørsnes Types N & O and Similar Brooches, Including Transitional Types Surviving into the Early Viking Period.” *Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8. No 61* 8 (61): 127–199.
- Rygh, Karl. 1876. “Indberetning om undersøgelser af gravhaue i Klebu og ved Levanger.” In *Fortidsmindesforeningens Årbok*.
- . 1880. *Faste fornlevninger og oldsagfund i Nordre og Søndre Trondhjems Amter*. Trondheim: Det kongelige Norske Videnskabers selskabs skrifter.
- Rygh, Oluf. 1869. “Om den ældre jernalder i Norge.” In *Aarbøger for Nordisk oldkyndighet og historie*, 149–184.
- . 1883. “Gamle bygdeborge i Norge.” In *Norske Fortidsmindesmerkens Bevaring. Aarsberetning for 1882*, 30–80.
- . 1885. *Norske oldsager. Ordrede Og Forklarede*. Kristiania.
- . 1897. *Norske gaardnavne. Forord og indledning*. (Faksimileutgave) Tapir forlag.
- . 1896. *Norske fjordnavne*. Kristiania.
- . 1904. *Norske elvenavne*. Kristiania.
- Rødsrud, Christian Løchsen. 2016. “Why Did Pottery Production Cease in Norway during the Transition to the Late Iron Age?” In *The Agrarian Life. Studies in Rural Settlement and Farming in Norway*, edited by Frode Iversen and Håkan Pettersson, 77–92. Portal forlag.
- Rønneseth, Ottar. 1966. *Vorgeschichtliche Siedlungs- Und Wirtschaftformen Im Südwestliche Norwegen*. Göttingen: Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 6.

- . 1974. *“Gard” Und Einfriedigung. Entwicklungsphasen Der Agrarlandschaft Jærens*. Stockholm: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms Universitet. Medd. B 29.
- . 2001. *Gård og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap*. Erling Skjalgssonselskapet.
- Røstad, Ingunn Marit. 2016. “Smykkenes språk. Smykker og identitetsforhandlinger i Skandinavia ca. 400-650/700 e.Kr.” Upublisert doktorgradsavhandling. Universitetet i Oslo.
- Røthe, Gunnhild. 2010. *I Odins tid. Norrøn religion i foraldersagaene*. Sagabok.
- Sadr, Karim. 1991. *The Development of Nomadism in Ancient Northeast Africa*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Særheim, Inge. 2013. “Person- og stadnamn.” In *Handbok i norrøn filologi*, edited by Odd Einar Haugen, 512–555. Bergen: Fagbokforlaget.
- Sahlins, Marshall. 1958. *Social Stratification in Polynesia*. Seattle: University of Washington.
- Salzman, Philip Carl. 1978. “Does Complementary Opposition Exist?” *American Anthropologist*, no. 80: 53–70.
- Sandnes, Jørn. 1965. *Namdalens historie til år 1600*. Namdalen historielag.
- . 1976. *Gards- og andre bustadnamn. Samlagets norske stadnamnleksikon*. Samlaget.
- . 1979. “Noen aktuelle forskningsoppgaver og problemstillinger i eldre bosetningshistorie.” In *På leiting etter den eldste garden. Nye metoder i studiet av tidlig norsk bosetningshistorie*, edited by R. Flatby and J. Sandnes, 165–167. Oslo.
- . 1998. “Uppsala, Bjørkøy og Rosenberg. Oppkalling og mønsterstyrt navngiving i Skandinavia.” *Namn och bygd. Tidsskrift för nordisk ortnamnsforskning*, no. 86: 81–90.
- Schneider, Harold K. 1979. *Livestock and Equality in East Africa. The Economic Basis for Social Structure*. Bloomington and London: Indiana University Press.
- Schøning, Gerhard. 1780. *Reise giennem en deel af Norge i de aar 1773, 1774, 1775 Paa Hans Majestets Kongens bekostning*. Trondheim: Faksimileutgivelse [1910]. Tapir forlag.
- Schulte, Michael. 2006. “The Transformation of the Older Fuþark. Number Magic, Runographic or Linguistic Principles?” *Arkiv För Nordisk Filologi* 121: 41–74.
- Schwarz, Andreas. 2011. “Visigothic Settlement, Hospitalitas, and Army Payment Reconsidered.” In *Romans, Barbarians and the Transformation of the Roman World*, edited by Ralph Mathisen and Danuta Shanzer, 265–270. Ashgate Publishing Limited.
- Service, Elman R. 1962. *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. New York: Random House.
- Shetelig, Haakon. 1910. “En ældre jernalders gaard paa Jæderen.” In *Bergen Museums Aarboeg 5 1909*, 1–18. Bergen.
- . 1912. *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergen: Bergen museum skrifter Nr 11 No 1.
- . 1925. *Norges forhistorie. Problemer og resultater i norsk arkeologi*. Oslo: Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning.
- Shorter, Aylward. 1974. *East African Societies*. Routledge & Keagan Paul Ltd.
- Shove, Elizabeth, Mike Pantzar, and Matt Watson. 2012. *The Dynamics of Social Practice. Everyday Life and How It Changes*. London: Sage.
- Sjögren, Per, Gunnar Austrheim, Kathrine Stene, Kari Hjelle, and Jørgen Rosvold. 2015. “Fjellets

- kulturlandskapshistorie.” In *Fjellets kulturlandskap. arealbruk og landskap gjennom flere tusen år*, edited by Gunnar Austrheim, Kari Hjelle, Per Sjøgren, Kathrine Stene, and Aud M. Tretvik, 159–179. Det kongelige norske videnskabers selskab skrifter. Nr. 3. Museumsforlaget.
- Skard, Kari. 2016. *Ammianus Marcellinus. Romersk Historie*. Thorleif Dahls kulturbibliotek. Aschehoug.
- Skevik, Olav. 1997. *Folk og fylker i fjerne tider. Inntrøndelags historie før 1600*. Utgitt av Nord-Trøndelag fylkeskommune.
- Skre, Dagfinn. 1988. *Gård og kirke, Bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygning i Sør-Gudbrandsdalen*. Oslo: Riksantikvarens rapporter 16.
- . 1997. “Raknehaugen. En empirisk loftsrydding.” *Viking* 60: 7–42.
- . 1998. *Herredømme. Bosetning og besittelse på Romerike 200 - 1400*. Acta humaniora 32. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo Universitetsforlaget.
- . 2001. “The Social Context of Settlement in Norway in the First Mllennium AD.” *Norwegian Archaeological Review* 33 (1): 1–12.
- Smedstad, Ingrid. 1992. *Det var engang... Funn og fornminner i Egge*. Egge historielag.
- Smith, Andrew B. 1992. *Pastoralism in Africa. Origins and Deveopment Ecology*. London and Athens: Hurst & Company, Ohio University Press. Witwatersrand University Press.
- . 2008. “Is the Absence of Evidence, Evidence of Absence? Problems in the Archaeology of Early Herding Societies of Southern Africa.” In *The Archaeology of Mobility. Old World and New World Nomadism*, edited by Hans Barnard and Willeke Wendrich, 264–279. Old World and New World Nomadism. Costen advanced seminars 4. Costen Institute of Archaeology, University of California.
- Solberg, Bergljot. 2000. *Jernalderen i Norge. 500 år før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademiske Forlag.
- Solem, Jon. 2003. “Den norske allmenningsinstitusjonen i middelalderen.” *Heimen* 40: 243–265.
- Solem, Thyra. 2006. “Rapport. Pollenanalyse Og Makrofossilanalyser På Kvenild, Tiller, Trondheim, Sør-Trøndelag”. Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- . 2012. “Rapport. Naturhistoriske Undersøkelser På Torgårdsletta, Trondheim, Sør-Trøndelag”. Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Solheim, Eirik. 1997. “Torgårdsletta – gravfeltet som forsvant.” *Tiller Historielag. Årsskrift*.
- . 1999. “Torgårdsletta – En arkeologisk historie.” *Spor*, no. 1: 8–9.
- Solli, Britt. 1996. “Fortiden er et annet sted. Om arkeologi og kulturminnevern, røtter og føtter.” *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, no. 2: 79–90.
- Sollund, May-Liss. 1996. *Åsrøyser – gravminner fra bronsealderen? En analyse av åsrøysene i Vestfold*. Oslo: Varia 34. Universitetets Oldsaksamling.
- Sommerseth, Ingrid. 2011. “Archaeology and the Debate on the Transition from Reindeer Hunting to Pastoralism.” *Rangifer* 31: 111–127.
- Speidel, Michael P. 2004. *Ancient Germanic Warriors: Warrior Styles from Trajan's Column to Icelandic Sagas*. Routledge.
- Spencer, Paul. 1965. *The Samburu. A Study of Gerontocracy in a Nomadic Tribe*. London: Routledge & Kegan Press.

- . 1998. *The Pastoral Continuum. The Marginalization of Tradition in East Africa*. Oxford: Oxford studies in social and cultural anthropology. Claredon Press.
- Spurkland, Terje. 2001. *I begynnelsen var runer. Norske runer og runeinnskifter*. Cappelen Akademiske forlag.
- . 2006. “From Tune to Eggja – the Ontology of Language Change.” In *Runes and Their Secrets*, edited by Marie Stoklund, Michael Lerche Nielsen, Bente Holmberg, and Gillian Fellows-Jensen, 333–345. Museum Tusulanums Forlag.
- Stamnes, Arne Anderson. 2012. *Målinger av magnetisk suseptibilitet. Ranheim, Gnr 25, Trondheim Kommune. Askeladden Id. Nr 138549, 138550 Og 138553*. Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- . 2015. *Geofysisk Undersøkelse av Herlaugshaugen, Leka Kommune*. Vitenskapsmuseet arkeologisk rapport 2015:19.
- . 2016. “Effect Of Temperature Change On Iron Age Cereal Production And Settlement Patterns In Mid-Norway.” In *The Agrarian Life of the North 2000 BC - AD 1000. Studies in Rural Settlement and Farming in Norway*, edited by Frode Iversen and Håkan Petersson, 27–40. Portal forlag.
- Steinsland, Gro. 2005. “The Late Iron Age Worldview and the Concept of ‘Utmark’. The Outfield as Industry and Ideology in the Iron Age and the Middle Ages.” In *UBAS International 1. University of Bergen Archaeological Series*, edited by I. Holm, S. Innselset, and I. Øye, 137–146. Bergen: University of Bergen.
- Steinsland, Gro, and Preben Meulengracht Sørensen. 1999. *Voluspå*. Oslo: Pax Forlag.
- Stemshaug, Ola. 1985. *Namn i Noreg*. Det norske samlaget.
- . 2010. “Lø-Gard, lagerplass og hamn. Med jamnførande materiale om andre namn på stabel- og ladestader i Noreg.” *Namn Och Bygd* 98: 101–109.
- Stenberger, Morten. 1933. *Öland under äldre järnåldern. En bebyggelsehistorisk undersökning*. Stockholm: Monografier, Kungliga vitterhets-, historie- og antikvitets akademien, nr. 19.
- Stene, Kathrine. 2009. “En gårdshaug i Østfold. Undersøkelse av kulturlag fra middelalder på gården Fusk i Askim Kommune.” In *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, edited by Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens, and Kathrine Stene, 191–202. Oslo: Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen.
- Stenning, D. J. 1960. “Transhumance, Migratory Drift, Migration: Patterns of Pastoral Fulani Nomadism.” In *Cultures and Societies of Africa*, edited by Simon Ottenberg and Phoebe Ottenberg, 139–159. Random House.
- Stenvik, Lars F. 1978. “Stadgårder - et forsøk på arkeologisk datering av en navneklasse.” Upublisert Magistergradsavhandling. Universitetet i Bergen.
- . 1991. “Jernproduksjon - et ekko i Midt-Norges periferi.” In *Sentrum - Periferi. Den 18. Nordiske Arkeologikongress, Trondheim 28..8.-4.9.1989*. Trondheim: Gunneria 64. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- . 1996a. “Gravminner og maktsentra.” In *Før og etter Stiklestad 1030*, edited by Øystein Walberg, 79–92. Stiklestad Nasjonale Kultursenter.
- . 1996b. “Iron Production and Social Implications. Some Examples from Norwegian Prehistory.” In *The Forum for The Fourth International Conference on the Beginning of the Use of Metals and Alloys (BUMA-IV)*, 175–85. The Japan Institute of Metals.
- . 1997. “Ironproduction in Mid-Norway, an Answer to Local Demand?” *Studien Zur*

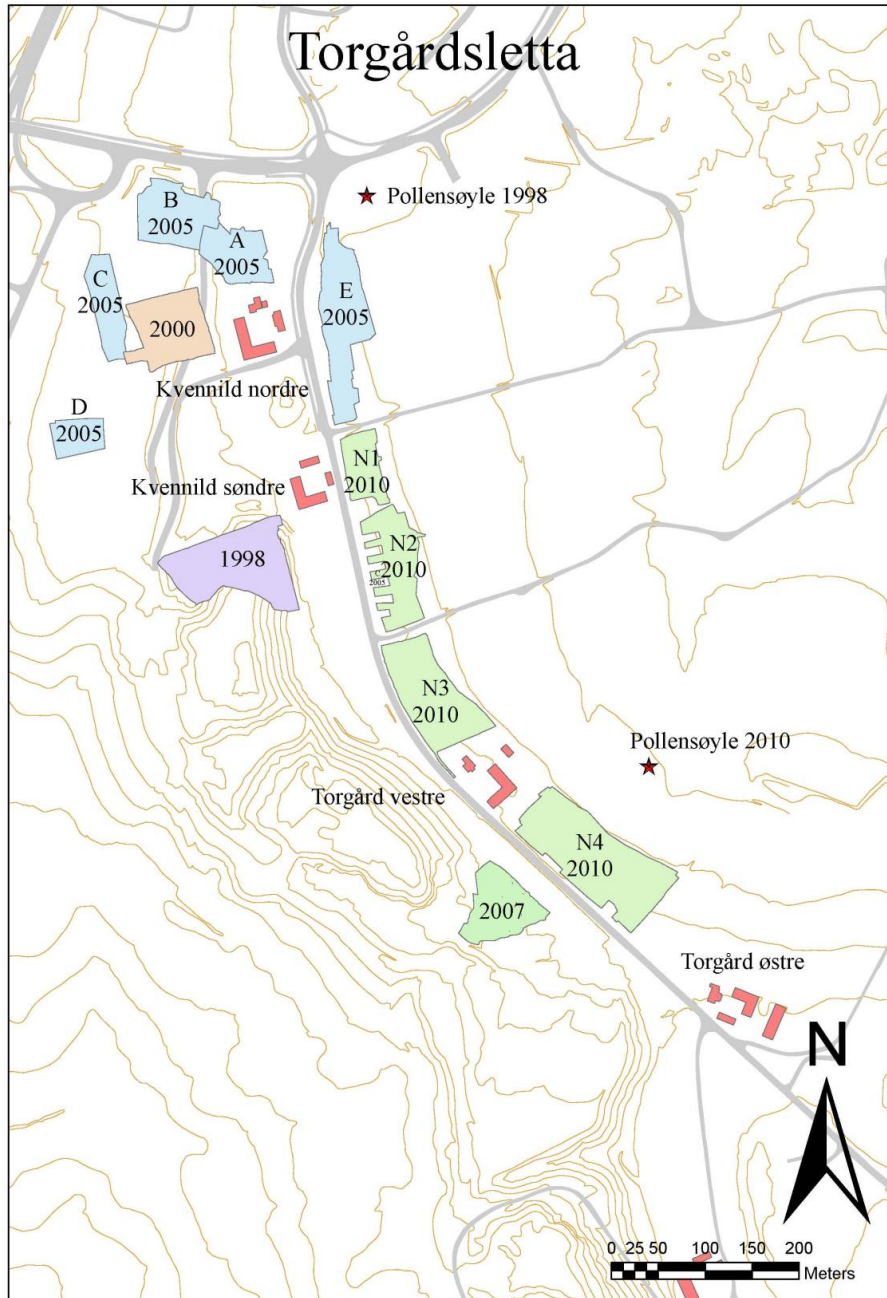
- Sachsenforschung* 10: 253–263.
- . 2003. “Iron Production in Scandinavian Archaeology.” *Norwegian Archaeological Review* 36 (2).
- . 2005. “Jemalderen.” In *Trøndelags historie. Bd 1*, edited by Ida Bull, 106–170. Trondheim.
- . 2006. “Blåsterjern fra Trøndelag.” In *Historien i forhistorien - Festskrift til Einar Østmo På 60 – årsdagen*, edited by H. Glørstad, B. Skar, and D. Skre, 255–262. Kulturhistorisk museum Skrifter nr 14. Universitetet i Oslo.
- . 2007. *Skei - et maktsenter fram fra skyggen*. Vitark 2. NTNU Vitenskapsmuseet. Fagbokforlaget.
- Steuer, Heiko. 1987. “Helm Und Ringschwert – Prunkbewaffnung Und Rangabzeichen Germanischer Krieger. Eine Übersich.” *Studien Zur Sachsenforschung* 6: 189–236.
- . 1989. “Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom.” In *The Birth of Europe. Archaeology and Social Development in the First Millenium A.D.*, edited by K. Randsborg, 100–122. Rome: Analecta Romana Instituti Danicii.
- Stomsvik, Knut Harald. 2018. “Arkeologisk rapport – registreringsundersøkelse inne i uthuset på gården Opphaug, Ørland.” Sør-Trøndelag fylkeskommune.
- Storvik, Ingebjørg Njøs. 2011. “Bruken av huler og hellere i Rogaland. Fra steinalder til middelalder.” Masteroppgave i arkeologi. Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap. Universitetet i Bergen.
- Stylegar, Frans Arne. 2001. “Kulturlandskap, gård og gjerde på Jæren.” In *I Rønneset (2001) Gard og gjerde*. Stavanger: Erling Skjalgssonselskapet.
- . 2013. “Storfolket på Gjeite og Levanger før byen.” In *Levangerhistorier*, edited by Jan Brendalsmo and Frans-Arne Stylegar, 33–40. Novus forlag.
- Sundqvist, Olof. 2016. *An Arena for Higher Powers. Ceremonial Buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age*. Brill.
- Sundt, Eilert. 1865. “Lidt fra oldtiden. Brygge-Sten.” *Folkevennen*, no. 14: 322–326.
- Sveian, Harald, and Lars Olsen. 1984. “En Strandforykningskurve fra Verdalsøra, Nord-Trøndelag.” *Norsk Geologisk Tidsskrift* 64 (1): 27–38.
- Svenningsen, Beate. 2002. “Gamle frasagn om høvdinge. En studie i høvdingbegrepet i sentrale kilder om Norge 1160-1280.” Hovedoppgave i historie, Historisk institutt. Universitetet i Oslo.
- Svennung, J. 1964. “De nordiska folknamnen hos Jordanes.” *Fornvännen* 65: 65–102.
- Swallow, D. M. 2003. “Genetics of Lactase Persistence and Lactose Intolerance.” *Annual Review of Genetics* 37: 197–219.
- Söderberg, Bengt. 2002. “Integrating Power. Some Aspects of a Magnate’s Farm and Presumed Central Place in Järrestad, South-East Scania.” In *Centrality – Regionality. The Social Structure of Southern Sweden in the Iron Age*, edited by Lars Larsson and Birgitta Hårdh, 283–310. Uppåkrastudier 7.
- Sørensen, Preben Meulengracht. 2003. “The Hall in Norse Literature.” In *Borg in Lofoten. A Chieftain’s Farm in North Norway*, edited by Gerd Stamsø Munch, Olav Sverre Johansen, and Else Roesdahl, 265–272. Trondheim: Tapir.
- Sørheim, Helge. 1997. *En høvdings gård – en høvdings grav. En vikingtids båtgrav på Egge i Steinkjer, Nord-Trøndelag*. Trondheim: Gunneria 72. Det kongelige norske videnskabers

- selskab.
- . 2016. “House, Farmyard and Landscape as Social Arena in a Time of Transition.” In *The Farm as a Social Arena*, edited by Liv Helga Dommasnes, Doris Gutsmedl-Schuman, and Alf Tore Hommedal, 191–217. New York: Waxman. Mundter.
- Tangen, Magnus Rognstad. 2010. “Gullgubber. En revitalisering av norske funn.” Masteroppgave. Det historisk-filosofiske fakultet, Norges teknisk- naturvitenskapelige universitet.
- Theuvs, Frans. 1994. “Elites and Transition from Merovingian to Carolingian.” In *The Archaeology of Gudme and Lundeborg: Papers Presented at a Conference at Svendborg, October 1991, Copenhagen*, edited by P. Nielsen, K. Randsborg, and H. Thrane, 195–201. Copenhagen: Universitetsforlaget.
- . 1998. “Changing Settlement Patterns, Burial Grounds and the Symbolic Construction of Ancestors and Communities in the Late Merovingian Southern Netherlands.” In *Settlement and Landscape: Proceedings of a Conference in Århus, Moesgård*, edited by C. Fabech and J. Ringtvedt, 337–349. Moesgård: Jutland Archaeological Society.
- Thompson, Edward Arthur. 1965. *The Early Germans*. New York: Oxford University Press.
- . 1966. *The Visigoths in the Time of Ulfila*. Oxford: Clarendon Press.
- Thompson, M. W. 1995. *The Medieval Hall: The Basis of Secular Domestic Life, 600-1600 AD*. Aldershot: Scolar Press.
- Thornton, Robert J. 1980. *Space, Time, and Culture among the Iraqw of Tanzania. Studies in Anthropology*. New York: Academic Press.
- Thorpe, Lewis. 1974. *Gregory of Tours. The History of the Franks. Translated with an Introduction by Lewis Thorpe*. Penguin Books.
- Thorvaldsen, Bernt Øyvind. 2013. “Mytologi.” In *Handbok i norrøn filologi*, edited by Odd Einar Haugen, 464–511. Bergen: Fagbokforlaget.
- Thuestad, Alma Elizabeth, Jan Brendalsmo, May-Liss Sollund, and Torgrim Sneve Guttormsen. 2016. “«Bygdeborger» - En kulturminnekategori til begeistring og besvær.” *Heimen* 53: 295–313.
- Tilley, Christopher. 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford.
- Tishkoff, Sarah A., Floyd A. Reed, Alessia Ranciaro, Benjamin F. Voight, Courtney C. Babbitt, Jesse S. Silverman, Kweli Powell, et al. 2007. “Convergent Adaptation of Human Lactase Persistence in Africa and Europe.” *Nature Genetics*. <https://doi.org/10.1038/ng1946>.
- Todd, Malcolm. 1987. *The Northern Barbarians - 100 BC-AD 300*. Basil Blackwell.
- . 1995. *The Early Germans*. Blackwell Publishing.
- Todnem, Ragnhild. 1999. “Holer og hellere, for de levende eller for de døde?” In *Et hus med mange rom: vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, edited by T. Gansum and A. Opedal, 103–120. Stavanger: AmS rapport 11a.
- Trigger, Bruce G. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press.
- Turchin, Peter. 2009. “A Theory for Formation of Large Empires.” *Journal of Global History*, no. 4: 191–217.
- Turner, Victor. 1967. *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu ritual*. Cornell Paperbacks.
- Turton, David. 1991. “Movement, Warfare and Ethnicity in the Lower Omo Valley.” In *Herders, Warriors, and Traders: Pastoralism in Africa*, edited by John G. Galaty and Pierre Bonte, 145–169. Boulder, Colo. Westview Press.

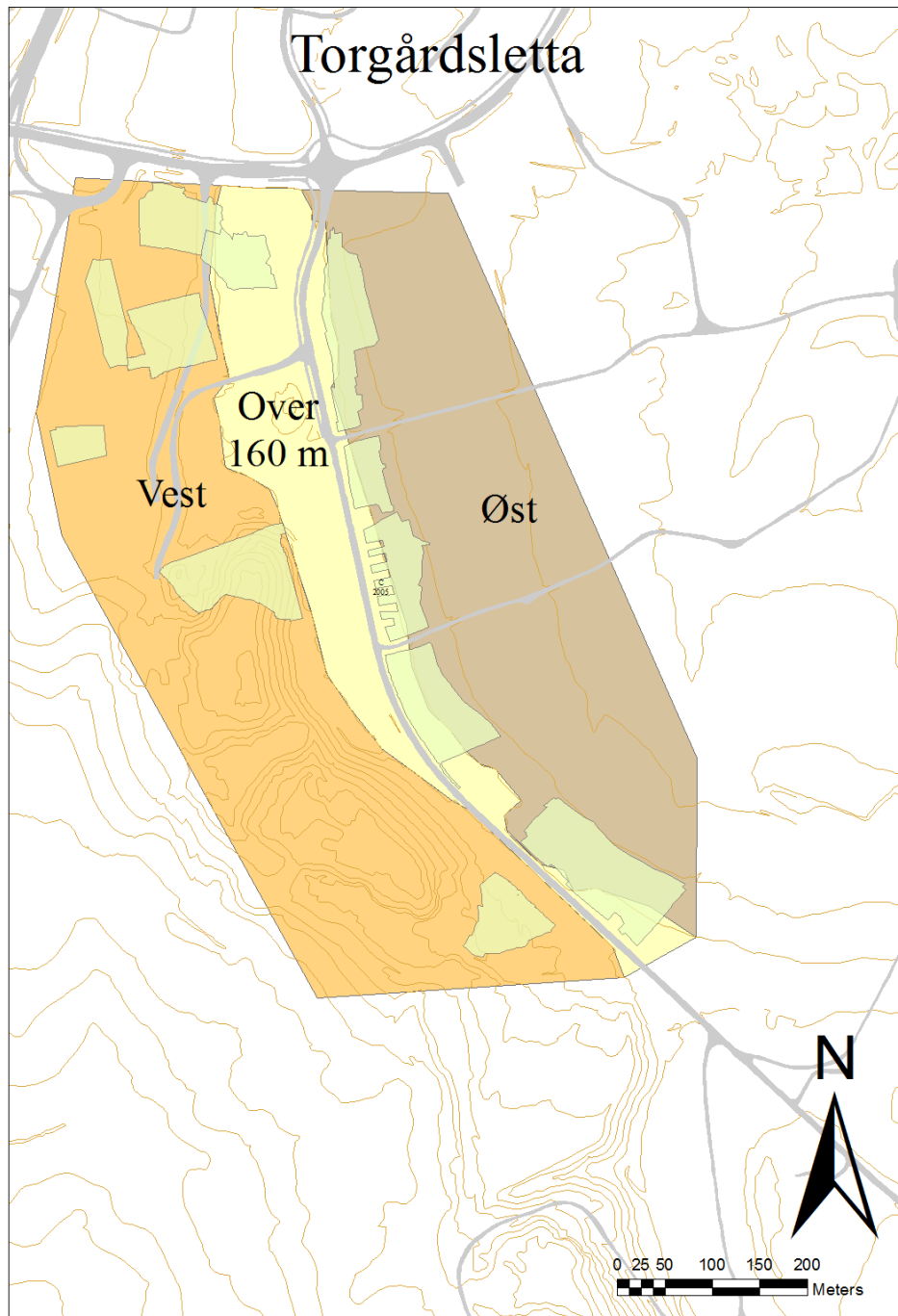
- Vainshtein, S. 1980. *Nomads of South Siberia: The Pastoral Economies of Tuva*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vasshus, Krister. 2011. "Vestnorske offerlunder. Spor etter norrøn kultpraksis i vestnorske stadnamn." Masteroppgåve i nordisk. Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier. Universitetet i Bergen.
- Vikstrand, Per. 1992. "Ortnamnet Hov- sakralt, terrängbetecknande eller bägge delarna?" In *Sakrale navne. Rapport Fra NORNA's Sekstende Symposium i Gilleleje 30.11.-2.12.1990*, edited by Gillian Fellows-Jensen and Bente Holmberg.
- Vinsrygg, Synnøve. 1979. *Merovingartid i Nord-Noreg*. Arkeologiske avhandlinger. No. 2. Historisk museum. Universitetet i Bergen.
- Wall, Åsa. 2003. *De hägnade bergens landskap: om den äldre järnåldern på Södertörn*. Stockholm.
- Ward-Perkins, Bryan. 2005. *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford University Press.
- Wells, Peter S. 1999. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*. Princeton University Press.
- . 2003. *The Battle That Stopped Rome*. W.W. Norton & Company.
- Wendrich, W., and H. Barnard. 2008. "The Archaeology of Mobility: Definitions and Research Approaches." In *The Archaeology of Mobility: Old World and New World Nomadism*, edited by H. Barnard and W. Wendrich, 1–21. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, UCLA.
- Wickham, Chris. 2005. *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*. Oxford: Oxford University Press.
- Widgren, Mads. 2012. "Climate and Causation in the Swedish Iron Age: Learning from the Present to Understand the Past." *Danish Journal of Geography* 112 (2): 126–134.
- Wik, Birgitta. 1988. "Kulstad - en gård med lange tradisjoner." In *Årbok for Helgeland*. Mosjøen.
- . 1991. "Rapport. Undersøkelse av boplasslag, Viklem Gnr.68/1, Ørland Kommune, Sør-Trøndelag Fylke." Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Wilson, David. 1980. "Sverige – England." In *Vendeltid*, edited by Ann Sandwall, 212–218. Statens historiska museum.
- Wolfram, Herwig. 1988. *History of the Goths*. University of California Press.
- Wood, Ian. 1994. *The Merovingian Kingdoms 450–751*. London and New York: Longman.
- Woolf, Alex. 2014. "Sutton Hoo and Sweden Revisited." In *The Long Seventh Century. Continuity and Discontinuity in an Age of Transition*, edited by Alessandro Gnasso, Emanuele E. Intagliata, Thomas J. MacMaster, and Bethan N. Morris, 5–17. Peter Lang.
- Yoffee, Norman. 1993. "Too Many Chiefs? (Or, Safe Texts for the '90s)." In *Archaeological Theory: Who Sets the Agenda?*, edited by Norman Yoffee and Andrew Sherratt, 60–78. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2005. *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ystgaard, Ingrid. 1998. "Bygdeborger i Trøndelag. En forskningshistorisk og empirisk undersøkelse av et begrep og en kulturminnekategori." Hovedfagsoppgave ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.
- . 2003. "Bygdeborger som kilde til studiet av samfunns- og maktforhold i eldre jernalder." *Primitive Tider*, 21–29.

- . 2014. "Krigens praksis. Organisert voldsbruk og materiell kultur i Midt-Norge ca. 100-900 e.Kr." Avhandling for graden philosophiae doctor. NTNU. Trondheim.
- Zachrisson, Torun. 1994. "The Odal and It's Manifestation in the Landscape." *Current Swedish Archaeology*, no. 2: 219–238.
- . 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från Vikingatid och tidligmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in archaeology 15. Stochholms universitet.
- Østebø, Kjetil. 2008. "Hellerbruken i vestnorsk eldre jernalder belyst ved lokalisering." Masteroppgave i arkeologi. Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap. Universitetet i Bergen.
- Østerås, Bodil. 2001. "Rapport Kvennild Nordre 313/3, Trondheim Kommune." Trondheim: Topografisk arkiv, NTNU Vitenskapsmuseet.
- Østmo, Einar. 1991. *Gård og boplass i Østnorsk oldtid og middelalder. Aktuelle oppgaver for forskning og forvaltning*. Oslo: Varia 22. Universitetets oldsakssamling.
- Århem, Kaj. 1991. "The Symbolic world of the Maasai Homestead. Jacobson Widding, Anita (Ed.) *Body and Space: Symbolic Models of Unity and Division in African Cosmology and Experience*." Stockholm: Uppsala Studies in Cultural Anthropology: 51–80.

APPENDIKS

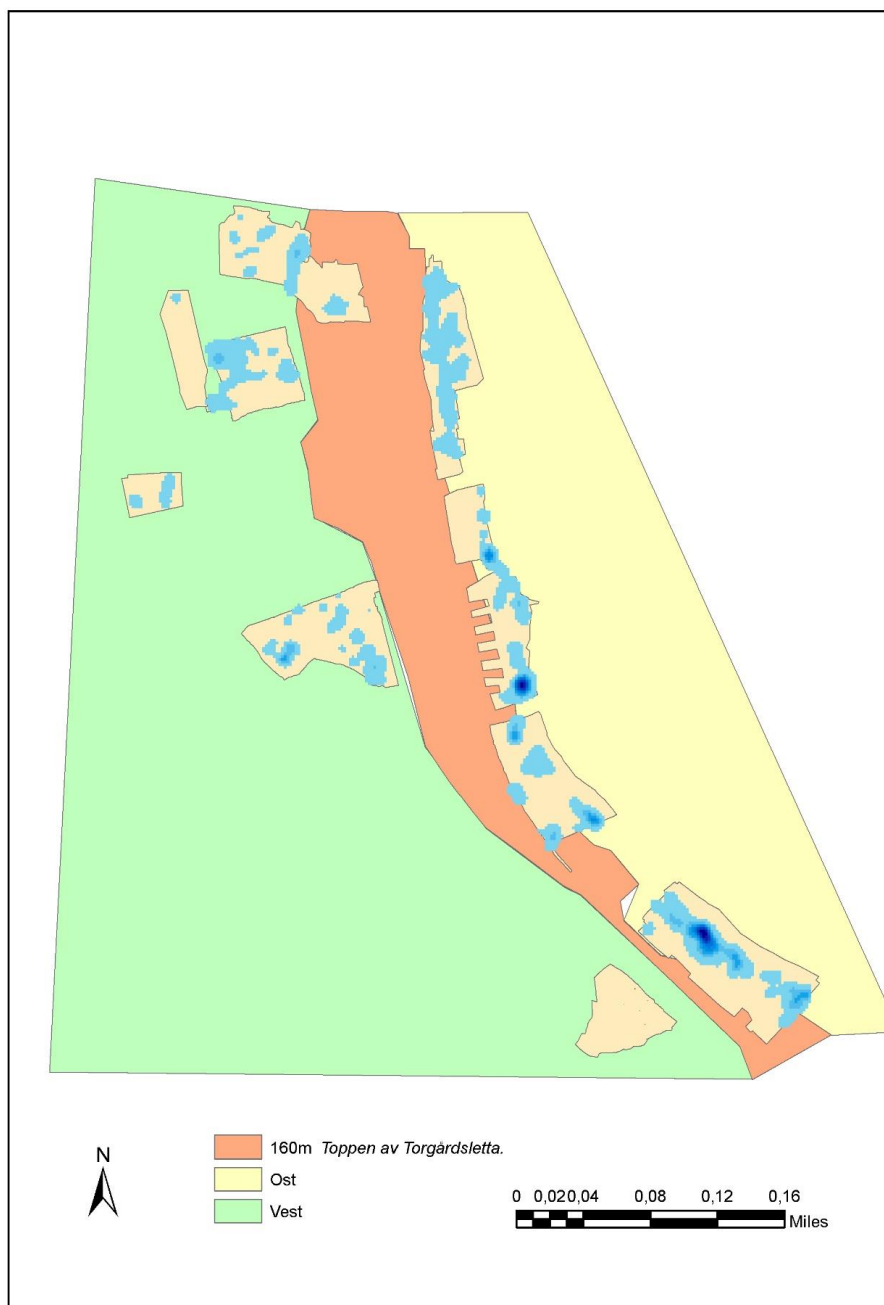
Appendiks fig. 1: Kart over utgravningene på Torgårdsletta og de historiske gårdstunene. Fargeforskjellen på feltene illustrerer ulike utgravningsår. Haugen ligger like sørøst for kartutsnittet og Jesmogårdene like sør. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

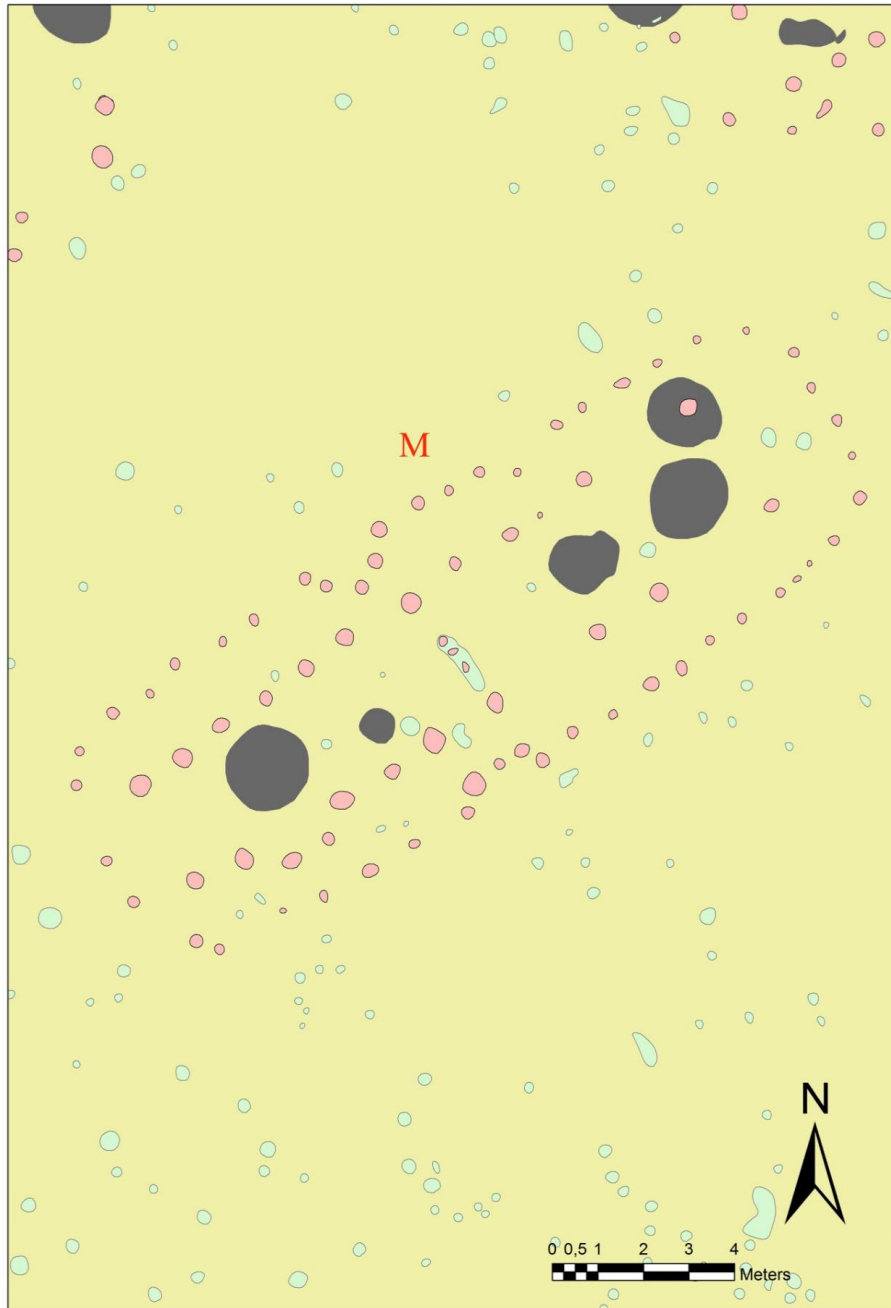
Appendiks fig. 2: Torgårdsletta inndelt i tre topografiske soner. Toppen på sletta er definert ved 160 m koten. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

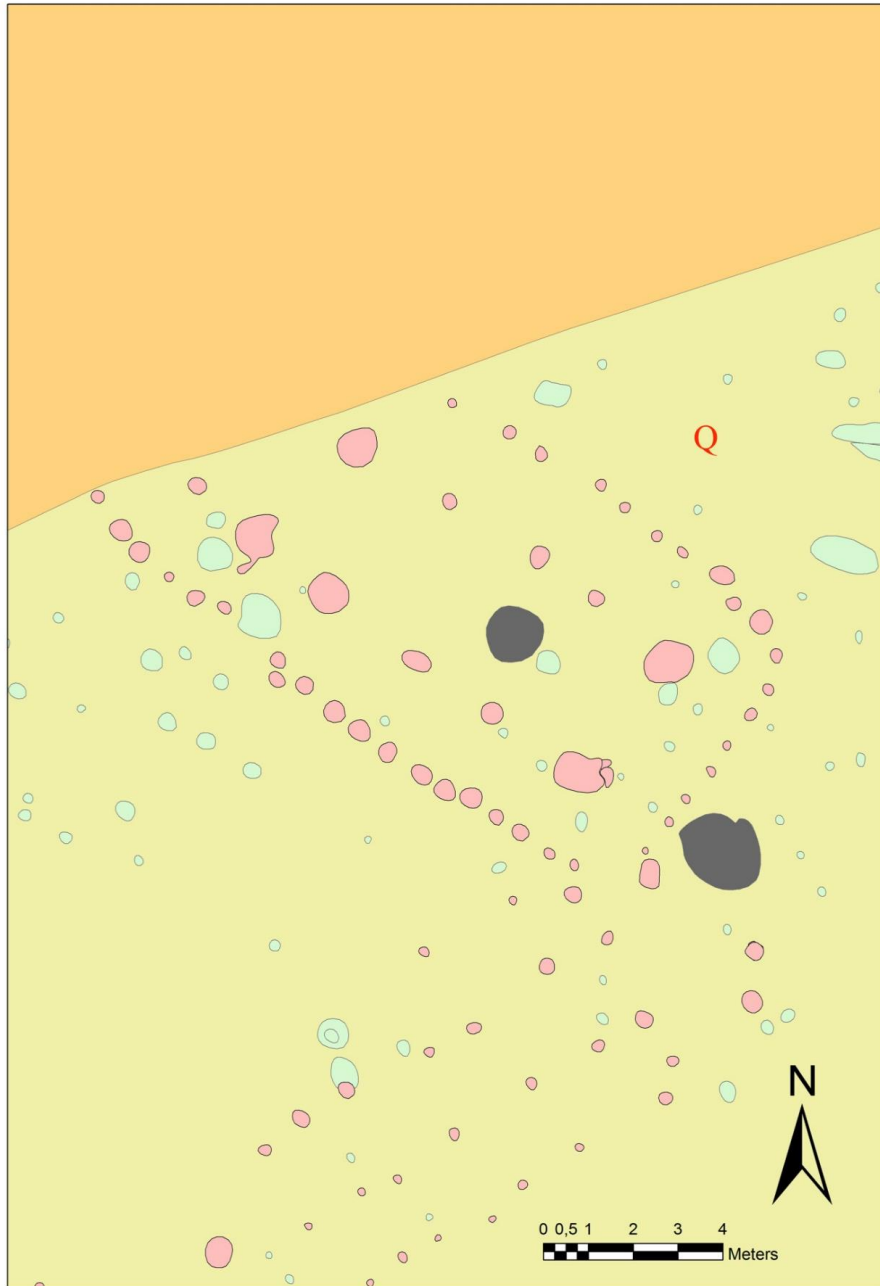
Appendiks fig. 3: Hus og tettshetsanalyse av stolpehull på Torgårdsletta. Metoden er «kernel density»-analyse med avstand 20 m. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

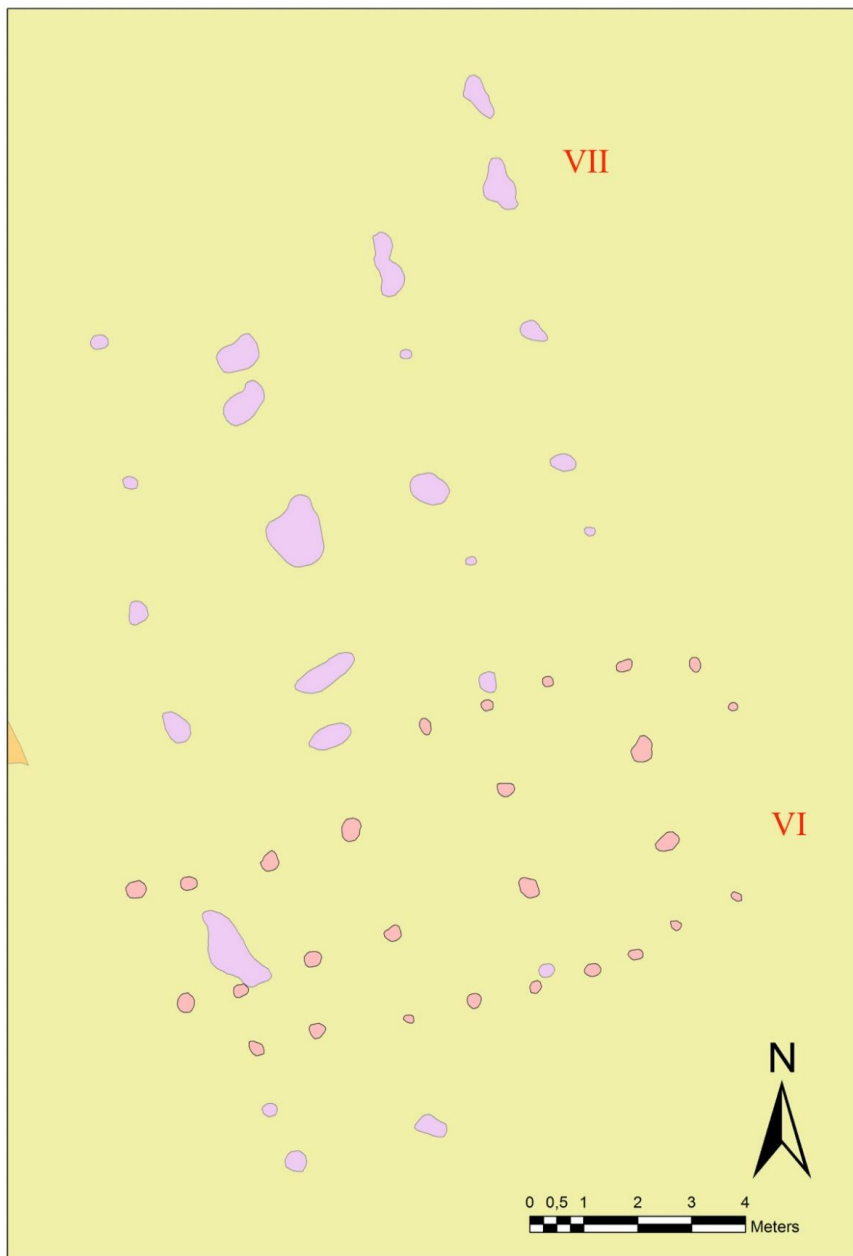
Appendiks fig. 4: Tetthetsanalyse av kokegroper på Torgårdsletta. Metoden er «kernel density»-analyse med avstand 20 m. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

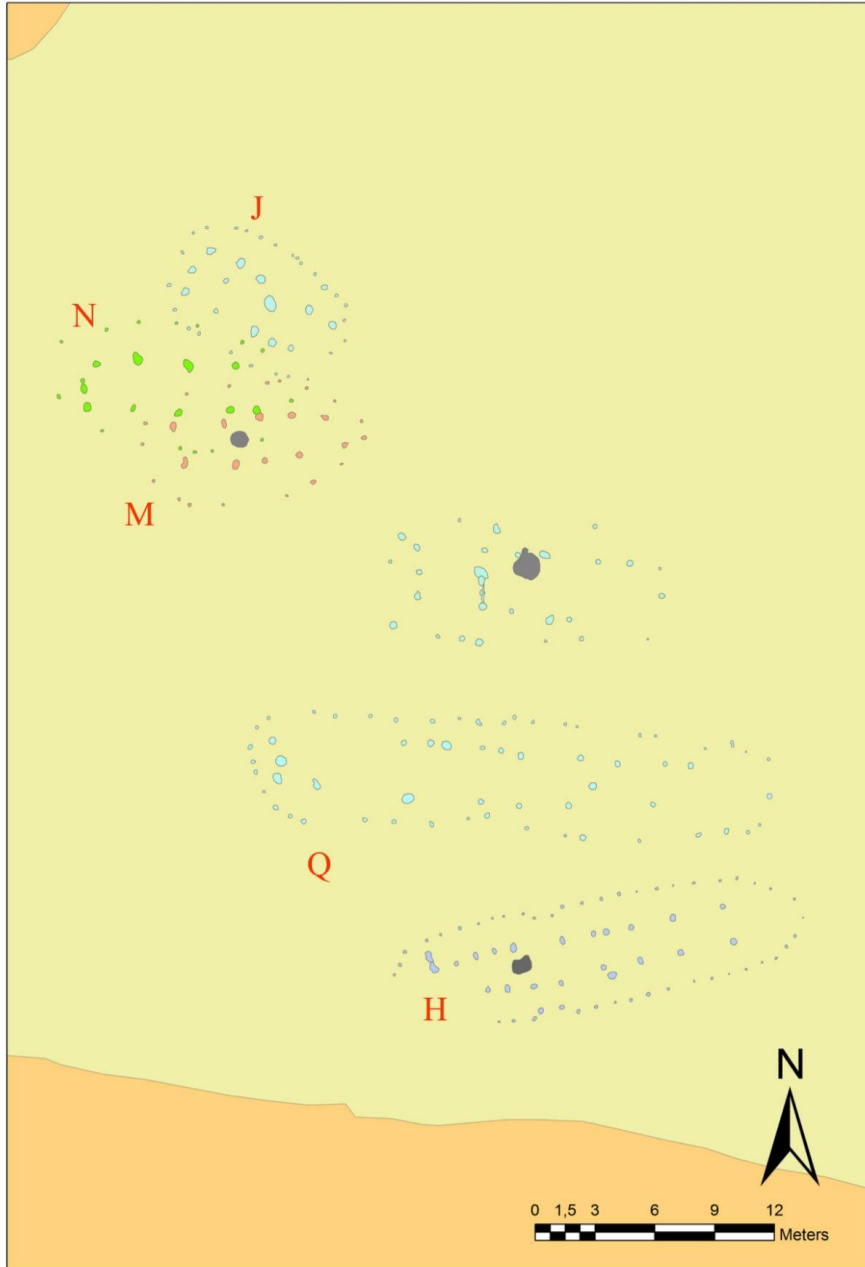
Appendiks fig. 5 Hus M Torgårdsletta 1998. III. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

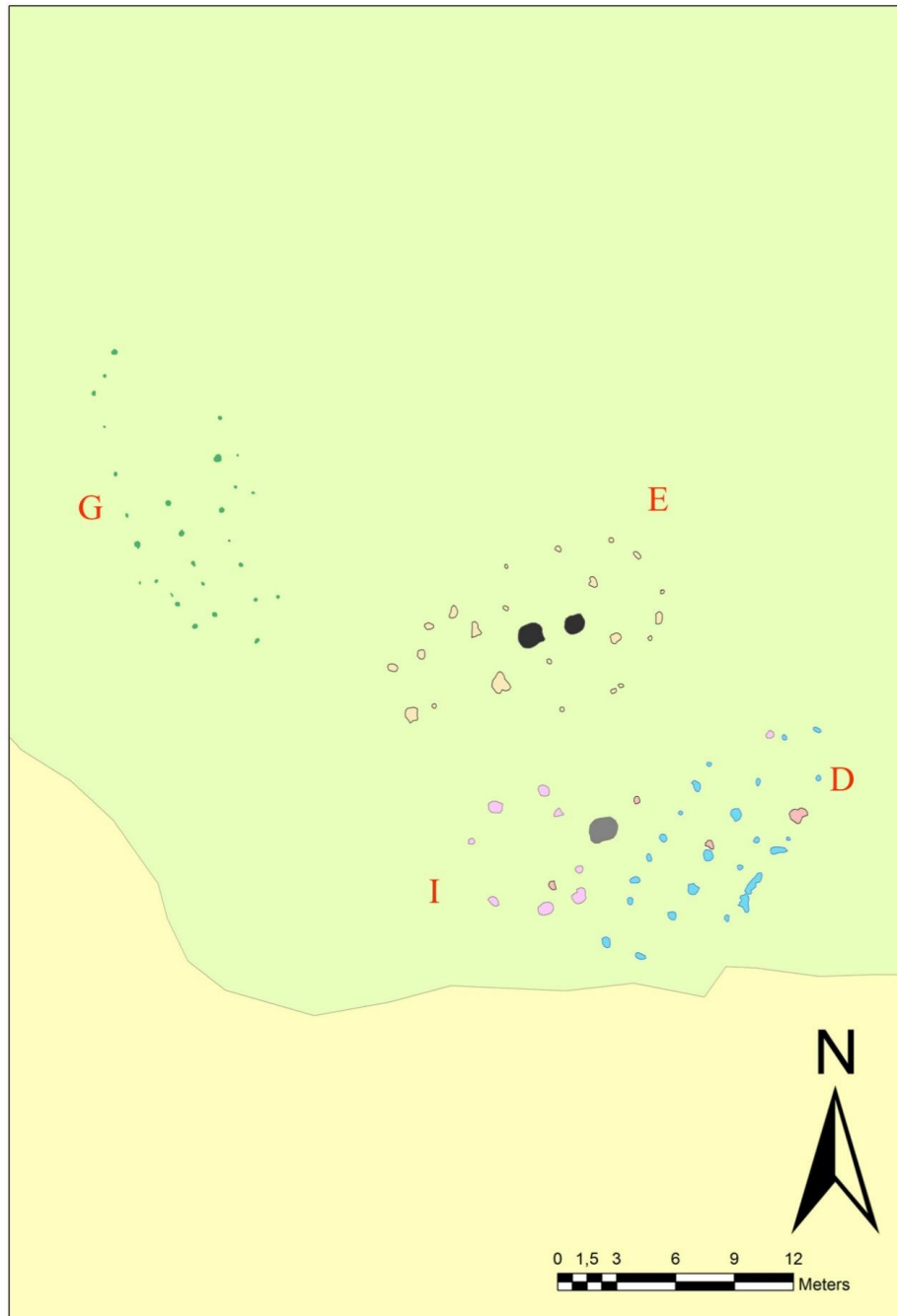
Appendiks fig. 6: Hus Q (lengst i nord) Torgårdsletta 1998. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

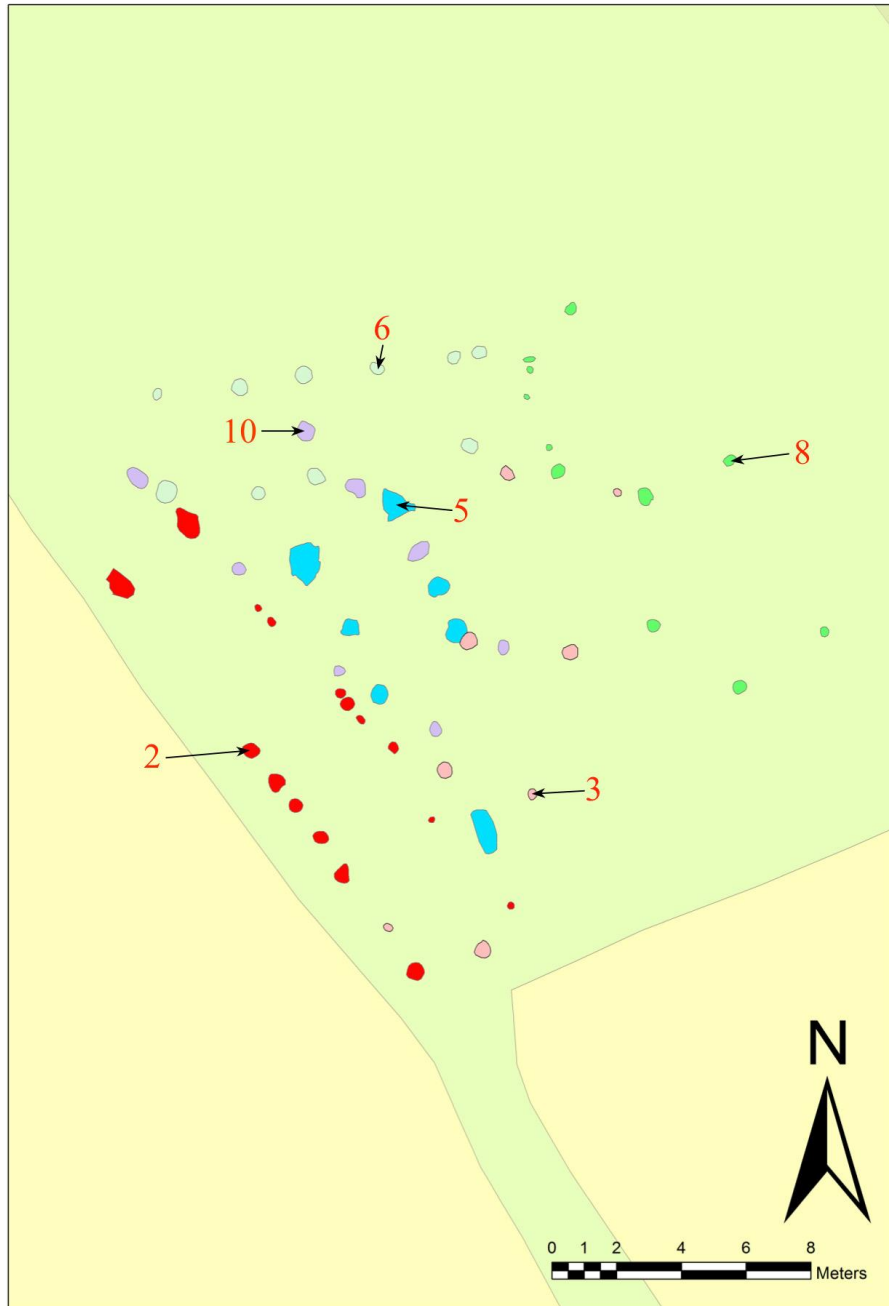
Appendiks fig. 7: Hus VI (orientert nord-sør) og VIII Torgårdsletta 2000. III. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

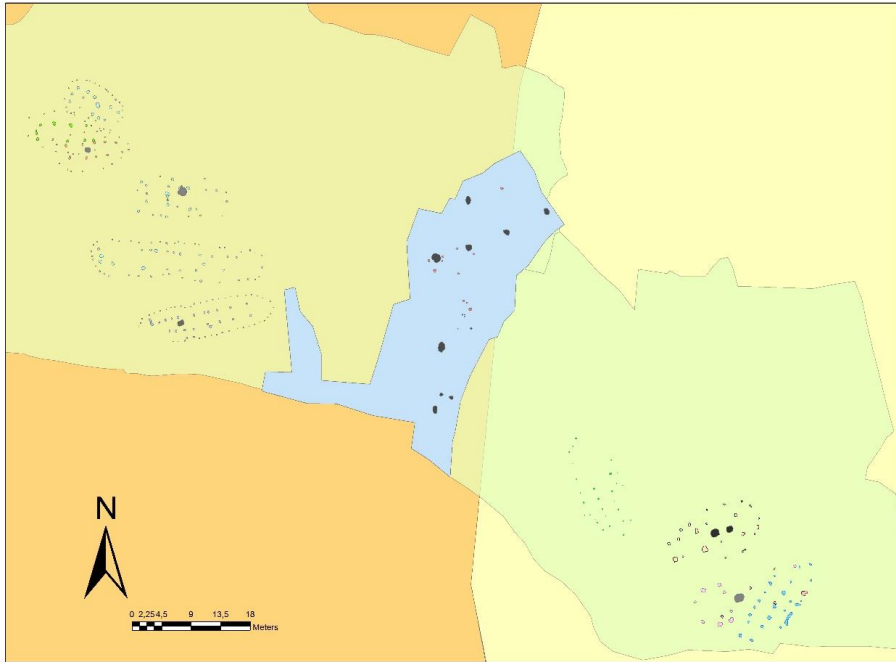
Appendiks fig. 8: Seks bygninger på Torgårdsletta felt B, 2005. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

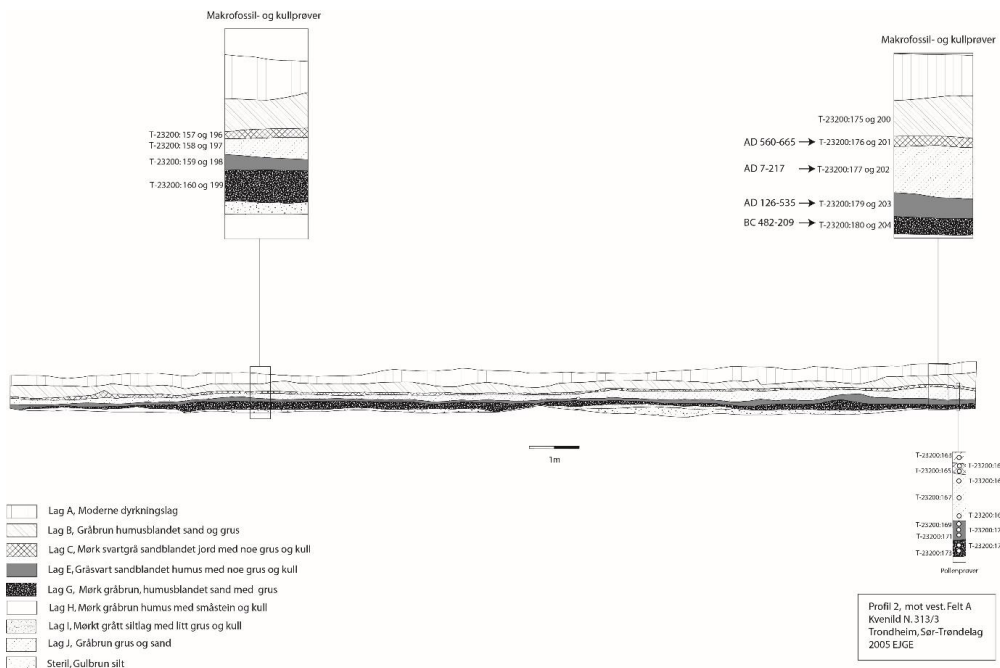
Appendiks fig. 9: Bygninger på Torgårdsletta felt A, 2005. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

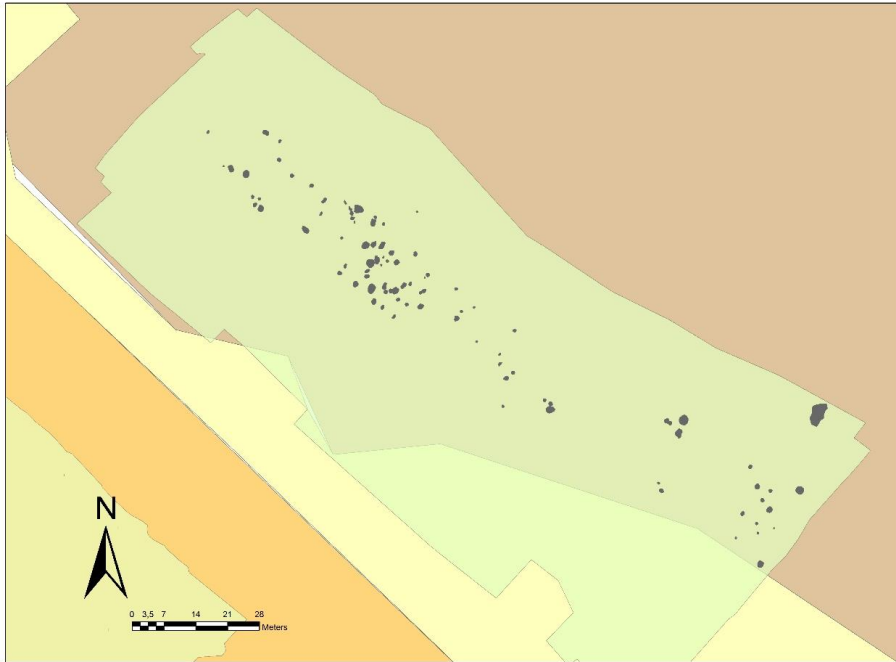
Appendiks fig. 10: Bygninger på Torgårdsletta felt N3, 2010. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

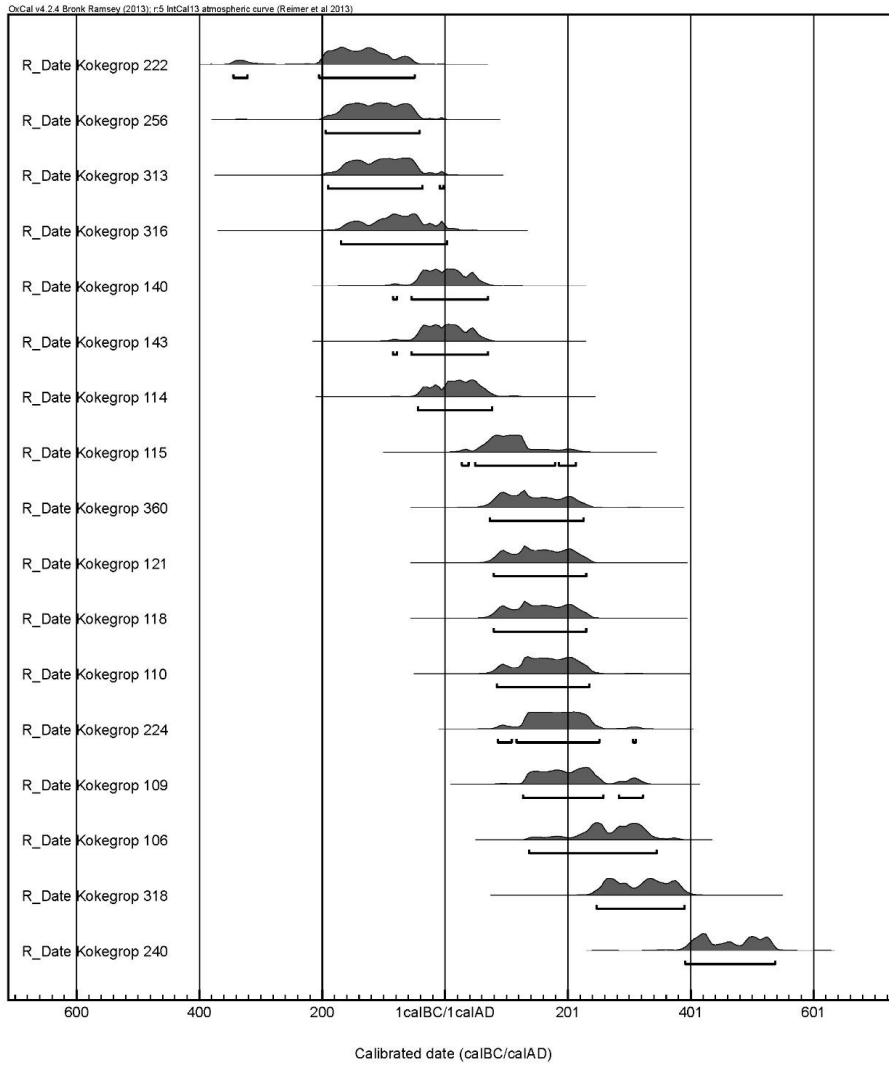
Appendiks fig. 11: Dyrkningslag (blå) mellom felt A og B Torgårdsletta 2005. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

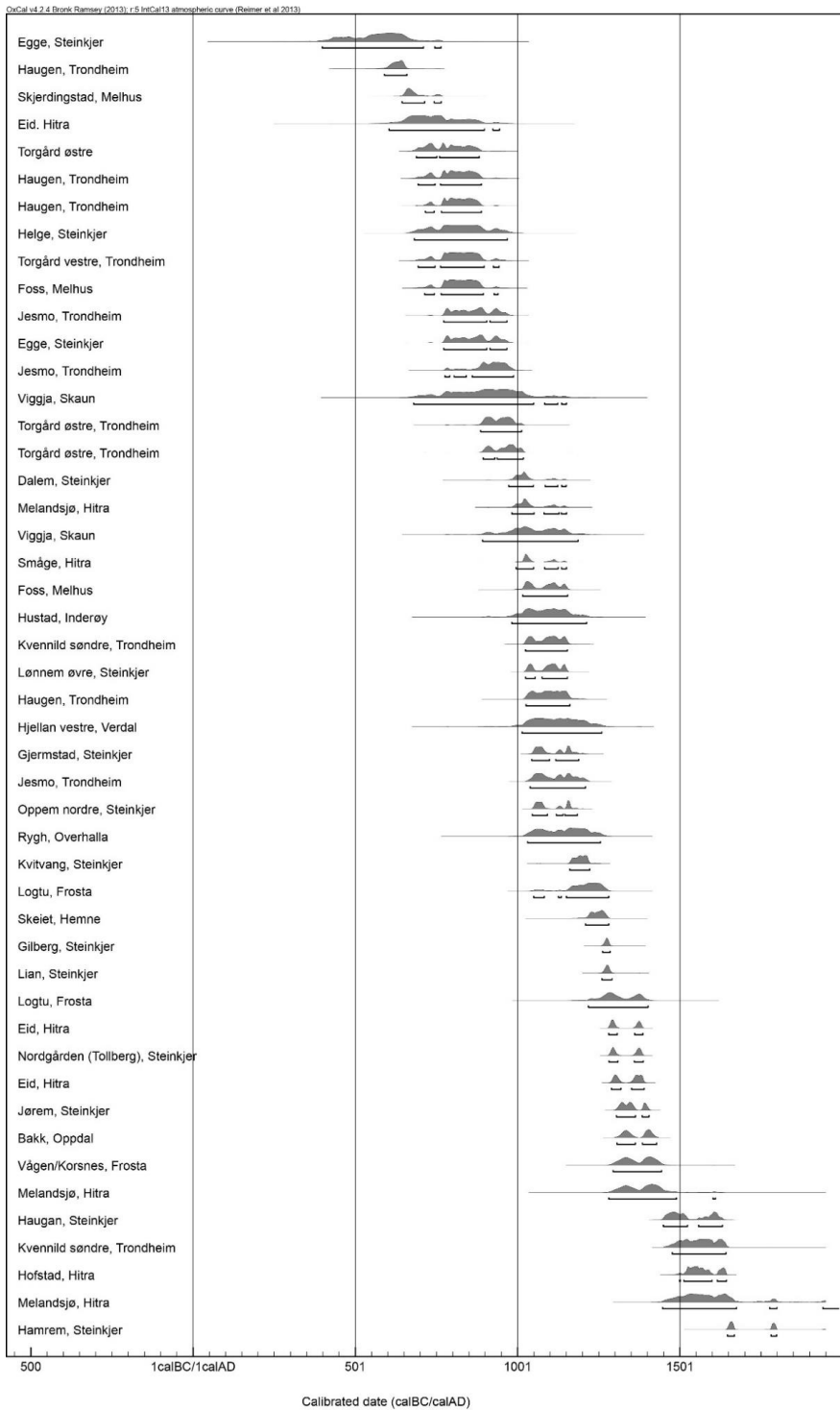
Appendiks fig. 12: Profiltegnning av dyrkningslag mellom felt A og B Torgårdsletta 2005. III. Ellen Grav Ellingsen, NTNU Vitenskapsmuseet.

Appendiks fig. 13: Kokegroper i dyrkningslag fase 3, felt N4, Torgårdsletta 2010. III. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

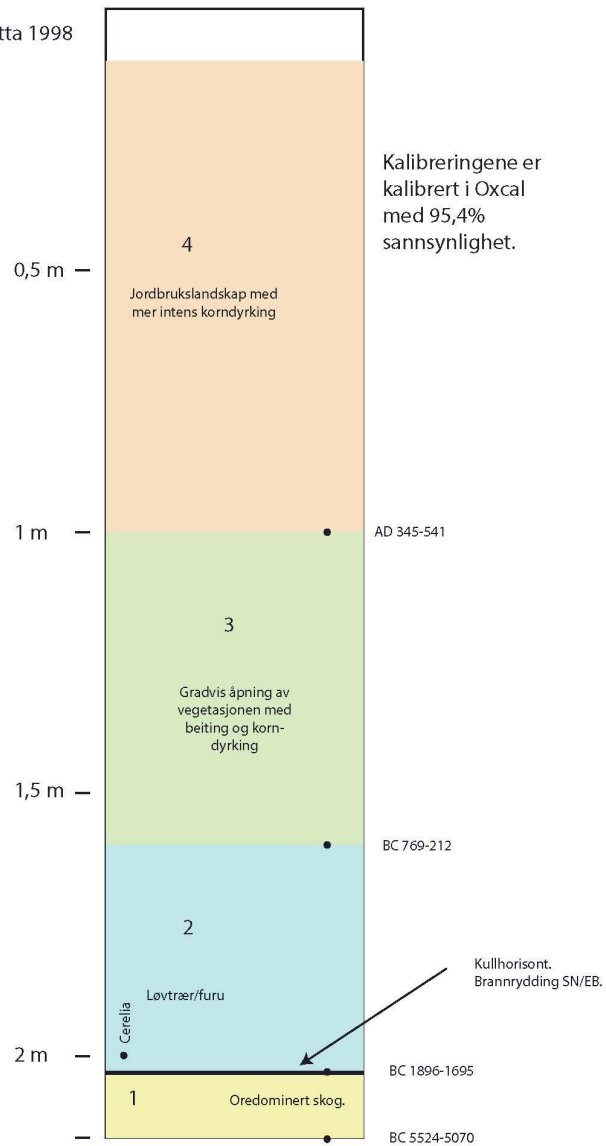
Appendiks fig. 14: Dateringer kokegrop i dyrkningslag fra Gimse, Melhus 2012. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Appendiks fig. 15: Dateringer av kulturlag på gårdstun. III. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Pollesøyle Torgårdsletta 1998
(Solem 2006)

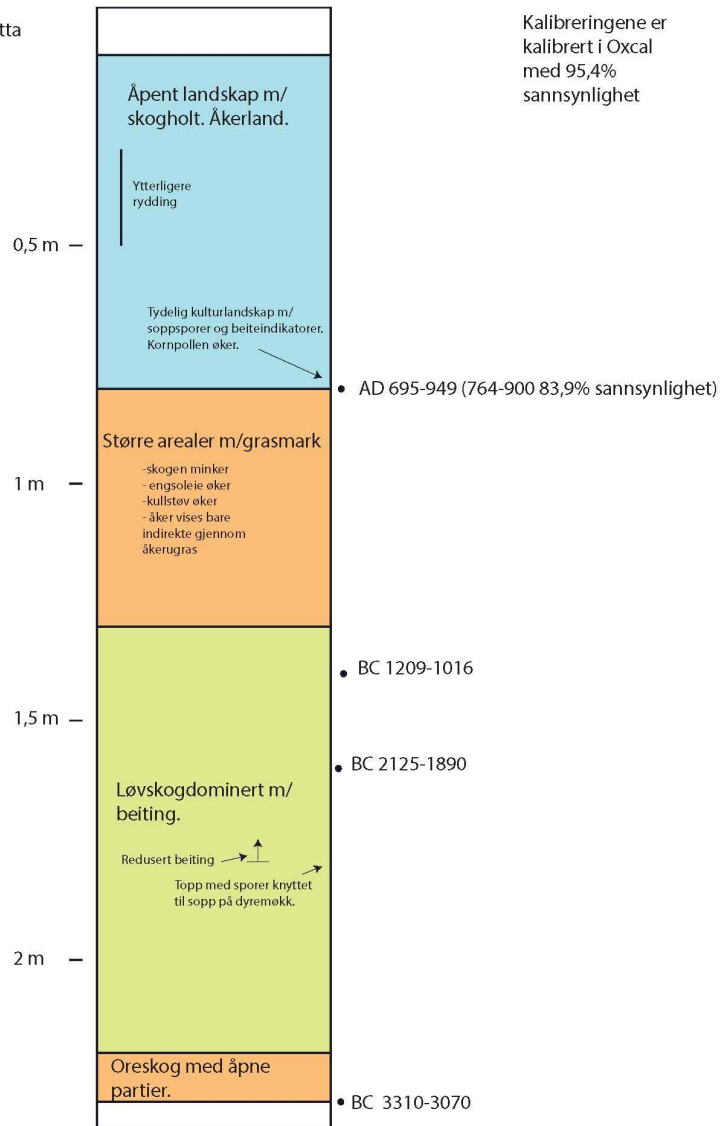
• = 14C datering

Appendiks fig. 16: Pollensøyle Torgårdsletta 1998. Se appendiks fig. 1 for lokalisering. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Pollesøyale Torgårdsletta
(Solem 2012)

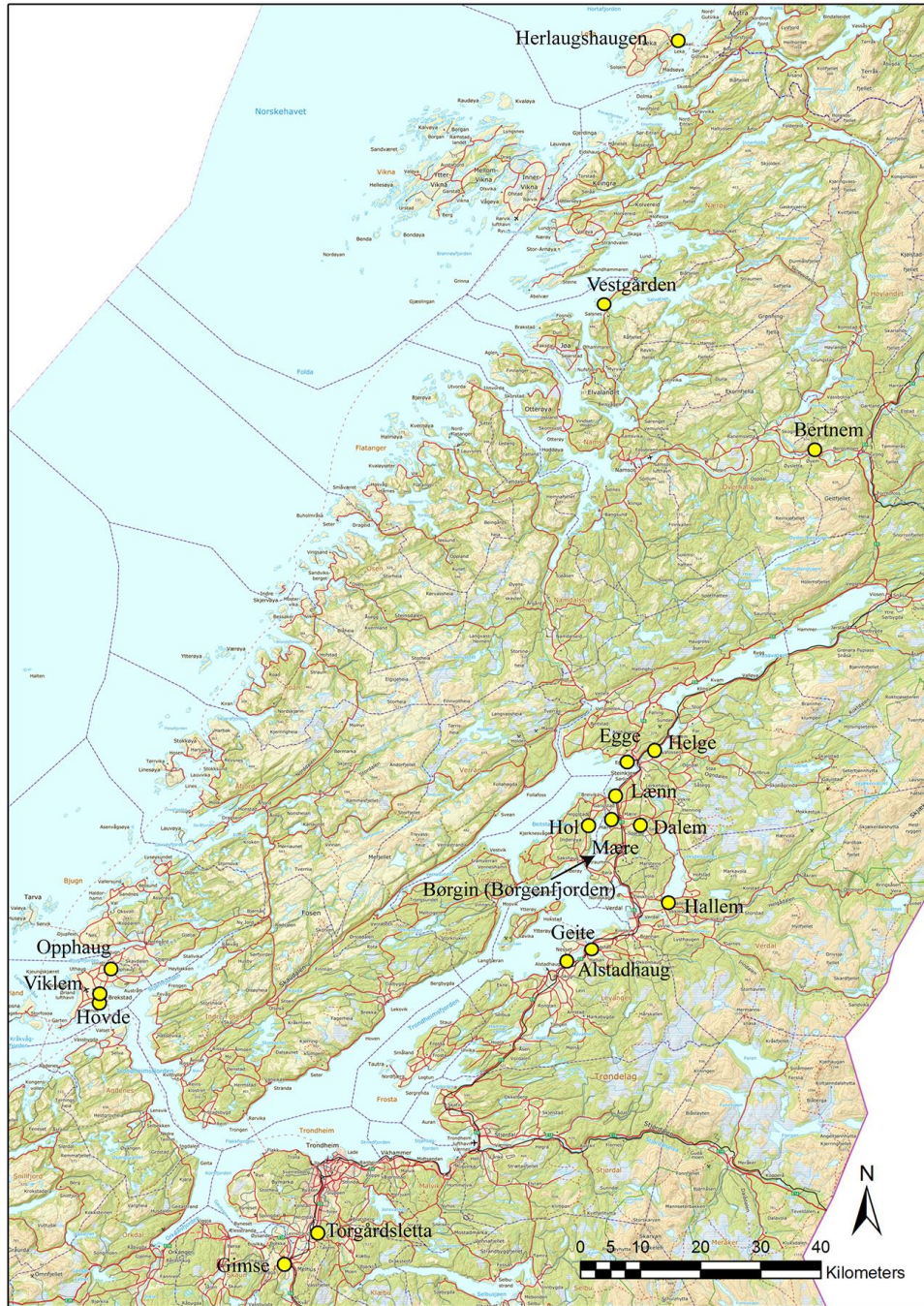
K = kalkulert alder

Appendiks fig. 17: Pollensøyale Torgårdsletta 2010. Se appendiks fig. 1 for lokalisering. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

	Tnr	Periode	Kommune	Metallsøkerfunn	Listetekst
1	7378	Fase II	Overhalla	Nei	Gravfunn fra Bjørnes i Overhallen
2	12253	Fase II	Bjugn	Nei	Gravfunn fra merovingertid fra BERGET (35), BJUGN K., SØR-TRØNDELAG.
3	13325	Fase II	Midtre Gauldal	Nei	Løsfunn fra Mosand, Støren s og pgd.
4	13617	Fase III	Frosta	Nei	Løsfunn fra Skågset nedre, Frosta,
5	14456	Fase II	Ørland	Nei	Gravfunn fra Ophaug, Ørlandet s. og p
6	14716	Fase II	Trondheim	Nei	Gravfund fra Merovingertid på Torgård østre, Tiller s., Klebu pgd., Sørtr.
7	15002	Fase III	Ørland	Nei	Gravfunn fra Skaret, br. no. 32 av Østråt, Ørlandet s. og pgd., Sørtr.
8	15655	Fase II-III	Skaun	Nei	Løsfunn fra Lien, Skaun s., Børsa pgd., Sørtr.,
9	15808	Fase II	Ørland	Nei	Gravfunn fra Storfosen gård, Ørland s. og pgd., Sørtr.,
10	16535	Fase III	Stjørdal	Nei	Løsfunn fra Ingstad vestre, Hegra s., Øvre Stjørdal pgd., Nordtr.
11	18147	Fase II	Bjugn	Nei	Gravfunn fra merovingertid fra Val (g.nr. 3,12), Bjugn s. og pgd., Sørtr.
12	18337	Fase II	Oppdal	Nei	Løsfunn fra Vindal, Oppdal
13	19507	Fase II	Snillfjord	Nei	Gravfunn fra merovingertid på Arntstu av Selnes, gnr. 94, bnr. 2, Snillfjord s. og k., Hemne p., Sør-Trøndelag.
14	20024	Fase II	Hemne	Nei	Løsfunn fra Sagen av Holla, gnr. 100, bnr. 32, Hemne s., p. og k., Sør-Trøndelag.
15	21534	Fase II	Oppdal	Nei	Løsfunn fra merovingertid fra SISSIHØA, OPPDAL BYGDEALMENNING
16	25133	Fase I	Trondheim	Nei	
17	25720	Fase II	Levanger	Nei	Løsfunn fra jernalder/merovingertid fra KNAUSEN av GJEMBLE LILLE (4/12), LEVANGER K., NORD-TRØNDELAG.
18	26641	Fase II	Trondheim	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra HOVE (250/1), TRONDHEIM K., SØR-TRØNDELAG.
19	26642	Fase II	Trondheim	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra HOEM (258/1), TRONDHEIM K., SØR-TRØNDELAG.
20	26644	Fase II	Snillfjord	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra VAABERGET (51/1), SNILLFJORD K., SØR-TRØNDELAG.
21	26649	Fase II	Steinkjer	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra LØ VESTRE OG NEDRE (96/1), STEINKJER K., NORD-TRØNDELAG.
22	26650	Fase II	Steinkjer	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra LØ VESTRE OG NEDRE (96/1), STEINKJER K., NORD-TRØNDELAG.
23	26656	Fase II	Trondheim	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra HAUGAN SØNDRE (253/2), TRONDHEIM K., SØR-TRØNDELAG.
24	26834	Fase II	Skaun	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra JYSTAD (94/3), SKAUN K., SØR-TRØNDELAG.
25	27137	Fase II	Stjørdal	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra AURAN VESTRE (71/4), STJØRDAL K., NORD-TRØNDELAG.
26	27421	Fase III	Stjørdal	Ja	Løsfunn fra merovingertid fra FLØAN VESTRE (57/1), STJØRDAL K., NORD-TRØNDELAG.

Appendiks fig. 18: Funn fra merovingertid fase I–III i Trøndelag. III. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet.

Appendiks fig. 19: Sentrale steder nevnt i avhandlingen. III: Geir Grønnesby.